

QUARTALNIK STATYSTYCZNY
 REVUE TRIMESTRIELLE DE STATISTIQUE
 KWARTALNIK
 STATYSTYCZNY

KWARTALNIK STATYSTYCZNY
 REVUE TRIMESTRIELLE DE STATISTIQUE

GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

OFFICE CENTRAL DE STATISTIQUE
DE LA RÉPUBLIQUE POLONAISE

KWARTALNIK STATYSTYCZNY

ROK 1925 TOM II

REVUE TRIMESTRIELLE
DE STATISTIQUE

ANNÉE 1925 TOME II

W A R S Z A W A 1 9 2 6

NAKŁADEM GŁÓWNEGO URZĘDU STATYSTYCZNEGO
SKŁAD GŁÓWNY, EKSPEDYCJA I SPRZEDAŻ W GŁÓWNYM URZĘDZIE STATYSTYCZNYM,
ALEJE JEROZOLIMSKIE 32

5038. 1925. 2

III.

30,000

X-18236	
5038	<u>III</u> T. 2.
/ 1925	

SPIS RZECZY

Rok 1925. Tom II.

	str.
Dr. Henryk Grossman. Struktura społeczna i gospodarcza Ks. Warszawskiego na podstawie spisów 1808-1810 roku	I
Dr. Med. Adam Ciągliński. Pierwiastek czasu w określeniu prawdopodobieństwa zgonu i natężenia śmiertelności	225
Edward Szturm de Sztrem. Międzynarodowe porównanie indeksów cen i indeks uniwersalny	212
Edward Szturm de Sztrem. Wskaźniki cen detalicznych w Polsce	343
Dr. Jan Piekalkiewicz. Bilans płatniczy Polski	281
Dr. Józef Buzek. Zakres działania i budżety państwowych urzędów statystycznych przed wojną i obecnie	
Wstęp	347
Statystyka państwowa Rzeczypospolitej Polskiej	351
„ „ Czechosłowacji	356
„ „ Węgier	363
„ „ Łotwy	366
„ „ Estonji	367
„ „ Rzeszy niemieckiej i Prus	368
„ „ Francji	376
„ „ Finlandji	380
„ „ Austrii	381
„ „ federacyjna Szwajcarii	386
„ „ Stanów Zj. Ameryki Północnej	388
Porównanie budżetu i liczby pracowników państwowych urzędów statystycznych różnych państw	395
Aleksander Klepper. Przyczynki do charakterystyki handlu zewnętrznego Polski za lata 1922-1924	411
Tabl. 1. Przywóz. Przegląd ogólny	419
Tabl. 2. Udział procentowy w przywozie poszczególnych krajów	421
Tabl. 3. Wywóz. Przegląd ogólny	428
Tabl. 4. Udział procentowy w wywozie poszczególnych krajów	429
Tabl. 5. Przywóz i wywóz najważniejszych towarów według kwartałów	436
Charakter prawny miast w województwach wschodnich b. dzielnicy rosyjskiej	217
Projekt organizacji prac statystycznych w powiatowych związkach komunalnych.	
Wstęp	467
I. Demografia	469
II. Zdrowotność	476
III. Oświata i kultura	478
IV. Statystyka rolna i weterynarii	490

V. Statystyka przemysłowa	str. 499
VI. Statystyka cen	511
VII. Statystyka pracy	514
VIII. Statystyka opieki społecznej	515
IX. Statystyka spółdzielcza	515
X. Statystyka finansów komunalnych	518

Edward Szturm de Sztrem. Zasiewy i zbiory w 1923-24 r.	109
---	-----

Tabl. 1. Powierzchnia zasiana i zbiór według województw	126
Tabl. 2. Zbiór paszy	133
Tabl. 3. Powierzchnia zasiana i ogólny zbiór według powiatów	133
Tabl. 4. Przeciętny zbiór z hektara według powiatów	139
Tabl. 5. Buraki cukrowe	141
Tabl. 6. Temperatura powietrza i opady	143
Tabl. 7. Stan zasiewów w stopniach	144

Reforma rolna.

Tabl. 1—4. Parcelacja	246
Tabl. 5—9. Prace regulacyjne	263

Szachownica.

Gospodarstwa rolne posiadające szachownicę na gruntach własnych.

Tabl. 1 a. Według województw	585
Tabl. 1 b. Według województw	588
Tabl. 2. Według powiatów	591

Ceny.

Ceny ziemiopłodów	201,	336,	450
Ceny ziemiopłodów, paszy i inwentarza żywego	203,	339,	453
Giędy zbożowe w Polsce	203,	339,	453
Wskaźnik cen hurtowych w Polsce	204,	328,	440
Wskaźnik cen detalicznych w Warszawie			441
Ceny hurtowe w Polsce	204,	331,	445
Wskaźnik kosztów utrzymania w Warszawie	206,	328,	442
Koszty utrzymania w Warszawie według grup	206,	328,	442
Wskaźnik kosztów żywności w Polsce	206,	329,	443
Porównanie kosztów żywności w miastach	207,	330,	444
Ceny detaliczne w Warszawie		207,	441
Ceny odzieży i obuwia w Warszawie			208
Ceny usług w Warszawie			208
Ceny bydła na targowiskach miejskich			340
Ceny artykułów pierwszej potrzeby w handlu detalicznym	209,	333,	447

Statystyka pocztowa, telegraficzna i telefoniczna Rzeczypospolitej Polskiej na rok 1924 zestawiona przez Generalną Dyрекję Poczty i Telegrafów.

Zestawienie ogólne	531
I. Dział pocztowy	535
II. Dział telegraficzny	550
III. Dział telefoniczny	555
IV. Personel	557
V. Finanse	558
VI. Uzupełnienie	559

Statystyka strajków i lokautów. Rok 1923 i 1924.

Tabl. 1. Strajki, zakłady ogarnięte przez strajki, strajkujący i dni stracone z powodu strajków	455
Tabl. 2. Zatrudnieni i strajkujący według płci i wieku oraz zakłady całkowicie unieruchomione	457
Tabl. 3. Czas trwania strajków	458
Tabl. 4. Zatrudnienie z zewnątrz w czasie strajku	460
Tabl. 5. Wydalenie za strajk	460

	str.
Tabl. 6. Zapłata za czas strajku	460
Tabl. 7. Psucie materiałów, manifestacje, interwencje policji i prokuratorji	460
Tabl. 8. Sposób likwidacji strajków	461
Tabl. 9. Główne przyczyny oraz wynik strajków	463
Tabl. 10. Żądania strajkujących	464
Tabl. 11. Lokauty, zlokautowani i dni stracone na skutek lokautów	465

Szkolnictwo powszechne w roku szkolnym 1922-23.

Wstęp	146
Tabl. 1. Szkoły czynne, nauczyciele, komplety, uczniowie	149
Tabl. 2. Szkoły męskie, żeńskie i koedukacyjne, nauczyciele i uczniowie według płci	150
Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich oraz języka wykładowego	152
Tabl. 4. Szkoły prywatne według liczby czynnych sił nauczycielskich i języka wykładowego	177
Tabl. 5. Szkoły publiczne według liczby uczniów	188
Tabl. 6. Nauczyciele szkół publicznych	193
Tabl. 7. Nauczyciele szkół prywatnych według kwalifikacji i narodowości	195
Tabl. 8. Ruch służbowy nauczycieli szkół publicznych	198

Ustawy i rozporządzenia	222
--	------------

Errata	224
-------------------------	------------

Table des matières

Année 1925. Tom II.

	page
Henri Grossmann. La structure sociale et économique du Duché de Varsovie. Etude basée sur les résultats des recensements de 1808 et de 1810.	I
Resumé français	I
Dr. en Méd. Adam Ciągłiński. Le temps comme élément du calcul de la probabilité du décès et de l'intensité de la mortalité	225
Edouard Stourm de Strem. Comparaison internationale des indices des prix et l'indice universel	212
Edouard Stourm de Strem. Indices des prix de détail en Pologne	343
Dr. Jean Piekalkiewicz. La balance des paiements de la République Polonaise en 1923	281
Resumé français	325
Dr. Joseph Buzek. L'activité et les budgets des bureaux de statistique d'Etat avant la guerre et actuellement	
Avant-propos	347
Statistique d'Etat de la République Polonaise	351
" " de la Tchécoslovaquie	356
" " de la Hongrie	363
" " de la Lettonie	366
" " de l'Esthonie	367
" " de l'Allemagne et de la Prusse	368
" " de la France	376
" " de la Finlande	380
" " de l'Autriche	381
" fédérative de la Suisse	386
" fédérative des États-Unis de l'Amérique	388
Relevé comparatif des budgets des bureaux de statistique des pays particuliers (traduit en français)	402
Alexandre Klepper. Commerce extérieur de la Pologne à la période de 1922-1924	411
Tabl. 1. Importations. Relevé général	419
Tabl. 2. Importations par pays de provenance en pourcentages	421
Tabl. 3. Exportations. Relevé général	428
Tabl. 4. Exportations par pays de destination en pourcentages	429
Tabl. 5. Importations et exportations par trimestres	436
Caractère légal des villes dans les départements de l'Est de l'Ancienne Pologne Russe . .	217
Le projet de l'organisation des travaux statistiques dans les unions communales des arrondissements.	
Avant-propos	467
I. Démographie	469
II. Santé publique	476
III. Enseignement, sciences et beaux-arts	478

IV. Statistique agricole et vétérinaire	490
V. Statistique industrielle	499
VI. Statistique des prix	511
VII. Statistique du travail	514
VIII. Statistique de l'assistance sociale	515
IX. Statistique du mouvement coopératif	515
X. Statistique des finances communales	518

Edouard Stourm de Strem. Cultures et récoltes en 1923-24	109
Tabl. 1. Superficie ensemencée et récolte par départements	126
Tabl. 2. Récolte des plantes fourragères	133
Tabl. 3. Superficie ensemencée et récolte globale par arrondissements	133
Tabl. 4. Récolte moyenne par hectare par arrondissements	139
Tabl. 5. Betteraves à sucre	141
Tabl. 6. Températures et eaux tombées	143
Tabl. 7. État des cultures en chiffres qualificatifs	144

Réforme agraire.

Tabl. 1—4. Morcellement	642
Tabl. 5—9. Régulation de la propriété foncière	263

Enclavement des exploitations agricoles.

Exploitations agricoles dont les terres sont séparées par des enclaves.

Tabl. 1 a. par départements	585
Tabl. 1 b. par départements	588
Tabl. 2. par arrondissements	591

Prix.

Prix des produits agricoles	201,	336,	450
Prix des produits agricoles, du fourrage et du bétail	203,	339,	453
Bourses des grains en Pologne	203,	339,	453
Indice des prix de gros en Pologne	204,	328,	440
Indice des prix de détail à Varsovie			441
Prix de gros en Pologne	204,	331,	445
Indice du coût de la vie à Varsovie	206,	328,	442
Coût de la vie à Varsovie par groupes	206,	328,	442
Indice du coût des articles alimentaires en Pologne	206,	329,	443
Tableau comparatif du coût des articles alimentaires dans les villes	207,	330,	444
Prix de détail à Varsovie	207,		441
Prix du vêtement et des chaussures à Varsovie			208
Quelques dépenses de première nécessité à Varsovie			208
Prix du bétail aux marchés			340
Prix des articles de première nécessité dans le commerce de détail	209,	333,	447

Statistique du service postal, télégraphique et téléphonique de la République Polonaise pour l'année 1924 dressée par la Direction Générale des Postes et des Télégraphes.

Relevé général	531
I. Postes	535
II. Télégraphes	550
III. Téléphones	555
IV. Personnel	557
V. Résultat financier	558
VI. Supplément	559

Statistique des grèves et des lock-outs en 1923 et 1924.

Tabl. 1. Grèves, grévistes, établissements atteints et journées de travail perdues à cause des grèves	455
Tabl. 2. Ouvriers occupés et grévistes par sexe et par âge dans les établissements affectés de grèves	457
Tabl. 3. La durée des grèves	458

	page
Tabl. 4. Emploi de la main d'oeuvre engagée à titre temporaire pour remplacer les grévistes	460
Tabl. 5. Ouvriers congédiés à cause des grèves	460
Tabl. 6. Rétribution pour période de grève	460
Tabl. 7. Actes de sabotage, manifestations, intervention de la police et du procureur	460
Tabl. 8. Liquidation des grèves	461
Tabl. 9. Causes principales des grèves et leurs résultats	463
Tabl. 10. Révendications des grévistes	464
Tabl. 11. Lock-outs, lock-outés et journées de travail perdues à cause des lock-outs	465

Enseignement primaire au cours de l'année scolaire 1922-23.

Introduction	146
Tabl. 1. Écoles en activité, instituteurs, élèves	149
Tabl. 2. Écoles, instituteurs et élèves par sexe	150
Tabl. 3. Écoles publiques d'après le nombre des instituteurs et d'après la langue d'enseignem.	152
Tabl. 4. Écoles privées d'après le nombre des instituteurs et d'après la langue d'enseignement	177
Tabl. 5. Écoles publiques d'après le nombre des élèves	188
Tabl. 6. Instituteurs des écoles publiques	193
Tabl. 7. Instituteurs des écoles privées	195
Tabl. 8. Mouvement des instituteurs des écoles publiques	198

Lois et decrets	222
-----------------	-----

Errata	224
--------	-----

KWARTALNIK STATYSTYCZNY

ROK 1925, TOM II, ZESZYT I.

HENRYK GROSSMAN.

Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego

na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r.

SPIS TREŚCI.

	Strona		Strona
Wstęp.		II. Spis z r. 1810.	
Stan badań nad statystyką ludnościową w do- bie Księstwa W. — Geneza i historia spisów ludności we Francji i Anglii. — Utworzenie Księstwa. — Podział administracyjny. — Upadek Księstwa. — Utworzenie Królestwa Polskiego	3	e) Prawna podstawa spisu. — Kwestjonariusze. — Utworzenie Centralnego Biura Staty- stycznego	41
I. Spis z r. 1808.		b) Czas i sposób powstania „Tabel z r. 1810/11.”	42
a) Pierwsze informacje o kraju	11	c) Wyniki. — Ludność Księstwa. — Jej po- dział według płci i rozmieszczenia w mia- stach i wsiach. — Ilość dymów miejskich i wiejskich. — Porównanie wyników z re- zultatami spisu 1808 oraz spisu austriackie- go z 1807. — Porównanie ludności Księstwa z ludnością innych państw współczesnych. — Podział ludności pod względem wyznania i narodowości. — Ludność miast. — Nie- dostateczny stan badań dotychczasowych. — Ludność Poznania w 1798 i 1801. — Lu- dność Krakowa 1795/6 i 1804. — Niezgo- dność co do liczby spisywanych domów. — Ludność Warszawy w 1804. — Ludność większych miast europejskich w dobie Księstwa W. — Ludność 405 miast Księ- stwa w 1808 oraz 633 miast w 1810. — Skład ludnościowy i wyznaniowy 5 wię- kszych miast departamentowych: Warszawy, Krakowa, Poznania, Kalisza, Lublina. —	43
b) Kwestjonariusz. — Dekret względem kon- skrypcji. — Wyniki tymczasowe	14	d) Spis zawodowy 1810 r. — Struktura gospo- darcza i społeczna kraju. — Dziedzice, dzierżawcy. — Dworscy i do administracji dóbr używani. — Służba folwarczna, służba kwalifikowana. — Arendarze i pachcia- rze. — Rolnicy, półrolnicy. — Zagrodnicy. — Ogrodnicy, chałupnicy. — Ludność bez- rolna. — Komornicy. — Wyrobnicy. —	
c) Czas i sposób powstania „Tabel z r. 1808“	16		
d) Wyniki. — Ilość miast, wsi, osad, dóbr, dymów miejskich i wiejskich. — Ludność, jej podział według płci, wieku, stanu cy- wilnego, wyznania. — Procent ludności ży- dowskiej w miastach. — Analiza rezultatów spisu. — Oznaczenie wielkości opuszczeń. — Spisanie osób wojskowych. — Struktura społeczna ludności. — Ilość osób zawodowo czynnych. — Podział na grupy zawodowe. — Ludność rolnicza. — Statystyka wysie- wów. — Wysiewy dworskie i włościańskie. — Rozległość lasów. — Spis zwierząt go- spodarczych. — Ilość bydła dworskiego i włościańskiego. — Spustoszenia wojen na- poleońskich. — Statystyka cen płodów rolniczych. — Budżet szlachecki. — Place urzędnicze. — Przemysł. — Rzemiosła miej- skie i wiejskie. — Stosunki oświatowe i kulturalne	17		

	Strona		Strona
Duchowienstwo. — Słudzy kościelni. — Urzędnicy, nauczyciele, wolne zawody. — Służba zdrowia. — Fabrykanci. — Hutnictwo i górnictwo. — Przemysł propinacyjno-gorzelniany. — Sukienniczy. — Garbarski. — Proletariat miejski. — Rzemieślnicy. — Czeladnicy i terminatorzy. — Specjalizacja rzemiosła. — Osoby z „przemysłu“ żyjące. — Komunikacje. — Poczta. — Handel. — Kupcy hurtowni. — Handel zagraniczny. — Kupcy cząstkowi, kramarze, przekupnie. — Tande- ciarze. — Czeladź kupiecka. — Interesy pie- niężne. — Ocena spisu zawodowego z 1810. — Porównanie ze spisami zawodowymi an- gielskimi w 1801 i 1811. — Statystyka wy- siewów z 1810. — Porównanie z wynikami 1808 r. — Częściowe dane o spisie zwierząt gospodarskich	55	nych, nowonarodzonych i zmarłych. — Oznaczenie na tej podstawie dokładności spisów z 1808 i 1810 r. — Oznaczenie granicy błędów. — Wielkość przyrostu naturalnego. — Ilość osób bezżennych, pozostających w małżeństwie, owdowiałych i rozwiedzionych. — Stosunki w 5 większych miastach Księstwa. — Wysoka liczba owdowiałych i rozwiedzionych. — Śmier- telność. — Duża śmiertelność na ospę i sucho- ty. — Duża śmiertelność dzieci	78
III. Statystyka stanu cywilnego oraz ruchu na- turalnego ludności.		IV. Statystyka naukowa. — Dochodzenia spisowe w 1812 r.	
Podstawa prawna. — Ilość roczna zaślubio-		Utworzenie katedry Statystyki w Szkole Pra- wa. — Program wykładów W. Surowieckiego. — Stanowisko Staszycy, Dembowskiego, Sta- wiarskiego, Krysińskiego. — Polecenie nowych dochodzeń spisowych w 1812. — Częściowe rezultaty. — Zajęcie Warszawy przez wojska rosyjskie w 1813. — Upadek Księstwa. — Utworzenie Królestwa Polskiego. — Częściowe ankiety w kilku departamentach. — Szacunek ludności w 1815 r.	82
		Indeks nazwisk	107

W S T Ę P.

Statystyka historyczna jest u nas zgoła zaniedbana, a stan badań nad stanem i strukturą ludności w czasach dawniejszych nader oplakany. Brak u nas prac na wzór badań Cilleulsa i Levasseura dla Francji, R. Boekha, Jastrowa i Behrego dla Niemiec, Zahna dla Bawarii, Daszyńskiej-Golińskiej dla Zurychu, jak długi szereg badań nad ludnością poszczególnych miast niemieckich, jak wreszcie badania autora nad powstaniem i historycznym rozwojem urzędowej statystyki austriackiej¹. Indywidualistyczny punkt wyjścia w badaniach historycznych, przeważający w polskiej historii do chwili obecnej, spowodował pominięcie i zaniedbanie dziedziny zjawisk masowych. Miejsce tych ostatnich zajęła analiza zjawisk rzekomo „typowych” czy „reprezentatywnych”, przyczem o stopniu tej typowości decydowano samowolnie. Dawała ta metoda sposobność do efektownych kreacji bohaterów i kreślenia barwnych „charakterystyk”. Ustalano, np. że Ks. Poniatowski dobrze tańczył, nieźle grał i wozził ze sobą szpynecik obozowy, ustawiany w namiocie. Statystyczna metoda polega według pisarzy tego kierunku rzekomo na cyfrowym przedstawieniu tego, co oni równie dobrze, a mniej nudno przedstawić mogą inną metodą — pięknych charakterystyk i subtelnych analiz psychologicznych². Tylko tem ogólnem niedocenianiem znaczenia badań zjawisk masowych można wytłumaczyć sobie pominięcie przez naukę podstawowych badań nad stanem zaludnienia ziem polskich. Wiemy, iż konstytucją z 22 czerwca 1789 nakazał Sejm Czteroletni obok lustracji dymów równocześnie po raz

pierwszy w dziejach Polski powszechny spis ludności, określając zarazem odnośne schematy dla ludności wiejskiej, mieszczańskiej i żydów. Z tego to materiału korzystał Moszyński, poseł bractwa i sekretarz W. W. X. Litewskiego, ułożywszy z niego — na podstawie dymów — tabelę, którą przedstawił sejmowi 19 kwietnia 1790 r. A mimo, że księgi spisowe tego doniosłego, a nigdy nie ogłoszonego pierwszego spisu ludności, przechowują się do dziś dnia, nikomu nie przyszła myśl opracowania powyższego materiału ze stanowiska nowoczesnych metod.

Nie lepiej przedstawia się stan badań nad statystyką okresów późniejszych. Literatura dotycząca stosunków ludnościowych i gospodarczych Księstwa Warszawskiego jest dość uboga. Współcześni, jak St. Staszic w swej bezimiennie wydanej broszurze *O Statystyce Polski* żadnych dat statystycznych z doby Księstwa nie podają. Brak ich w pracy H. Kołłątaja z r. 1810 lub T. Szumskiego. Kilka zaledwie i to niezawsze dokładnych cyfr podaje Fr. hr. Skarbek w *Dziejach Księstwa Warszawskiego*. Artykuł *Wielkiej Encyklopedji Powszechnej Ilustrowanej* dat co do ludności Księstwa nie podaje. Błędne cyfry wylicza J. B. Flatt, jakkolwiek znać, iż czerpał wiadomości z dawniejszych spisów pruskich; nie lepsze dane znajdujemy wreszcie u T. Czackiego. Edward Grabowski wymienia wprawdzie w swym *Podręczniku statystyki* (1918) dla szeregu krajów próby dawniejszych spisów ludności — o spisach ludności w dobie Księstwa Warszawskiego milczy³.

W nowych czasach dotykano sprawy stosunków

¹ H. Grossman: *Die Anfänge und die geschichtliche Entwicklung der amtlichen Statistik in Oesterreich*, 1916. Do nielicznych wyjątków zaliczyć należy cenne studjum J. Rutkowskiego: *Statystyka zawodowa ludności wiejskiej w Polsce w drugiej połowie XVI w.* Kraków 1918.

² Pisarze ci przystosowywali się zresztą tylko do intelektualnego poziomu i upodobań t. zw. inteligentnej publiczności, dla której wszelkie prace, których lektura wymaga pewnych wysiłków umysłowych, uchodzą za nudną specjalność. „Ce public, plus éclairé que studieux, ne déteste rien tant que des travaux capables de déranger sa quiétude habituelle. Il aime à lire et à s'instruire, mais à la condition que cela ne cause pas une grande fatigue; il demande à ses auteurs de lui apporter des distinctions précises, des formules d'une application facile.” (Georges Sorel, *Les illusions du progrès*. Paris, 1921, p. 1.)

³ St. Staszic: *O Statystyce Polski*. Warszawa 1807, oraz Kraków 1809. — H. Kołłątaj: *Uwagi nad teraźniejszym położeniem tej części ziemi Polskiej, którą od pokoju Tylżyckiego zaczęto zwać Xięstwem Warszawskim*. Lipsk (Warszawa) 1810. — T. Szumski: *Myśli ogólne o polepszeniu handlu, rolnictwa, przemysłu w Xięstwie Warszawskim*. Poznań 1811. — *Encyklopedia Powsz. Ilustr.* T. 40, art. „Królestwo Polskie”. — J. B. Flatt: *Opis Xięstwa Warszawskiego*. Poznań 1809. — T. ad. Czacki: *O Statystyce Polski*. Dzieła, wyd. E. Racz. Poznań 1845. T. III, str. 3 i 4.

gospodarczych i ludnościowych w dobie Księstwa Warszawskiego niejednokrotnie, ale tylko w toku prac poświęconych innym sprawom, gdzie więc stosunki Księstwa poruszane były jedynie dla uwytknienia właściwego tematu badań. Dotyczy to przede wszystkim pracy Wł. Grabskiego, poświęconej *Historji Towarzystwa Rolniczego*, oraz pracy Zofji Kirkor-Kiedroniowej: *Włoszcianie i ich sprawa w dobie organizacyjnej i konstytucyjnej Królestwa Kongresowego*. Choć autorzy ci opierali się na materiale archiwalnym z czasów Księstwa, to mając na względzie właściwy przedmiot swych badań, sprawom Księstwa mogli z natury rzeczy mniejszą tylko poświęcić uwagę. To też z dat statystycznych r. 1810 korzystali w miarę i o tyle, o ile im to było potrzebne dla porównawczej perspektywy historycznej opracowywanego przez nich tematu. Nie mieli zaś potrzeby ani możliwości skompletowania tych dat ani bliższej ich analizy. Wł. Grabski wogóle dat ludnościowych dla Księstwa nie publikował. W przypisach I tomu „*Historji Tow. Rolniczego*” podaje tabele pod tytułem „Ludność w r. 1810”. Obejmują one atoli tylko 7 departamentów, nie ujmują więc całkowitej masy ludności Księstwa, pod względem zaś charakterystyki gospodarczej są jeno wyliczeniem wybranych kilkunastu kategorii zawodowych ludności rolnej: brak sum całkowitych, nie mówiąc już o charakterystyce ludności co do płci, wyznania, podziału na miejską i wiejską, zawodu i t. d.¹ Również i Kirkor-Kiedroniowa dat statystycznych z doby Księstwa Warszawskiego nie opublikowała: to zaś co opublikowała, jest przerechowaniem tych dat na obszar i podział administracyjny późniejszych województw Królestwa Kongresowego², tak, że istotna ludność, jak i reszta danych statystycznych dla epoki Księstwa jest do tej pory nieznana i bliżej wcale nie zanalizowana. Zresztą Kiedroniowa, badając wyłącznie stosunki ludności włoszcjańskiej, wyłączyła ze swej analizy wszystkie pozostałe warstwy i stosunki.

Jedynym pisarzem, który podał nieco więcej dat statystycznych o Księstwie Warszawskim,

był L. Wolski, profesor statystyki i ekonomji w Szkole Rolniczej w Marymoncie, i przez długi czas przewodniczący Wydziału Statystyki przy Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, który opublikował w r. 1850 wykaz obejmujący ludność wszystkich 10 departamentów Księstwa w r. 1808 i 1809³. Dane te były dość ogólnikowe, ograniczały się do podania ogólnej sumy głów, bez szczegółowszego rozróżnienia lub jakiegokolwiek analizy dalszych momentów. Wolski nie podawał zresztą ani źródła, z którego czerpał, ani charakteru i znaczenia tych cyfr, przez co ich wartość znacznie obniżył. Artykuł jego poszedł też w zapomnienie; nie uwzględnia dat Wolskiego ani Wł. Grabski, ani Kiedroniowa, tak, że jedynym źródłem informacyjnym o stosunkach ludnościowych Księstwa, był ostatnio materiał cyfrowy nie autentyczny, który ilustrowałby bezpośrednio stosunki tej epoki, lecz materiał w tej przeróbce, jaką uskuteczniła Kiedroniowa. Za nią cytuje go szereg autorów, nie sprawdzając źródeł, lecz podając za tą autorką ludność nie Księstwa Warszawskiego, lecz przerechowaną na obszar Królestwa Polskiego, ludność tego ostatniego na rok 1810 w ogólnej sumie 3 312 126 osób. O cyfrowe ustalenie ludności Księstwa Warszawskiego w jego terytorjalnej całości i w różnych co do czasu fazach jego istnienia, a więc dla jego obszaru pierwotnego z 1807 r., jaki dla obszaru ustalonego po kampanji 1809 r., tj. po wcieleniu nowych części, zdobytych na Austrii, nikt się dotychczas nie pokusił.

Taki stan badań nad poruszonym tu przedmiotem, należy oczywiście uznać za nader niedostateczny. Poznanie ludności pewnej historycznej epoki i bliższa jej charakterystyka pod względem jej skupienia w przestrzeni, pod względem podziału na płeć, wyznanie, wiek, jej struktura gospodarcza, wreszcie zmiany dynamiczne wszystkich powyższych momentów w czasie, jest podstawą k a r d y n a l n ą znajomości stosunków danej epoki wogóle; nie tylko dla tego, że, jak na innym miejscu pisałem, rozszerza się przez to poznanie związków przyczynowych, skoro opieramy statystyczną indukcję na obszerniejszym, a zarazem przez różno-

¹ Wł. Grabski: *Historja Towarzystwa Rolniczego*. Warszawa 1904. T. I, str. 532.

² Wątpliwości co do tego niema, gdyż stwierdzają to wyraźnie sami autorzy. „Statystyka z 1810 r. — mówi Kiedroniowa — podaje ludność dla powiatów. Dzięki temu mogliśmy zestawić ludność w 1810 r. według późniejszego podziału kraju na województwa, uwzględniając różnice w obszarze terytorjalnym departamentów i województw.” (str. 43). Podobnie co do podziału ludności wiejskiej na kategorie pod względem posiadania: „dane te zestawione są według podziału na województwa” — przyczem wobec zmiany obszaru „zmniejszyliśmy liczby ludności w tym stosunku, w jakim zmniejszył się obszar” (str. 92). — A wreszcie: „Zgodnie z postępowaniem naszym powyżej, przy rozpatrywaniu statystyki ludności, oraz badaniu wzrostu zasiewów między 1810/11 a 1827 r. — podział departamentalny zamieniliśmy na podział na województwa” (str. 141). Znaczy to, iż 2 departamenty, poznański i bydgoski, nie zostały wogóle uwzględnione, skoro nie weszły do obszaru Królestwa Polskiego, daty zaś co do pozostałych departamentów uległy przerechowaniu i modyfikacji.

³ L. Wolski: *O statystyce Królestwa Polskiego*. Biblioteka Warszawska 1850.

lite epoki historyczne więcej zróżniczkowanym materjałom doświadczalnym, dzięki czemu zakres i pewność jej stosowania wzrasta. Jest ono ważne przede wszystkim i dlatego, że daje nam możliwość wnikięcia i zrozumienia za pomocą *masowych* spostrzeżeń wszystkich tych stosunków i problemów gospodarczych, społecznych, administracyjnych i kulturalnych, o jakich rozwiązanie dana epoka się kusiła. Dla zagadnienia np. oceny wyników zarządzeń, wydanych przez naczelne władze Księstwa, sprawności i pospiechu niższych organów administracyjnych i t. d. nieodzowna jest znajomość całości kształtu warunków życia ówczesnej ludności. Dopiero w świetle tych obiektywnych danych cyfrowych da się ustalić, czy np. narzekania na przepracowanie i niemożność spełnienia poruczonych zadań z jednej strony, a patriotyczne zapewnienia niższych organów z drugiej, nie zawsze poparte czynem, nie były czemś innym niż głośnym i wygodnym uchylaniem się od obowiązków, czyli krótko mówiąc, czy słowom odpowiadała właściwa treść. Żadne choćby najbardziej intuicyjne, ale na *indywidualnych* spostrzeżeniach opierające się opisy wystarczyć tu nie mogą. Są one pozostałością atomistycznego pojmowania zjawisk społecznych, oddziedziczonego po wieku XVIII. Historyka polska wykazuje na tem polu niedomagania i zaniedbania bardzo poważne. Z tego punktu widzenia podjęte badania nad statystyką ludnościową i gospodarczą Księstwa Warszawskiego posiadają, jako wyraz zgola odmiennych przesłanek metodycznych, znaczenie, jak miemam, pierwszorzędne. —

Spoglądając na bogactwo informacji, jakich dostarcza statystyka Księstwa odrazu w pierwszych latach jego istnienia, musimy zapytać, skąd wytworzyło się to duże zrozumienie dla statystyki, a zarazem na owe czasy wysoka dojrzałość metodycznego ujęcia dochodzeń, przy równoczesnych nader poważnych, choć zrozumiałych brakach w ich organizacji?

Wyjaśnia sprawę odrazu fakt, iż dochodzenia statystyczne, jakie przeprowadzały prefektury Księstwa, nie były improwizacją, że odziedziczono raczej metody statystyczne po władzach pruskich, które jak wiemy z wyników, opublikowanych częściowo przez Holschego, oraz z materjałów nagromadzonych w archiwach, przeprowadzały wielokrotnie na obszarze zajętem po drugim rozbiore dochodzenia statystyczne w dość szerokim zakresie, że wreszcie ludność była z temi dochodzeniami oswojona. Zarówno zakres dochodzeń statystycznych Księstwa, jak i układ i sformułowanie poszczególnych rubryk są wzorowane na dawnych spisach pruskich i dzięki tej ciągłości nieprzerwanej usiłowań statystycznych mogły one

odrazu osiągnąć wysoki poziom rozwoju. Jeszcze w maju 1805 r. nastąpiła w Prusach reorganizacja statystyki, utworzono pod kierunkiem Kruga Biuro Statystyczne w Berlinie, mające za zadanie łączyć i ujednolicić różnorodne tabele statystyczne, zestawiane w poszczególnych departamentach. Wreszcie po Tylży weszło ono w nową fazę rozwoju pod światłem kierownictwem J. G. Hoffmanna, od jesieni 1810 r.

Równocześnie docierały do Księstwa Warszawskiego potężne prądy myśli statystycznej z zachodu, z Anglii, a przede wszystkim z Francji, gdzie właśnie wówczas robiono na polu statystyki pierwsze poważne wysiłki. Inicjatywa Bodina na tem polu (*De republica libri sex*, Lib. VI. cap. I De censura) nie wydała pozytywnych wyników. Wprawdzie dość wcześnie rozumiano tam znaczenie praktycznej polityki ludnościowej, jak świadczy o tem dawniejsze ustawodawstwo francuskie. Colbert starał się przeciwdziałać wyludnieniu kraju w celu zapewnienia rolnictwu i przemysłowi potrzebnych sił roboczych. Atoli o urzędowych próbach stwierdzenia stanu ludności nic nie wiadomo. Pierwszą oficjalną próbą w tym kierunku były dopiero kwestjonariusze i Instrukcje z r. 1697 oraz następne memorjały Intendentów w poszczególnych prowincjach z lat 1698—1700, przeznaczone dla nauki Dauphina. Przy bliższem rozpatrzeniu tych „spisów“ okazuje się atoli, że o powszechnym spisie nie ma mowy, i że próba w tym kierunku zgola zawiodła. Z liczby 32 prowincyj podaje tylko 23 intendentów w swych sprawozdaniach cyfry ludności. Cyfry te są atoli tylko wyjątkowo wynikiem rzeczywistego spisu, a zostały na podstawie liczby domów obliczone, niezrządzo w drodze szacunku ustalane. Ten dokument stanowi atoli podstawę, na której znani nam statystycy z pierwszej połowy XVIII w. opierali swe daty ludnościowe. Tak np. Vauban, *Dîme royale*, 1707, Saugrin, *Dénombrement du royaume de France*, 1709 i 1720, Boulainvilliers, *L'Etat de la France*, 1727. Jeszcze w połowie XVIII wieku Montesquieu (*L'esprit des loix*, 1748) nie rozumiał potrzeby spisów ludności, wogóle problemem tym się nie zajmował.

Również i dla drugiej połowy wieku oficjalne spisy ludności we Francji nie są znane. Zachowane zestawienia ludności są bądź subiektywnymi szacunkami, nie wspartymi o żadną wiarygodną podstawę; tak mianowicie cyfry, jakie podają Mirabeau 1757, Voltaire, *Messance* 1766, Buffon 1764; bądź też są owocem t. zw. arytmetyki politycznej, t. zn. są obliczeniami, dokonanymi na zasadzie danych co do urodzin, małżeństw, zgonów, jak np. cyfry, jakie podaje Moheau 1778 i Necker 1785. W przeddzień Wielkiej

Rewolucji mnożą się ewaluacje; problem zaludnienia był ściśle związany z całokształtem reform doby ówczesnej. Liczba broszur wzrasta od 1783 do 1791. Ale spisów nie przeprowadzono. Od Tocqueville'a wiemy, że rząd informował się o liczbie ludności w parafjach, na podstawie relacji proboszczów o stających do św. Komunii, do której to liczby dodawano liczbę dzieci oraz osób chorych. Jeszcze w 1789 r. stwierdzał de Pomelles „qu'il n'existe et n'a jamais existé aucun dénombrement général du royaume” w ciągu całego XVIII w. Ostatni oficjalny dokument monarchii obejmujący całe królestwo, przedłożony przez de Calonne zebraniu notablów w 1787 jest — podobnie jak poprzedzająca go tabela Neckera z r. 1785 — jeno dla celów administracyjnych dokonana ewaluacja. Tego charakteru cyfr ludnościowych owej doby nie może zmienić naturalnie okoliczność, iż zostały one ex post wciągnięte do publikacji urzędowych.

Dopiero w 1800 r. Lucjan Bonaparte jako Minister Spraw Wewnętrznych zażądał od prefektów sporządzenia i nadesłania statystycznych wykazów departamentalnych. W r. 1801 polecił Chaptal opis departamentów i utworzył Bureau de Statistique. W 1803 powstaje w Paryżu Société de statistique, budzi się ogólne zainteresowanie dla statystyki, która staje się nader modną. W 1804 r. ukazał się poważny *Dictionnaire universel géographique, statistique, historique et politique de France*. Prudhomme'a, wreszcie w 1806 ukazuje się oficjalne wydanie *Statistique générale de la France* publiée par ordre de S. M. l'Empereur et Roi — et rédigée sur les mémoires adressés au Ministère de l'Intérieur par M. M. les préfets”.

Atoli ten pierwszy spis ludności we Francji z 1801 r. tylko częściowo może uchodzić za spis rzeczywisty. Z pośród 103 ówczesnych departamentów dokonano spisu jeno w 27. W pozostałych departamentach obliczył ludność Laplace. Nie dużo lepiej powiódł się spis r. 1806. Za cesarstwa zmienił się stosunek do Statystyki. Napoleon rozumiał wprawdzie doniosłość statystyki. „La statistique est le budget de choses et sans budget point de salut public”. Dlatego popierał statystykę — poza granicami kraju, chcąc posiadać o wszystkim najdokładniejsze informacje. Natomiast we Francji, dążąc do utrzymania się przy władzy, tłumił wszystko, co mogło pozwolić na orientację opinii publicznej. Rozwiązał Towarzystwo Statystyczne, i zakazał wszelkich publikacji statystycznych.

Pod wpływem statystyki francuskiej i w związku z administracją francuską powstały — również przelotnie jak w samej Francji — biura staty-

styczne w krajach będących pod wpływem Francji. We Włoszech powstaje Biuro Statystyczne pod kierownictwem Melchiora Gioja zrazu w 1803 r. dla Republiki Cisalpińskiej, w 1805 rozszerzone na Królestwo Włoskie, przetrwawszy do r. 1809. W Hiszpanii utworzono w okresie francuskim Departamento del fomento general del Reino, w Westfalii powstało takie biuro w 1809 r. Wraz z orłami napoleońskimi i francuskimi urządzeniami administracyjnymi dotarły do Warszawy także impulsy do badań statystycznych, dla których wzory były zresztą już gotowe.

Również i w Anglii są spisy ludności zjawiskiem dosyć późnym, mimo iż już od czasów Th. Muna (1664) cały szereg pisarzy podkreślał doniosłość dla państwa i jego potęgi silnej liczebnie ludności. Wszystkie cyfrowe dane u dawniejszych pisarzy statystycznych jak Petty, 1682, King, 1700, Davenant, 1697 r. Dr. Price, 1782, Crome, Young i Chalmers opierają się na szacunku lub obliczeniach. Wprawdzie już w marcu 1753 r. wpłynął w Izbie Gmin wniosek Tomasza Pottera, proponujący coroczne stwierdzanie stanu zaludnienia, ślubów, urodzin i zgonów, który jednak po przyjęciu go w Izbie Gmin został przez Izbę Lordów odrzucony. Pierwszy spis ludności przeprowadzono w Anglii dopiero 10 marca 1801 r. o nader szczupłym zakresie i niezbyt umiejętnym sformułowaniu pytań, zwłaszcza w zakresie spisu zawodowego, oraz przy braku centralnej władzy kierowniczej. To też wyniki spisu były niezbyt ścisłe, spis zawodowy zaś zgoła się nie udał.

W takim to okresie wielkich wysiłków statystycznych na Zachodzie przeprowadza Księstwo dwukrotnie powszechne spisy ludności w 1808 i 1810 r. W tymże r. 1810 powstaje katedra statystyki w Szkole Prawa, oraz przelotnie Biuro Statystyczne, by zniknąć z widowni z chwilą okupacji kraju przez Rosję oraz związanej z tem redukcji urzędników w dobie Rządu Tymczasowego Królestwa Polskiego.

Założone w 1810 r. Towarzystwo Gospodarczo-Rolnicze przewiduje w każdym z 5 wydziałów, na jakie się dzieli (rolniczy, pracy ludzkiej i bydłowej, chowu bydła, lasów i fabryk) poddziały statystyczne. Sekretarz generalny Towarzystwa Trembicki opracował memoriał o potrzebie badań statystycznych; powierzono Horodyskiemu wygotowanie dzieła statystyki krajowej przy pomocy podprefektów; dla braku sił i nieodpowiednich warunków ogólnych planu nie zrealizowano.

Wynikiem tego prądu, niesionego zarówno przez tradycje pruskie jak i wpływy francuskie, były dochodzenia i rezultaty spisów 1808 i 1810 r., należących niewątpliwie do lepszych przedsięwzięć

tego rodzaju w ówczesnej Europie. Wprawdzie autorzy spisów nie opanowali zupełnie materiału, o ile idzie o jego opracowanie przez Biuro Statystyczne. Nagromadzili jednak olbrzymi materiał informacyjny o kraju. Wyniki spisów 1808 i 1810 r. nigdy nie publikowane i współczesnym nawet w swej całości, o ile idzie o spis zawodowy, nieznane, musiały przeczekać wiek, zanim mogły wyjść z piwnic archiwów na światło dzienne.

Na podstawie tego to materiału możemy obecnie zrekonstruować poraż pierwszy z całą ścisłością cyfrową strukturę społeczną i gospodarczą ówczesnego społeczeństwa, w dobie jego przeobrażania się z Ancien Régime'u w nowoczesne społeczeństwo kapitalistyczne; ową całą piramidę społeczną dziedziców i dzierżawców, murgrabiów, marszałków, plenipotentów i administratorów, sekretarzy, rezydentów i koniuszych, ekonomów, pisarzy, połowych i karbowych, arendarzy, pachciarzy, karczmarzy i szynkarzy, której podstawę ekonomiczną stanowiła szeroka masa spowitego więzami pańszczyzny chłop-poddanego.

Powoli tylko wyłaniały się z tej feudalnej jeszcze struktury nowe, na wolnej pracy najemnej oparte elementy. To też neo-merkantylna polityka gospodarcza Księstwa miała ten zbyt powolny proces naturalnego przeobrażenia się przyspieszyć i ułatwić przy pomocy ustawodawstwa. Jak w wieku XVI sięgnięto aż do klasycznej starożytności po formy prawne dla ostatecznego przykucia chłopów do ziemi, tak obecnie ustawodawstwo kodeksu Napoleona musiało współdziałać dla przyspieszenia ich „wyzwolenia”. Cały ten proces przeobrażania się dawnego społeczeństwa i wykluwające się zaczątki nowego ustroju ujmuję w lakoniczną wymowę cyfr tabela XXIV, która sama jedna więcej nam mówi o tej epoce, niż całe tomy opisów. Nie znaleźliśmy jej w aktach. Trzeba było długich i żmudnych obliczeń, by naprawić i usunąć obecnie zaniedbania i błędy Biura Statystycznego z r. 1810.

Materiały spisowe zaczerpnięte są głównie z Biblioteki im. Łopacińskiego w Lublinie, Ordynacji Zamoyskich w Warszawie oraz Archiwum Głównego w Warszawie; mniejsze przyczynki z Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Wiedniu, Akademii Umiejętności w Krakowie, Biblioteki Ordynacji Krasińskich i Archiwum Akt Dawnych w Warszawie i Krakowie. Na tem miejscu składam Zarządom tych instytucyj podziękowanie za ułatwienie mi pracy, w szczególności Zarządowi Biblioteki im. Łopacińskiego za uprzejme nadesła-

nie rękopisu do Warszawy, oraz p. Jadwidze Korzonowej, za wytrawną pomoc w korzystaniu ze zbiorów Biblioteki Ordynacji Zamoyskich.

Podział administracyjny Księstwa Warszawskiego.

Zanim omówimy właściwe spisy ludności i zwierząt, musimy poświęcić parę słów podziałowi administracyjnemu kraju, który stanowił dla nich techniczną i administracyjną podstawę. Komisja Rządząca decyzją z 18 I 1807 r. zaleca Izbowi Administracyjnemu w dawnych departamentach przejętych po Prusach, aby „nim nastąpi organizacja władz administracyjnych, Izba czynności swoje podług dawnej organizacji odbywać ma”. Już 26 I wydano „Zasady do urządzenia Komisji Rządzącej i władz Jej podległych”, zachowujące podział na departamenty, wreszcie rozporządzeniem z 13 maja Komisja Rządząca „zachowuje do czasu podział na powiaty, jak był za przeszłego Rządu”, by uniknąć trudności, związanych z wprowadzeniem nowego podziału administracyjnego, między innymi, zaś i przy „układaniu tabel statystycznych”¹. Konstytucja Księstwa Warszawskiego załatwia się z omawianą sprawą w tytule VIII p. t. „Podział kraju i Administracja”. Jej art. 64 głosi, iż „kraj zostaje podzielony na 6 Departamentów”. Dekretem z 19 grudnia 1807 r. przeprowadzono tymczasowy podział departamentów na powiaty i zgromadzenia gminde, nie ustaliwszy jednak na razie ich rozmiarów.²

Czy przyświecała nowemu podziałowi administracyjnemu jakaś głębsza myśl polityczna? Więcej światła, niż suche artykuły ustawy, rzucają na tę sprawę głosy współczesnych. Hugo Kołłątaj, omawiając podział administracyjny Księstwa Warszawskiego, porównywał go ze stosunkami dawnej Polski i wskazuje na jej niedomagania administracyjne, wynikające niewątpliwie także i z nierównomierności obszarów różnych dzielnic Rzpltej. „Z takiego nierównego podziału, nietylko wynikała wielka niedogodność w prawodawstwie; ale nadto we wszystkich częściach wykonawczego rządu; bo województwa Wielkopolskie były mniejsze od powiatów województw Małopolskich i Litewskich; a stąd ani administracja skarbowa, ani administracja sprawiedliwości nie mogła być porządnie zaprowadzona”. Konstytucja Napoleńska zrywała zdaniem Kołłątaja na zawsze z tym stanem. „Duch prowincjonalizmu upadł na zawsze w tej Konstytucji”. Zamiast prowincyj i województw wprowadzono departamenty. „Władza Wykonawcza znalazłszy równość co do rozległości i ludności Depar-

¹ M. Rostworowski, *Materiały do Dziejów Komisji Rządzącej z r. 1807*, Kraków 1918, str. 489, 499 i 629.

² *Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego*. T. I, str. 22.

tamenta, znajdzie jednakową w nich pomoc i wysługę co do wykonania praw, administracji skarbowej, konskrypcji wojskowej.“¹

Rzeczywistość ani nie odpowiadała w zupełności tym ideałom, ani nie łączyła słusznie sprawy podziału administracyjnego z imieniem Napoleona i jego konstytucją. Wbrew wyluszczonego wyżej idealnemu podziałowi kraju na równe co do rozległości i ludności jednostki, Napoleon, licząc się przede wszystkim z aktualnymi potrzebami wojennymi armii i chcąc wyciągnąć z kraju w krótkim czasie możliwie największą ilość żołnierza i kontrybucji w naturaljach i pieniądzu, nie dążył do większych zmian w organizacji administracji, wprowadzonej przez Prusaków. Przeciwnie, pozostawił administrację w jej stanie dotychczasowym, stawiając jedynie na jej czele władzę centralną, w zupełności od okupantów francuskich zależną, której główne zadanie polegało na zadośćuczynieniu wzrastającym wciąż wymaganiom Napoleona co do dostarczenia przepisanej ilości żołnierza, uzbrojeniu jego i części armii cesarskiej, i na dostarczaniu drogą rekwizycji prowiantów i furaku.

Ponieważ wszelka reorganizacja wprowadziłaby z natury rzeczy chwilowy zamęt, potrzebę nowego pomiaru kraju i t. d., zatrzymano dotychczasowe podziały. Dekret Napoleona z 14 stycznia 1807 r., ustanawiający jako naczelną władzę kraju „Komisję Rządzącą“ z siedmiu członków, nazywaną złośliwie „siedmiu braci śpiących“, zatrzymywał w art. VII, dotychczasowy przez rząd pruski wprowadzony podział na 6 departamentów². Również podział departamentów na powiaty, jak np. 10 powiatów, na jakie dzielił się pierwotnie departament warszawski — przejęty jest po administracji pruskiej. Tak tłumaczy się ów system centralizacyjny, zaszczerpiony na podłożu dawniejszej organizacji administracyjnej, który wedle słów Skarbka przedstawia „dziwną mieszaninę tego, co po Prusakach w rządzie krajowym pozostało z tem, co z francuskich zasad rządowych do naszego kraju przeniesionem być miało“³.

Zarząd departamentów powierzono Izbie administracji publicznej z prezesem na czele, zarząd powiatów Izbowi powiatowemu wykonawczym pod przewodnictwem prezesa. Miasta otrzymały magistraty, złożone z urzędników obywatelskich.

Ten stan rzeczy przejściowy trwał przez pół roku i nie wszedł jeszcze zupełnie w życie, kiedy

konstytucja Księstwa Warszawskiego, wydana w Dreźnie pod datą 22 lipca 1807 r., zaprowadziła nowy porządek rzeczy.

Dotychczasowy rząd krajowy przedstawiał pod względem prawnym konstrukcję nader ciekawą. Ustanowiony jest przez Napoleona, jako okupanta; członkowie Komisji są również przezeń mianowani; byt jej jest tak, jak samo jej źródło, tj. okupacja, prowizoryczny — aż do chwili, gdy o losie Polski traktat pokoju coś postanowi. Terytorjalnie jednak władza Komisji rozciąga się dalej niż sama okupacja francuska: departamenty: płocki, bydgoski, a zwłaszcza białostocki powoli dopiero oczyszczają się z nieprzyjaciela. Władza Komisji Rządzącej jest więc władzą antycypowaną na rachunek przyszłych zwycięstw⁴.

Kres Komisji Rządzącej w jej charakterze jako organu okupanta kładą traktaty Tylżyckie z 7 i 9 lipca 1807 r. Stają się one pierwszą formalną podstawą przyszłego Księstwa Warszawskiego, przyczem część departamentu białostockiego wraz z miastem tego nazwiska przyłączono do Rosji, reszta wcielona do Księstwa otrzymuje potem nazwę łomżyńskiego.

W sierpniu 1807 r. wróciła Komisja Rządząca z Dreżna, gdzie jej Napoleon doreczył konstytucję Księstwa, pozostawiając ją przy władzy w jej nowym charakterze, aż do ustalenia nowej organizacji kraju. Dopiero 5 października 1807 r. przybył do Warszawy hr. Schönfeld, pełnomocnik króla Sakskiego, i rozwiązawszy Komisję Rządzącą, mianował w imieniu króla, w myśl nowej konstytucji, pierwszą Radę ministrów z Małachowskim jako prezesem, Łuszczewskim, ministrem Spraw Wewnętrznych, Lubieńskim, ministrem Sprawiedliwości, Aleksandrem Potockim, Ministrem, Policji. Wreszcie 21 listopada tegoż roku zjechał sam król do Warszawy.

Oto zewnętrzny obraz organizacji naczelnych władz kraju. Przypatrzmy się teraz nieco szczegółom. Zarówno co do obszaru jak i ilości powiatów oraz liczby ludności, różnice pomiędzy departamentami wydzielonymi z Prus i objętymi przez Komisję Rządzącą były dość znaczne.

Widzimy, że ludność departamentu poznańskiego przewyższała ludność departamentu płockiego o 65 %; ludność departamentu kaliskiego była większa od ludności depart. płockiego o 78 %. Duże departamenty miały niestosunkowo wielką liczbę powiatów tak, że gdy na 1 powiat depar-

¹ H. Kollataj: *Uwagi nad teraźniejszym położeniem*. lc. str. 63—65.

² „A. VII. La division actuelle du pays en six départemens savoir: ceux de Varsovie, de Posen, de Kalisz, de Bromberg, de Plock et de Bialystock, sera conservée.“ Por. Fr. Skarbka: *Dzieje Księstwa Warszawskiego*. Warszawa, ed. Chmielowski II, 30.

³ Fr. Skarbka: lc. II, 33. Por. H. Konic, *Komisja Rządząca 1807 r.*, Warszawa 1904, str. 8.

⁴ Michał Rostworowski: *Prawna geneza Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*. Kraków 1915, str. 16.

Nazwa departamentu	Rozległość w milach kw.	Liczba powiatów	Ludność	Na powiat przypada średnio ludności:
Warszawski	244 ³ / ₈	10	327 569	32 756
Kaliski	373	13	438 555	33 734
Poznański	350 ² / ₈	14	407 377	29 098
Bydgoski	277 ³ / ₈	10	286 840	28 684
Płocki	296 ¹ / ₈	6	246 663	41 110
Łomżyński	327	7	341 649	48 807
Ogółem:	1868 ¹ / ₈	60	2 048 653	34 144

tamentu łomżyńskiego przypadało 48 tys. głów, to w departamencie poznańskim tylko 29 tysięcy, w bydgoskim zaledwie 28,6 tysiący. Takież nierównomierności istniały co do wielkości i w obrębie departamentów. Gdy np. w departamencie warszawskim powiat rawski liczył 20 848 osób, to powiat sochaczewski liczył ich 40 893, a więc dwa razy więcej. W departamencie kaliskim liczył powiat sieradzki 19 072 osób, gdy powiat odolański 48 108. W departamencie poznańskim, najmniejszy powiat powidzki wykazywał 11 550 osób, gdy powiaty poznański i krotoszyński były czterokrotnie ludniejsze i liczyły 48 340 wzgl. 47 585 osób. Najjaskrawiej występowała ta nierównomierność w departamencie łomżyńskim, gdzie powiaty marjampolski i kalwaryjski miały po 70 234 wzgl. 72 770 osób. Musiało to wywoływać przeciążenie podprefektów i dawało współczesnym sposobność do krytyki jak np. Memorjał prefekta departamentu płockiego Rembielińskiego: *Observations sur l'état actuel de l'administration du Duché de Varsovie*¹.

Po kampanii Ks. Józefa Poniatowskiego w r. 1809 i przyłączeniu do Księstwa Warszawskiego pokojem wiedeńskim z 14 października 1809 r. 6 cyrkułów t. zw. Galicji Zachodniej (były to cyrkuły: krakowski, kielecki, radomski, lubelski, bielski i siedlecki), oraz z Galicji Wschodniej cyrkułu zamoyskiego, przeprowadzono dekretem z 24 lutego 1810 r. (art. 6) podział kraju nowowcielonego „na cztery departamenty i 40 powiatów”². Z góry więc wyznaczono pewne okrągłe cyfry, do których musiano się stosować przy podziale administracyjnym, co musiało jego wykonanie niewątpliwie utrudniać.

Tak np. utworzono osobny powiat z Podgórzem wraz z obwodem liczący ledwie 15 000 ludności.

Gdy na posiedzeniu Rady Stanu z 27 marca 1810 wyrażono wątpliwość co do celowości tak małych powiatów, „Minister Spraw Wewnętrznych przedłożył, iż prawo wymaga koniecznie liczby 40 powiatów oraz, że w oddzieleniu Podgórzem na powiat miał wzgląd, iż tamta okolica ważna jest dla swoich kopaliń, oraz w widoku handlowym i z tych powodów urzędnicy tam powiatowi mogą być użyteczni, nareszcie, że ta część kraju oddzielona jest Wisłą”³. Ostatecznie połączono okrąg podgórski z Krakowem, który dekretem z 9 czerwca 1810 r. ogłoszono „wolnem miastem handlowem”⁴. Z innych zmian ważniejszych w zakresie podziału administracyjnego w dawnym Księstwie należy wymienić, iż powiaty pilecki i lelowski odłączono od departamentu kaliskiego i przyłączono do krakowskiego, oraz że do departamentu warszawskiego dołączono 2 powiaty, tj. stanisławowski i siennicki, odłączone od departamentu siedleckiego. Jako powody podano, iż „W podziale tym kraju, stosowano się ile można do ludności, co Minister znajdował słusznem, uważając, że w działaniu administracyjnem ludność przydaje lub umniejsza zatrudnienia urzędnikom”. Warto podkreślić, iż plan podziału administracyjnego wypracowały Komisje Delegowane, którym minister nakazał „aby tak z urzędami administracyjnymi powiatowymi iako i z obywatelami porozumiewający się ułożyli projective plan tego podziału”.

Zarazem widzimy, iż postępowano nader wolno; dopiero 4 miesiące po zawarciu pokoju przystąpiono do ujednostajnienia administracji w kraju nowowcielonym i do uzgodnienia jej z urządzeniami Księstwa. Ale i teraz jeszcze przeciągała się sprawa dość długo; ostatecznie została zadecydowana w Radzie Stanu 3 kwietnia 1810 r. Odnosny dekret opublikowano dopiero 17. 4.⁵, jeszcze później oczywiście—może w maju lub dopiero w czerwcu—nastąpiło wykonanie. Organizację podatkową ustalono dopiero dekretem z 14 czerwca⁶, Dyрекcję Dóbr i Lasów dekretem z 20 czerwca 1810⁷, organizację sądową dekretem z 26 lipca 1810 r.⁸

Ustalenie granic nowych departamentów napotykało na trudności z powodu niemożności dokonania pomiarów, innej zaś podstawy dla podziału brakło. Pismem z 27 lipca 1810 zwracał się Minister Spraw Wewnętrznych do ministra Sprawiedliwości z prośbą, by mu przesłał „jeden exemplarz mapp przez Sohna wybitych i w Wiedniu

¹ Cytowany u Żółtowskiego: *Die Finanzen des Herzogtums Warschau*. 2 t. Poznań 1890. I 97.

² *Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego*. T. II, 131.

³ Archiwum Aktów Dawnych. Protokoły Rady Stanu.

⁴ *Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego*. T. II, 222.

⁵ *Dziennik Praw*. T. II, 143.

⁶ *Dziennik Praw*. T. II, 236.

⁷ *Dziennik Praw*. T. II, 252.

⁸ *Dziennik Praw*. T. II, 292.

wydanych," a to celem oznaczenia granic nowych czterech departamentów i powiatów. Minister sprawiedliwości odpowiada pismem z 1 sierpnia że map takich nie posiada¹.

Powyższy zarys rozwoju pozwala nam ustalić dla spisu z 1810 r. termin a quo. Jasnym jest, bowiem, że ustalenie rezultatów spisu na obszarze nowowcielonym w ramach nowego podziału administracyjnego mogło nastąpić dopiero po ostatecznym rozgraniczeniu departamentów i powiatów — czyli jak z przedstawionego tu stanu rzeczy wynika, najwcześniej dopiero w czerwcu 1810 r. jakkolwiek same wezwania do ludności mogły być rozesłane już wcześniej.

Upadek Księstwa Warszawskiego — Utworzenie Królestwa Polskiego.

Po nieudanej kampanji rosyjskiej Napoleona w r. 1812 następuje z początkiem lutego 1813 r. za-

jęcie Warszawy przez wojska rosyjskie, a 14 marca Aleksander w charakterze okupanta ustanawia „Radę Najwyższą Tymczasową“, przyczem niższe organy administracyjne, departamentowe i powiatowe, tudzież sądownictwo zostały na razie w całości utrzymane. Nastąpiło prawne prowizorium, zakończone dopiero traktatami wiedeńskimi z 3. 5. 1815 oraz „aktem końcowym“ z 9 czerwca tegoż roku. Ustaje okupacja prowizoryczna, a w jej miejsce wstępuje o b j ę c i e w posiadanie przez Aleksandra w dniu 20 czerwca 1815 r. Znika Najwyższa Rada Tymczasowa Księstwa Warszawskiego z ramienia okupanta, a powstaje z ramienia nowego króla „R z ą d T y m c z a s o w y“ Królestwa Polskiego, trwający do zaistalowania się organów konstytucyjnych Królestwa Polskiego w dniu 24 grudnia 1815 r. Zmiany te zakreslają nam granice w czasie dla badań stanowiących temat niniejszych dochodzeń.

I. Spis z r. 1808.

O spisie z r. 1808 nie było dotychczas nic wiadomem. Czacki w swej *Statystyce Polski* podawał w § 2 ludność Księstwa Warszawskiego na rok 1807 na 2 549 000, do czego przybyło w 1809 r. 1 314 000 tak, że łącznie doliczył się 3 863 000 głów². Za nim powtarza tę cyfrę T. Korzon³. Wprawdzie, jak wiemy, L. Wolski opublikował sumaryczne cyfry ludności ówczesnego Księstwa „według spisów z roku 1808“. Atoli zarówno Wł. Grabski, jak i Z. Kiedroniowa, omawiając materiał statystyczny tej epoki, dane Wolskiego pominęły zupełnie milczeniem i o żadnym spisie z r. 1808 nie wspominają. Taka rezerwa wobec dat Wolskiego musi tem bardziej uderzać, że autorzy ci notują zresztą skrupulatnie wszelkie inne informacje cyfrowe zarówno z okresu Księstwa jak i Królestwa Polskiego. Wy tłumaczenia tego postępowania należy szukać w tem, że uważali widocznie dane Wolskiego na r. 1808 za nieprawdopodobne. A mianowicie Kiedroniowa powiada, nawiązując do akcji spisowej z czasów pruskich: „Do 1806 r. trwała ta akcja rządu pruskiego. Po paroletniej przerwie podjął ją na nowo rząd Księstwa Warszawskiego. Dekret Król. z 7 lutego 1809 r. („Organizacja Władz Administracyjnych“) wkładał na prefektów obowiązek układania tabel statystycznych. (§ 18 c. Dz. Pr. Ks. Warsz.

T. I, str. 171.) Jako wzór miały służyć formularze i wykazy pruskie“⁴.

Z powyższego stanu rzeczy wynikało niejako, że skoro dopiero dekretem z lutego 1809 zaliczono do obowiązku prefektów układanie tabel statystycznych, więc pierwszy spis mógł być dokonany dopiero po tej dacie, a więc w ciągu 1809 lub 1810 r., i że istnienie spisu przed tą datą wydaje się nieprawdopodobnem. W konsekwencji wspomina Kiedroniowa o paroletniej przerwie, jaka nastąpiła po ostatnim spisie pruskim z r. 1806, wreszcie o „ogólnym spisie ludności dokonanym w r. 1810“, którego wykazy „uzupełnione były w roku następnym (1811)“. Mimo wyraźnej wzmianki i cyfr Wolskiego, spis z r. 1808 pomija milczeniem. Kończąc zobrazowanie materiału statystycznego w okresie Księstwa, zapewnia: „Między 1812 a 1818 rokiem ustaje zupełnie zbieranie wszelakiego rodzaju danych statystycznych“⁵.

Jak poniżej zobaczymy, pogląd taki jest mylny. Odnosnie do epoki Księstwa należy mówić nie o jednym spisie, lecz o trzech spisach, a mianowicie o spisach z r. 1808, 1810 oraz 1812, z których dwa pierwsze zostały całkowicie przeprowadzone i których wyniki — prawie w komplecie się dochowały; natomiast spis 1812 r. został w toku przeprowadzania przerwany przez ówczesne wy-

¹ Archiwum Główne Akta Komisji Rządowej Sprawiedliwości 1.1/1.

² Czacki: *Dziela*, wyd. Raczyński, III, str. 3/4.

³ T. Korzon: *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*. T. I, 56.

⁴ Kirkor-Kiedroniowa: *Włościanie*. Str. 35/6.

⁵ Kirkor-Kiedroniowa: *Włościanie*. Str. 37.

padki dziejowe, a wyniki jego dochowały się jeno w ułamkach.

Dotychczasowi badacze, w szczególności Wł. Grabski i Kiedroniowa, pominęli spis z r. 1808 z jego bogatymi informacjami zarówno co do ogólnej liczby ludności, jej podziału na departamenty, na miasta i wsie, na wyznania, co do podziału według płci i wieku, podziału zawodowego ludności miejskiej i wiejskiej, podziału na użytki i poszczególne uprawy i t. d. Ale i rezultaty spisu z r. 1810, któremi ci autorzy się posługiwali, nie zostały przez nich całkowicie zużyte; departamenty, które nie weszły w obszar późniejszego Królestwa Kongresowego, zostały wogóle pominięte, cyfry spisowe reszty departamentów uległy przeróbce. W tym stanie rzeczy zostają wyniki spisów Księstwa Warszawskiego 1808 i 1810 r. dopiero obecnie poraz pierwszy całkowicie publikowane.

a) Pierwsze informacje o kraju.

Jeśli istnienie spisu z r. 1808 wydawało się dotychczas, wobec konkretnego ustawodawstwa w tej kwestji, nieprawdopodobnem, to należy podkreślić, że dla nowoczesnej administracji państwowej posługiwanie się datami i cyframi statystycznymi jest nieuniknioną koniecznością, jeśli jej zarządzenia na jakimkolwiek polu administracji skarbowej, wojskowej, szkolnej czy zdrowotnej nie mają być przejawem ślepego przypadku, lub krzywdzącej i szkodliwej samowoli. Zobaczymy istotnie, że i rząd Księstwa od pierwszej chwili swego istnienia zmuszony był posługiwać się datami i informacjami statystycznymi, na nich opierać swe zarządzenia i podług nich kontrolować ich wyniki.

Wiemy wszak, iż Napoleon żądał od społeczeństwa polskiego wiele poświęceń, żadnych nie czyniąc ze swej strony przyrzeczeń. „Gdy ujrzę 30—40 tysięcy ludzi pod bronią, ogłoszę w Warszawie niepodległość Waszą”.¹ Sposobiono się też w kraju do wypełnienia warunków Napoleona. Mimo ostrożności pruskiej wpadła do stolicy berlińska proklamacja Dąbrowskiego z 3 listopada 1806 r., nawołująca do powstania. Po ewakuacji Warszawy przez wojska pruskie i rosyjskie w dniu 26 listopada i po objęciu komendy nad miastem przez Ks. J. Poniatowskiego, wreszcie po wkroczeniu wojsk francuskich rozpoczyna się organizacja kraju przez okupantów. Murat utworzył za zezwoleniem cesarskiem dla ześrodkowania zarządu krajem, a zwłaszcza dla zapewnienia zaprowiantowania armji w dniu 1 grudnia Najwyższą

Izbę administracyjną wojskową i cywilną, na której czele stanął L. Gutakowski. Już 15 grudnia 1806 r. wydała Najwyższa Izba administracyjna dekret względem poboru wojska, nakazując dostawę jednego człowieka umundurowanego i uzbrojonego z każdych dziesięciu dymów. Na miasta również rozłożono dostawę żołnierzy stosownie do wielkości ludności². Jasne jest, że przeprowadzenie tej akcji wymagało bądź co bądź szczegółowej znajomości stanu zaludnienia w kraju i jego poszczególnych częściach, powiatach, gminach, miastach. W tym samym kierunku parł szereg innych zarządzeń nowego rządu.

Jeszcze w styczniu 1807 r. uformowano w Warszawie pułk gwardji. Zdołano od razu ściągnąć 3014 osób, do kompletu brakowało 900, których ściągnano stopniowo. — Podobnie dla zapłacenia połowy pensji gubernatorowi stolicy gener. Gouvion nałożył magistrat zarządzeniem z 1 lutego 1807 r. podatek nadwyzwyczajny, rozkładając go w słusznym stosunku na wszystkie klasy mieszkańców. Spis koni zarządził magistrat Warszawy jeszcze „Obwieszczeniem” z 29 grudnia 1806 roku, nakazując: „Każdy właściciel koni w mieście mieszkający, iakiego bądź stanu, kondycji i narodu, ma podać wyszczególnienie swych koni wierzchowych, zaprzężnych lub innych, z wymienieniem do czego takowych potrzebuje, a to nayedalej w przeciągu 24 godzin” — pod karą konfiskaty, które to zarządzenie musiano ponowić 5 stycznia roku następnego.³ Gdy w lutym 1807 r. ośrodek działań wojennych przeniósł się z Warszawy na północ do Torunia, wymagało to zorganizowania dobrej służby transportowej, koni, wozów i ludzi. 15 marca otrzymał dyrektor policji rozkaz spisania wszystkich koni i wozów w Warszawie. Spis, przeprowadzony dnia następnego, wykazał 1243 konie i 256 wozów, z czego bez szkody dla wewnętrznego życia miasta można było użyć do transportów tylko 377 koni i 75 wozów. — Obwieszczeniem z 14 marca 1807 r. wezwano ludność do robót fortyfikacyjnych na Pradze. W ciągu wiosny 1807 r. domagały się władze francuskie 4000 ludzi dziennie na czas kilku tygodni. Prezes departamentu warszawskiego zapewniał na podstawie zebranych informacji, iż cały ten departament nie mógł dostarczyć więcej nad 2000 robotników. — Analogiczne zarządzenia wydawano i w innych departamentach w pierwszych już miesiącach po utworzeniu Komisji Rządzącej. W lutym jeszcze

¹ Fr. Skarbek: *Dzieje Księstwa*. I, 107.

² l.c. I, str. 125. Dziewulski podaje iż depart. warszawski dostarczył według rozporządzenia z 15/12 przeszło 5000 ludzi i 1200 koni (*Warszawa*, I, str. 209).

³ Biblioteka Ordyn. Krasińskich. Druki Nr. 31,132 oraz 31,134.

zarządziła Komisja Rządząca pospolite ruszenie: „W zamiarze porządnego z Ur. Generalami Woje-
wódkimi względem Pospolitego Ruszenia obra-
chunku, za rzecz przyzwoitą osądziliśmy, aby
najprzód liczba osób do tego Pospolitego
Ruszenia podług naszych przepisów stawić się
winnych, dostatecznie w każdym Departamencie
była oznaczona“.

„W tym celu stanowiący: 1. Dyrektor We-
wnętrzny zaleci Izbowi Administracyjnemu, ażeby
te stosownie do Uniwersału W. Radziwińskiego
i późniejszych Naszych przepisów ten Uniwersał
oblaśniających, ułożyły z Taryf Dóbr
Ziemiańskich Regestr zawierają-
cy liczbę Rycerzy lub ich Zastęp-
ców z Szeregowymi, którzy w dopełnie-
niu Naszych Urzędów do Pospolitego Ruszenia
stawić się byli powinni“¹.

6 lutego 1807 r. zarządzono pobór jednorazo-
wego podatku na lazarety i inne potrzeby wojska,
pobieranego po miastach i po wsiach w stosunku
do dymów: miejskich, dworskich i chłopskich.
Podatek miał być rozłożony na poszczególne
klasy zawodowe i majątkowe i wyróżnia czyn-
szowników, okupników, gospodarzy, młynarzy,
komorników, dzierżawców dóbr narodowych, dalej
żydów, wreszcie lokatorów w mieście Warszawie,
zależnie od wielkości opłacanego czynszu². Oczy-
wiście pobranie tego podatku wymagało już do-
kładnej znajomości nie tylko ogólnej liczby ludno-
ści, ale i jej społecznego i gospodarczego uwar-
stwienia. Rozporządzeniem z 18/IV nakazano
pobranie 15 000 rekruta, po jednym z 25 dymów
względnie z 20 dymów³. „Tymczasowa Organi-
zacja Izby Administracyjnych Departamentowych“
z 9/IV 1807 zalicza do zakresu działania Wydzia-
łów Wewnętrznych w § 12. „Układanie
tabel statystycznych i robienie rapor-
tów wystawiających stan ekonomiczno-polityczny
Departamentu“⁴. Istotnie, gdy na 28 maja 1807
zawezwano do stolicy z każdej Izby Administra-
cyjnej po 2 członków w celu współpracy przy
zaopatrywaniu etapów, magazynów i transportów

wojska, nakazano im „przywieść z sobą 1. Ta-
belle statystyczne całego Departamentu, 2. Tabelle wysiewów, co
do furazów pro principio wzięte“⁵. Podobnie
rozporządzeniem Komisji Rządzącej z 13/V
o „Urządzeniu Izby Wykonawczych Powiatowych“
nakazano, iż „Konsyliarz Duchowny z rapor-
tów od Plebanów odbieranych o ro-
dzących się i umierających ukła-
dować będzie tabelle ludności.“
(Artykuł 3. § 10)⁶. Wreszcie i sama Konstytu-
cja Księstwa z 22 lipca 1807 roku nakazy-
wała w tyt. VIII art. 65 i 66 utworzenie w de-
partamentach Rady spraw spornych, skła-
dającej się z 3—5 członków, dalej Generalnej Rady
departamentowej z 16—24 członków, wreszcie
po powiatach Rad powiatowych z 9—12
członków, przyczem ilość członków wahała się
w zależności od wielkości zalud-
nienia departamentu wzgl. po-
wiatu. Tak samo w myśl art. 67 liczba człon-
ków Rad municypalnych po miastach wy-
nosiła 10, 20 lub 30, zależnie od tego czy muni-
cypalność liczyła do 2 500 mieszkańców, czy od
2 500—5 000, czy też ponad 5 000 mieszkańców.

Widzimy z przedstawionego powyżej stanu
rzeczy, jak okupacyjne władze wojskowe wystę-
powały raz po raz z coraz to nowymi wymaganiami
dostarczenia ludzi, koni, wozów, zaopatrzenia
armii i lazaretów, i jak pogodzenie tych wymo-
gów z potrzebami życia gospodarczego kraju,
wyłaniało konieczność orientacji
o rozporządzalnych zasobach kra-
ju. Stąd od pierwszej chwili próby spisu koni,
wozów, rejestru popisowych i t. d. Przybywają
ponadto przepisy konstytucji jak i wiele innych
tu nie wymienionych, które wymagają ustalenia
liczby ludności, dymów miejskich i wiejskich,
słowem oparcia się o daty spisowe. Atoli gene-
ralnych zestawień dla całego kraju nie było⁷. Były
oczywiście po departamentach, powiatach i gmi-
nach informacje lokalne i na nich to starano się
oprzeć różnorakie działania administracyjne. Od

¹ Postanowienie Komisji Rządzącej z 24 lutego 1807. Bibl. Ordyn. Krasieńskich. Nr. 31, 139.

² M. Rostworowski, *Materiały do Dziejów Komisji Rządzącej 1807 r.* Kraków 1918, str. 522.

³ Rostworowski, *Materiały*, str. 611, 620.

⁴ Rostworowski, *Materiały*, str. 592.

⁵ Rostworowski, *Materiały*, str. 626.

⁶ Rostworowski, *Materiały*, str. 628.

⁷ By zarządzić potrzebie, Komisja Rządząca domaga się w Memorjale z 30 lipca 1807 r., złożonym królowi
Saskiemu: 1) oznaczenia granic Księstwa od strony Rosji i Prus, 2) wydania wszystkich dokumentów administracyj-
nych, tyczących się departamentów wchodzących w skład Księstwa, z których jedna część znajduje się w archi-
wach pruskich, a druga w Białymstoku w rękach rządu rosyjskiego. Przed załatwieniem obu tych kwestyj niepo-
dobna ustalić dokładnych wykazów ludności. — Najdawniejszem, choć zgoła błędnem zestawieniem dla całego obszaru
Księstwa jest tabela, sporządzona przez Komisję Rządząca (Dyrekcję Interesów Wewn.) p r z e d ostatecznem usta-
leniem granic kraju, skoro obejmuje departament białostocki zamiast utworzonego później łemżyńskiego. Pochodzi
przeto z sierpnia lub września 1807 r. i wykazuje na obszarze 1822 1/2 mil kw. 454 miast, 198 amtów, około 20000
wsi i 360 277 dymów oraz 2 323 611 dusz, w tem 163 128 żydów. (Por. H. K o n i c, *Komisja Rządząca 1807 r.* War-
szawa 1904, str. 60, 100). Dopiero 20 sierpnia otrzymała Komisja od marszałka Davout mapę „w której już granica
Księstwa Warszawskiego od Prus y od Rosyi jest oznaczona“. Mianowanie Komisarzy dla odbioru archiwów, wy-
danie pełnomocnictw i instrukcji ciągnie się przez sierpień, wrzesień do połowy października (R o s t w o r o w s k i,
Materiały, 345, 350, 386, 763).

początku r. 1808 działają komisje rekrutacyjne. Z zachowanych aktów poboru rekruta z każdego 10 dymów, a konia z ekwipażem z każdego 40 dymów widać, iż starano się oprzeć pobór na owych informacjach lokalnych o dymach. Informacje te były dorywcze i nieścisłe. I tak liczone w departamencie warszawskim 52 910 dymów, z czego w samej Warszawie 9 000 dymów, gdy dokładniejsze dochodzenia późniejsze z r. 1810 wykazały w stolicy tylko 3 273 domów, spis zaś z r. 1822 nawet tylko 3 122 domów¹. Dla miasta Łowicza wykazano 1 860 domów, Łęczycy 1 990 domów, gdy według dokładniejszego spisu z 1810 r. liczył Łowicz tylko 333, a Łęczycza tylko 174 domów. W departamencie poznańskim wykazano 76 001 dymów, gdy definitywny spis z r. 1808 stwierdzał tylko 68 496 domów. Na odwrót, w departamencie bydgoskim wykazano tylko 16 517 dymów, gdy definitywny spis z r. 1808 stwierdził ich 45 906².

Jak widzimy, pierwsze informacje, jakie posiadano w początku r. 1808 o stosunkach krajowych, i to o elementach, dających się stosunkowo najłatwiej ująć wobec ich nieruchomości, są jeszcze nader niedokładne. Stopniowo dopiero, w miarę urządzania aparatu administracyjnego, który gęstą siecią pokrył kraj cały, i w miarę jak dla celów podatkowych, wojskowych, szkolnych, zdrowotnych i t. d. poczęła ta administracja nawiązywać bliższe stosunki z ludnością i orjentować się w indywidualnych stosunkach danej gminy, powiatu, departamentu, — musiały napływające informacje o stosunkach krajowych stawać się dokładniejsze i pewniejsze.

Decydujące znaczenie dla przyszłej akcji spisowej miały przedewszystkiem względy podatkowe, potrzeba równomiernego rozłożenia na ludność dostawy żywności i furazów na potrzeby wojska francuskiego; one to wycisnęły na spisach z doby Księstwa charakterystyczne piętno. Rozporządzeniem z 12 maja 1807 nakazała Komisja Rządząca dostarczyć „z masy ogólnej wysiewów o zimnych tak chłopskich jako i dworskich w dobrach wszelakiej natury, na każde 40 korcy wysiewów konia jednego mocnego z zaprzęgiem, a do każdej pary koni jeden wóz z zupełnym porządkiem; okupnicy jednak sami za siebie konie i wozy dostawiać będą“³. 28 sierpnia nakazano rozłożyć tę zsypkę „podług tabel wysiewów“, a gdy odnośny projekt okazał się wątpliwy „z przyczyny niedokładnej wiadomości o ogólnych wy-

siewach“, zlecono Dyrektorowi spraw wewn., by w 3 miesiącach „pewził od Izby Administracyjnych jak najdokładniejsze informacje y wierne tabelle wysiewów“⁴, wreszcie 4 września ogłoszono „Uniwersał względem zsyпки do magazynów i składki pieniężnej na żywność dla wojska“⁵. Co do zsyпки in natura, ciężącej oczywiście na ludności rolniczej, wiejskiej, nakazywano „na każdy departament stosownie do jego ogólnych wysiewów rozkład zsyпки do magazynów ...uczynić.“ W tem celu zlecono Izbie Administracyjnemu, „aby wedle zasad przez nas położonych, wysiewów swoich ilość, ile być może najdokładniejszą wynalazły i o tej przez Dyrektora spraw wewn. nas uwiadomiły.“

Natomiast „co się tycze obywateli w miastach gruntów nie posiadających, a tylko z handlu, rękodziel, najmu domów czy z kapitałów żyjących“, ci zamiast zsyпки mieli zapłacić „składkę pieniężną“. W tem polecono Izbie Administracyjnemu w departamentach, „aby ludność każdego miasta za pierwszą zasadę tego rozkładu wzięwszy, uboższe klasy od bogatszych, podług wiadomości miejscowych, starały się pilnie rozróżnić i podług tego opłatę sumy na każdy departament przypadającej rozłożyły.“

Dalszem rozporządzeniem z 5 września 1807 r. polecono sumę podatkową 1 500 000 zł. „składki posiłkowej“ tak rozłożyć, by wypadało na departament warszawski 316 884, poznański 539 049, kaliski 290 811, bydgoski 100 800, płocki 148 683, wreszcie białostocki 103 773 zł.⁶

Interesują nas przedewszystkiem zasady podług których miano w obrębie departamentów dokonać tej repartycji. Doniosło to rozporządzenie nakazuje więc; a) „Izby Administracyjne Departamentowe z tabel statystycznych Pruskich taryfę ludności miast i miasteczek ułożyć, osobno żydów, a osobno chrześcijan“, b) „Z tej taryfy wyłączyć jako wolnych od tej składki wszystkie klasztory mendicantum, żebraków chrześcijan, szpitale, wojskowych, officyantów Pruskich domów własnych nie mających, ani w służbie zostających, ani handlem żadnym ani szynkiem, ani rzemiosłem nie bawiących się, wszystkich czeladników przy rzemieślnikach i fabrykantach, tudzież chłopców przy tychże na nauce znajdujących się; wszystkich przyjeżdżających na czas krótki w miastach bawiących się; wszystkich mieszkańców miasteczek mniejszych samą rolę

¹ *Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego*. Warszawa 1827.

² Arch. Główn. akta wojskowe Księstwa Warszawskiego. 396—405; oraz 406—414.

³ M. Rostworowski, *Materiały*, str. 626.

⁴ Tamże, str. 369, 731.

⁵ Tamże, str. 737.

⁶ Tamże, str. 738, 739.

trzymających i rozkładowi zsympki podległych; wszystkich wyrobników z zarobku tylko dniego żyjących", c) „Po odciążeniu wolnych od opłaty, resztę ludności w miastach większych bez różnicy wieku, płci i rangi taxow~~ane~~ będą od głowy po złotych polskich trzy", d) „Niedostające quantum do sumy z departamentu do zapłacenia nakazanej, mają rozdzielać na 4 klasy mieszkańców miast głównych w takowym sposobie: Pierwszą. Na rzemieślników i fabrykantów, na mieszkańców nie-bankierów, ale z kapitałów żyjących. Drugą. Na kupców sprzedających towary w szczegółach na ulicach partykularnych, na szynkarzy mniejszych i kramarzy. Trzecią. Na sklepy na ulicach głównych, na szynkarzy tamże sklepowych, na wexlarzy, na bilardzystów, na jubilerów, na mydlarzy, na zegarmistrzów. Czwartą. Na kupców hurtowników, na bankierów, na handlujących końmi, wołami, drzewem, zbożem, na oberżystów, na cukierników, na piwowarów, na dystylatorów, na domy pańskie, których właściciele zagranicą znajdują się lub nie mieszkają w mieście". —

„Proporcja rozkładu zachowana będzie tak: pierwsza klasa 1, druga klasa 3, trzecia klasa 9, czwarta klasa 27. Podział wedle tej proporcji nie na liczbę głów każdej familji, lecz na familje ogółem robić się ma. Proporcja zaś między miastami, z których niedostające quantum, jako wyżej, będzie poszukiwane w miarę różnicy ludności tych miast, ma być zachowana.“

„Co do rozkładu na Żydów, summa na składkę od nich wyznaczona ma być podzielona w proporcję ludności żydowskiej każdego miasta i rozkazana każdemu kahałowi do zapłacenia, a szczegółowej repartycji robienie kahałom ma być pozwolone. Izby Administracyjne kahały tylko exekwować i od nich upominać się mają.“ — „Do repartycji niedostającego quantum na chrześcijan nałożonego, powinni należeć także żydzi podług klas w artykule pod lit. d) specyfikowanych i wedle proporcjów pod tymże artykułem przepisanych“.

Szczegółowe przedstawienie zasad opodatkowania poszczególnych grup ludności i klas zawodowych w miastach, przekonywa, iż są to istotnie grupy i klasy zawodowe, jakie wykazują spisy 1808 i 1810 r., stwierdza zatem fakt, iż powyższy Uniwersał z 4 i 5 września 1807 r. wydany dla celów podatkowych, stanowił jedną z głównych podstaw, choć nie wyłączną podstawę akcji spisowej w dobie Księstwa Warszawskiego. Zarazem pozwalają nam powyższe przepisy wnikać w strukturę gospodarczą ludności miejskiej i jej poszczególnych klas.

b) Kwestjonariusz. — Dekret względem konskrypcji. — Wyniki tymczasowe.

Należy przypuszczać, że w miarę wzrostu i doskonalenia się gromadzonych informacji starano się na ich podstawie dać ogólne zestawienie cyfrowe o stosunkach krajowych. Już z początkiem 1808 r. wydano w wykonaniu Uniwersału 4 i 5 września 1807 r. kwestjonariusz osobny dla miast, osobny dla wsi, zachowany w Bibl. Ord. Zamoyskich (Rkp. Nr. 1789, karta 34) o następującem, dość ogólnikowem sformułowaniu poszczególnych pytań:

W Miastach.

1. Wiele Dymów
2. Wiele Ludności (Mężczyzn — Kobiet)
3. Wiele konsumpcji piwa i wódki
4. Wiele jakiego Rzemieslnika
5. Wiele wysiewu
6. Wiele Morgów Łąki
7. Wiele Morgów Pastwiska
8. Wiele Morgów Boru
9. Wiele Koni, Wołów, Krów, Owiec, Pszczół, Świni
10. Wiele Jarmarków i kiedy
11. Jeżeli jaka woda płynie czy do spławu zdalna, czyli nie, chędożona czyli chędożenia potrzebująca
12. Jak daleko są inne i które Miasta na okół
13. Wiele Młynów i jakie, czyli wodne czy wietrzne
14. Czyli jest Parochia lub dokąd należy
15. Jaki jest pryncypalny sposób do życia mieszkańców
16. Wiele ma Szacunku do Hypoteki podanego.

We Wsiach.

1. Wiele Dymów
 2. Wiele Ludzi (Mężczyzn — Kobiet)
 3. Wiele wyszynku piwa, wódki
 4. Wiele wysiewu w dworze, a wiele u Włościan
 5. Wiele Morgów łąki lub fur siana, osobno dworu, i osobno u włościan
 6. Wiele Morgów Pastwiska
 7. Wiele Morgów Boru
 8. Wiele koni, wołów, krów, owiec, pszczół, świni. (Osobno co u dworze, osobno co u włościan)
 9. Wiele Młynów i jakie, czy wodne czy wietrzne
 10. Czyli jest Parochia lub dokąd należy
 11. Wiele ma szacunku do Hypoteki podanego.
- Nawet powierzchowny rzut oka na powyższy kwestjonariusz przekonywa, iż — mimo pewnych

różnic w szczegółach — on to stanowił podstawę formalną spisu 1808 r. którego wyniki poniżej publikujemy, i który właśnie daje zestawienia cyfrowe co do ilości miast i wsi, parafij, dymów miejskich i wiejskich, mężczyzn i kobiet, wysiewu, lasów, zwierząt gospodarczych, oraz pryncypalnych kategorii zawodowych.

Sformułowanie pytań jest ogólnikowe, nieścisle, jak np. pytanie dla wsi co do ilości łąk lub fur siana. Jak już zauważył Rousseau: *L'art d'interroger n'est pas si facile qu'on pense*.

Instrukcyj formalnych, objaśniających znaczenie poszczególnych pytań kwestjonariusza lub sposób zbierania na nie odpowiedzi, niema; natomiast dołączono do kwestjonariusza dwa wzory opisów, jeden dla wsi „Opisanie powiatów powinno być tak szczególne jak Powiatu Babimostkiego“ (Załącznik Lit. A), drugi zaś, który jako krótszy tu przytaczamy — dla miast (Załącznik Lit. B)¹. Oba wzory zaczerpnięte są ze spisu dokonanego przez władze pruskie w r. 1797.

Wzory te przekonują, iż spis miał obejmować także i momenty nie ujęte osobnym pytaniem, np. wyznanie ludności, a więc liczbę chrześcijan i żydów, z dalszym podziałem ludności danego wyznania podług płci. Wiemy istotnie, iż były w tym względzie przeprowadzane specjalne ankiety, jak np. ankieta prefekta departam. łonżyńskiego z 1808 r., obejmująca pytania: 1) Ilu jest żydów po wsiach i miastach, 2) Jaki rodzaj ich handlu, 3) Czy przykładają się do rolnictwa i rzemiosła². Kwestjonariusz nie określał miary, w jakiej miano podawać wysiewy, licząc zapewne, iż spis wykaże miary rzeczywiście używane w danej okolicy. Kwestjonariusz nie pytał wreszcie o rzemieślników po wsiach oraz o bliższą charakterystykę gospodarczą ludności wiejskiej — ujmował te momenty natomiast dołączony wzór A, i zobaczymy, że spis r. 1808 daje w tym względzie nader cenne informacje.

W jednym atoli względzie różnią się opublikowane poniżej wyniki spisu 1808 r. od treści ujętej kwestjonariuszem. Rozróżniają one głowy rodzin: „gospodarzy“ — oraz ich żony, od dzieci do lat 15 i ponad 15 do lat 20, wreszcie domowników i krewnych oraz służących, słowem klasyfikują ludność podług wieku oraz według stosunku do głowy rodziny. Fakt ten rzuca nam charakterystyczne światło na sposób powstawania ówczesnych

spisów. Przytoczony wyżej kwestjonariusz, jakkolwiek stanowił główną podstawę merytoryczną dla określenia zakresu dochodzeń spisowych, nie stanowił bynajmniej podstawy wyłącznej. Obok kwestjonariusza wpłynęły na zakres dochodzeń spisowych jeszcze inne momenty, przede wszystkim natury wojskowej, dla których rozróżnienie ludności, zwłaszcza męskiej według wieku, odgrywało rolę decydującą. Obok przytoczonego kwestjonariusza i równoległe z nim nałiera podstawowego znaczenia dla przyszłych dochodzeń spisowych Dekret z 9 maja 1808 r. „względem konskrypcji“, nakazujący, iż „ma być nieodwołalnie w całym Xięstwie Warszawskim, w Miastach i wsiach uczyniony popis wojskowy obywateli i mieszkańców osiadłych, ...bez względu na ich urodzenie, stan, dostojęństwo, rzemiosło i wyznanie“ (Art. 1), w szczególności konskrypcja miała obejmować także i żydów (art. 5). Miał to być poraz pierwszy w dziejach Polski spis przeprowadzony przez władze polskie obejmujący całą ludność bez jakichkolwiek wyjątków lub opuszczeń.

Ustalenie wieku miało pierwszorzędne znaczenie ze względu na kontrolę nie tylko osób, nadających się bezpośrednio do służby wojskowej, ale również pokolenia dorastającego, jak wreszcie roczników starszych, zapasowych. Dekret nakazuje zatem uwzględnić małoletnich (art. 23), dalej obok osób nadających się do służby czynnej w wieku lat 20—28, także osoby nadające się do „odstawki“, t. j. w wieku nad 28 do 50 lat (art. 19), a wreszcie „sędziwych“, w wieku nad lat 50, oraz ludzi „zasłużonych“, którzy odbyli służbę w ciągu lat 6.

Art. 10 stanowił zatem: „Każde miasto, wieś, pustkowie, młyn, karczma, iakiegokolwiek bądź nazwiska mieszkanie oddzielne, obowiązane jest wszystkich, którzy wiek popisowy mają podług metryk wiernie Podprefektowi przedstawić“. Art. 15 przepisuje Tabelę popisową oraz wymienia rubryki, jakie winna obejmować, t. j. 1. Nr. porządkowy, 2. imię nazwisko, 3. wiek, 4. stan, urodzenie, 5. wzrost, 6. wolny czy żonaty, 7. stan jego zdrowia, 8. gdzie jest osiadły, mieszka lub przebywa? Wreszcie art. 9 wymienia, na kim spoczywa obowiązek przeprowadzenia konskrypcji: Natychmiast po ogłoszeniu dekretu przez Ministrów Spraw Wewnętrznych i Wojny „każdy Podprefekt sporządzi

¹ „Wiskitki: Miasto dziedziczne, w sochaczewskim powiecie, do Prefektury Warszawskiej należące. W r. 1797 miało 98 domów, między którymi 1 był murowany, wszystkie zaś inne słomą i szkudłami pobite. — 1 kościół, 25 stodół, 649 mieszkańców, jako to: 314 mężczyzn i 294 kobiet, ogółem 608 chrześcijan, oraz 24 mężczyzn i 17 kobiet, ogółem 41 żydów. — Mieszkańcy posiadają roli na 168 szefli wysiewu, a łąk na 32 fur siana. Jest tam koni 24, wołów 54, krów 92, owiec 20. — W r. 1797 było pomiędzy mieszkańcami 4 szewców, 3 kowali, 3 krawców, 3 stolarzy, 3 sukienników, 2 piekarzy, 2 ślusarzy, 2 stelmachów, 1 bednarz, 1 kuśnierz, 1 płóciennik, 1 garncarz, 1 cieśla.“

² N. Gąsiorowska, *Górnictwo i hutnictwo w Królestwie Polskim 1815 — 1850* str. 419.

popis każdego oddzielnie miasta i wsi i odeśle go od całego powiatu Prefektowi, a Prefekt od całego Departamentu w jednym egzemplarzu Ministrowi Spraw Wewn., w drugim Ministrowi Woyny¹.

W tym to dekrete z 9 maja należy niewątpliwie dopatrywać się drugiego źródła dla spisu przeprowadzonego w ciągu 1808 r. Zarazem określa on nam dla niego termin a quo. Już 6 tygodni później słyszymy o pierwszym zestawieniu sumarycznym, wypisanem zapewne z tabel konspiracyjnych, i uzupełnionem datami i informacjami zebranymi na zasadzie kwestionariusza, oraz innemi wreszcie informacjami, jakie posiadała administracja państwowa, jak np. daty odnośne do dóbr narodowych, co do znajdujących się tam miast, wsi, dymów, ludności i t. d., które to informacje stanowią trzecie źródło dla spisu 1808 r.

W piśmie Ministra Sprawiedliwości do Ministra Spraw Wewnętrznych z 18 czerwca 1808 r. oświadcza pierwszy, iż „ma honor zwrócić wypis ludności Xięstwa Warszawskiego, którego kopia w Ministerstwie Sprawiedliwości zostaje”. Z załączonej do pisma tabeli poznajemy cyfry ludności w ówczesnych 6 departamentach Księstwa z dalszem wyszczególnieniem ludności poszczególnych powiatów, a mianowicie:

Departamenty	Liczba ludności	Liczba parafij
Warszawski	379 051	122
Poznański	504 092	426
Kaliski	437 075	365
Bydgoski	283 423	151
Płocki	307 233	120
Łomżyński	408 522	131
Ogółem	2 319 396	1 315

Na samą Warszawę z Pragą przypadało 68 411 mieszkańców. Z innego pisma z tego okresu poznajemy podaną powyżej liczbę parafij, przyczem autor nadmienia, iż cyfry parafij „wyciągnięte z Raportów JWMin. Spr. Wewn. ale niedokładne”.

Przytoczone tu cyfry ludności dla departamentów, jak i pominięte przezeń szczegółowe wyliczenia dla powiatów są i d e n t y c z n e z cyframi, opublikowanymi przez Wolskiego „według spisów z r. 1808”, w czym widzimy dowód, iż Wolski czerpał ze źródeł urzędowych. Tę samą cyfrę ludności 2 319 396 na rok 1808 podaje i St. Żółtowski na podstawie sprawozdania radycy finansowego bar. Manteuffla, datowanego

z Warszawy, 28 grudnia 1808 r., a znajdującego się w archiwach drezdeńskich¹. Jak zobaczymy jeszcze, były to zestawienia i cyfry tymczasowe, nieostateczne i niedokładne i uległy potem znacznej korekturze. To samo dotyczy i liczby domów, miast czy rozległości departamentów i powiatów.

W ciągu czerwca i lipca Ministerstwo Spraw Wewnętrznych nadsyłało nadchodzące z prefektur wiadomości statystyczne o departamentach i powiatach do Ministerstwa Sprawiedliwości dla celów organizacji sądownictwa. Sekretarz ministerstwa Knoff starał się złożyć obraz całości „z różnych Tabell statystycznych przez JW. Ministra Spraw Wewnętrznych nadesłanych”. Jeszcze 11 sierpnia donosił: Chcąc zestawić „ilość miast w każdym powiecie oprócz Departamentu Łomżyńskiego i Warszawskiego, z których Departamentów jeszcze Tabelle nie są nadesłane, byłem w Biurze JW. Ministra Spraw Wewn., ale i tam te Tabelle jeszcze nie egzystują i nie dawno excytatur do Prefekta wydane. O rozległości na mile kwadratowe nie mogłem tam żadney odebrać informacji, wypadłoby JW. Ministra Spraw Wewn. o to rekwirować². Przytoczone przez Knoffa cyfry wymieniają jedynie dla departamentu poznańskiego sumę miast 106, zgodną ze spisem definitywnym. W trzech innych departamentach są różnice, a mianowicie: depart. bydgoski wykazuje 52 miasta, gdyż brak było informacji o powiecie brzeskim, kowalskim i radziejowskim, spis definitywny natomiast 68; departament płocki miast 41, spis definitywny 43, departament kaliski 80 miast, spis definitywny 81.

Na skutek „rekwirowania” Ministra Spraw Wewnętrznych J. Łuszczewskiego, odpowiada on pismem z 13 sierpnia, iż „co się tycze uwiadomienia o ilości mil kw. każdego powiatu, wydaie dziś Minister Spraw Wewnętrznych rozkazy wszystkim Prefektom, gdy tylekrotnie już im powtórzone, ażeby Tabelle Statystyczne przysłały, z których wszelkie takowe wiadomości czerpane by być mogły, dotąd nie podali. Po nadejściu zatym specyfikacyi wspomnianych mil kw. nie omieszka Min. Spr. Wewn. tę JW. Ministrowi Sprawiedliwości udzielić³.”

e) Czas i sposób powstania tabel z r. 1808.

Zachodzi pytanie, kiedy i jakim sposobem dokonano „spisu”, którego wyniki streszczają załączone tabele? Same tabele wskazują jako czas swego pochodzenia „Rok 1808”, bez bliższego określenia.

¹ Żółtowski: l. c. I, 8.

² Archiw. Główn. Akta Komisji Rząd. Sprawiedl. Sekc. 1, gener. 3, Statystyka.

³ Archiw. Główn. tamże.

Z przedstawionego powyżej stanu rzeczy, gdy jeszcze w sierpniu ani rozległość kraju, ani nawet ilość miast nie były ustalone i wydano w tym względzie dopiero urgensy, wynika, że ostateczne wiadomości i definitywne ustalenie szczegółowych tabel, wykazujących szczegółową specyfikację ludności podług miast i wsi, podług wieku, wyznania, zawodu i stanu majątkowego nie mogło nastąpić przed listopadem, a nawet grudniem 1808 r., skoro baron Manteuffel w grudniu tegoż roku definitywnych cyfr jeszcze nie posiadał. Koniec 1808 r. jest zatem przypuszczalną, najwcześniejszą datą powstania tych tabel.

Da się również ustalić i data ostateczna ich powstania. Ustawą z 24 marca 1809 r. uchwalono „Pobór osobisty na kosztą fortyfikacji“, w sumie 2 300 000 złp. Otóż dekret z 25 marca 1809 r. w art. 1 stanowi, iż „Pobór osobisty rozłożony będzie na Departamenta w stosunku ich ludności ogólnie wziętej“. Dołączona tabela repartycyjna wyszczególnia ludność departamentów, a mianowicie¹:

Dep. Warszawski	327 569	głów
„ Poznański	407 681	„
„ Kaliski	438 551	„
„ Płocki	246 663	„
„ Bydgoski	286 480	„
„ Łomżyński	332 255	„

Suma ludności: . . . 2 039 559 głów

Są to cyfry i d e n t y c z n e z wynikami cyfrowymi naszej tabeli dla r. 1808, która po uwzględnieniu błędów rachunkowych wykazuje 2 039 653 głów.

Z powyższego stanu rzeczy wynikałoby, iż table „Roku 1808“ powstały w okresie od listopada lub grudnia 1808 r. do lutego 1809 r. na podstawie informacji zbieranych w ciągu całego roku 1808. W każdym razie należy stwierdzić i jest z powyższego materiału archiwalnego widoczne, że na blisko 2 lata przed spisem roku 1810 władze rządowe Księstwa posługiwały się dla celów administracji państwowej tak zw. spisem z roku 1808, rozkładając podług niego podatki², bądź regulując podział administracyjny kraju, i t. d.

Pozostaje jeszcze do wyjaśnienia kwestja, o ile zestawienia tabelaryczne 1808 r. zasługują na nazwę spisu w sensie nowoczesnym.

Przedstawiony powyżej stan rzeczy wyjaśnia nam tę kwestję dostatecznie. Niema tu mowy

o spisie „jednodniowym“, lub bodaj o spisie w czasie choćby dłuższym, ale do jednodniowego zbliżonym. Tabele powstawały na podstawie informacji, zbieranych w ciągu wielu miesięcy od maja 1808 r. do końca tegoż roku z okazji rejestracji ludności dla celów wojskowych i uzupełnianych informacjami, jakich dostarczyli wójtowie gmin, stosownie do wzorów dołączonych do kwestjonariusza, a wreszcie informacjami, jakie posiadała sama administracja państwowa czy to z racji rozkładu podatków, kwaterunku wojska, czy z racji zarządu dobrami i majątkiem rządowym. Obok powyższych źródeł informacyjnych posiadała wreszcie administracja państwowa inne jeszcze dane, zebrane w drodze specjalnych ankiet. Wiemy np. o przeprowadzeniu takiej ankiety w dep. łomżyńskim w sprawie rudni żelaznych i ludności żydowskiej w powiatach. Obejmowała ona pytania: 1) co do nazwy dóbr narodowych, w których są rudy żelazne, 2) czy robiono poszukiwania rudy, 3) czy zakładano kuźnie, 4) czy drzewo i woda znajdują się w dostatecznej ilości, 5) skąd brano żelazo i za jaką cenę³. — Ankiety tego rodzaju przeprowadzano zapewne i w innych departamentach, skoro spis 1808 r. podaje ilość rzemiosł i fabryk dla całego Księstwa.

W tych warunkach jest oczywiście, że wobec różnorodności źródeł, na jakich oparł się spis 1808 r. niema mowy o „opracowywaniu“ rezultatu dochodzeń — w postaci jednolitego surowego materiału pierwotnego. Polegało ono na prostym zestawieniu i uzgodnieniu różnych i z różnego czasu pochodzących raportów podwładnych organów rządowych. Nie czuć tu jeszcze ducha nowoczesnego i cała ta „statystyka“ bliższa jest metodą i duchem dochodzeniom XVIII wieku, niż spisom nowoczesnym i stoi ocale niebo niżej od austriackich spisów z końca XVIII w., które jak to wykazałem, już w 1754 opierały się na indywidualnych i imiennych spisach osób na podstawie ściśle sformułowanego kwestjonariusza⁴. Ten to niedostateczny sposób zestawień tabel r. 1808 i związane z nim konieczne niedokładności, wywołały wkrótce po ich powstaniu potrzebę rektyfikacji.

d) Wyniki.

Summaryczne zestawienia całego operatu spisu z r. 1808 tak dla obszaru całego kraju jak i dla poszczególnych departamentów dochowały

¹ Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego. T. II, 26.

² Np. podatek konsumpcyjny od mięsa koszerneego wypuszczono w dzierżawę dekretem z 25. III. 1809 r. Gdyby atoli w poszczególnych departamentach i powiatach dzierżawca się nie znalazł, stanowi, iż „natenczas familie żydowskie w takowym departamencie, powiecie, municypalności i mieście zamieszkałe, w proporcji ludności i... wyrachowanej konsumpcji złożyć go winne będą“. (Art. 5 Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego, II, 5.)

³ Nat. Gąsiorowska: Górnictwo i hutnictwo w Królestwie Polskiem. 1815—1830. Warszawa, str. 14.

⁴ Grossman: Anfänge u. geschichtliche Entwicklung d. Statistik in Oesterreich.

się w formie dużego zeszytu in quarto, oprawnego w okładki tekturowe w Bibliotece im. Łopacińskiego w Lublinie (Rkp. Nr. 1176).

Według powyższych danych przedstawia się podział kraju pod względem prawno-administracyjnym następująco:

Tabl. I.

Departament	Rozległość w mil. kw.	Powiaty	Miasta	Wsie	Wsie prywatne	Leśne osady, owczarnie	Szlacheckie dobra	Inne osady	Dymów		Dymów wiejskich		
									miej. skich	wiej. skich	w do-brach narodo-wych	w wsiach prywat.	w in-nych osadach
Warszawski . . .	244 ³ / ₈	10	51	429	2 000	14	1 868	106	20 351	42 270	9 375	27 934	
Kaliski . . .	373	13	81	472	1 943	80	1 139	508	13 092	57 796	17 196	41 708	
Poznański . . .	350 ¹ / ₃	14	106	516	1 571	105	1 492	112	20 934	47 562	5 638	27 229	
Bydgoski . . .	277 ⁷ / ₈	10	68	530	1 101	190	911	223	10 248	35 658	11 819	17 331	
Płocki . . .	296 ¹ / ₈	6	43	434	1 718	40	1 984	46	5 035	40 877	6 681	20 846	
Łomżyński . . .	327	7	56	1 710	1 910	48	681	4 684	8 199	45 878	18 419	26 704	
Ogółem . . .	1868 ³ / ₈	60	405	4 091	10 243	477	8 075	5 679	77 859	270 041	69 128	161 752	39 161
				14 334					347 900		230 880		

Jeneralna Tabela Statystyczna Miast i Wsiów Księstwa Warszawskiego 1808 r.

Tabl. II.

(według Departamentów).

Departamenty:		Warszawski		Kaliski		Poznański	
		Miasta	Wsie	Miasta	Wsie	Miasta	Wsie
Gospodarze . . .	meżczyźni . . .	23 373	41 746	13 052	65 191	29 396	45 455
	niewiasty . . .	24 236	41 909	13 201	65 841	30 279	44 637
Dzieci do lat 15-u	synowie . . .	16 307	41 401	11 871	70 512	22 641	49 203
	córki . . .	15 900	38 877	11 563	66 331	22 440	48 017
Dzieci od lat 15—20	synowie . . .	3 342	10 598	3 234	21 097	6 923	13 034
	córki . . .	3 617	9 610	3 251	22 190	8 467	14 271
Domowi lub krewni	meżczyźni . . .	2 499	5 287	3 669	13 511	4 830	7 554
	niewiasty . . .	3 408	7 461	3 928	16 073	4 190	11 337
Służący	meżczyźni . . .	5 847	14 595	2 444	14 887	3 010	21 291
	niewiasty . . .	7 524	8 297	3 071	13 029	5 626	14 081
W szpitalach lub dobrocz. fundacj.	meżczyźni . . .	633	181	109	115	177	124
	niewiasty . . .	761	160	225	160	114	280
Suma mieszkańców		107 447	220 122	69 618	368 987	138 093	269 284
w tem: meżczyn		52 001	113 808	34 379	185 313	66 977	136 661
niewiast		55 446	106 314	35 239	183 624	71 116	132 623
Liczba familji		24 773	48 077	16 352	74 871	35 188	55 750
„ małżeństw		19 447	45 841	14 695	73 031	25 222	51 979

(c. d.).

Bydgoski		Płocki		Łomżyński		Ogółem	Ogółem	Księstwo Warszawskie
Miasta	Wsie	Miasta	Wsie	Miasta	Wsie	Miasta	Wsie	
13 335	42 243	10 204	32 753	6 375	46 391	95 735	273 779	369 514
13 755	42 898	10 319	32 655	6 394	44 925	98 184	272 865	371 049
10 619	41 112	8 875	35 806	5 369	34 552	75 682	272 586	348 268
10 551	39 621	8 954	35 516	5 121	32 993	74 529	261 355	335 884
2 527	8 089	1 807	11 680	2 695	32 734	20 528	97 232	117 760
2 490	7 395	2 137	12 065	2 681	30 572	22 643	96 103	118 746
1 348	5 660	825	6 555	3 059	18 241	16 230	56 808	73 038
2 089	7 709	1 053	8 923	3 311	19 475	17 979	70 978	88 957
2 828	17 516	1 107	12 236	1 085	19 823	16 421	100 248	116 669
3 806	10 344	1 495	10 904	1 128	14 856	22 650	71 511	94 161
194	179	109	234	133	248	1 355	1 081	2 436
249	283	149	302	157	331	1 655	1 516	3 171
63 791	223 049	47 034	199 629	37 508	295 141	463 591	1 576 062	2 039 653
30 851	114 799	22 927	99 264	18 716	151 989	225 951	801 734	1 027 685
32 940	108 250	24 107	100 365	18 792	143 152	237 640	774 328	1 011 968
15 433	49 301	12 014	40 403	9 643	57 267	113 403	325 669	439 072
13 634	45 250	10 934	41 737	8 098	55 774	92 030	313 793	405 823

Tabl. III. Ludność Księstwa Warszawskiego w 1808 r. według wyznania.

Departamenty:		Warszawski		Kaliski		Poznański	
		Miasta	Wsie	Miasta	Wsie	Miasta	Wsie
Chrześcijaństwo :	Mężczyźni . .	39 406	109 804	25 834	180 726	50 190	136 249
	Niewiasty . .	43 770	102 608	25 910	179 221	55 425	132 197
Suma chrześcijan		83 176	212 412	51 744	359 947	105 615	268 446
Żydzi :	mężczyźni . .	5 653	1 563	3 389	1 837	6 650	154
Gospodarze	niewiasty . .	5 585	1 589	3 429	1 820	6 533	163
Dzieci	synowie . . .	5 627	1 927	3 794	2 157	8 480	207
	córki	5 070	1 785	3 988	2 116	8 163	195
Domowi lub	mężczyźni . .	706	192	1 059	247	576	29
krewni	niewiasty . .	118	181	1 235	260	579	42
Slużący	mężczyźni . .	609	322	303	346	281	22
	niewiasty . .	953	151	677	207	416	26
Suma żydów		24 271	7 710	17 874	8 990	31 678	838
w tem :	mężczyźni . .	12 595	4 004	8 545	4 587	15 987	412
	niewiasty . .	11 676	3 706	9 329	4 403	15 691	426

(c. d.).

Bydgoski		Płocki		Łomżyński		Ogółem	Ogółem	Księstwo
Miasta	Wsie	Miasta	Wsie	Miasta	Wsie	Miasta	Wsie	Warszawskie
24 497	114 371	10 470	91 748	9 432	130 070	160 729	762 868	923 597
26 591	107 883	11 640	93 417	9 812	131 748	173 148	747 074	920 222
51 088	222 254	22 110	185 165	19 244	261 818	333 877	1 509 942	1 843 819
2 716	170	5 170	3 002	3 478	5 995	27 056	12 721	39 777
2 781	165	5 099	2 942	3 519	6 122	26 896	12 801	39 697
3 312	199	6 068	3 234	3 212	9 985	30 493	17 709	48 202
2 991	155	5 749	2 895	2 922	(?)	28 883	7 146(?)	36 029(?)
167	12	880	618	1 709	2 579	5 097	3 677	8 774
242	16	1 012	784	1 574	2 494	4 760	3 777	8 537
159	47	339	662	885	3 360	2 576	4 759	7 335
335	31	607	327	965	2 788	3 953	3 530	7 483
12 703	795	24 924	14 464	18 264	33 323	129 714	66 120	195 834
6 354	428	12 457	7 516	9 284	21 919	65 222	38 866	104 088
6 349	367	12 467	6 948	8 980	11 404	64 492	27 254(?)	91 746(?)

Tab. IV. Ludność Księstwa Warszawskiego w 1808 podług powiatów.

Depart.	Powiat	Rozle- głość w mil. kw.	Liczba		L u d n o ś ć				Ogółem	Liczba dymów	
			Miast	Wsi	W miastach			We wsiach		w mia- stach	wsiach
					Chrześc.	Żydów	Ogółem				
Warszawski	Warszawski . . .	22 ¹⁴ / ₁₆	3		57 601	12 120	69 721	24 047	93 768	14 791 ⁽¹⁾	4 148
	Czerski	27 ⁶ / ₁₆	7		3 031	1 098	4 129	19 919	24 048	675	4 646
	Rawski	29 ⁶ / ₈	4		3 474	1 544	5 018	15 830	20 848	584	4 858
	Brzeziński . .	31 ⁶ / ₁₆	9		3 914	2 150	6 064	15 524	21 588	831	3 960
	Łęczycki . . .	17 ³ / ₁₆	5		3 233	1 448	4 681	21 750	26 431	(?) ⁽²⁾	(?)
	Orłowski . . .	14 ¹ / ₈	4		2 490	2 161	4 651	22 528	27 179	610	3 528
	Gostyński . .	28 ⁶ / ₈	5		1 616	887	2 503	23 269	25 772	384	5 068
	Sochaczewski .	31 ⁶ / ₈	4		3 654	1 356	5 010	35 873	40 893	910	5 293
	Błotński . . .	18 ¹² / ₁₆	5		2 196	1 170	3 366	19 889	23 255	451	3 311
	Zgierski . . .	22 ³ / ₈	6		2 054	675	2 729	21 495	24 224	(?) ⁽³⁾	(?)
	Suma	244 ³ / ₈	51		83 263	24 600	107 872	220 124	327 996	(20 351)	(42 270)

¹ Zachodzi tu niewątpliwie omyłka. W 1810 liczono w miastach pow. warsz. tylko 9 640 domów.

² W 1810 było w pow. łęczyckim 660 domów w miastach, 3 955 domów w wsiach.

³ W 1810 było w pow. zgierskim 486 domów miejskich i 4058 domów wiejskich łącznie więc należy dodać w dep. warsz. do wykazanej sumy jakieś 1 000 domów miejskich oraz 8 000 domów wiejskich.

Tab. IV. (c. d.). Ludność Księstwa Warszawskiego w 1808 r. podług powiatów.

Depart.	Powiat	Rozle- głość w mil.kw.	Liczba		L u d n o ś ć				Ogółem	Liczba dymów	
			Miast	Wsi	w miastach			we wsiach		w mia- stach	we wsiach
					Chrześc.	Żydów	Ogółem				
K a l i s k i	Kaliski	26 ⁴ / ₅	7	201	7 970	2 926	10 896	35 449	46 345	1 195	3 270
	Koniński	32 ⁴ / ₅	9	236	7 111	1 689	8 800	32 808	41 608	835	5 271
	Wartski	25 ³ / ₁₀	5	276	3 242	1 402	4 644	19 689	24 333	655	4 762
	Szadkowski	30 ¹ / ₅	4	264	4 328	2 005	6 333	23 801	30 134	675	5 264
	Sieradzki	22 ⁴ / ₅	5	159	3 004	595	3 599	15 473	19 072	1 009	3 182
	Piotrkowski	42 ¹ / ₁₀	8	304	5 392	2 197	7 589	31 892	39 481	879	5 714
	Radomski	43 ⁴ / ₅	6	237	4 661	808	5 469	38 987	44 456		
	Częstochowski	27 ¹ / ₅	7	128	6 416	1 006	7 422	27 039	34 461	1 733	2,352
	Wieluński	26	3	124	2 097	1 049	3 146	24 633	27 77.	564	4,883
	Ostrzeszowski	29 ⁴ / ₅	7	148	7 810	2 075	9 885	33 626	43 511	1 186	5 839
	Odolanowski	25 ¹ / ₂	5	177	7 394	263	7 597	40 511	48 108	1 125	4 948
	Lelowski	41	8	148	6 664	1 527	8 191	25 260	33 451	1 206	4 393
	Pilecki		7	90	7 018	1 117	8 135	19 769	27 904	1 398	4 421
	Suma	373 ³ / ₁₀	81	2 492	73 107	18 599	91 706	368 937	460 643	13 092	57 796
P o z n a ń s k i	Poznański	30 ¹ / ₃	5	227	19 492	5 555	25 047	23 293	48 340	2 458	4 258
	Babimostski	29 ¹ / ₃	11	166	10 925	2 608	13 533	27 368	40 901	1 779	5 120
	Gnieźnieński	23	7	116	6 888	1 316	8 205	14 805	23 010	1 052	1 990
	Powidzki	17 ¹ / ₃	6	149	2 559	796	3 655	7 995	11 550	646	1 832
	Wągrowiecki	26 ¹ / ₃	7	234	2 337	599	2 936	15 565	18 501	419	2 558
	Kościański	22 ¹ / ₃	8	190	7 956	1 639	9 595	21 542	31 137	1 279	3 536
	Wschowski	24 ¹ / ₆	8	153	17 703	4 566	22 269	23 714	45 983	2 815	4 229
	Krobski	20	9	164	17 002	1 717	18 719	20 524	39 243	2 490	3 984
	Krotoszyński	28 ⁵ / ₁₂	10	211	16 510	3 328	19 838	27 747	47 585	2 514	4 825
	Międzyrzecki	37	8	160	9 657	3 233	12 890	20 652	33 542	1 395	3 469
	Pyzdrowski	21 ¹ / ₄	7	215	7 762	2 697	10 459	17 178	27 637	1 167	3 349
	Szrodkowski	14 ² / ₃	4	146	3 183	865	4 048	12 269	16 317	540	2 436
	Obornicki	35 ¹ / ₃	9	200	7 563	2 981	10 544	20 307	30 851	1 365	3 315
	Szremski	19 ¹ / ₄	7	180	5 624	1 314	6 938	16 329	23 267	1 015	2 661
Suma	349 ³ / ₄	106	2 511	135 162	33 214	168 376	269 288	437 664	20 934	47 562	
B y d g o s k i	Bydgoski	44 ¹ / ₄	11	457	10 159	2 595	12 754	30 856	43 610	1 873	4 634
	Chelmiński	27	4	337	4 255	86	4 341	26 703	31 044	980	4 518
	Toruński	21 ¹ / ₄	4	280	7 700	164	7 864	23 089	30 953	1 341	2 771
	Kamiński	31 ¹ / ₈	8	239	4 811	1 227	6 038	17 470	23 508	814	3 114
	Walecki	19 ¹ / ₂	8	116	7 624	3 161	10 785	14 962	25 747	1 450	2 682
	Inowrocławski	34 ⁵ / ₈	11	452	4 172	1 095	5 267	25 716	30 983	1 126	4 196
	Michałowski	43	6	285	5 537	306	5 843	31 476	37 319	920	5 381
	Brzeski	20 ¹ / ₄	5	304	4 814	796	5 610	18 030	23 640	664	2 967
	Kowalski	19 ³ / ₄	5	248	2 609	1 073	3 682	18 562	22 244	557	2 844
	Radziejowski	17	6	228	3 119	1 104	4 223	16 185	20 408	523	2 551
	Suma	277 ¹ / ₄	68	2 946	54 800	11 607	66 407	223 049	289 456	10 248	35 658
H ł e c k i	Lipniecki	51 ¹⁶ / ₁₆	7	437	1 089	5 640	6 729	35 206	41 935	610	8 078
	Wyszogrodzki	47 ¹ / ₂	9	525	3 525	9 849	13 374	38 789	52 163	908	8 788
	Pultuski	50 ² / ₁₆	7	388	5 521	4 482	10 003	23 448	33 451	897	4 866
	Mławski	48 ¹ / ₁₆	8	543	4 301	1 856	6 157	31 562	37 719	832	6 114
	Przasnyski	49 ⁴ / ₁₆	4	351	1 875	1 765	3 640	32 740	36 380	738	6 153
	Ostrołęcki	48 ⁵ / ₈	7	564	5 799	1 332	7 131	37 884	45 015	1 050	6 878
	Suma	296 ¹ / ₈	42	2 808	22 110	24 924	47 034	199 629	246 663	5 035	40 877
Ł o m ż y ń s k i	Łomżyński	49 ³ / ₄	5	453	3 926	1 092	5 018	29 042	34 060	657	7 687
	Tykociński	24 ¹ / ₂	6	379	2 166	2 929	5 095	34 250	39 345	576	6 634
	Biebrzański	38 ⁸ / ₈	8	389	5 391	3 329	8 720	30 372	39 012	1 431	6 084
	Seyneński	75	14	354	5 949	5 072	11 021	32 887	43 908	1 800	4 442
	Kalwaryjski	53 ⁵ / ₈	8	697	6 123	5 540	11 663	61 107	72 770	1 517	7 746
	Maryampolski	66 ² / ₄	9	1 120	4 200	4 389	8 589	62 645	70 234	899	7 369
	Dąbrowski	19 ¹ / ₄	6	354	5 148	2 751	7 899	28 723	36 622	1 319	5 916
Suma	327	56	3 746	32 903	25 102	58 005	279 026	337 031	8 199	45 878	
Księstwo ogółem .		1868 ³ / ₈	404	14 503	401 345	138 055	539 400	1 560 053	2 099 453	77 859	(270 041)

Cyfry powyższe nie są ściśle; z szeregu powiatów brakło wogóle danych co do liczby wsi i dymów, np. dla całego departamentu warszawskiego, i zostały pomieszczone w tabeli na zasadzie szacunku, bądź też przy późniejszych rewizjach skorygowane. Stąd pochodzą znaczne różnice między tabelą sumaryczną dla departamentów, a szcz. głową dla powiatów, pochodzącą z czasu zdaje się późniejszego. Zgodnie podają obie ilość miast na 405. Po połowie z tej liczby przypadło zapewne na miasta „narodowe” i prywatne. Rodecki podaje w 1827 na obszarze późniejszego Królestwa P. 214 miast narodowych i 239 prywatnych¹. Natomiast znaczne różnice zachodzą co do ilości wsi i osad. Tabela departamentalna podaje 4 091 wsi, zapewne wsi „narodowych”, oraz 10 243 wsi prywatnych, razem przeto 14 334 wsi, a z 477 leśnemi osadami razem 14 811 wsi i osad. Natomiast tabela szczegółowa dla powiatów podaje nie licząc departamentu warszawskiego 14 503 wsi, a więc łącznie z tym departamentem, dla którego danych brak, około 17 000 wsi i osad, cyfrę o 14 % wyższą. Ponieważ atoli liczba dymów zarówno miejskich jak i wiejskich jest w tabeli departamentalnej i powiatowej zgodna i wynosi — po uzupełnieniu luk w 2 powiatach dep. warszawskiego — 77 859 dymów miejskich i 270 041 wiejskich — więc niema tu zapewne istotnego pominięcia tak znacznej ilości wsi i osad, ale zachodzi jeno różnica w klasyfikacji administracyjnej.

Mianowicie dojdziemy do bardzo zbliżonej cyfry i na zasadzie tabeli departamentalnej, jeśli do 10 243 wsi prywatnych doliczymy 5 679 „innych osad” oraz 477 „osad leśnych i owczarni”, co da razem 16 399 wsi i osad.

Spis wymienia w całym kraju 8 075 dóbr szlacheckich (oraz części dóbr szlacheckich) oraz 5 679 „innych osad”, zapewne kolonistów i wolnych osadników niepańszczyznianych. Z pośród ogólnej ilości 270 041 dymów wiejskich 69 128 przypadało na dobra narodowe, 161 752 na dobra prywatne, co stanowi razem dopiero 230 880 dymów. Brak zatem wyszczególnienia co do pozostałych 39 161 dymów. Przypadały zapewne na „inne osady”. Na jedną wieś narodową lub prywatną wypadłoby średnio około 19 dymów, na „osadę” prawie 7 dymów.

Szereg miast posiadał domy porządnie murowane i wspaniałe pałace. Większość zabudowań była atoli mizerna. Wszak w Warszawie wykazał spis pruski 1804 r. na 3 452 domów tylko 1 207 czyli tylko 35 % „masywnych” oraz 192 nie-

masywnych lecz krytych cegłą, 2 053 pozostałych domów niemasywnych miało dachy kryte gontami i słomą. Miasteczka prowincjonalne — miały oczywiście domy znacznie gorsze.

Prawdziwie smutny obraz przedstawiały „dymy” wiejskie, z wyjątkiem „chłopów okupnych”, jak to stwierdza współczesny opis Flatta². „Chalupy wieśniaka są straszne i niewygodne; rzadko więcej w nich jak jedna izba. Są słomą pokryte, nierzadko bez komina, często i drobiazg mieszka w tym samym domu. Takie budynki są okropnym widowiskiem naszych wsiów. W takich pomieszkaniach gdzie nie masz ani okna porządnego, jest powietrze zepsute, co jest przyczyną różnych chorób”. —

Ogólna suma ludności w 6 departamentach podług dat z r. 1808 wynosi (patrz tabela II) 2 039 653 głów, z czego przypada na mężczyzn 1 027 685, na kobiety zaś po doliczeniu błędnie opuszczonych 9 000 kobiet wśród żydów po wsiach, właściwa cyfra 1 110 968 kobiet, to zn. że na 1000 mężczyzn wypada 993 kobiet. Tę przewagę płci męskiej spotykamy również w składzie ludności wiejskiej, gdzie na 801 734 mężczyzn spotykamy tylko 774 328 kobiet, a po uwzględnieniu korektury co do opuszczonych 9 000 żydówek 783 328 kobiet. Na 1000 mężczyzn przypada zatem tylko 977 kobiet. Ta przewaga mężczyzn musi tem bardziej dziwić, iż były to wszak lata wojny, gdzie wielu mężczyzn pełniło czyto bezpośrednio służbę wojskową, czy też jako furmani, rzemieślnicy i t. d. znalazło zajęcie w armji napoleońskiej, poza granicami kraju. Powyższy stosunek płci ulega zmianie jedynie po miastach, gdzie na 225 951 mężczyzn wypada 237 640 kobiet, czyli na 1000 mężczyzn 1 051 kobiet. Ta przewaga kobiet po miastach jest o tyle niezwykłą, że wszak po miastach koncentrowało się wojsko oraz administracja publiczna. Taki stosunek płci nasuwa wniosek co do uwypuklenia dwóch tendencji w strukturze ludności europejskiej. Stosunek płci w Księstwie potwierdzałby z jednej strony charakterystyczne zjawisko dla Europy, iż w linii skośnej od północnego zachodu na południowy wschód słaba przewaga pierwotna kobiet stopniowo zanika, zamieniając się wreszcie w przewagę mężczyzn³, przyczem równolegle przejawia się druga tendencja⁴, mianowicie, iż z rozwojem życia miejskiego, zwłaszcza wielkomiejskiego, wzrasta stopniowo przewaga kobiet. Księstwo zatem należałoby przez strukturę swej ludności pod względem płci do krajów, zbliżo-

¹ Franciszek Rodecki: *Obraz Geograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*. Warszawa, 1830.

² J. B. Flatt: *Opis Księstwa Warszawskiego*. Poznań 1809, str. 74.

³ G. v. Mayr: *Statistik u. Gesellschaftslehre*. 1897. T. II, 68.

⁴ Tamże, II, 69, 71.

nych do typu południowego wschodu Europy, z przewagą mężczyzn, przyczem po miastach uwidoczniła się już proces stopniowej przewagi kobiet. Nasuwa się tu prosty sposób tłumaczenia zjawiska: przewaga mężczyzn jest wynikiem nieudania się spisu, który pominął w większym stopniu kobiety, zwłaszcza po wsiach. Że nie był to tylko przypadekowy rezultat spisu 1808 r. wskazuje na to okoliczność, że także i spis r. 1810, który powiódł się już znacznie lepiej, wykazuje podobną przewagę mężczyzn, 2 178 306 na 2 155 974 kobiet, czyli na 1000 mężczyzn tylko 989 kobiet, a przy wliczeniu armii nawet tylko 963 kobiet.

Ciekawe światło rzuci na to zjawisko bliższa analiza stosunku płci wśród ludności chrześcijańskiej i żydowskiej. Interpolując dla wykazanej liczby żydów, 195 834, liczbę widocznie pominiętych 9000 żydówek po wsiach w depart. łomżyńskim, otrzymamy 204 834 osób, z czego na mężczyzn przypada 104 088, na kobiety 100 746, a więc na 1000 mężczyzn 968 kobiet. Natomiast z ogólnej liczby chrześcijan 1 843 819 przypada na mężczyzn 923 597, na kobiety 920 222, t. j. na 1000 mężczyzn 996 kobiet. Widzimy zatem, że przewaga mężczyzn występuje silniej u ludności żydowskiej, gdy u chrześcijan jest ona dość słaba. Jeszcze więcej uwydatni się ta różnica stosunku płci, gdy zbadamy osobno stosunek ten dla miast i wsi. Gdy wśród chrześcijan po wsiach na 762 868 mężczyzn wypada 747 074 kobiet, t. j. na 1000 mężczyzn 979 kobiet, to wśród żydów (po dokonaniu interpolacji opuszczonych żydówek) otrzymamy na 38 866 mężczyzn 36 254 kobiet, t. j. na 1000 mężczyzn 932 kobiet, t. j. że przewaga mężczyzn wśród żydów po wsiach wynosi aż 68 osób. Zmienia się ten stosunek na korzyść kobiet dopiero po miastach, gdzie wśród chrześcijan na 160 729 mężczyzn jest 173 148 kobiet, t. j. na 1000 mężczyzn wypada 1077 kobiet. Natomiast wśród żydów miejskich wypada na 65 222 mężczyzn, 64 492 kobiet, t. j. na 1000 mężczyzn tylko 979 kobiet, a więc znaczna przewaga mężczyzn. Słowem spostrzegamy, że jeśli stwierdziliśmy poprzednio po miastach przewagę kobiet, to jest ona spowodowana wyłącznie strukturą ludności chrześcijańskiej, podczas gdy wśród żydów występuje zarówno po wsiach jak i po miastach silniejsza przewaga mężczyzn.

Ponieważ stosunek płci noworodków u żydów nie jest odmienny, niż u noworodków chrześcijan, więc późniejsza przewaga mężczyzn wywołana być może jedynie większą wymieralnością kobiet żydowskich w porównaniu z kobietami chrześcijańskimi, gdy normalnie wymieralność kobiet jest mniejsza niż mężczyzn. Jako przyczynę należałoby przyjąć wczesne małżeństwa wśród żydów,¹ oraz większe wyczerpanie się fizyczne kobiet przez ich pracę zarobkową. Podobnie stwierdził J. Buzek na podstawie materiału galicyjskiego z XVIII wieku odnośnie do żydów, że „wszędzie, gdzie konskrypcja dobrze się udała, skonstatowano przewagę mężczyzn nad kobietami”².

Inną przyczyną przewagi kobiet po miastach jest wówczas już jak i obecnie fakt, iż po miastach występuje silniej służba żeńska. I tak, gdy po wsiach liczono w tej kategorii na 100 248 mężczyzn tylko 71 511 kobiet, to po miastach przewaga kobiet jest znaczna, na 16 421 mężczyzn liczono aż 22 650 kobiet.

Analiza składu ludności co do wieku nie da się ściśle przeprowadzić, z uwagi, iż wyszczególnione kategorie: dzieci do lat 15 oraz od 15—20 nie są jasno określone; ustalenie wieku odbywało się zapewne nie indywidualnie, lecz w drodze szacunku. Mimo to wyniki zbliżają się do rezultatów spisów nowoczesnych. Dzieci do lat 20 było 920 658, co stanowi 45,1 % ogółu ludności, gdy np. w Prusiech przypadało w 1910 r. na klasy wieku do 21 roku życia 46 %.

Powyższa cyfra przeciętna dla całego kraju, wykazuje już wówczas podobne odchylenia w miastach i wsiach, jak spisy nowoczesne. I tak, wykazują miasta mniejszy udział klas w wieku do lat 20, a mianowicie 193 382 osób czyli tylko 41,6 %, gdy natomiast z pośród ludności wiejskiej przypada na te klasy wieku 727 276 osób czyli 46,1 %.

Co do liczby rodzin spis wykazuje ich 439 072. Wobec 2 048 653 ogółu ludności przypada na rodzinę 4,66 osób. Po miastach wypada średnio na rodzinę tylko 4,08 osób, gdy liczba osób przypadających na rodzinę jest po wsiach większa od średniej dla całego kraju i wynosi 4,86 osób.

Pod względem stanu cywilnego są informacje spisu 1808 r. nader lakoniczne. Spis wymienia 405 823 małżeństw, oraz 439 072 rodzin.

¹ Stwierdzał je wśród żydów galicyjskich w 1773 r. znany Memorjał hr. Pergena, pierwszego gubernatora Galicji, w którym mówi, iż żydzi żenią się bardzo wczesnie: „schon immer mit 12 Jahren“ (§ 237). — Porów. też Niemcewicz Lejbe i Sióra: „Wiem — pisze Herszko do Moszka — że syn twój Dawidek kończy rok jedenasty, córka moja Lie już jest w dziewiątym. Pożeśmy je“. (List 5.)

² J. Buzek: *Wpływ polityki żydowskiej rządu austriackiego w latach 1772—1788 na wzrost zaludnienia żydowskiego w Galicji*. (Czasopismo Prawnicze i Ekonom. 1903, str. 98.)

Przyjmując, iż ostatnia cyfra obejmuje oprócz liczby małżeństw także małżeństwa rozwiązane

na skutek śmierci jednego z małżonków, bądź rozwodu, doszliśmy do następujących wyników:

Ludność co do stanu cywilnego	W miastach	Wsiach	Ogółem	W miastach %	Wsiach %	Ogółem %
Osoby w małżeństwie	184 060	627 586	811 646	39,7	39,8	39,8
Osoby rozwiedzione i owdowiałe	21 373	11 876	33 249	4,6	0,7	1,6
Osoby stanu wolnego	258 158	836 600	1 194 758	55,7	59,5	58,6
	463 591	1 576 062	2 039 653	100,0 %	100,0 %	100,0 %

Jakkolwiek te cyfry mogą być nieścisłe, to jednak dają wyniki zbliżone do rezultatów znacznie dokładniejszych dla r. 1810. Uderza duża liczba osób pozostających w małżeństwie, tudzież nader niska liczba osób owdowiałych po wsiach; znać zawierano często powtórne związki małżeńskie. Jedynie w miastach jest liczba osób owdowiałych większa.

Dokładniejsze są informacje pod względem składu wyznaniowego ludności. Ludność żydowska stanowiła 10,04 % ogółu ludności krajowej, przyczem stosunek ten wzrastał po miastach do 27,9 %, obniżał się zaś po wsiach do 4,8 %.

Największe skupienie żydów po miastach wykazuje dep. plocki, gdzie stanowią oni 52,9 %, oraz łomżyński z 48,7 %, gdy w kaliskim stanowią tylko 25,6 %, w poznańskim 22,9 %, warszawskim 22,6 %, bydgoskim wreszcie 20 %. To samo zjawisko spostrzegamy po wsiach. Największe skupienie żydów spotykamy w dep. łomżyńskim, gdzie stanowią 14,3 % ogółu ludności wiejskiej oraz w dep. plockim z 7,3 %, gdy natomiast w dep. warszawskim stanowią 3,5 %, kaliskim 2,3 %, poznańskim i bydgoskim tylko po 0,3 %.

Z ogółu ludności żydowskiej przypadało na miasta 129 714 osób, t. j. 63,65 %, gdy po wsiach mieszkało 75 120 osób, t. j. 36,35 %. Cyfry powyższe potwierdzają wniosek do którego doszedł J. Buzek¹ na podstawie analizy stosunków galicyjskich po rozbiorach, a mianowicie, iż miasta „nie były wówczas w tym stopniu zsemityzowane co obecnie”, że większa stosunkowo liczba żydów, bo przeszło 1/3 część mieszkała wówczas na wsi,² gdy obecnie cyfra ta spada poniżej 1/4.

Polityka ludnościowa Księstwa Warszawskiego zmierzała do zapobieżenia nadmiernemu skupieniu się żydów po miastach zwłaszcza w stolicy. Ustawa Konstytucyjna Księstwa z 22 lipca 1807, ustanawiająca równość wszystkich obywateli w obliczu prawa (art. 4), została już dekretem z dn. 17 października 1808 r. o ograniczeniu żydów w używaniu praw politycznych zachwiana. Nastąpiły wkrótce

dekretom z 19 listopada 1808 wyraźne ograniczenia żydów co do prawa nabywania dziedzicznego dóbr, a wreszcie dekretem z 16 marca 1809 zostało ograniczone prawo żydów swobodnego zamieszkiwania oraz prowadzenia handlu i przemysłu. Wzbroniono im zamieszkiwania i utrzymywania sklepów w całym szeregu ulic Warszawy. Dekretem ze stycznia 1812 zniesiono służbę wojskową żydów w Księstwie Warszawskim, zaś dekretem z 30 października 1812 ograniczono prawa cudzoziemców-żydów, zamykając dla nich w zasadzie granice Księstwa³. Jakie rezultaty osiągnięto, tą polityką wykazały rezultaty spisu z r. 1810.

Spis 1808 r. wymienia wreszcie obok chrześcijan i żydów także 1980 menonistów, i to w 4 departamentach. Nie było ich w dep. poznańskim i plockim. W dep. warszawskim liczono ich 307, kaliskim 295, bydgoskim 1 276, łomżyńskim 76. Mieszkali wyłącznie po wsiach, jedynie w dep. bydgoskim 42 żyło w miastach. Było ich 380 gospodarzy i 367 ich żon, reszta to dzieci (973), domowi i kłowni (107), oraz służba (153). — Ogółem 1 060 mężczyzn i 920 kobiet.

Również interesująca byłaby szczegółowa analiza omówionych powyżej stosunków ludnościowych dla poszczególnych powiatów. Atoli zachowana tabela szczegółowa (Tabl. Nr. IV) wykazuje znaczne różnice w porównaniu z zestawieniem dla departamentów. Zgodne rezultaty zarówno w zestawieniu sumarycznym, według departamentów, jak i w szczegółowym, według powiatów, wykazuje tabela szczegółowa jedynie dla ludności wiejskiej, wykazując w departamencie

Warszawskim	220 124 osób
Kaliskim	368 937 „
Poznańskim	269 284 „
Bydgoskim	223 049 „
Plockim	199 629 „

Większa różnica zachodzi jedynie w departamencie łomżyńskim; zestawienie departamentalne wykazuje 295 141, gdy tabela szczegółowa, według powiatów tylko 279 026. Należy przyjąć raczej

¹ Buzek, lc. str. 106 i 107. Porówn. S. Z. Askenazy, *Z dziejów Żydów polskich w dobie Księstwa Warszawskiego*. (Kwartalnik, poświęcony badaniu przeszłości żydów w Polsce. R. I (1912), str. 8).

² Porówn. co do tego W. Tokarz, *Z dziejów sprawy żydowskiej za Księstwa Warszawskiego*. (Kwartal. Histor. R. XVI (1902), str. 262).

³ J. Kirsztot: *Prawa żydów w Królestwie Polskiem*. Warszawa 1917, str. 98 i 116.

pierwszą cyfrę, gdyż tabela powiatowa wykazuje w powiecie marjampolskim ludności wiejskiej 62 645, łącznie zaś z miejską 70 234, gdy istotna ludność była znacznie wyższa, a spis z r. 1810 wykazał w powiecie marjampolskim 89 812 osób. Podobnie zbyt nisko podano ludność powiatu sejneńskiego, dla wsi 37 887, łącznie z miejską

43 908, gdy spis z 1810 wykazał tam 62 220. Zdaje się, iż i w innych powiatach tego departamentu spis nie zupełnie się powiódł, jak to stwierdzają znacznie wyższe rezultaty spisu z 1810 r.

Natomiast poważne różnice zachodzą dla ludności miast, jak to widać z następującego zestawienia:

Według tabeli departamentalnej			Według specjalnej tabeli miast, oraz tabeli powiatowej	Według spisu 1810 r.
Depat.	Warszawski	107 447	107 872 t. j. więcej o 425	125 272
"	Kaliski	69 618	91 706 " " " 22 088	90 454
"	Poznański	138 093	168 376 " " " 30 283	148 230
"	Bydgoski	63 791	66 407 " " " 2 616	72 951
"	Płocki	47 034	47 034 " " " —	49 971
"	Łomżyński	37 508	58 005 " " " 20 497	57 531
Ogółem			539 400 t. j. więcej o 75 909	544 409

Z powyższego zestawienia widać, iż spis 1808 r. po miastach nie dał rezultatów dokładnych, i że z wyjątkiem depart. warszawskiego oraz płockiego, wykazały późniejsze weryfikacje cyfry ludności znacznie większe, tak, że w sumie dochodzi różnica ludności w 6 departamentach do 75 909 osób, czyli 16,3% w stosunku do pierwotnie wykazanej ludności po miastach. W tych departamentach, gdzie spis ludności miejskiej zawiódł, różnica jest szczególnie duża i dochodzi w depart. poznańskim do 21,9%, w kaliskim do 31,9%, w łomżyńskim nawet do 54,3%. Istotnie, spis 1810 r. wykazał w powyższych 6 departamentach jeszcze wyższe cyfry ludności, mianowicie 544 409 osób; potwierdza zatem fakt, iż spis 1808 r. nie zdołał ująć całkowitej masy ludności w miastach.

Co do ludności wiejskiej, to na podstawie materiałów z 1808 r. nie mamy możliwości stwierdzenia wielkości popelnionych opuszczeń. Były one atoli jeszcze większe, niż po miastach, jak da się stwierdzić rezultatami spisu 1810 r. Zwłaszcza w departamentach warszawskim, płockim i poznańskim wykazał spis 1810 r. przybytek ludności o 50—60%. W grubym szacunku można przyjąć, iż pominięto po wsiach jakieś 500 000 osób. Gdybyśmy przeto do wykazanej pierwotnie przez spis 1808 r. ludności 2 039 653 dodali dla miast wykazany wyżej przyrost 75 909 osób, dla wsi zaś okrągło 500 000, otrzymalibyśmy jako skorygowany rezultat spisu 1808 r. przeszło 2 615 000 osób, czyli więcej o 28% nad cyfrę ludności istotnie spisanej. Zobaczymy, iż istotnie taka jest granica błędu, obliczona na podstawie danych o ruchu naturalnym ludności, które potem

przytoczymy. Skorygowana w ten sposób cyfra ludności zbliża się do cyfry T. Czackiego, który podaje dla księstwa na rok 1807 — 2 549 000 osób¹.

Niedostateczne ujęcie ludności przez spis 1808 r. wynika wreszcie z niskiej liczby osób, przypadających na jeden dom mieszkalny. Spis 1808 r. wykazał 77 859 „dymów“ miejskich z ludnością 463 491, oraz 270 041 dymów wiejskich z ludnością 1 585 062. Na jeden dym miejski wypadało 6 osób, na dym wiejski 5,8 osób. Spis następny z 1810 r. wykazał o jedną głowę na dym więcej, mianowicie na dym miejski 7 osób, na dym wiejski 6,8 osób.

Nie wyjaśniona jest wreszcie sprawa ujęcia statystycznego osób służących w wojsku. Liczba tych osób była znaczna, znaczniejsza niż przewidziana konstytucyjnie trzydziestotysięczna armja Księstwa Warszawskiego. Sam departament kaliski dostarczał armji „kantonistów“ w 1806—7 r. z 10. dymu 6 709, z 20. dymu 3 437 czyli 10 146 ludzi „nie licząc rycerzy i pocztowych do pospolitego ruszenia z 1806 r. oraz tych, którzy w latach 1807 dobrowolnie się do pułków zgłosili“². Z chwilą objęcia dyrektorstwa przez Księcia Poniatowskiego w styczniu 1807 r. zastał on razem z pospolitem ruszeniem przeszło 23 tysięcy wojsk polskich, zebranych głównie staraniem Dąbrowskiego. Według Étatu z dnia 18./I. 1807 r. obejmującego 3 legje piechoty i po jednej legji jazdy oraz artylerji, wynosił stan armji przeszło 39 000 osób³. Ogólna liczba poborów, dokonanych w ciągu następnych dziewięciu miesięcy dosięgła łącznie z wymienioną cyfrą około 50 000⁴. Spis 1808 r. wymienia żołnierzy po wsiach i miastach 7 550 oraz za-

¹ T. Czacki: *Statystyka Polski*. Dzieła, wyd. Raczyńskiego, t. III, str. 3 i 4.

² Rkp. Akademii Umiejętności Nr. 575.

³ M. Rostworowski, *Materiały*, str. 491.

⁴ S. Askenazy: *Ks. Józef Poniatowski*. Str. 128, 138 i 209.

ciągniętych do wojska 51 572, razem więc 59 122 osób. Czy liczone tylko armię będącą w kraju, czy też oddziały po za granicami będące, czy podawano osoby, które odeszły do armii? Z 12 pułków piechoty i 6 jazdy stanowiących w dobie potylżyckiej siłę zbrojną Księstwa, 3 najmocniejsze poszły do Hiszpanji, 4 do Gdańska, Śląska, Pomierania; w kraju pozostało około 17 tysięcy.

Ciekawą, lecz na podstawie dat spisu z r. 1808 nad wyraz trudną jest sprawa rekonstrukcji struktury gospodarczej ludności ówczesnego Księstwa. Było ono wówczas krajem nawskroś rolniczym. Z ogółu ludności 1 576 062, t. j. 77,28% przypadło na wieś, gdy „miasta” skupiały 463 591 osób, t. j. aż 22,72%. Gdybyśmy uwzględnili wspomniane wyżej znaczne pominięcia ludności wiejskiej, to i wówczas przypadałaby na ludność miejską 1/3 część ogółu ludności krajowej. Jest to procent na owe czasy stanowczo zbyt wysoki i wyjaśnia się charakterem ówczesnych „miast” Księstwa, których na tym szczupłym obszarze z 2 1/2 miljonową ludnością liczone aż 405. O nich to pisał Staszic z wiosną 1807 r.: „W jakim stanie miasta? Tych jest w kraju za mało, gdyż większa ich część nie różni się od wsi i mieszczanin w nich jest tylko rolnikiem. Rękodzieł, fabryk prawie żadnych nie masz w kraju”¹.

Również J. B. Flatt podawał jako przyczynę zacofania gospodarczego kraju, „że wielka liczba miast bawi się rolnictwem”. — „Inne przyczyny, brak ludzi”. A podobnie Staszic wymienia jako czynnik hamujący rozwój przemysłowy kraju; iż „jeszcze dotąd od rolnictwa mało rak zbywa... „Do tego rząd może nuyprzedej użyć żydów”².

W dyskusji, jaką zapoczątkowała broszura Staszica, rozwijają radykalowie ówcześni z J. K. Szaniawskim na czele³ program reform, w którym żądają między innymi zniesienia wielkiej ilości miast i zamiany ich na wieś, co wpłynęłoby na stworzenie w pozostałych miastach wielkich ośrodków przemysłowych. W dyskusji tej występuje troska o los miast, a zarazem wyraża się ewolucja, jaka zaszła w zapatrywaniach sfery ziemiańskiej w ostatnim ćwierćwieczu na znaczenie miast w życiu

kraju. Wszak u schyłku XVIII w. wszędzie na zachodzie, nie tylko Emil Rousseau ale i poważni ekonomiści jak A. Young w Anglii lub J. Sonnenfels w Austrii odnoszą się do miast nieżyczliwie, wrogo⁴. Podobnie u nas, np. w romansie Krajewskiego p. t. „Wojciech Zdarzyński, życie i przypadki swoje opisujący” (1785), bohater czuje wstręt do wielkich miast, siedzib zepsucia i zbytku; trudno mu przywyknąć do „powietrza grubego i zarażonego fetorem”, do zgiełku ulicznego Warszawy. — W dobie Księstwa zmiana zapatrywań jest już zupełna. Tymczasowa Organizacja Izby Administracyjnych z 9. IV. 1807 r. określa jako obowiązek Wydziałów Wewnętrznych w § 7 „Podniesienie Miast do stanu kwitnącego”⁵. Zaś w 1811 pisał znakomity autor dzieła O upadku miast w Polsce: „Miasta są główną sprężyną potęgi narodowej; tam skupione siły fizyczne i moralne”⁶. Rzeczywistość nie odpowiadała niestety temu pogładowi wysnutemu ze stosunków zagranicznych. Istotnie, stan ówczesnych miast był opłakany. Na 405 miast zaledwie 50 skupiało ponad 2 000 osób, 119 miast liczyło od 1000 do 2000 osób. Olbrzymia większość nie dochodziła tysiąca ludności, czyli jakichś 200 rodzin, a mianowicie 140 „miast” liczyło od 500 do 1000 osób, 92 „miasta” poniżej 500 osób⁷. Z ogółu wykazanej wyżej ludności „miejskiej” stanowili żydzi 129 714 osób czyli 27,9 % ludności miast, a 6,36 % ogółu ludności krajowej — gdy na ludność chrześcijańską przypada 333 877 osób, t. j. 72,1 % ludności miejskiej, a 16,36 % ogółu ludności krajowej.

Atoli obraz wytworzony na podstawie tych wyliczeń byłby zgoła niewłaściwy. Bliższa analiza cyfr przekonywa, iż właściwy element miejski wśród ludności chrześcijańskiej był — zgodnie z twierdzeniem Staszica — znacznie szczuplejszy. Spis z 1808 r. wykazuje 15 925 „rolników miejskich”, oczywiście tylko osoby główne, bez ich rodzin, i taksamo 12 762 osób w rubryce „służących parobków i chłopów”, których znaczna część była niewątpliwie również zatrudniona na roli. Obie te grupy stanowią wraz z ich rodzinami masę, może przeszło 80 000 żyjącą w miastach, lecz stanowiącą element rolniczy, tak, że właściwy element miejski wśród ludności chrześci-

¹ Staszic: *O statystyce Polski*. Warszawa 1807, str. 19.

² J. B. Flatt, *Opis Księstwa Warszawskiego*, 1800 str. 62, Staszic, *O Statystyce*, str. 25.

³ *Korespondencje w materjach obraz kraju i narodu polskiego wyjaśniających*. Warszawa 1807. List III, str. 15.

⁴ H. Grossman, *Die Entwicklung d. amtlichen Statistik*, str. 40.

⁵ M. Rostowski, *Materiały*, str. 592.

⁶ W. Surowiecki, *O rzekach i spławach Księstwa Warszawskiego*, Wyd. Turowski, str. 314.

⁷ *Szkice i drobne historyczne*. Serja II, Warszawa 1908, str. 212), miała podług spisu r. 1808 zaledwie 434 mieszkańców. — W tabl. Nr. XXXIX podajemy wykaz ludności 405 miast ówczesnego Księstwa z wyróżnieniem chrześcijan i żydów, zaś w tabl. Nr. XL dla tego samego roku ludność 17 miast obwodowych Galicji.

jańskiej nie przekraczał przypuszczalnie jakichś 250 000 osób, t. j. stanowił połowę ludności miast i jakieś 10% ogółu ludności ówczesnego Księstwa Warszawskiego.

Odtworzenie struktury gospodarczej ludności nie może oczywiście rościć sobie pretensji do bezwzględnej ścisłości wobec ułamkowości przekazanych nam dat spisu z r. 1808. Przy krytycznym posługiwaniu się temi datami można jednak uzyskać obraz, który w grubych zarysach daje wyniki prawdopodobne.

Daty spisu 1808 wymieniają poszczególne kategorie zawodowe, jak np. dziedziców, rolników, rzemieślników, oficjalistów i t. d. Są to oczywiście tylko osoby główne. Chcąc ocenić, o ile te daty są wyczerpujące, musimy obliczyć przypuszczalną liczbę osób zawodowo czynnych. Otrzymamy ją po potrąceniu z ogółu ludności osób nieczynnych, t. j. osób nieletnich do 20 r. życia, oraz kobiet. Wprawdzie pewna część ludności — zwłaszcza miejskiej — rozpoczyna pracę zarobkową już przed 20 r. życia; błąd stąd wynikający kompensuje się okolicznością, iż nie potrącamy również osób starszych nad lat 60, które w tym wieku wycofują się przeważnie z życia zawodowego. W ten sposób otrzymamy po potrąceniu z ogólnej cyfry ludności 920 658 osób w wieku do lat 20, jako resztę 1 118 995 osób, a mianowicie:

	mężczyzn	kobiet
w miastach	129 741	140 468
na wsi	431 916	416 870
Razem	561 657	557 338

Wychodząc z założenia, iż tylko drobna część kobiet pracuje zarobkowo — należałoby wykazaną wyżej cyfrę 561 657 mężczyzn w wieku nad lat 20 uważać za osoby zawodowo czynne, co stanowiłoby 27,5% ogółu ludności. Taki stosunek procentowy dla początku 19 wieku posiada duży stopień prawdopodobieństwa, jeśli zważymy, iż udział procentowy osób zawodowo czynnych zależy od 2 elementów składowych: z jednej strony wzrasta w miarę ewolucji gospodarczej od stosunków agrarnych do przemysłowych, z czym równolegle idzie wciąganie kobiet w proces życia zarobkowego. W Niemczech np. wynosiła liczba osób zawodowo czynnych w stosunku do ogółu ludności: w r. 1882 — 39%, 1895 — 40,1%, 1907 — 45,1%.

Podobnie w Anglii wynosił ten stosunek w r. 1911 — 45,1%, gdy natomiast w nierozwiniętej przemyślowo Rosji w r. 1897 tylko 25%. — Z drugiej strony liczba osób zawodowo czynnych jest procentowo tem wyższa, im mniej liczebne są klasy w wieku nieletnim. We Francji np. wynosiła liczba osób zawodowo czynnych z tego właśnie powodu w r. 1911 aż 53,4%. Gdy atoli ten moment może być odnośnie do Księstwa w r. 1808 zgola pominięty, więc wyliczona wyżej liczba osób zawodowo czynnych 561 657 osób, t. j. 27,5% ogółu ludności pozostaje w granicach prawdopodobieństwa¹. Istotnie, taką to cyfrę osób obliczoną powyżej sposobem dedukcyjnym, otrzymamy również w drodze empirycznej, przez podsumowanie osób zaliczonych w tabeli spisu r. 1808 do poszczególnych kategorii zawodowych.

Wykaz osób zawodowo czynnych wedle spisu

Tabl. V. 1808 r.

Wyszczególnienie	W miastach	Na wsi
I. Oficjaliści:		
rządowi	1 740	859
miejscy	1 660	467
ekonomiczni	244	7 008
II. Żołnierze	4 696	2 854
zaciągnięci do wojska	12 920	38 652
urlopowani { osiedli . . .	82	418
{ nieosiedli . .	218	761
III. Duchowni:		
świeccy	943	1 376
zakonnicy	1 211	391
zakonnice	381	620
oficjaliści duchowni (luterscy, kalwińscy) .	172	71
IV. Zawody wolne:		
profesorzy i nauczyciele	472	1 798
lekarze i chirurdgowie		
aprobowani	636	47
V. Rentjerzy (z gotowizny żyjący)	262	—

¹ Z faktu tego wynikają ważne wnioski dla statystyki historycznej i oceny wyników obliczeń ludności i jej poszczególnych stanów. Biorąc wymienione osoby, jako głowy rodzin, posługują się historycy jak Korzon, Smoleński, Gloger dla otrzymania całkowitej liczby ludności mnożnikiem 4, 5 a nawet 7 (por. cyt. u Korzona, I, 93, 97), gdy z naszego przedstawienia wynika, iż wymienione osoby nie są to głowy rodzin, lecz osoby zawodowo czynne, stanowiące tylko 27,5% ogółu ludności, że więc dla uzyskania liczby całkowitej ludności należy użyć przeciętnie mnożnika 3,6.

Tabl. V. (c. d.). Wykaz osób zawodowo czynnych wedle spisu 1808 r.

Wyszczególnienie	W miastach	Na wsi	Wyszczególnienie	W miastach	Na wsi
VI. Dziedzice:			XI. Kupcy	3 540	72
dóbr szlacheckich . . .	553	4 241	przekupnie	2 655	—
części dóbr szlacheck. .	—	17 605	czeladnicy u kupców .	1 111	—
części dóbr innych . . .	—	492	XII. Entreprenery		
Dzierżawcy generalni . .	—	1 152	fabryk	106	37
Poddzierżawcy	—	811	szklarze (w hutach) . .	174	—
Dzierżawcy generalni(?) .	—	415	dystylarze	12	—
Dzierżawcy emfiteutyczni	—	1 125	węglarze	—	61
VII. Rolnicy mający:			popielarze	—	50
3 włóki chełmińskie . .	—	2 722	gipsiarze	—	6
1½—3	—	8 976	XIII. Rzemieślnicy .	46 567	19 368
½—1½	—	52 838	Czeladnicy u rzemieśln.	6 848	850
1½—3	—	4 910	XIV. Wyrobownicy aktu-		
½—1½	—	74 626	alni	637	21 176
VIII. Komornicy	—	50 454	XV. Mieszkalni	45 841	—
IX. Rolnicy miejscy	15 925	—	Ogółem:	162 368	386 355
X. Służący, parobcy					
i chłopcy	12 762	69 046			
				548 723	

Tabela VI. Wykaz osób zawodowo czynnych w rolnictwie¹.

Grupa	Departamenty	Warszawski	Kaliski	Poznański	Bydgoski	Płocki	Łomżyński	Ogółem
VI	Dziedzice dóbr szlacheckich	866(88)	769(215)	650(42)	423(4)	1251(192)	282(12)	4241(553)
	Dziedzice części dóbr szlacheckich	674	315	37	61	8098	8420	17605
	Dziedzice dóbr innych	37	143	93	179	26	14	492
	Dzierżawców gener.	172	373	207	200	119	81	1152
	Poddzierżawców	145	240	167	128	51	80	811
	Dzierżawców gener.	42	49	24	216	19	65	415
	Dzierżawców emfit.	42	62	41	870	54	56	1125
	Suma	1978(88)	1951(215)	1219(42)	2017(4)	9618(192)	8998(12)	25841(553)
VII	Rolnicy :							
	Mający 3 włóki chełm.	73	129	434	443	251	1392	2722
	1½—3	392	943	895	1732	1147	3857	8976
	½—1½	5805	4782	7747	9720	14449	10335	52838
	1½—3	278	2642	1202	417	—	371	4910
	½—1½	10355	25429	23471	4896	—	10475	74626
	Suma rolników	16903	33925	33749	17208	15847	26430	144078
VIII	Komornicy	6530	9438	11798	13269	6789	2630	50454
X	Służący, parobcy i chłopcy	9741	11509	14488	14443	9796	9069	69046
XIV	Wyrobownicy aktualni	1992	6189	2563	5607	2170	2655	21176
	Suma	35166	61061	62598	50527	34602	40784	234749
	Stosunek ilościowy grup VII, VIII, X i XIV w liczbach względnych							
	Rolnicy	48,1%	55,5%	53,9%	34,0%	45,7%	64,3%	50,6%
	Komornicy	18,6%	15,5%	18,9%	26,2%	19,6%	6,4%	17,7%
	Parobcy	27,7%	18,9%	23,1%	28,6%	28,3%	22,3%	24,4%
	Wyrobownicy	5,6%	10,1%	4,1%	11,1%	6,3%	6,4%	7,4%
	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
	1. Oficjalistów rządowych i skarbowych	64(476)	162(146)	76(439)	158(287)	188(171)	211(221)	859(1740)
	2. Oficjalistów ekonomicznych	1302(153)	1459(17)	1704(32)	998(5)	901(—)	644(37)	7008(244)
	3. Oficjalistów miejs.	45(251)	82(309)	31(518)	26(244)	136(186)	147(152)	467(1660)

¹ Liczby w nawiasach oznaczają osoby danej kategorii w miastach.

Wiemy już, iż są to cyfry niezupełne, iż spis 1808 r. pominął po miastach jakieś 75 000, a po wsiach około 500 000 osób, co dałoby dla miast dalszych 20 000 osób, a dla wsi ze 140 000 osób zawodowo czynnych. Zawsze jednak cyfry zawodowe tabeli z 1808 r., jakkolwiek niezupełne, charakteryzują dostatecznie ówczesną strukturę gospodarczą kraju. — Wykazana w tem zestawieniu suma osób czynnych w poszczególnych kategoriach zawodowych, wynosząca 548 723 osób, nie różni się zbytnio od obliczonej powyżej cyfry 560 do 580 000 osób. Z wykazanej sumy przypada na miasta 160 283 osób, na wsie zaś 386 355 czyli procentowo na pierwsze 29,6 % na drugie 70,7 %, jakkolwiek stosunek ludnościowy miast do wsi wyrażał się, jak wiemy, w cyfrze 20:80. Wskazywałoby to na fakt niedostatecznego ujęcia osób zawodowo czynnych po wsiach, i znajduje częściowe wytłumaczenie, obok istotnych luk spisu w fakcie, iż część zaciągniętych po wsiach rekrutów znajdowała się czy to po miastach, czy też wogóle po za granicami kraju. W pierwszym rzędzie pominiecie dotyczy zapewne warstw ludności bezrolnej jako trudniej uchwytnej.

Przechodząc do analizy ustroju agrarnego, widzimy, iż tabela (patrz tabl. Nr. VI) wykazuje na obszarze ówczesnego Księstwa, obejmującym 1 868 mil. kw., 4 241 dziedziców dóbr szlacheckich (oprócz dalszych 553 dziedziców żyjących w miastach)¹. Cyfra ta daje się pogodzić z jednej strony z cyframi, przekazanymi nam przez Holschego na rok 1804, który dla 3 departamentów o obszarze 958½ mil. kw. pruskich, t. j. dla departam. poznańskiego, kaliskiego i warszawskiego podaje 3 083 dziedziców dóbr szlacheckich — z drugiej strony z cyframi Rodckiego na r. 1827, który liczy w Królestwie Kongresowem na 2 312 milach kw. 4 205 dziedziców. Obok tej szlachty posessionatów, istnieje 17 605 dziedziców części dóbr szlacheckich, szlachty szaraczkowej, która koncentruje się przeważnie w 2 departamentach: plockim i łomżyńskim, na które przypada ich 16 518, gdy w pozostałych 4 departamentach było ich tylko 1 087.

Względnie nieliczne osoby przypadają na pozostałe kategorie posessionarów, jak dziedziców dóbr

nieszlacheckich (492), dzierżawców generalnych, poddzierżawców. Ogółem przypada na kategorie osób uprawnionych ze stosunku poddańczo-pańszczyźnianego 25 841².

Wobec tej grupy uprawnionych występuje przeszło dziesięćkroć liczniejsza masa zobowiązanych, licząca 284 749 osób głównych. Rozpada się ona na rolników w 144 073 osób, posiadających rolę różnej wielkości, 50 454 komorników, 69 046 służących parobków i chłopów oraz 21 176 wyrobników aktualnych. (Patrz tabl. Nr. VI).

Warstwa rolników w stanowi 50,6 % ludności rolnej i przekracza tę przeciętną jedynie w departamencie łomżyńskim, wznosząc się do 64,3 %, w kaliskim (55,5 %) i poznańskim (53,9 %), natomiast spada poniżej przeciętnej w departamencie warszawskim (48,1 %), plockim (45,7 %), a zwłaszcza w bydgoskim, osiągając tam minimum (34 %).

Klasa komorników stanowi przeciętnie 17,7 % ogółu osób pracujących na roli, osiąga maksimum w departamencie bydgoskim (26,2 %), minimum w łomżyńskim (6,4 %). Liczniejszą grupę stanowi klasa służących parobków w przeciętnie licząc 24,4 %, i osiągając maksimum w departam. zachodnich: bydgoskim, plockim, poznańskim i warszawskim, spadając poniżej przeciętnej w kaliskim i łomżyńskim. Klasa wyrobników w aktualnych stanowi przeciętnie 7,4 %. Wzrasta ponad przeciętną w depart. kaliskim i bydgoskim, spada zaś poniżej przeciętnej w poznańskim, warszawskim, plockim i łomżyńskim.

Jakkolwiek cyfry nasze różnią się dość znacznie od cyfr Wład. Grabskiego, które jak zobaczymy jeszcze, wymagają pewnych korektur — to jednak naogół ujął Grabski dość trafnie proces przeobrażania się gospodarstwa rolnego, opartego o pracę pańszczyźnianą, na gospodarstwo użytkujące pracę najemną. Praca najemna jest jeszcze w zaledwie; najem dzienny reprezentują wyrobnicy aktualni, stanowiący zaledwie 7,4 %, najem roczny, a więc służba stała stanowi 24,4 %, obie grupy razem nie dochodzą jeszcze trzeciej części osób zatrudnionych w pracy na roli, gdy komornicy stanowili armię rezerwową dla najmu dziennego i rocznego³.

¹ Nie są to t. zw. przez Jezierskiego „brukowcy“, proletarijat szlachecki (Korzon, I, 92) ale „dziedzice“, a więc posessionaci, zapewne szlachta zamożniejsza, mająca obok swych posiadłości wiejskich stałe miejsce zamieszkania w miastach.

² Nie jest to całkowita liczba osób szlacheckiego stanu — choćby szło tylko o osoby główne. Tu uwzględniamy tylko osoby uprawnione w stosunku pańsko-poddańczym. Poza obrębem tego stosunku stała wówczas pewna część szlachty sproletaryzowanej, zajmująca stanowiska czyto oficjalistów rządowych, w liczbie 2 599 (z tego w miastach 1 740, po wsiach 859), czyto stanowiska oficjalistów ekonomicznych w liczbie 7 252 (244 w miastach, 7 008 po wsiach), a więc organów pomocniczych w administracji dobrami, jak marszałkowie, plenipotenci, ekonomowie, pisarze, karbowi komisarze i t. d.

³ Wład. Grabski: *Spoleczne gospodarstwo agrarne w Polsce*. Warszawa 1923, str. 245 — 248.

Tabl. VII.

Tabela wysiewów i lasów Księstwa Warszawskiego w 1808 r.

Suma	Lomżyński	Piecki	Bydgoski	Poznański	Kaliski	Warszawski	Departamenta			
60 769	5 099	14 851	13 264	6 587	7 046	13 919	korey	Dworskiej	Zboża	W Roku 1808 w Wysianiu miary Warszawskiej
18	8	10	12	25	29	30	garey			
37 140	8 273	5 107	8 238	5 803	3 705	6 012	korey	Chłopskiej	Zboża	
19	1	13	4	7	27	31	garey			
386 584	39 347	74 453	70 190	82 927	66 632	53 033	korey	Dworskiej	Zboża	
20	15	12	15	16	17	9	garey			
467 935	116 861	40 312	77 477	90 929	88 494	53 859	korey	Chłopskiej	Zboża	
4	24	16	4	3	31	22	garey			
137 314	6 597	32 144	26 733	30 649	20 626	20 563	korey	Dworskiej	Zboża	
19	18	26	22	4	9	15	garey			
134 294	15 147	14 674	29 098	31 376	24 747	19 250	korey	Chłopskiej	Zboża	
13 1/2	16	6	27	8	26	19	garey			
253 949	37 670	50 851	36 276	39 858	48 703	40 589	korey	Dworskiej	Zboża	
6	9	6	13	9	2	31	garey			
287 377	106 821	20 316	32 108	38 910	56 151	33 070	korey	Chłopskiej	Zboża	
8	5	4	1	5	24	1	garey			
35 011	3 306	9 635	6 460	7 581	4 833	3 193	korey	Dworskiej	Zboża	
6	30	10	26	10	16	20	garey			
47 771	7 670	4 846	10 638	10 794	8 663	5 158	korey	Chłopskiej	Zboża	
11	5	2	21	5	23	19	garey			
2 485	225	278	58	309	917	695	korey	Dworskiej	Zboża	
17	30	17	27	10	14	15	garey			
4 225	149	245	135	794	1 748	1 153	korey	Chłopskiej	Zboża	
27	28	13	2	1	7	8	garey			
32 663	779	8 286	1 880	3 697	13 831	4 189	korey	Dworskiej	Zboża	
19	24	11	7	2	2	7	garey			
45 549	2 234	7 220	2 257	4 682	23 725	5 428	korey	Chłopskiej	Zboża	
22	16	30	27	11	17	17	garey			
77 629	12 733	17 867	10 524	12 949	13 492	10 071	korey	Dworskiej	Zboża	
19	31	6	28	24	12	14	garey			
224 242	46 036	23 155	51 345	37 757	43 584	22 363	korey	Chłopskiej	Zboża	
20	9	16	5	15	19	20	garey			
1 211	136	302	69	189	283	229	korey	Dworskiej	Zboża	
9	16	27	4	31	9	9	garey			
1 818	219	139	106	350	601	400	korey	Chłopskiej	Zboża	
21	28	3	12	28	22	24	garey			
244 556	3 915	1 816	723	69 724	91 366	77 010	korey		Zysk	
3	14	8	11	20	14	—	garey			
301 1/4	—	35 1/2	100	102 3/4	22 1/2	41	morgów	Dworskiego	Zysk	
393 1/4	—	13	170	97 3/4	93 1/4	100	Chłopskiego			
2 918	66	215	1 113	777	79	665	cetnarów		Zysk	
72	85	70	31	53	108	55	funtów			
2 636	932	205	92	486	746	171	cetnarów	Dworskiego	Zysk	
91	70	81	41	85	72	72	funtów			
2 087	757	10	46	487	742	42	cetnarów	Chłopskiego	Zysk	
28	40	55	59	55	71	78	funtów			
6 671	1 179	1 290	781	1 798	1 291	330	korey	Dworskiego	Zysk	
20	30	2	2	4	1	30	garey			
19 323	4 348	2 034	3 294	4 675	3 898	1 071	korey	Chłopskiego	Zysk	
13	15	4	21	30	19	20	garey			
40 319	12 165	4 107	5 971	8 058	7 260	2 755	cetnarów	z siemienia	Zysk	
5	22	29	15	12	19	4	funtów	lnianego		
19 013	2 784	4 429	2 933	3 750	4 526	2 589	cetnarów	z włókna lniane-	Zysk	
61	26	75	40	21 1/2	94	24 1/2	funtów	go i konopnego		
3 128	—	1 789	2 245	3 136	5 063	1 646	cetnarów	z pakul lnianych	Zysk	
102 1/2	—	84	2	11	36	98 1/2	funtów	konopnych		
1 121 125	166 724	154 901	177 470	81 677	446 975	93 378	narodow.	Rozległość lasów	Zysk	
958 568	43 088	140 196	177 493	119 378	357 579	120 834	prywatn.	w morgach		

Znaczniejsze przeobrażenia i przegrupowania wykaże dopiero spis r. 1810 w związku z dekretem grudniowym z r. 1807 o rugowaniu wło-

ścian z ziemi, co wywołało znaczny wzrost wszystkich wymienionych grup proletariatu rolnego: komorników, służby parobczanej i wy-

robników dziennych, a wreszcie pojawienie się nowej, dość licznej warstwy osób żyjących z jałmużny.

Ale i w obrębie klasy samych rolników są znaczne różnice w uposażeniu ziemią od $\frac{1}{2}$ do 3 włók chełmińskich. Spis z 1808 r. podaje liczbę rolników (gospodarstw) przypadających na poszczególne klasy wielkości — ale widoczna tu jakaś pomyłka, której na razie skorygować nie umiem i poprzestaję na prostym opublikowaniu materiału. Przypuszczam atoli, iż w Grupie VII. (Tabl. V oraz VI) dwie pierwsze klasy wielkości: $1\frac{1}{2}$ —3 oraz $\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ wskazują włóki chełmińskie, natomiast dwie dalsze klasy również od $1\frac{1}{2}$ —3 oraz od $\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ wskazują włóki małopolskie. Co jednak z naciskiem podkreślić należy, to fakt, iż włóki chełmińskie spisu z 1808 r. (jak i 1810 r.) są to włóki starochełmińskie, z których wedle Czackiego 171 szło na milę geograficzną¹.

Jak przestrzeń Księstwa dzieliła się na poszczególne użytki oraz na poszczególne kategorie posiadaczy w absolutnych cyfrach podać niestety nie możemy. Z ogólnej przestrzeni Księstwa, wynoszącej $1\ 868\frac{1}{8}$ mil. kw., doszlibyśmy do 320 000 włók chełmińskich, co licząc po 30 mórg na włókę dałoby 9 600 000 mórg chełmińskich. Jedyne dla lasów podaje załączona tu tab. (Nr. VII) cyfry absolutne rozległości, a mianowicie:

lasów narodowych . . . 1 121 125 mórg chełm.
lasów prywatnych . . . 958 568 „ „

Razem lasów . . . 2 079 693 mórg chełm.

Atoli te włóki starochełmińskie są większe niż włóki nowochełmińskie, wykazane przez Kirkor-Kiedroniową przy obliczeniu powierzchni Królestwa Polskiego na włóki². Według tego zestawienia powierzchnia Królestwa Polskiego obejmowała 2 271 mil geograf. a włók 741 785, co daje na milę geograf. 326,6 włók, gdy spisy 1808 i 1810 r. mówią o włókach starochełmińskich, z których tylko 171 szło na milę. Włóka z roku 1808 była więc blisko dwa razy większa od włóki

nowochełmińskiej, o której mówi Kiedroniowa i obejmowała, jak z powyższego rachunku wynika, nowopolskich mórg 57,3³. A zatem 9 600 000 mórg starochełmińskich, powierzchni równałoby się 18 336 000 morgom nowochełmińskim, a zaś 2 079 693 starochełmińskich mórg lasów, uczyniło by 3 972 213 mórg nowopolskich⁴. Kirkor-Kiedroniowa nie uwzględniwszy tej różnicy w wielkości włók dochodzi z natury rzeczy do błędnych wyników. Zestawiając cyfry wysiewów w 1810/11 r. z obszarem pól w 1819 r. dziwi się, iż wysiewy w tym ostatnim roku są w porównaniu z 1810 r. nader niskie. „Uderza nas... nader mała ilość wysiewu” — „cyfry powyższe zdawać się muszą rażąco niskie”. — „Trudno przypuścić, żeby wykazy wysiewów w 1810 r. podawane były w przesadnej wysokości.” (Ic. str. 55 58). Rzecz tłumaczy się prosto tem, że włóka starochełmińska spisu z 1810 r. jest blisko dwukrotnie większa od włóki z r. 1819.

Natomiast co do innych kultur podany jest ich rozmiar jedynie w korcach wysiewu, z podziałem na uprawę dworską i chłopską. I tak przypadało:

Ziemniopłody	Korcy wysiewu	Z tego;	
		dworskich	chłopskich
		(w liczbach względnych)	
Pszonicy	97 909	61,77	38,23
Żyta	854 519	45,24	54,76
Jęczmienia	271 608	50,55	49,45
Owsa	541 326	46,91	53,09
Grochu	82 782	42,29	57,71
Prosa	6 710	37,03	62,97
Tatarki	78 212	41,76	58,24
Rzepak	3 029	40,0	60,0
Ln i konopi	25 994	25,67	74,33
Kartofli	301 871	34,61	65,39
Tytoniu m o r g ó w .	695	43,32	56,68

Powyższe cyfry — mimo wszelkich zastrzeżeń co do ich dokładności — oświetlają warunki ówczesnej kultury rolnej, przyczem bierzemy za pod-

¹ Tad. Czacki: *O Litewskich i Polskich Prawach*. Wyd. Turowskiego. Kraków 1861, I, str. 239. Również Staszcik podaje na geograficzną milę kw. 171 włók, (*O Statystyce Polski*, str. 4).

² Z. Kirkor-Kiedroniowa, *Włóścianie i ich sprawa*, str. 53.

³ Istotnie, przeliczając powierzchnię Królestwa Polskiego z mil geograf. na morgi nowopolskie otrzymamy: 2 271 mil geogr. po 326,6 włók, każda po 30 mórg nowopolskich = 22,253,550 mórg nowopolskich. Identyczny rezultat otrzymamy rachując 2 271 mil geogr. po 171 włók, z których każda ma 30 mórg starochełmińskich lub 57,3 mórg nowochełmińskich = 22 251 940 mórg nowopolskich.

⁴ Przyjmując 55 km na milę geograficzną, otrzymamy na powierzchnię ówczesnego Księstwa Warszawskiego 102 747 km kw. czyli okragło 18 300 000 mórg obecnych, nowopolskich, a zatem rezultat prawie identyczny.

⁵ Wobec obliczonej powierzchni 9,6 milj. mórg stanowiłyby lasy około 21,6 % ogólnej powierzchni. Są to rezultaty prawdopodobne. W 1909 stanowiły lasy w Królestwie Polskiem 18,5 % ogólnej powierzchni. Księstwo Warszawskie obejmowało w r. 1808 departamenty małopolskie, jak kaliski, plocki i warszawski, gdzie olszar lasów wynosił w 1909/10 — 13 % powierzchni ogólnej. Staszcik ubolewał w 1807 r. iż „w Radomskim piece i kuźnie licznych kopalń żelaza i galmanu, tameczne lasy niszczą”. (*O Statystyce*, str. 14). Według Organizacji Tymczas. Izb Administr. Departamentowych z 9/IV 1807 r. miał być w każdym departamencie nadleśniczy „dla zachowania lasów i wprowadzenia do nich porządku”. (Rostworowski, *Materiały*, str. 598).

stawę dla naszej analizy uprawę żyta, jako typowego dla naszego kraju. Gdy w Królestwie Polkiem w 1913 obszar pod żytem przewyższał obszar pszeniczny tylko 4-krotnie, to w Księstwie w 1808 przeszło 8-krotnie. Żyto wówczas podobnie jak i dziś zajmuje w uprawie rolę naczelną i większą, znaczenie pszenicy było wówczas znacznie mniejsze, w przeważającej mierze była uprawiana przez dwory. Drugie miejsce po życie zajmował owies, który podobnie jak w r. 1913, tak i wówczas zajmował przestrzeń przewyższającą połowę przestrzeni uprawnej żytem. Natomiast względne znaczenie jęczmienia było wówczas większe: zajmował trzecią część przestrzeni uprawnej żytem, gdy w r. 1913 jęczmień zajmował niespełna jedną czwartą. Podobnie większe stosunkowo znaczenie niż obecnie miała uprawa grochu i tataraki. Ta ostatnia np. zajmowała w r. 1913 $\frac{1}{31}$ część przestrzeni pod żytem, gdy w r. 1808 $\frac{1}{11}$ część tej powierzchni. Natomiast mniejsze znaczenie miała uprawa kartofli. Gdy w 1913 zajmowała ona połowę przestrzeni zasianej żytem, to wówczas uwzględniwszy, iż gęstość wysiewu kartofli na jednostkę powierzchni jest może 10-krotnie większa niż wysiew zbóż kłosowych, stwierdzimy, że kartofle w porównaniu z żytem, odgrywały rolę zgoła znikomą.

Z powyższej przytoczonego zestawienia widać zarazem, jaki udział w rolniczej produkcji poszczególnych kultur brały dwory oraz włościanie. Z wyjątkiem pszenicy, produkowanej przeważnie przez dwory, wszystkie inne płody wykazują przewagę uprawy włościańskiej.

Doniosłą nad wyraz jest kwestja, jak dzieliły się grunty będące pod najważniejszymi płodami rolnymi między dwory oraz włościan? Absolutnych cyfr co do przestrzeni będących pod kulturą, oraz co do jej rozdziału między dwory i włościan nie posiadamy. Jednakże dla najważniejszych płodów rolniczych — oprócz kilku drobniejszych upraw jak tytoń i chmiel — podany jest obszar uprawny w korcach wysiewu, a mianowicie w ogólnej przestrzeni 2 264 479 korcy 25 garncy¹.

Podług departamentów dzieliła się ta przestrzeń następująco:

Departamenty	Rozległość w milach kw.	Wysiewu korcy	Z tego przypada korcy na	
			dwory	włościan
Warszawski	244, $\frac{3}{8}$	294 587	146 817	147 770
Kaliski . .	373,	432 980	177 657	255 323
Poznański .	350, $\frac{2}{8}$	412 620	186 547	226 073
Bydgoski . .	277, $\frac{3}{8}$	381 441	166 241	215 200
Płocki . . .	296, $\frac{1}{8}$	328 012	209 961	118 051
Łomżyński .	327,	414 839	107 076	307 763
Razem	1868 $\frac{1}{8}$	2 264 480	994 299	1 270 180

¹ Według „Tabelli“ znajdującej się w Bibl. Zamoyskich, w Warszawie, Nr. 1789, karta 1, podano ogólną przestrzeń wysiewu na 1 932 448 korcy. Jest to obliczenie obejmujące tylko rośliny zbożowe, mączne i owies, bez kartofli i roślin technicznych.

Z ogólnej sumy wysianych korcy przypada na dwory 994 299 korcy czyli 43,9%, na włościan 1 270 180 korcy czyli 56,1%. Większość obsianych obszarów była zatem w posiadaniu włościan — z wyjątkiem jedynie departamentu płockiego, gdzie jak wiadomo gnieździła się liczna szlachta drobna (częstkowa).

Spis zwierząt gospodarczych.

Spis 1808 r. jest w tym względzie jedynym źródłem informacyjnym, gdyż dla spisu zwierząt gospodarczych z r. 1810 wyniki się nie zachowały. Załączona tablica Nr. VIII. daje wyniki spisu na pierwotnym obszarze Księstwa w r. 1808. Gdy zaś posiadamy również wyniki austriackiego spisu zwierząt gospodarczych z roku 1807, także i dla części Księstwa nowozdobyczej (p. tabl. Nr. IX.) możemy ustalić liczbę zwierząt gospodarczych dla Księstwa w jego rozszerzonej przestrzeni. Podług spisu r. 1808 wzgl. 1807 było zatem;

Zwierzęta gospodarcze	Na pierwotnym obszarze Księstwa	W części nowoprzyłączonej	Ogółem
Konie	295 805	126 374	422 179
Bydło rogate	889 223	554 403	1 443 626
Świnie	440 449	?	?
Owce	1 204 433	372 399	1 576 832

Z ilości zwierząt wykazanych na pierwotnym obszarze wypadało:

Zwierzęta gospodarcze	Na dwory	Na ludność chłopską
Konie	23,6 %	76,4 %
Żrebięta	31,3 %	68,7 %
Woły	21,7 %	78,3 %
Byki	69,0 %	31,0 %
Krowy	30,0 %	70,0 %
Cielęta	35,9 %	64,1 %
Owce	66,8 %	33,2 %
Świnie	24,4 %	75,6 %

$\frac{2}{3}$ do $\frac{3}{4}$ ogólnej ilości zwierząt przypadało na ludność włościańską z wyjątkiem owiec, których hodowla przeważała po folwarkach. Powyższa ilość przeliczona w stosunku do ludności, daje następujące rezultaty.

Na 1 000 mieszkańców przypadało:

Zwierzęta gospodarcze	Na obszarze pierwotnym	Na obszarze nowoprzyłączonym
Konie	144	84
Bydło	434	370
Owce	588	249
Świnie	215	?

Spis zwierząt gospodarczych Księstwa Warszawskiego 1808 r.

Tabl. VIII.

(Bibl. im Łopacińskiego w Lublinie. Rkp. Nr. 1,176)

Zwierzęta gospodarcze	Dep. warszawski		Dep. kaliski		Dep. poznański		Dep. bydgoski		Dep. plocki		Dep. łomżyński		Ogółem		Wogóle
	dworskie	chłopskie	dworskie	chłopskie	dworskie	chłopskie	dworskie	chłopskie	dworskie	chłopskie	dworskie	chłopskie	dworskie	chłopskie	
Konie:															
Konie . . .	10839	18350	8001	34666	6702	35294	9321	35371	15751	19396	12668	61745	63282	204822	268104
Żrebięta . .	992	1785	1111	3023	814	2379	1102	3099	1647	675	3027	8047	8693	19008	27701
Suma koni	11831	20135	9112	37689	7516	37673	10423	38470	17398	20071	15695	69792	71975	223830	295805
Bydło rogate:															
Woly . . .	7500	41761	6476	60052	13062	50793	12217	26775	15191	23551	11269	34260	65715	237192	302907
Byki . . .	1113	159	5066	313	1874	1348	1010	402	1075	218	985	2568	11123	5008	16121
Krowy . . .	20398	36627	29665	82189	19756	56824	11175	42949	19081	19046	16769	35390	117444	273025	390469
Ciętła . . .	10301	15346	13897	35497	9371	22007	6582	16911	13379	6735	10768	18932	64298	115428	179726
Suma bydła	39312	95293	55104	178051	44063	130972	30984	87037	48726	49550	39791	91150	258580	630653	889223
Owce:															
Skopy i bar.	12527	1184	41636	4118	84682	16918	36942	15617	16101	5811	3205	4304	195093	47952	243045
Owce . . .	52296	11412	136064	23145	32052	55596	73403	81134	33251	22825	19582	63457	396648	257569	654217
Jagnięta . .	19165	3866	50756	8172	80688	21607	31292	32656	21688	6103	8608	22570	212197	94974	307171
Suma owiec	83988	16462	228456	35435	247422	94121	141637	129407	71040	34739	31395	90321	803938	400495	1204433
Świnie . . .	20672	40674	16099	70874	13521	52579	17556	63909	17833	23272	23049	77411	108730	331719	440449
Kozy . . .	326	696	556	1067	13	161	128	978	632	1011	960	5074	2615	8987	11602
Pszczoły (pnie i barcie)	2250	4254	1865	13377	1673	6539	1856	6692	3568	5515	3693	9257	14908	45634	60542
Dochód z welnym . . .	2 020 ent.		4 458 ent.		5 482 ent.		2 984 ent.		1 795 ent.		1 071 ent.		17 811 ent.		

Spis zwierząt gospodarskich w 7 obwodach Galicji Zachodniej w 1807 r.

Tabl. IX.

(Rkp. Bibl. Zamojskich w Warszawie Nr. 967).

	K o n i e			Ogiery	Klacz.	Walachy	Suma	Muly	Woly	Krowy	Owce
	1	2	3 lat								
Obwód zamojski . .	813	789	339	234	8 551	14 778	25 504	12	19 944	26 344	24 457
Miasto kraków . .	4	1	—	30	111	344	490	—	8	479	20
Obwód krakowski . .	462	186	49	173	5 381	11 515	17 766	20	18 428	45 831	35 475
„ kielecki . . .	1 007	571	144	264	6 969	7 995	16 950	4	38 596	54 278	54 252
„ radomski . . .	374	463	172	380	5 489	8 859	15 687	9	39 126	44 544	39 488
„ lubelski . . .	381	239	88	135	3 769	8 292	12 904	12	26 812	35 372	38 991
„ bialski . . .	980	486	199	194	8 679	5 994	16 532	—	48 532	47 814	96 809
„ siedlecki . . .	994	567	212	262	8 548	9 958	20 541	1	46 434	61 861	32 907
	5 015	3 302	1 153	1 672	47 497	67 735	126 374	58	237 880	316 523	312 399

Cyfry na 1000 mieszkańców są w porównaniu ze stosunkami obecnymi bardzo wysokie. Podług spisu z r. 1910 liczono mianowicie w Austrii oraz w jej prowincjach na 1000 mieszkańców sztuk:

Kraje	Koni	Bydła	Owiec	Świń
Austria	63,1	320,6	85,0	225,1
Galicja	112,9	250,6	44,7	228,8
Czechy	37,0	338,4	22,6	149,6
Morawy	53,8	305,5	9,2	241,6
Austria Górna	72,7	648,2	37,8	416,4
Karyntja	75,8	561,3	180,0	468,4

Mimo wysokich w porównaniu ze stanem dzisiejszym wyników spisu 1808 r., odzwierciedlają one jaskrawo straszliwe spustoszenie spowodowane wojną, oraz szerzącą się w 1807 r. zaraza bydłą. Nie należy bowiem zapominać, że w ustroju pańszczyznianym folwarki trzymały stosunkowo mało bydła, że chowali je głównie włościanie, skoro role dworskie obrabiane były sprzężeniem włościańskim. Stosunkowo duża ilość bydła chłopskiego nie jest w tych warunkach wyrazem dobrobytu włościan, lecz jedynie miarą ciężarów, spoczywających na ludności włościańskiej. Być też

może, że zaszyły przy spisie zwierząt w 1808 r. większe pominięcia, spowodowane może obawą włościan przed rekwizycją. Flatt zapewnia, że „najduje się w kraju przeszło 300 tysięcy koni”¹, gdy spis 1808 r. wykazuje ich niespełna 296 tys. Co do owiec, wspomina Flatt, iż „są małe, często chorowite i grubsza wełnę dające. Jest ich nad 2 miliony sztuk, które dają blisko 30 000 centnarów wełny”. Są to informacje dość ścisłe, snąc z oficjalnych źródeł pochodzące. Spis 1808 r. wykazuje 1 204 435 owiec, które dają niespełna 18 tys. cetnarów wełny. Co do świnii było ich wedle tegoż autora przeszło 600 tys. sztuk. „Do tego są po-

budką liczne gorzelnie i browary, gdyż się świnie na wywarze dobrze tuczą”. Spis 1808 r. wykazuje wbrew temu tylko 440 449 świń. Flatt zapewnia wreszcie, że podług spisu pruskiego z r. 1804 liczone w kraju 1,5 miliona sztuk bydła rogatego, gdy spis 1808 r. wykazał go tylko 889 223 sztuk.

Jakkolwiek nie mogłem skontrolować zapewnień Flatta odnośnie do całego Księstwa, to informacje jego nie mają cechy nieprawdopodobieństwa. Przeciwnie, znajdują poparcie w wynikach dawniejszych spisów zwierząt, zachowanych dla departamentu warszawskiego oraz poznańskiego.

Zwierzęta gospodarcze	Miasto Warszawa w 1802/3 r.	Dep. War- szawski ² w 1802/3 r. z Warszawy	Dep. War- szawski w 1808 r.	Depart. Poznański ³ w 1800 r.	Depart. Poznański w 1808 r.
Konie	1 780	39 074	29 189	70 591	41 996
Zrobięta	14	4 268	2 777	11 069	3 193
Konie ogółem	1 794	43 342	31 966	81 660	45 189
Woły	80	64 626	49 261	100 290	63 855
Byki	12	2 168	1 272	4 235	3 222
Krowy	1 695	84 670	57 025	109 222	76 580
Nielatki	151	45 794	25 647	55 190	31 378
Cięta	135	29 795	25 647	34 104	31 378
Bydło rogate ogółem	3 867	270 395	134 605	303 041	175 035
Skopy i barany	4	19 636	13 711		101 600
Owce	24	70 897	63 708		137 648
Jagnięta	6	28 619	23 031		102 295
Owce ogółem	34	119 152	100 450	827 449	341 543
Świnie	1 124	96 363	61 346	131 630	66 100
Kozy	60	2 251	1 022	2 617	174
Przeżółtule	98	11 736	6 504	15 089	8 212

Porównanie wyników obu spisów stwierdza dla r. 1808 znaczny ubytek, wynoszący przy koniach w dep. warszawskim ponad 26 %, w dep. poznańskim 44,7 %, przy bydłach rogatych w obu departamentach 50 wzgl. 42,3 %, przy świniami 36,4, wzgl. 49,8 %; przy owcach, hodowanych głównie po dworach, wynosi ubytek 15,7 wzgl. 58,8 %. „Ostatnie wojny — mówi W. Surowiecki — przeświadczyły nas, jak wiele kraj traci na tem, gdy samym tylko lądowym przewozem przymuszony jest dostarczać potrzeby w miejsca odległe; niemasz pewnie okolicy tak szczęśliwej, któraby dla tej prawie przyczyny nie utraciła połowy swego sprzężaju”⁴. To też Skarbek z goryczą nazywa Księstwo Warszawskie „zakładem wojennym dla Francji, w którym jej wojska... z podobnym nie-

mał uciskiem dla mieszkańców, jak w nieprzyjacielskim kraju przebywały”⁵.

Statystyka cen płodów rolniczych. —

Budżet szlachecki. — Place urzędnicze.

Już rozporządzeniem z 23/I 1807 uregulowała Komisja Rządząca sprawę cen, zlecając Dyrektorowi policji „wszystkie artykuły pierwszej potrzeby otaxować”, zaś oberżystom „cenę na porcję oznaczyć”, co winno być ogłoszone drukiem w 3 językach „dla przybicia przy drzwiach oberżowych”⁶. Na posiedzeniu Komisji z 29/I Dyrektor policji istotnie „takę na mięso i chleb przedłożył”⁷. Tymczasowa Organizacja Izby Admin. Departamentowych z 9/IV. 1807 zleca Wydziałom Policji w departamentach w § 14 zbieranie „wiadomości o cenie zboża i bydła, nie-

¹ J. B. Flatt: *Opis Księstwa Warszawskiego*. Poznań 1809, str. 60.

² Generall-tabelle vom Viehstande im Warschauer Dep. Archiw. Gl. Akta pruskie.

³ Holsche: *lc.* II, 174.

⁴ W. Surowiecki, *O rzekach i sławach Księstwa Warszawskiego*. 1811.

⁵ Fr. Skarbek, *Dzieje Księstwa Warszawskiego*. III 16.

⁶ M. Rostworowski, *Materiały*, str. 497.

⁷ tamże, str. 23

mniey tax po miastach wszelkich żywności i zapobieganie szkodliwemu przekupstwu"¹.

Istotnie spis 1808 roku podaje ceny najważniejszych produktów rolnych dla kilku departamentów (ob. tabl. X.). Ograniczamy się do repro-

dukowania tabeli, nie przeprowadzając analizy wyników, do czego byłoby konieczne omówienie ówczesnych stosunków monetarnych Księstwa Warszawskiego.

Tabl. X.

Ceny płodów rolniczych w miastach w 1808 r.

Łomżyński	Płocki	Bydgoski	Poznański	Kaliski	Warszawski	Departament
od 29—48	od 30—44			od 30—48	Od 24—42	Pszemicy
18—41	24—34			18—33	20—32	Żyta
18—31	17—26			12—14	14—24	Jęczmienia
10—20	12—13			7—12	9—18	Owsa
18—48	27—60			24—30	20—41	Grochu
40—44	36—48			34—36	24—40	Prosa
15—48	26—33			10—18	16—32	Tatarki
6—12	9—12			4—9	6—15	Kartofli
16—21	15—18			12—15	9—15	Wołowiny
16—24	12—16			10—13	10—18	Cielęciny
14—24	12—22			12—18	10—24	Skopowiny
27—36	24—48			15—21	24—30	Wieprzowiny
1—4	40—45			22	24—36	Piwo Dubeltowe
27—48	16—27			10—16	12—16	Piwo Szlacheckie
12—18	12—16			9—12	3—16	Gorzalka alembikowa
8—12	4—8			5—17	1 1/2—7 1/2	Gorzalka prosta
—	9 984	2 520	11 677	2 160	—	Piwa dubeltowego
—	791 353	695 327	2 389 698	895 679	—	Piwa szlacheckiego
—	62 224 1/2	—	—	79 040 1/2	—	Gorzalki prób. 1 do 4

Zaznaczmy tylko pokrótce, iż dzięki napoleońskiemu systemowi kontynentalnemu zainaugurowanemu dekretem berlińskim z 21 listopada 1806 r. jak również z powodu operacji wojennych przeciw Gdańskowi, nastąpiło zamknięcie por-

tów bałtyckich, oraz po krótkotrwałej wyższej gwałtowny spadek cen zboża, dla którego zamknięto jedyną jego drogę wywozową. Ilustruje nam to następujące zestawienie:

Przeciętne ceny zboża w Warszawie (w złotych) i mięsa (w groszach).

Tabl. XI. (Podług notowań Gazety Korrespondenta Warszawskiego i Zagranicznego²).

Rok	Pszemica	Żyto	Jęczmień	Owies	Groch	Wołowina	Cielęcina	Skopowina	Wieprzowina
1808	33	25	27	16	41 1/2	—	—	—	—
1809	23	16	15	10	30	—	—	—	—
1810	16 1/2	9	9	7	13 1/2	10 2/3	13	4 1/5	12
1811	19	11	13	8 1/2	13	9	10	8	9 1/2
1812	23	19	18	12	28	11	11	7	11
1813	17	10	10	6 1/2	14	10	11 1/3	10	11 2/3
1814	25	16 1/2	11 1/2	8 1/2	15	10	13	10	10
Przeciętnie	22,4	15,2	14,5	9,8	22,1	10	11,6	9	10,8

Dla związku przytoczymy wreszcie trochę cen za niektóre inne doniosłe artykuły obrotu handlowego z doby Księstwa. I tak: w 1807 płaciła Komisja Rządząca: korzec owsa 18 zł., siana 12 zł. sążen drzewa 21 zł. 15 gr. oraz 22 zł.; wół kosztował przeciętnie 108 zł.; według innej umowy o dostawę dla armji „wół 400 funtów trzymający“ dukatów 14 (t. j. 252 zł.), skóry wołowe

po 18 zł.; koldry dla wojska, sztuka po zł. 16; „za tabakierkę przeznaczoną na podarunek dla inżyniera francuskiego, budowę mostu na palach pod Warszawą dyrygującego“ 936 zł.³ W 1811 oceniał Surowiecki wartość wołów sprowadzanych na rzeź z zagranicy 126 zł. za sztukę, wartość konia 15 dukatów (270 zł.), centnar żelaza w fabrykach depart. radomskiego kosztował 21 zł.

¹ tamże, str. 593.

² H. Konic, *Rolnictwo i Handel za czasów Księstwa Warszawskiego*, Warszawa 1881, str. 49.

³ M. Rostworowski, *Materiały*, str. 230, 240, 330, 422, 423, 464, 467.

Morgę ziemi przy robotach regulacyjnych rzecznych oceniano „rachując hojne bonifikacje” na 50 talarów (300 zł.). Czysty zysk z morgi użytej „bez upraw kosztowniejszych i sztuki, a więc na zasiew ziarna pospolitego, czyli na sianożęć zwyczajną, najmniej zł. 4. Jeśli się zaś przypuści jakikolwiek rodzaj wyższego przemysłu, jeśli zamiast zboża na gruncie uprawnym siano będzie len, konopie, chmiel, kapusta i t. d., jeśli łąki użyte zostaną do rozmnożenia trzód, bydła i stadnin, móg jeden zawsze powinien przynieść najmniej 6 zł. rocznego dochodu”¹. W czerwcu 1813 kosztowała para butów zł. 34, materiał na dwie spodni i robota zł. 25, w listopadzie tegoż roku para trzewików zł. 12, robota trzewików „z naszej skóry” zł. 3 gr. 5, w lutym 1815 obiad w traktjerni (3 osoby) zł. 12, bilety na Komedję w Warszawie po zł. 2. — Cenę robocizny dla żołnierzy francuskich zatrudnionych przy robotach fortyfikacyjnych Pragi i Torunia, w sierpniu 1807 r. oznaczył Davout na 1½ zł. dziennie; w marcu tegoż roku za takież roboty na Pradze „dla przyspieszenia” płacono robotnikom polskim po zł. 1 gr. 7½. W Modlinie płaca była jeszcze niższa. Według raportu Lubieńskiego z lipca 1807 czytamy, iż „ludzie niepłatni w Modlinie około okopów z głodu i pragnienia upadają, chłopci od dni 8 nie dostali, a cieśle od 18”. Rządowa płaca wynosiła „dla tych nieszczęśliwych po 15 gr. na dzień”². —

Dopiero w świetle tych cen uwypukli się jaszkrawo zbytkowny tryb życia ówczesnej szlachty folwarcznej, jak to ilustruje „raptularzyk ekspens”

pułkownika napoleońskiego a zarazem właściciela ziemskiego Ksawerego Bardzkiego. Otóż pomimo, iż mięsa, jaj, nabiału i innych produktów dostarczało własne gospodarstwo, wydawał na rodzinę złożoną z 2 osób i dziecka, od 1813-1818r. średnio na rok zł. 4 500—6 000. Rachunek z 1815r. np. przedstawia się następująco³:

Bielizna, suknie, obuwie, na rok dla całej rodziny	złp. 2 034
Wino, piwo, korzenie, cytryny, jabłka, rajske, cukier i t. p.	„ 1 200
Tabaka jegomości	„ 400
Leczenie, lekarstwa i „różne grymasy w chorobie”	„ 120
Drobne wydatki (przejazdy do Warszawy, trzymanie do chrztu dzieci, gazety 35 zł., „same derożki” w Warszawie przez miesiąc 30 zł., książki do nabożeństwa, teatry i t.p.)	„ 800
Lój i inne dodatki gospodarcze	„ III

Razem złp. 4 665

Wydatki na odzież i przyjemności wynosiły zatem tyle prawie ile stanowiło utrzymanie całkowite urzędnika sędziowskiego. Według etatu Dyrekcji Sprawiedliwości wynosiły pensje sędziowskie po 4 850 zł. dla sekretarzy, po 8 000 zł. dla referendarzy. Personel pomocniczy pobierał pensje daleko niższe; kierownik kancelarii 2 000 zł., kanceliści po 1 800 zł., woźny 650 zł. posługacz 600 zł. rocznie. Płace wyższej biurokracji były stosunkowo wysokie. Sędziowie Sądu Apelacyjnego pobierali po 8 000 zł., prezes tegoż sądu 12 000 zł., wreszcie sędziowie Sądu Ostatecznego

Tabl. XII. Produkcja przemysłowa Księstwa Warszawskiego w 1808 r.

Departament	D e p a r t a m e n t y												Ogółem		Suma
	Warszawski		Kaliski		Poznański		Bydgoski		Płocki		Łomżyński		miasta	wsie	
	mia- sta	wsie	mia- sta	wsie	mia- sta	wsie	mia- sta	wsie	mia- sta	wsie	mia- sta	wsie			
Entreprenerów fabryk	21	11	2	12	10	8	5	4	—	—	68	2	106	37	143
Folwarki	22	—	27	—	20	—	40	—	—	—	15	—	124	—	124
Młyny wodne	52	406	49	926	19	317	31	336	30	332	36	191	217	2 508	2 725
Młyny wietrzne	115	328	94	401	1098	1097	52	353	8	178	18	51	1 385	2 408	3 793
Młyny konne	51	15	1	11	14	37	9	9	—	17	10	57	85	146	231
Browary	111	—	54	—	171	—	103	—	10	—	353	—	802	—	802
Gorzelnie	141	—	190	—	429	—	146	—	29	—	181	—	1 116	—	1 116
Gościńce i karczmy	101	1384	127	1843	209	1590	113	1000	20	1619	172	—	742	7 436	8 178
Szynki	1710	918	775	1239	709	652	527	698	372	633	641	1581	4 734	5 721	10 455
Piece wapienne	2	10	10	30	2	25	5	13	2	3	12	810	33	891	924
Cegielnie	23	118	16	119	23	108	16	75	12	82	14	44	104	546	650
Huty żelazne	—	3	—	20	—	1	—	—	—	1	—	82	—	107	107
Huty miedziane	—	3	—	—	—	1	—	—	—	—	—	12	—	16	16
Huty szklane	—	7	—	9	—	2	—	—	—	3	—	—	—	21	21
Papiernie	—	1	—	16	—	8	—	6	—	1	—	2	—	34	34
Siolarnie	—	27	—	23	—	26	—	68	—	50	—	61	—	255	255

¹ Surowiecki, *O rzekach i spławach*, wyd. Turowsk., str. 291, 294.

² Rostworowski, *Materiały*, str. 367, 88, 240, 320.

³ Z. Grotowski, *Statystyki polscy początków XIX stulecia*. Kraków 1923, str. 36.

po 10 000 zł., prezes 18 000 zł. W podobnych granicach obracały się pensje urzędnicze i w innych galeziach administracji skarbowej, oświaty i t. d. Pensje władz naczelnych: Dyrektora Skarbu; Wojny i t. d. wynosiły po 27 000 zł. tyleż pensje Generalów dywizji¹.

Produkcja przemysłowa.

Wiemy już, iż przemysł był wówczas znikomy, atoli nigdzie, nawet w poważnych pracach dotyczących tej epoki, nie znaleźliśmy więcej szczegółowego przedstawienia stanu przemysłu ówczesnego, poza luźnymi uwagami o kilku fabrykach czy hutach.

Według spisu 1808 r. (patrz tabl. XII) największym „przemysłem” krajowym była produkcja piwa i wódki. Liczono, i to w miastach wyłącznie, 802 browary oraz 1116 gorzelni. Gościńców (zajazdów) i karczem liczono 8178, i to przeważnie po wsiach. Szynków było 10 455, z czego w miastach liczono 4734, we wsiach 5 721 szynków.

Drugi co do liczebności przemysł stanowią młyny, i to wietrzne 3 793, oraz 2 725 wodnych.

Natomiast właściwa produkcja przemysłowa przedstawia się nader skromnie. Pierwsze miejsce zajmują cegielnie. Liczono ich 650, z tego w miastach 104, po wsiach 546. Pieców wapiennych liczono w każdym departamencie kilkanaście, najwyżej kilkadziesiąt. Jedynie w departamencie łomżyńskim spisano ich po wsiach 810. Zachodzi tu widocznie pomyłka. Ogółem liczba ich nie przekraczała cyfry 150. Hut żelaznych wykazuje spis 107, głównie w depart. kaliskim (20). Natomiast cyfra 82 w departamencie łomżyńskim wskazuje na charakter tych „hut żelaznych”. Były to dymarki, czyli t. zw. rudnie. Produkowały tylko latem na użytek rolnictwa. Żelazo sprowadzano z Warszawy lub z Królewca. „Fabrykanці”, włościanie miejscowi, dziedzicząc po przodkach sztukę dymarską przez wiele pokoleń, trudnili się wykuwaniem drobnych narzędzi rolniczych, jak sochy, sztuki do młynów wietrznych i wodnych, niekiedy kowadła². Smołarni liczono 255. Papierni 34, z czego 16 w depart. kaliskim; hut szklanych 21, z czego 9 w depart. kaliskim, 7 w depart. warszawskim, wreszcie hut miedzianych 16, z czego 12 przypadało na depart. łomżyński.

Powyższy spis nie jest zapewne zupełny. Wiemy však, że istniały wówczas w kraju kopalnie

węgla³, których spis nie wykazuje. Po pierwszych próbach z czasów Stanisława Augusta, powołania do życia przemysłu węglowego, dopiero rząd pruski, po zajęciu części obwodu olkuskiego po Pilicę, rozpoczął otwieranie kopalń. W 1796 r. otwarto kopalnię Redena pod Dąbrową, gdzie do r. 1806 prowadzono roboty górnicze wyłącznie sposobem odkrywkowym, a dla odprowadzania wody zbudowano małą sztolnię. Roczna produkcja wynosiła ok. 200 tonn. Drugą kopalnię otwarto w 1797 r. we wsi Psary pod nazwą Hoyma, która po przejściu do Księstwa otrzymała nazwę Ta de usz, od imienia ministra spraw wewn. Mostowskiego. Kopalnię Józef w Bobrku (w pobliżu Przemszy Białej) otwarto w r. 1806. Wytwórczość roczna kopalń za czasów pruskich stale wzrastała z 1 700 tonn w r. 1797 do 3 900 tonn w r. 1806 i utrzymała się na tym poziomie przez cały okres Księstwa.

1807 — 4 000 tonn	1812 — 3 700 tonn
1808 — 3 800 tonn	1813 — 3 900 tonn
1809 — 3 700 tonn	1814 — 4 000 tonn
1810 — 3 500 tonn	1815 — 4 100 tonn
1811 — 3 500 tonn	

Profesjoniści.

Grupa ta obejmuje zawody zarówno rzemieślnicze jak i handlowe. I tak spis 1808 r. wykazuje w dziale handlu 7 388 osób, a mianowicie:

Kupcy (wyjawszy przekupniów)	3 612
Czeladnicy u kupców	1 111
Przekupnicy	2 655

Na zupełnie drobny charakter kupiectwa wskazuje fakt, iż średnio niespełna trzecia część kupców miała po 1 czeladzi. Dwie trzecie to kupcy jednostkowi, nie zatrudniający czeladzi, a przeszło drugie tyle to „przekupnicy” czyli zapewne kramarze detaliczni, skupieni wyłącznie w miastach.

Wśród rzemiosł wykazujących oprócz czeladzi 66 035 osób, najlepiej były reprezentowane następujące kategorie, liczące ponad 1000 osób:

Szewcy	10 633
Krawcy	7 814
Młynarze	6 134
Kowale	6 079
Sukiennicy	4 020
Piekarze	2 410
Piwowarzy i winiarze	2 378
Rzeźnicy	2 252

¹ Porównaj M. Rostworowski, *Materiały: Etat Komisji Rządzącej*, str. 533, *Dyrekcji Wewnętrznej*, str. 528, *Dyrekcji Policji*, str. 531, *Dyrekcji Skarbu* 624, *Dyrekcji Wojny*, str. 557, *Dyrekcji Sprawiedliwości*, str. 524, *Izby Edukacyjnej*, str. 566.

² N. Gąsiorowska: *Górnictwo i hutnictwo w Królestwie Polskiem. 1815—1830*. Warszawa, 1915.

³ Kazimierz Srokowski: *Przemysł górniczy w Królestwie Polskiem*. Szkic historyczno-statystyczny (Pamiętnik I Zjazdu polskich górników). Kraków 1906. — Spis wylicza jedynie 61 „węglarzy”, z czego 49 w depart. warszawskim — trudniących się wypalaniem drzewa w lasach.

Płóciennicy	2 153
Cieśle	1 921
Kuśnierze	1 650
Stelmachy i kołodzieje	1 706
Garncarze	1 575
Stolarze	1 239
Rybak, szypry	1 033

Dla uwypatnienia właściwego charakteru rzemiosła należy osobno rozważyć rzemiosła skupione wyłącznie w miastach, w odróżnieniu od rzemiosł, spotykanych także i po wsiach.

Wśród 31 wymienionych profesyj czysto miejskich, byli reprezentowani: (patrz tabl. Nr. XIII).

Tabl. XIII. Profesjonisci osiedli wyłącznie w miastach w 1808 r.

Wyszczególnienie	Dep. war- szawski	Dep. kaliski	Dep. poznań- ski	Dep. bydgoski	Dep. płocki	Dep. łom- żyński	Ogółem
Sukiennicy	210	291	2 247	1 078	192	2	4 020
Piekarze	384	457	678	344	283	264	2 410
Piwowarzy i winiarze	183	319	821	628	30	397	2 378
Rzeźnicy	460	335	781	274	201	201	2 252
Kuśnierze	264	251	657	201	143	134	1 650
Garncarze	168	247	398	289	308	165	1 575
Stolarze	232	185	405	205	108	104	1 239
Mularze	323	94	166	117	98	107	905(?)
Mosiężniki	323	94	166	117	98	107	905(?)
Bednarze	103	113	295	161	110	64	851(?)
Muzycy	226	55	147	110	130	25	693
Garbarze	161	125	133	77	101	151	748
Ślusarze	113	92	157	98	57	48	565
Rymarze i siodlarze	139	102	81	88	32	29	471
Szmuklerze	106	61	86	59	56	46	414
Ogrodnicy	240	43	52	38	4	37	414
Powroźnicy	30	58	149	34	27	12	310
Kapelusznicy	67	29	70	45	43	38	294
Tokarze	35	15	55	64	44	56	269
Pończosznicy	13	14	73	38	27	51	216(?)
Farbiarze	13	14	73	38	27	51	216(?)
Malarze	112	36	88	10	11	4	211
Kotlarze	28	35	38	31	24	15	171
Gwoździarze	26	33	49	24	6	9	147
Kamieniarze	23	23	87	19	10	8	170
Strycharze	22	20	32	12	38	16	140
Rękawiczniki	13	4	48	16	8	7	96
Mydlarze	28	34	58	13	12	8	153
Konwisarze	7	1	11	4	2	—	25
Błacharze	11	—	—	—	—	—	11
Grzebieniarze	25	7	18	10	12	—	72

Tabelka powyższa wykazuje dość duży rozwój sukiennictwa, które zajmuje wśród 23 991 profesjonistów wyłącznie miejskich miejsce naczelnie i jest skoncentrowane w 2 departamentach: poznańskim i bydgoskim. Poza działem żywnościowym, rozproszonym dość równomiernie po całym kraju (piekarze,

rzeźnicy, piwowarzy i winiarze), większe skupienie wykazują kuśnierze w depart. poznańskim. Wiodąca pomyłka zaszła w wykazie mularzy lub mosiężników, oraz farbiarzy i malarzy.

Drugą kategorię rzemiosł stanowią takie, które nie są skupione wyłącznie w miastach. Należą tu:

Tabl. XIV:

Profesjonści osiedli w miastach i wsiach w 1808 r.

Wyszczególnienie	Dep. warszawski		Dep. kaliski		Dep. poznański		Dep. bydgoski		Dep. plocki		Dep. łomżyński		Księstwo Warszawskie	
	miasta	wsie	miasta	wsie	miasta	wsie	miasta	wsie	miasta	wsie	miasta	wsie	miasta	wsie
Szewcy . . .	1 383	402	1 225	624	2 355	321	1 149	333	1 044	739	593	465	7 749	2 884
Krawcy . . .	1 317	161	783	340	1 749	351	873	293	783	279	615	270	6 120	1 694
Młynarze . . .	147	643	166	1 241	1 061	1 332	64	619	64	474	43	230	1 545	4 689
Kowale . . .	194	692	196	960	302	1 200	140	918	125	739	112	501	1 069	5 010
Płóciennicy . .	30	89	177	232	963	166	100	176	13	65	69	73	1 352	801
Cieśle	344	193	109	205	209	190	116	120	95	146	98	96	971	950
Rybaki, szypcy	72	28	18	37	149	207	76	179	46	64	110	47	471	562
Stelm., kołodz.	143	144	139	191	162	160	139	124	88	155	57	105	728	879
Inni rzemieśln.	1 501	528	159	410	388	258	140	243	78	327	305	233	2 571	1 999
Czeladź u rzemieślników .	1 650	188	647	97	2 918	138	1 076	150	351	159	206	118	6 848	850

Niski stopień rozwoju przemysłowego kraju jest z powyższych cyfr widoczny. Na 66 035 profesjonalistów, było czeladzi tylko 7 698, t. zn. co najmniej 88 % rzemieślników nie zatrudniał wcale czeladzi. 19 468 rzemieślników (29,5 %) żyło po wsiach, jako kowale wiejscy, młynarze, cieśle, szewcy, krawcy i t. d. Wszędzie widoczne iż na czoło rozwoju przemysłowego wysunął się dep. poznański, prześcigając nawet departament stołeczny, warszawski. Dep. poznański wykazuje sam blisko połowę ogółu czeladzi i rzemieślniczej w miastach; z ogólnej cyfry 4 020 sukienników w przypadała na dep. poznański przeszło połowa, z 247, na bydgoski 1 078, trzecie dopiero miejsce zajmował depart. kaliski z 291 sukiennikami. W związku z sukiennictwem rozwija się i farbiarstwo; z 216 farbiarzy skupiał depart. poznański 73, drugie miejsce zajmował depart. bydgoski z 38 farbiarzami.

Depart. poznański wykazuje również po miastach największe skupienie szewców i krawców, wreszcie największą ilość płócienników w 963, za nim idzie na drugim miejscu depart. warszawski. W młynarstwie zajmuje pierwsze miejsce depart. poznański, wykazując nie tylko największą ilość młynarzy na wsi, 1 332, ale również skupiając ich i w miastach 1 061. Drugie miejsce zajmował depart. kaliski z 1 241 młynarzami wiejskimi, wreszcie trzecie miejsce przypadało depart. warszawskiemu z 693 młynarzami po wsiach. Największą ilość kowali wiejskich wykazuje również depart. poznański (1 200), następuje potem depart. kaliski (960), bydgoski (918) i plocki (739). Dep. poznański wysunął się wreszcie na pierwsze miejsce w szeregu rzemieślników spożywczego, wykazując największą ilość piekarzy 678, piwowarów 821, rzeźników 781. Następnie największą ilość kuśnierzy 657, garncarzy 398, stolarzy 405, bednarzy 295, ślusarzy 157, powroźników, kamie-

niarzy 87 i mydlarzy 58. Obok dep. poznańskiego przodowały jeszcze dwa dalsze dep. zachodnie, bydgoski i kaliski. Natomiast depart. warszawski wysunął się na pierwsze miejsce w takich gałęziach jak: murarze 323, cieśle 344, malarze 112, blacharze 11, a więc w lepszym budownictwie miejskiem oraz w dziale galanterji: szmuklerze 106, garbarze 161, grzebieniarze 25, rymarze 139, wreszcie wykazuje największą ilość ogrodników miejskich 240 i muzyków 226, w czem wszystkim widoczny jest wpływ stolicy z jej wyższymi wymaganiami. Atoli i w dziale galanterji depart. poznański przodował w wielu gałęziach, wykazując największą np. ilość rękawiczników (48), mydlarzy (58).

Naogół trudno mówić w tym okresie o przemśle. Mamy tu wszędzie widoczne jeszcze przekazane przez wieki dawniejsze formy pracy rzemieślniczej w jej okresie schyłkowym. Powstanie nowoczesnego przemysłu wymagało istnienia liczniejszej klasy wolnych wyrobników, najmitów. Gdy zaś spontaniczny proces dziejowy rozwijał się w tempie zbyt powolnem, zasilając miasta nader niedostatecznie wolną siłą roboczą, polegało „zadanie” historyczne tego okresu na przyspieszeniu procesu proletaryzacji ludności wiejskiej w drodze odpowiedniego ustawodawstwa oraz zgola nie sentymentalnej praktyki. Żadne inne zadanie dziejowe nie zostało przez klasy uprzywilejowane tak gorliwie spełnione, jak właśnie zadanie powyższe!

Stosunki oświatowe i kulturalne.

Obraz stosunków szkolnych w dobie Księstwa Warszawskiego napotykać w literaturze dotychczasowej, jest zgola niewystarczający i fałszywy. Opierając się na cząstkowym i niedostatecznym materiale, zapewniał Henryk Konic, w pracy poświęconej stanowi oświaty elementarnej w Księstwie Warszawskiem,¹ jakoby liczba szkół

¹ H. Konic, *Kartka z dziejów oświaty w Polsce*. — Władze oświecenia publicznego i oświata elementarna w Księstwie Warszawskiem, Kraków 1895, str. 97 — 117, Por. Dziewulski, lc. I 216.

elementarnych, odziedziczona po rządzie pruskim, wynosiła na obszarze 6 pierwotnych departamentów Księstwa 147 (w tem miejskich 73, wiejskich 74). Liczba ta urosła rzekomo w 1811 do 641 (miejskich 192, wiejskich 449), a w roku 1812 do 1250. Są to cyfry zgoła błędne, trudno też przypuścić, by w okresie straszliwej zawieruchy wojennej i olbrzymich wysiłków militarnych, w czasie przemarszów Wielkiej Armji Napoleońskiej do Rosji, wreszcie w czasie „nieopisanego nędzy ginącego z wyczerpania kraju” i skarbu,¹ by w takim właśnie czasie

zdołano w jednym tylko roku 1811/2 uruchomić 609 szkółek początkowych! Mimo całe nieprawdopodobieństwo tych cyfr, przechodziły one z książki do książki i upajano się szybkim rzekomo tempem rozrostu ówczesnego szkolnictwa początkowego, wyrażającego się w setkach procentów przyrostu w ciągu niewielu lat. Błąd powstał oczywiście, wskutek przyjęcia mylnej cyfry początkowej, 147 szkół na początek roku 1807. Również i cyfry za rok 1811 są błędne.

Tabl. XV.

a) Obszar pierwotny Księstwa Warszawskiego.

Wyszczególnienie	Warszawski		Kaliski		Poznański		Bydgoski		Płocki		Łomżyński		Księstwo Warszawskie		Ogółem
	mia- sta	wsie	mia- sta	wsie	mia- sta	wsie	mia- sta	wsie	mia- sta	wsie	mia- sta	wsie	mia- sta	wsie	
Ratusze, magazyny	84	—	107	—	302	—	97	—	58	—	53	—	701	—	701
Szkoły	50	65	52	108	114	330	58	298	3	10	20	9	297	820	1117
Szkoły żydowskie	64	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	64	—	64
Klasztory katol.	40	—	30	4	21	11	20	19	6	6	—	—	117	40	157
Bożnice	27	—	32	—	54	—	27	—	5	—	22	—	167	—	167
Szpitala	45	64	53	55	80	53	43	56	7	112	45	63	273	403	676

b) Obszar nowo-zajęty. Podług spisu austriackiego 1807 r. (Rkp. Bibl. Zamoysk. 967).

Wyszczególnienie	Zakłady naukowe						Ogółem
	Uniwer- sytety	Licea	Gimnazja	S z k o l y			
				normalne	trywialne	dla dziewcząt	
Kraków miasto	1	—	1	2	1	2	7
„ „ powiat	—	—	—	1	5	—	6
Obwód	—	—	2	—	3	—	5
„ Radom	—	—	4	2	4	—	10
„ Lublin	—	—	2	1	4	—	7
„ Biała	—	—	3	—	7	—	10
„ Siedlce	—	—	1	—	1	—	2
„ Zamość	—	1	1	1	6	1	10
Suma	1	1	14	7	31	3	57

c) Obszar nowo-zajęty. Urządzenia zdrowotne, dobroczynne, religijne w 1807 r.

Wyszczególnienie	Urządzenia zdrowia											Dobroczynne dla ubogich instytucje	Urządzenia religijne													
	apteki	doktorów	chirurgów	Lazarety dla chorych									Plebanje					Pastoraty protest.	Synagogi żyd.	Klasztory						
				powszechne	weneryczne	warjatów	ciężko chorych	braci i sióstr	mieszczą głów razem	wspólne	mieszczą głów		łacińskie	kapelanje	armiejskie	Ritus grecki				męskie	żeńskie	Seminaria				
																Uniti	Disuniti						Kat. grecki	Uniti	Rit. grecki	Disuniti
Kraków: miasto	10	27	20	—	1	1	1	2	222	2	314	4	9	—	—	1	—	—	6	15	—	—	13	1		
powiat	3	4	6	—	—	—	—	—	—	—	—	29	129	13	—	—	—	1	6	9	—	—	—	—		
Obwód:																										
Kielce	7	7	10	—	—	—	—	—	—	—	—	95	145	2	—	—	—	—	20	15	—	—	3	1		
Radom	9	10	10	1	—	—	—	—	26	2	60	113	158	4	—	—	—	—	26	18	—	—	2	—		
Lublin	9	10	10	—	—	—	—	1	8	1	100	53	91	1	—	13	—	2	32	18	1	—	6	1		
Białe	6	5	12	—	—	—	—	1	29	—	—	52	61	1	—	150	1	—	28	13	2	1	1	—		
Siedlce	2	2	9	—	—	—	—	1	24	—	—	90	114	—	—	20	—	1	13	8	—	1	1	—		
Zamość	2	3	7	1	—	—	—	1	90	1	116	26	41	1	1	105	—	—	14	8	1	—	1	—		
Suma	48	68	84	2	1	1	1	6	399	6	590	462	748	22	1	289	1	4	145	104	4	2	28	3		
	11												138													

¹ S. Askenazy, Ks. Józef Poniatowski, str. 203.

Jak z tabl. XV widoczne, było w 6 departamentach Księstwa podług spisu 1808 r. 297 szkół miejskich i 820 wiejskich, a zatem łącznie 1117 szkół, nie licząc 64 szkół żydowskich. Musimy więc przyjąć, iż szkoły te istniały już za czasów pruskich. W pierwszych czasach istnienia Księstwa, wśród ogólnej zawieruchy wojennej liczba ich z natury rzeczy musiała raczej się zmniejszyć, gdy wiele budynków szkolnych obrócono czy to na lazarety, czy też użyto do zakwaterowania komend wojskowych.¹ Zresztą ucisk pańszczyźniany i nędza ludności wiejskiej nie sprzyjały szkolnictwu. Kardynał jego zaporę stanowił wreszcie brak sił nauczycielskich. Raport Deputacji wy-

znaczonej w 1810 r. dla zbadania koniecznych reform stwierdza, iż lud nie może się uczyć, skoro „nie ma takich, którzyby nauczać go byli w stanie”. Najpierwszem więc staraniem być powinno uczucie nauczania, rozmnożenie szkół dla nauczycieli i wydanie książek elementarnych.² Wydatki budżetowe na utrzymanie szkół są zgoła znikome. To też i dalszy rozwój szkolnictwa początkowego szedł w tempie powolniejszym znacznie, niż przyjmowano dotychczas, jak to wynika z porównania cyfr roku 1808 ze stanem w r. 1813. Według raportu „Dyrekcji Edukacji Narodowej” z 22 lipca 1814 r. przedstawiał się stan szkolnictwa następująco.

Tabl. XVI. Liczba szkół początkowych Księstwa Warszawskiego w 1813 r.

Departamenty	Szkoly elementarne				Szkoly podwydzialowe		
	miejskie	wiejskie	ogółem	uczniowie	Liczba szkół	uczniów w 1812 r.	uczniów w 1813 r.
Warszawski	93	95	188	5 640	2	186	279
Krakowski	20	57	77	2 310	2	158	164
Poznański	120	258	378	11 340	1	94	111
Kaliski	98	109	207	6 210	1	116	129
Radomski	17	5	22	660	2	104	144
Bydgoski ^a	41	61	102	9 060	1	160	160
Lubelski	23	16	39	1 170	1	40	70
Płocki	17	61	78	2 340	2	225	278
Łomżyński	31	126	157	4 710	1	84	99
Siedlecki	26	15	41	1 230	—	—	—
Księstwo Warszawskie	486	803	1 289	44 670	13	1 167	1 434

^a W dep. bydgoskim było ponadto 200 szkół utrzymywanych przez kolonistów niemieckich.

^b Z liczby tej było w szkołach świeckich 322, w szkołach duchownych 845 uczniów.

z

Gdy zatem w r. 1808 liczone w 6 departamentach pierwotnych szkół 1117, zaś w departamentach nowoprzyłączonych szkół normulnych i trywialnych 40; czyli łącznie 1157, to w r. 1813 było ich 1289, czyli przybyło 132 szkół (11,3 %), a doliczając nawet 200 szkółek kolonistów niemieckich, razem przybytek w okresie 1808—1813 wynosi 332 szkół (26,2 %). Są to rezultaty dla owej doby prawdopodobniejsze, niż fantastyczne wyliczenia Konica. Pierwsze miejsce zarówno co do liczby szkół jak i uczniów zajmują departamenty poznański, bydgoski i kaliski, górując nawet nad departamentem warszawskim; najgorszy był stan szkolnictwa w departamentach poaustriackich, w radomskim, lubelskim i siedleckim.

Naczelne kierownictwo pracą oświatową powierzył Statut Organizacyjny Komisji Rządzącej z 26/I 1807 (Rozdz. 7) „Izbie Edukacyjnej”, której 9 członków zamianowano już 14/II 1807 r.³

Tabela XV rzuca doniosłe również światło na urzędnika religijne oraz zdrowotne. Liczba szpitali w departamentach popruskich była wielokrotnie wyższą niż w części poaustriackiej. Podług Tymczasowego Urzędnika Izby Administrac. Departamentowych z 9/IV 1807 nadzór nad stosunkami zdrowotnymi powierzono Wydziałom Policji, które miały „dozór i urządzenie szpitali, baczność na Doktorów, Aptekarzy i osoby bawiące się sztuką babienia, szczepienie ospy” (§ 6), oraz „zapobieganie chorobom zaraźliwym ludzi, bydła i nara-

¹ W lutym 1807 r. donosi np. prof. matematyki w gimnazjum w Płocku „iż budynek na szkoły przeznaczony w Płocku, wzięty jest na lazaret, przez co, gdy szkoły ustaly, i on bez sposobu do życia zostaje, prosi o umieszczenie” (Rostworowski, *Materiały*, str. 40). W lipcu tegoż roku poleca Komisja Rządząca „iżby konwikt XX Pijarów tutejszych od lazaretu w nim umieszczonego uwolnionym zostać”. (Rostworowski, *Materiały*, str. 302).

² Z. Kirkor-Kiedroniowa, *Włościanie*, str. 308.

³ M. Rostworowski, *Materiały*, str. 46, 505.

dzenie się w tej mierze z Collegium Medicum" (§ 7)¹. Wspomniane tu Collegium postanowiono wprowadzić w życie decyzją z 13 lipca 1807 „tak dla zapobieżenia szerszym się chorobom, jako i dla niedopuszczenia coraz nowych otwierania się aptek i przybywania nieznanych doktorów“. Nominacja członków nastąpiła „dla gwałtownego rozszerzania się chorób ludzkich i bydłych“

31 sierpnia². Pismem z 27/V 1807 zapytywał Napoleon „o przyczynach tak wielkiej liczby chorych w wojsku Polskim“.³ Oplakany był stan lazaretów na prowincji. W warszawskich lazaretach wojskowych było wedle dziennych raportów w lipcu 1807 r. „chorych wraz z zdrowszymi“ 800—820. „Malo co umiera“.⁴

II. Spis z r. 1810.

a) Prawna podstawa spisu. Kwestjonariusze. Utworzenie Biura Statystycznego.

Czas powstania spisu da się tylko z trudem oznaczyć. Specjalnego dekretu o przeprowadzeniu spisu, jako samodzielnego aktu administracji państwowej nie znajdujemy ani w Dzienniku Praw Księstwa, ani w aktach archiwalnych, w przeciwieństwie np. do Anglii, gdzie projekt spisu z 20 listopada 1800, uchwalony przez obie Izby, otrzymał 31 grudnia tegoż roku Królewskie Placet. Postęp na polu statystyki jest wprawdzie widoczny, mianowicie w tem, że zbieranie dat statystycznych stanowi obecnie osobne zadanie administracji państwowej i obowiązek ten uwypuklony jest przez Dekret z 7 lutego 1809 r. o Organizacji władz administracyjnych departamentowych i powiatowych⁵, który zalicza do zakresu działania prefekta w § 18 c: „układanie tabel statystycznych“, w punkcie zaś e, „zebranie wszelkich statystycznych dowodów względnie rozkładu ciężarów publicznych“, oraz pieczę „nad rozmiarem i ocenieniem gruntów czyli nad układaniem kadastru (g)“, wreszcie „nad hodowaniem bydła, owiec, koni i wszelkiego gatunku zwierząt gospodarskich“ (h); ale oczywiście, to ogólne wyliczenie obowiązków prefektów na polu statystyki, nader ważne i konieczne, nie jest dostateczne. Czynność statystyczna nie jest jeszcze i obecnie wydzielona zupełnie z reszty czynności administracyjnych. Potrzeba spisu wyłoniła się w toku czynności administracji centralnej, w pierwszym rządzie skarbowej⁶, i ten związek genetyczny widoczny jest w samym tekście ustawy.

Podstawę prawną spisu 1810 r. stanowił zdaje się dekret z dn. 25 marca 1809 r., względem rozłożenia uchwalonej przez Sejm ofiary na wojsko⁷;

a mianowicie: „w celu uskutecznienia z dokładnością“ rozkładu tego podatku, stanowi art. 1 ustawy, iż „Minister Nasz Spraw Wewn. wspólnie z Ministrem Skarbu wyda zlecenie do Prefektów, aby ci natychmiast komunikowali Radom Departamentalnym Tabelle wysiewów za rządu pruskiego sporządzone, oraz Tabelle statystyczne, produktowe i historyczne“. Wedle art. 2 tegoż dekretu, „Rady Departamentowe rozesłać takowe Tabelle do każdego powiatu respective, dołączyszy Informacje stosowne do użycia onych“.

Brzmienie tego ustępu ważne jest o tyle, iż rzuca nam światło na genezę dochodzeń spisowych z roku 1810 r. Widocznym jest, iż wzorowano się na statystyce pruskiej już w nomenklaturze, skoro i ona rozróżniała oba rodzaje tabel statystycznych: historyczne i produktowe, obok trzeciej kategorii, na razie tu pominiętej, ale która pojawia się w dochodzeniach spisowych 1810 r., t. j. tabel przemysłowych (Manufaktur-Tabellen). Były bowiem dla konkretnych celów zestawiane. Gdy np. kompanja wielicka prosiła o podwyższenie cla na wprowadzany z zagranicy alun, Minister Spraw Wewnętrznych zażądał przede wszystkim od komisji kopalń i hut wiadomości o kopalniach alunu, ilości ich produkcji oraz zapotrzebowania, by ocenić, czy produkcja krajowa może zaspokoić zapotrzebowanie, przyczem polecono Haukemu wypracowanie schematu dla kopalń, kuźnic, fabryk kruszcowych, z wyszczególnieniem fabrykantów, liczby warsztatów, pieców, zatrudnionych ludzi, ilości produkcji i t. d.⁸ Istotnie „tabele produkcyjne“ zostały przez Łusz-

¹ Rostworowski, *Materiały*, str. 593.

² Tamże, str. 318, 376.

³ Tamże, str. 207.

⁴ Tamże, str. 319.

⁵ *Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego*. T. I, 171.

⁶ I tak wedle współczesnej korespondencji z daty 16 XII 1809 r. „w Galicji wydano odezwy do obywateli, ażeby wiernie podali kraiową ludność, liczbę mieszkańców i domów dla równoważniejszego rozkładu potrzeb kraiowych. Gdyż od rzetelnego poznania sił zależy sprawiedliwy rozdział ciężarów“. (W. Tokarz, *Księstwo Warszawskie i cenzura wileńska*. Kwartal. historycz. R. XVI (1902), str. 55.)

⁷ *Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego*. T. II, 11.

⁸ Natalia Gąsiorowska: *Górnictwo i hutnictwo w Królestwie Polskiem*. 1815—1830, str. 45, 49.

czewskiego do prefektów rozesłane i informacje o produkcji zebrane.

Wreszcie dalszym dekretem z 31 stycznia 1810 r. uregulowano statystykę cen; przepisano bowiem, iż „ceny targowe po miastach departamentowych mają być podług wydać się mających przepisów regularnie zapisywane i w aktach Burmistrzów zachowane”¹.

Jak widać z przytoczonego tekstu, ustawa nie określa bliżej treści i zakresu dochodzeń statystycznych, lecz nawiązując do praktyki statystycznej z czasów pruskich, nakazuje zebrać „tabele produktowe i historyczne” wedle utartych wzorów.

W stosunku do spisu z r. 1808 jest widoczny znaczny postęp w technicznym przeprowadzeniu spisu: przewidziany jest *formula r z* („tabelle”) który Rady Departamentowe mają rozesłać do powiatów, a wreszcie instrukcja dla władz („informacje stosowne do użycia onych”). Dalszy postęp widoczny jest w usiłowaniach zmierzających do ustalenia liczby dymów. Mianowicie Dekret z 25 marca 1809 r. w sprawie „podwyższenia podymnego” stanowił w Art. 1, iż „dawne Taryfry dymów tak mieyskich iak i wieyskich mają być zweryfikowane”, i to nie przez władze administracyjne, lecz przez osobne komisje, wyznaczone przez Ministra Skarbu, przyczem wedle art. 4 miały być „z nowej lustracji dymów ułożone Taryfy podług *schematów* wydanych przez Ministra Skarbu”. (Dz. Pr. T. II. str. 37). Przepis ten, choć wydany w celu rektyfikacji podatku podymnego, musiał przyczynić się niewątpliwie do oparcia całego aparatu spisowego na pewniejszej podstawie. I tu słyszymy o *schematach*, wydanych przez władzę centralną dla całego kraju, a więc sposób dochodzenia nie jest już pozostawiony woli organów lokalnych. Wiemy wreszcie, że istniało w roku 1810 przy Ministerstwie Spr. Wewn. osobne Biuro Statystyczne, jako organ centralny, gromadzący wszelkie informacje statystyczne o stosunkach krajowych.

b) Czas i sposób powstania tabel z r. 1810/11.

Oczywiście i teraz nie jest to spis ludności w znaczeniu nowoczesnym. Nie był to spis „jednodniowy” i był dokonywany nie indywidualnie dla każdej osoby, lecz odbywał się w ciągu drugiej połowy 1810 i 1811 r., dokonywany przez władze administracyjne. Wreszcie nie odbył się w całym kraju równocześnie i w tym względzie, że w 6 departamentach pierwotnego Księstwa zaczęto go prze-

prowadzać wcześniej, może już z końcem 1809 r. w części nowoprzyłączonej zaś dopiero „po ostatcznem rozgraniczeniu i po zebraniu w roku 1810 podań statystycznych z tej części przyłączonego kraju”², a więc najwcześniej mogły napływać te dane dopiero od czerwca³.

W piśmie do Ministra Sprawiedliwości z dnia 26 września 1810 r. donosi mu Minister Spraw Wewnętrznych J. Łuszczewski, „iż ułożenie żądanych Tabell polecił i skoro ukończone będą posłać ich nie zaniedba”⁴. Pod dniem 6 grudnia tenże Łuszczewski „w odpowiedzi na odezwę JW. Ministra Sprawiedliwości pod dn. 29 listopada uczynioną, tyczącą się wykazu Miast, Wsiów, oraz wszelkich osobnego nazwiska posiadłości w każdym powiecie, Departamencie Księstwa znajdujących się, ma honor oświadczyć, iż takowy przez prefektów nadesłany nie jest, a iak tylko nadesłany zostanie, Minister Spraw Wewnętrznych komunikować go nie omieszką”. Dalsze „excitatoria” wysłało Ministerstwo Sprawiedliwości 22-go stycznia i 11 lipca 1811 roku, na co Minister Spraw Wewnętrznych odpowiada 18 lipca tegoż r., „iż takową listę alfabetyczną w Biorze swem układać zalecił, która gdy ukończoną będzie, wydrukować ią każe i przesłać nie omieszką”.

W aktach są ślady, iż sprawozdania prefektów i podprefektów nadchodziły stopniowo, na skutek wielokrotnych urgensów, i były często niekompletne, tak, iż wymagały dodatkowych uzupełnień i dalszej uciążliwej korespondencji; nadesłane wykazy miast bądź nie podawały ilości domów, i wymagały uzupełnienia luk; bądź też dla różnych okolic istniały starsze i „nowsze podania”; niektóre zestawienia nadsyłali podprefekci dla swych okręgów w stanie gotowym; inne robiono na podstawie nadesłanych relacji podprefektów dopiero w biurze Ministra Spraw Wewn. Ostatni urgens Ministra Sprawiedliwości do Ministra Spraw Wewnętrznych jest z daty 28 września 1811 r. i dopiero w październiku 1811 znajduje się w aktach notatka W. Surowieckiego, wówczas urzędnika Minist. Sprawiedliwości: „Te miasta i ludność, które nadesłane są do Ministerstwa Spraw. Wewn. iuż o d e b r a ł e m, a na inne data wypada ieszcze czekać, iak mi się tłumaczył Szef Bióra Statystyki tegoż Ministeryum”.

Prefekt depart. kaliskiego G a r c z y ń s k i nadesłał „Tabellę statystyczną Deptu kaliskiego”, dopiero pismem z 23 listopada 1811 r. (sama tabela nosi datę 13 lutego 1811): „Nie przestając na c z a s t k o w y c h podaniach wiadomości statystycz-

¹ Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego. T. II, 137, art. 5.

² Fr. Skarbek: *Dzieje Księstwa Warszawskiego*. III, str. 14.

³ Zob. wyżej. str. 9.

⁴ Archiw. Główne I, 1./3. Statystyka.

nych, które w skutku dopełnienia Reskryptów Wnego Ministra następowały, mam honor przedłożyć teraz ogólną statystykę z r. 1811¹.

Podobnie było i z innemi wykazami. Spis zawodowy 1810 r. dla departamentów warszawskiego, płockiego i lubelskiego został opracowany przez prefektów tychże departamentów; natomiast spisy dla dep. poznańskiego, kaliskiego, bydgoskiego, krakowskiego i radomskiego w „Biórze Ministerstwa Spraw Wewnętrznych”. Tabele wysięwów w dep. krakowskiego sporządziła na podstawie wykazów powiatowych „kalkulatura” prefekturalna 30 listopada 1810 r., wykaz dep. bydgoskiego 10 stycznia 1811, łódzkiego 20 stycznia, kaliskiego, poznańskiego i radomskiego w lutym 1811 r., siedleckiego w marcu, lubelskiego dopiero 17 października 1811 r. przez „Biuro Statystyczne Ministerstwa Spraw Wewnętrznych”. Wykaz y o wiec dla dep. lubelskiego, siedleckiego i radomskiego, datowane są z lipca, sierpnia i grudnia 1811, dla bydgoskiego ze stycznia 1812 r.

Powyższy sposób powstania „Spisu z r. 1810” musiał niewątpliwie odbić się na jego wewnętrznej wartości. Nie jest to spis „jednodniowy”, ani do jednodniowego zbliżony. Nieuniknione były zarówno opuszczenia jak i podwójne liczenia. Ale zewnątrz nie aparat spisowy jest ujednolity, niony wedle jednolitych rubryk. Garczyński nadesłał nawet obszerny, elegancki tom w skórze oprawny, którego dane identyczne są z cyframi spisu 1810 r., mimo iż mówi o statystyce z r. 1811.

c) Wyniki.

Wysuwa się tu problem, jak wielka była ludność kraju, w ówczesnych, rozszerzonych granicach Księstwa, oraz jaki jest stosunek rezultatów spisu 1810 r.

do wyników spisu 1808 r. Czy i o ile są te rezultaty zgodne? Otóż jeszcze raz przypominamy, że autentyczne rezultaty spisu z r. 1810 były dotychczas nieznane. Kirkor-Kiedroniowa mówi wprawdzie o ludności „według szczegółowych wykazów statystycznych z 1810 r.”¹, a w tablicy I (str. 44) podaje ludność „dla r. 1810”, ale trzeba pamiętać, iż jest to ludność nie Księstwa Warszawskiego, lecz ludność Królestwa Polskiego, a więc ludność, ustalona wprawdzie, podług spisu z 1810 r., ale przeliczona na późniejszy obszar Królestwa, po uwzględnieniu uszczuplenia terytorjum w r. 1815. Istotnie wykazuje ona na r. 1810 ludności 3 237 253, gdy ludność Księstwa Warszawskiego była w tymże roku o przeszło $\frac{1}{3}$ część licniejsza, albowiem podług spisu z r. 1810 wynosiła ona 4 334 280 osób, a mianowicie 2 178 306 mężczyzn i 2 155 974 niewiast; to znaczy, że na 1 000 mężczyzn przypada 989 niewiast. A zatem jakkolwiek słabo, występuje także i obecnie podobnie jak i w r. 1808 przewaga płci męskiej. Z pośród 10 departamentów ten sam objaw występował w departamentach: warszawskim, kaliskim, bydgoskim, płockim, łódzkim i siedleckim, gdy przewaga niewiast występuje tylko w 4 departamentach: krakowskim, poznańskim, radomskim i lubelskim.

Co do porównania rezultatów spisu w r. 1810 z wynikami spisu w 1808, to da się ono przeprowadzić oczywiście osobno dla Księstwa w jego pierwotnych granicach, osobno zaś dla części nowo przyłączonej w r. 1809.

Co do tej ostatniej przedewszystkiem, to Skarbek² podaje jej ludność podług spisu austriackiego w r. 1808 na 1 496 249 osób, która to cyfra jest identyczną z cyfrą wykazaną istotnie w ta-

Tab. XVII. Ludność „Galicji Zachodniej” podług konskrypcyj 1797—1807.³⁾

Rok	Liczba miejscowości			W miejscowościach tych znajduje się:			Chrześcijan:		Suma Chrze-ścijan	Żydów:			Suma Ży-dów	Ogółem		
	Miastr	Miejscz.	Wsi	Do-mów	Rolzin		Męż-czyzn	Ko-biet		Mężczyzn żona-tych	Ko-biet kaw. i wdow.	Męż-czyn		Ko-biet	Lud-ności	
					Chrześ-cijańsk.	Ży-dow.										
1797	90	135	6446	211162	254886	28737	562682	568081	1130763	27990	30471	59215	117676	621143	627296	1248439
1798	92	134	6474	213619	263135	26546	586904	591531	1178435	26148	28813	55602	110563	641865	647133	1288998
1799	93	134	6477	213863	266882	24482	586524	596646	1183170	24118	26986	52547	103651	637628	649193	1286821
1800	92	135	6479	215217	265472	22421	583056	599074	1182130	21785	25377	48949	96111	630218	648023	1278241
1807	91	140	6507	226041	292495	23546	600732	613955	1214687	45980	46595	92575	964712	660550	1307262	
Obwód zamojski	2	15	442	34312	43429	3029	88134	88535	176669	5986	6332	12318	94120	94867	188987	
Galicja zachodnia z obwod. zamojsk.	93	155	6949	260353	335924	26575	688866	702490	1391356	51966	52927	104893	740832	755417	1496249	

¹ Str. 33.

² Dzieje Księstwa Warszawskiego. III, 14.

³ Źródło: Archiwum Minist. Spraw Wewnętrz. w Wiedniu, Akta IV A. 8 c. Böhmen, Inner. Oesterr.

lach spisu austriackiego (ob. tabl. Nr. XVII)¹. Gdy zaś spis polski z r. 1810 wykazał wedle Skarbka na tymże obszarze „po ostatecznem rozgraniczeniu” tylko 1 466 625 osób, a wedle szczegółowego wyliczenia Skarbka po miastach 244 835 osób, po wsiach 1 163 933 osób, t. j. łącznie tylko 1 428 768 osób, wynikałoby, iż spis z 1810 r. wykazał ubytek ludności o 29 624 względnie o 67 481.

Wniosek taki jest błędny.

W rzeczywistości spis z r. 1810 wykazał na obszarze nowoprzyłączonym ludność znacznie większą od podań Skarbka, a mianowicie:

Powiaty i departamenty	Miasta	Wsie	Razem
Powiaty: ²			
Stanisławowski . . .	2 158	29 144	31 302
Siennicki	5 973	23 438	29 411
Departamenty:			
Krakowski (bez pow. pileckiego i lelowskiego, ³	57 659	311 195	368 854
Radomski	62 943	299 808	362 751
Lubelski	81 509	375 508	457 017
Siedlecki	51 436	271 925	323 361
Razem:	261 678	1 311 018	1 572 696

Spis z r. 1810 wykazał zatem na obszarze nowo przyłączonym 1 572 696 osób, w tem 1 460 695

chrześcijan, 112 001 żydów. Nie tylko niema mowy o u b y t k u w stosunku do r. 1807, ale ludność wzrosła nawet o 76 447 osób, czyli o 5,1 %.

Podobnie przedstawia się rzecz i co do pierwotnego obszaru Księstwa w granicach r. 1808. Dla porównania musimy wprzód uwzględnić zmiany podziału administracyjnego, t. j. w rezultatach spisu z r. 1810 odliczyć od depart. warszawskiego powiaty stanisławowski i siennicki, natomiast doliczyć do depart. kaliskiego powiaty pilecki i lelowski. Otrzymamy wówczas jako rezultaty spisu w r. 1810 dla obszaru z r. 1808:

Departamenty	Miasta	Wsie	Razem
Warszawski	125 272	328 924	454 196
Łomżyński	57 531	358 914	416 445
Płocki	49 971	336 057	386 028
Bydgoski	72 951	264 359	337 310
Poznański	148 230	432 980	581 210
Kaliski	76 266	436 484	512 750
Powiaty pilecki i lelowski	14 188	59 457	73 645
Razem:	544 409	2 217 175	2 761 584

A zatem dla Księstwa Warszawskiego w jego pierwotnym obszarze z r. 1808 otrzymujemy następujące zestawienie rezultatów obu spisów:

Departamenty		Podług spisu		Przyrost	
		1808	1810	absolutny	%
Warszawski	miasta	107 447	125 272	17 825	38,6
	wsie	220 122	328 924	108 802	
	ogółem	327 569	454 196	126 627	
Kaliski	miasta	69 618	90 454	20 836	33,7
	wsie	368 937	495 941	127 004	
	ogółem	438 555	586 395	147 840	
Poznański	miasta	138 093	148 230	10 137	42,6
	wsie	269 284	432 980	163 686	
	ogółem	407 377	581 210	173 823	
Bydgoski	miasta	63 791	72 951	9 160	17,6
	wsie	223 049	264 359	41 310	
	ogółem	286 840	337 310	50 470	
Płocki	miasta	47 034	49 971	2 937	56,5
	wsie	199 629	336 057	136 428	
	ogółem	246 663	386 028	139 365	
Łomżyński	miasta	37 508	57 531	20 023	21,9
	wsie ¹⁾	304 141	358 914	54 773	
	ogółem	341 649	416 445	74 796	
Księstwo Warszawskie	miasta	463 491	544 409	80 918	17,4
	wsie	1 585 162	2 217 175	632 013	
	ogółem	2 048 653	2 761 584	712 931	

¹ Wbrew tabeli, podaje protokół Rady Stanu z 27 marca 1810 r., ludność kraju nowowcielonego na 1 528 629. Nie były to jeszcze wyniki spisu polskiego z 1810 r., który wykazał potem definitywnie na obszarze nowowcielonym 1 572 696 osób, skoro wiemy, że najwcześniej mógł być przeprowadzony po wprowadzeniu nowego podziału administracyjnego, t. j. w czerwcu. Czacki zaś podaje w *Statystyce Polski* 1 314 000 (Dziela, wyd. E. Raczyński, Poznań 1845, t. III, str. 3), a dla całego Księstwa błędną cyfrę 3 863 000 osób.

² Powiaty te przyłączono do departamentu warszawskiego.

³ Oba powiaty przyłączono do departamentu krakowskiego, odłączwszy je od departamentu kaliskiego.

⁴ Po uwzględnieniu korektury opuszczonych 9 000 żydówek w depart. łomżyńskim.

A zatem widzimy przyrost ludności o 712 931 osób, czyli o 34,8 %, przyczem jest charakterystycznym, iż przyrost ludności wiejskiej był stosunkowo szybszy, niż tempo przyrostu miast. Przyrost ludności miejskiej wynosił bowiem tylko 17,4 %, gdy ludności po wsiach aż 40 %. Jeszcze większy od tej przeciętnej był przyrost w depart. plockim i poznańskim, gdzie przyrost ludności wiejskiej przekracza 60 % i w depart. warszawskim, dochodząc do 50 %. Oczywiście cyfry te wskazują jedynie na to, iż spis z r. 1808 nie zdołał ująć istotnej ludności kraju, że zwłaszcza duża była jego niedokładność po wsiach, że stosunkowo lepiej udało się po miastach. Potwierdza to wreszcie i znaczny przybytek „dymów”, wykazany przez spis 1810 r. A mianowicie:

Spis 1808 r. na pierwotnym obszarze

Księstwa wykazał 347 900 domów

Spis austriacki 1807 r. dla obszaru

nowowcielonego 260 353 domów

Dla Księstwa Warszawskiego na

obszarze zwiększonym 608 253 domów

Na tymże obszarze wykazał spis

1810 r. 633 205 domów,
zatem więcej o 24 952 domów oraz przybytek
ludności:

na pierwotnym obszarze Księstwa. . 712 931

na obszarze nowowcielonym 76 447 osób

Łącznie przybytek 789 378 osób.

Powyższy przyrost domów tylko w drobnej części mógł być spowodowany przyrostem rzeczywistym; w olbrzymiej większości przypadków polegał zapewne na dokładniejszej konskrypcji. Były to lata wojny, gdy wiele domów uległo zniszczeniu, gdy ruch budowlany zanika. Mimo przyrostu domów, liczba osób przypadających na dom wzrosła, po miastach z 6 na 7 osób, po wsiach z 5,8 na 6,8 osób.

Gdy zaś spis z r. 1810 wykazuje również i na obszarze nowowcielonym przyrost ludności 5,1 % w porównaniu z wynikiem spisu austriackiego z r. 1808 (1807), więc wskazywałoby to na stosunkową dokładność jego rezultatów.

Całkowity rezultat spisu 1810 r. jest zatem następujący:

Tabl. XVIII. Ludność, miasta i dymy Księstwa Warszawskiego w 1810 r.

Departament	Rozległość w geograf. milach kw.	Ilość miast	Liczba dymów mieszkalnych			Mężczyzn	Niewiast	Ogółem	Z ogółu ludności z y ł o	
			miejskich	wiejskich	ogółem				w miastach	we wsiach
Warszawski . . .	287	51	10 757	52 888	63 645	262 296	252 613	514 909	133 403	381 506
Krakowski . . .	184	36	9 752	57 503	67 255	216 405	226 094	442 499	71 847	370 652
Poznański . . .	338	105	21 435	55 454	76 889	289 519	291 691	581 210	148 230	432 980
Kaliski	308	81	11 004	60 819	71 823	257 439	255 311	512 750	76 266	436 484
Radomski . . .	265	71	10 994	46 081	57 075	179 824	182 927	362 751	62 943	299 808
Bydgoski . . .	267	68	11 202	38 816	50 018	170 554	166 756	337 310	72 951	264 359
Lubelski . . .	291	69	14 123	62 897	77 020	226 741	230 276	457 017	81 509	375 508
Płocki	292	42	6 399	48 167	54 566	198 992	187 036	386 028	49 971	336 057
Łomżyński . . .	314	56	9 944	50 604	60 548	214 240	202 205	416 445	57 531	358 914
Siedlecki . . .	244	54	9 348	45 018	54 366	162 296	161 065	323 361	51 436	271 925
Księstwo Warszawskie	2 790	633	114 958	518 247	633 205	2 178 306	2 155 974	4 334 280	806 087	3 528 193

Z pośród ogółu ludności 4 334 280 przypada na mężczyzn 2 178 306, na kobiety 2 155 974, t. zn., że istnieje lekka przewaga płci męskiej;¹ na 1 000 mężczyzn przypada tylko 989 kobiet. Przewaga ta płci męskiej ujawnia się atoli tylko w 6 departamentach: warszawskim, kaliskim, bydgoskim, plockim, łomżyńskim i siedleckim, gdy w pozostałych czterech występuje przewaga kobiet, która jest nawet w depart. krakowskim dość znaczna: na 1 000 mężczyzn wypada tam 1 045 kobiet.

¹ Zwłaszcza, że spis nie objął prawdopodobnie osób będących w armji, t. j. około 60 000 mężczyzn. Po doliczeniu wojskowych przypadałoby na 1 000 mężczyzn tylko 963 kobiet.

Co do szczegółowego rozmieszczenia ludności w poszczególnych powiatach informuje tablica Nr. XX.

Co do stopnia dokładności spisu 1810 r. możemy zatem stwierdzić, że zdołał lepiej ująć masę ludności, niż to uczynił spis 1808 r. Nie znaczy to, by wyniki jego były bezwzględnie ścisłe. Potem przekonamy się, na zasadzie danych o ruchu naturalnym ludności, że i on nie ujął całkowitej masy ludności, atoli stopień pominąć jest znacznie mniejszy, niż w r. 1808 i wynosi jakies 8,4 %

ludności. Rozległość w milach geograf. jest podana błędnie. Powierzchnia 6 pierwotnych departamentów wynosiła 1868 mil geogr. kw. Gdy zaś część nowo przyłączona miała co najmniej 958 mil geogr. kw., przeto ogólna powierzchnia Księstwa Warszawskiego wynosiła w tym okresie co najmniej 2 826 mil geogr. kw., a licząc po 55 km. na 1 milę geogr. 155 430 km. kw.

Dla uwypuklenia wreszcie właściwego liczbowego znaczenia ludności Księstwa Warszawskiego w stosunku do współczesnych państw należy przytoczyć kilka dat porównawczych.

	Rok spisu	Ludność
Francja (granice 1790 r.) . . .	1806	29 107 425
Francja (granice 1806 r.) . . .	1806	34 000 000
Francja (granice 1808 r.) . . .	1806	37 000 000
Francja (granice 1810 r.) . . .	1806	42 000 000
Anglja i Walja	1811	10 163 676
Szwecja	1808	2 418 840
St. Zjedn. Am. Półn.	1810	2 377 851
Księstwo Warsz.	1808	2 048 653
	1810	4 334 295

Podział ludności pod względem wyznaniowym.

Pod względem składu wyznaniowego, daje spis 1810 r. informacje nader szczegółowe i dokładne, jak to widać z następującego zestawienia:

„Ogólna ludność Księstwa Warszawskiego z r. 1810 stosownie do wyznania podzielona“.

Tabl. XIX.

Rkp. Bibliot. Zamoyskich. Nr. 1789, karta 447—452.

Wyznanie	Katolików	Lutrow	Kalwinów	Greków	Żydów	Ogółem
Miasto Warszawa	56 710	6 693	187	57	14 080	77 727
Depart. Warszawski	374 379	28 796	3 097	14	30 898	437 184
„ Krakowski	417 602	340	223	6	24 327	442 498
„ Poznański	407 921	138 543	2 838	60	31 848	581 210
„ Kaliski	454 049	32 789	1 112	84	24 716	512 750
„ Radomski	336 517	921	36	17	25 262	362 753
„ Bydgoski	214 814	107 700	1 293	4	13 499	337 310
„ Lubelski	421 443	227	59	61	35 227	457 017
„ Płocki	326 648	26 076	303	47	32 954	386 028
„ Łomżyński *)	351 674	20 072	1 781	1 466	41 465	416 458
„ Siedlecki	295 918	1 136	10	292	26 004	323 360
Suma Księstwa Warszawsk.	3 657 675	363 293	10 939	2 108	300 280	4 334 295
Liczby względne	84,4	8,3	0,3	0	7,0	100 %

Co do rozmieszczenia poszczególnych wyznań w powiatach odsyłamy do szczegółowej tabeli (Nr. XX). Tu zaznaczamy tylko krótko: Z pośród wyznań chrześcijańskich spotykamy większe skupienia lutrow poza Warszawą w 6 departamentach, mianowicie: poznańskim, bydgoskim, kaliskim, warszawskim, płockim i łomżyńskim, kalwinów zaś tylko w 5 departamentach: warszawskim, poznańskim, bydgoskim, kaliskim i łomżyńskim. Wyznanie greckie wykazuje większe skupienie jedynie w departam. łomżyńskim. Co do żydów, to stanowią oni

tylko 7 % ogółu ludności i skupiają się przeważnie w departam. łomżyńskim, siedleckim (8 %) i warszawskim (7 %), najmniejsze skupienie wykazuje departam. bydgoski (4 %). W miastach wykazują odsetki znacznie wyższe.

W samej Warszawie, gdzie wydano ograniczenia ich pobytu, stanowili 18,1 %, w Krakowie 21,2 %, Poznaniu 23,3 %, Kaliszu 31,2 %, wreszcie w Lublinie 41,8 %, nie mówiąc o szeregu mniejszych miast i miasteczek, gdzie wedle spisu 1808 r. stanowili znaczną większość ludności. Należą tu np. Kutno, Sochaczew, Płock, Płońsk i t. d.

¹ W tem tylko 5 862 004 białych, 186 446 kolorowych oraz 1 191 364 niewolników.

² Pomijamy tu mniejsze błędy w dodawaniu i niezgodności z tabelą szczegółową przez nas skorygowane, a zaznaczamy tylko, iż w departamencie łomżyńskim podano w oryginale liczbę katolików błędnie na 329 470 osób. Błąd powstał — jak wynika z uwag Surowieckiego (Akad. Umiejtn. w Krakowie. Rkp. Nr. 680) stąd, iż przyjęto ludność powiatu sejneńskiego — przed ukończeniem spisu — „przez suppozycję“ na 50 000, zaś w powiecie mariampolskim na 80 000, gdy spis wykazał w pierwszym 62 220, zaś w drugim 89 812, zatem łącznie o 22 032 osób więcej.

Ogólna ludność Xięstwa Warszawskiego z roku 1810 stosownie do wyznania podzielona.

 (Rkp. Bibl. Zamoyskich nr. 178⁹, karta 447—452).

Tabl. XX.

Powiat	Katolików	Lutrow	Kalwinów	Greków	Żydów	Ogółem
Departament Warszawski						
M. Warszawa	56 710	6 693	187	57	14 080	77 727
Pow. Warszawski . . .	26 340	2 144	17	1	1 352	29 854
„ Czerski	37 737	840	33	—	2 896	41 506
„ Rawski	37 012	—	2 765	—	3 345	43 122
„ Brzeziński	34 032	3 613	2	2	3 586	41 235
„ Łęczycki	29 362	4 969	42	—	2 435	36 808
„ Orlowski	28 756	1 752	37	4	3 210	33 759
„ Gostyński	32 172	6 366	40	3	1 933	40 514
„ Sochaczewski . . .	41 111	3 101	8	1	2 324	46 545
„ Błotński	26 456	980	5	1	2 290	29 732
„ Zgierski	26 912	4 838	145	—	1 501	33 396
„ Stanisławowski . .	28 949	109	1	—	2 243	31 302
„ Siennicki	25 540	84	2	2	3 783	29 411
Suma	481 089	35 489	3 284	71	45 978	514 911
Departament Krakowski						
Pow. Krakowski . . .	68 359	174	16	6	5 895	74 450
„ Skalmierski . . .	40 581	—	13	—	1 750	42 344
„ Hebdowski	30 653	—	—	—	680	31 333
„ Stobnicki	37 947	13	—	—	2 511	40 471
„ Szydłowski	36 633	27	109	—	3 402	40 171
„ Miechowski	30 021	8	8	—	907	30 944
„ Jędrzejowski . . .	31 177	—	12	—	1 847	33 036
„ Olkusi	38 584	8	2	—	1 411	40 005
„ Krzeszowski . . .	34 960	—	60	—	1 079	36 099
„ Pilecki	32 429	8	3	—	2 770	35 210
„ Łelowski	36 258	102	—	—	2 075	38 435
Suma	417 602	340	233	6	24 327	442 498
Departament Poznański						
Pow. Poznański . . .	47 357	7 231	190	55	5 139	59 972
„ Babimostski . . .	18 950	23 414	25	—	2 287	44 676
„ Gnieźnieński . . .	25 886	5 522	22	—	1 062	32 492
„ Powidzki	20 105	3 332	14	—	1 066	24 512
„ Wągrowiecki . . .	23 940	5 273	24	—	818	30 055
„ Kościański	31 308	6 842	—	—	1 577	39 727
„ Wschowski	29 983	16 891	1 659	—	4 013	52 546
„ Krobski	32 055	16 162	532	—	1 692	50 441
„ Krotoszyński . . .	45 342	10 718	150	—	2 916	59 126
„ Międzyrzecki . . .	18 591	18 326	75	5	2 981(?)	39 978
„ Pyzdrowski	33 466	3 546	12	—	2 600	39 624
„ Szrodski	23 694	2 262	—	—	785	26 741
„ Obornicki	29 058	14 213	8	—	3 552	46 831
„ Szremski	28 186	4 811	127	—	1 365	34 489
Suma	407 921	138 543	2 838	60	31 848	581 210
Departament Kaliski						
Pow. Kaliski	39 748	6 512	93	47	2 790	49 190
„ Koninowski	43 744	9 767	100	1	1 754	55 366
„ Wartyński	40 696	2 262	3	—	2 071	45 032
„ Szadkowski	35 243	2 103	642	—	2 458	40 446
„ Sieradzki	32 359	548	7	—	1 465	34 379
„ Piotrkowski	39 639	1 608	172	24	2 681	44 124
„ Radomski	53 844	1 331	7	3	3 139	58 324
„ Częstochowski . . .	36 944	549	52	9	2 062	39 616
„ Wieluński	38 800	420	5	—	2 289	41 514
„ Ostrzeszowski . . .	48 900	3 785	28	—	3 048	55 761
„ Odolanowski	44 132	3 904	3	—	959	48 995
Suma	454 049	32 789	1 112	84	24 716	512 750

Ogólna ludność Xięstwa Warszawskiego z roku 1810 stosownie do wyznania podzielona (dok.).

Powiat		Katolików	Lutrow	Kalwinów	Greków	Żydów	Ogółem
Dep. Radomski	Pow. Radomski . . .	40 175	34	4	—	3 273	43 486
	„ Koziański . . .	33 097	556	—	—	2 965	36 618
	„ Opatowski . . .	38 336	16	12	12	3 128	41 504
	„ Solecki . . .	31 437	19	—	—	1 525	32 981
	„ Sandomierski . . .	33 257	13	8	—	2 910	36 188
	„ Staszowski . . .	30 041	113	—	—	2 742	32 896
	„ Szydłowiecki . . .	33 744	29	—	—	1 629	35 402
	„ Kielecki . . .	34 187	56	—	—	1 623	35 866
	„ Koniecki . . .	31 527	69	10	5	2 297	33 908
	„ Opoczyński . . .	30 716	16	2	—	3 170	33 904
Suma . . .		336 517	921	36	17	25 262	362 753
Dep. Bydgoski	Pow. Bydgoski . . .	24 564	21 310	76	1	2 827	48 778
	„ Chełmiński . . .	21 891	18 207	121	—	135	40 354
	„ Toruński . . .	21 391	10 908	741	—	276	33 316
	„ Kamiński . . .	16 772	15 665	4	—	1 103	33 544
	„ Walecki . . .	12 153	15 943	6	—	3 133	31 235
	„ Inowrocławski . . .	31 041	7 028	213	—	1 521	39 803
	„ Michałowski . . .	32 718	7 823	24	—	320	40 885
	„ Brzeski . . .	20 178	3 337	90	2	1 455	25 062
	„ Kowalski . . .	18 561	4 237	16	—	1 558	24 372
	„ Radziejowski . . .	15 545	3 242	2	1	1 171	19 961
Suma . . .		214 814	107 700	1 293	4	13 449	337 310
Dep. Lubelski	Pow. Lubelski . . .	37 142	93	8	57	5 625	42 925
	„ Lubartowski . . .	33 105	—	—	—	2 648	35 753
	„ Kazimierski . . .	40 519	65	—	1	4 673	45 258
	„ Krasnostawski . . .	37 927	9	8	—	2 304	40 248
	„ Kraśnicki . . .	34 386	1	—	1	2 370	36 758
	„ Chełmski . . .	39 896	1	42	2	3 412	43 347
	„ Hrubieszowski . . .	44 305	—	—	—	4 458	48 763
	„ Tomaszowski . . .	51 898	1	1	—	2 672	54 572
	„ Zamoyński . . .	45 103	48	—	—	3 548	48 699
	„ Tarnogrodzki . . .	57 168	9	—	—	3 517	60 694
Suma . . .		421 443	227	59	61	35 227	457 017
Dep. Plocki	Pow. Lipiecki . . .	56 901	12 846	2	—	3 803	73 552
	„ Wyszogrodzki . . .	58 940	5 805	43	12	8 300	73 100
	„ Pultuski . . .	51 907	1 708	19	5	7 050	60 689
	„ Mławski . . .	53 521	2 747	239	14	4 451	60 972
	„ Prasnyski . . .	53 712	1 388	—	3	4 708	59 811
	„ Ostrołęcki . . .	51 667	1 582	—	13	4 642	57 904
	Suma . . .	326 648	26 076	303	47	32 954	386 028
Dep. Łomżyński	Pow. Łomżyński . . .	47 241	289	578	4	5 476	53 588
	„ Tykociński . . .	35 129	213	—	—	3 850	39 192
	„ Biebrzański . . .	36 333	2 883	—	218	5 703	45 124
	„ Seyneński . . .	55 201	—	—	—	7 019	62 220
	„ Kalwaryjski . . .	62 366	6 406	515	110	7 947	77 344
	„ Maryampolski . . .	74 400	7 299	662	146	7 305	89 812
	„ Dąbrowski . . .	41 004	2 982	26	988	4 165	49 165
	Suma . . .	351 674	20 072	1 781	1 466	41 465	416 458
Dep. Siedlecki	Pow. Siedlecki . . .	32 403	76	—	—	3 434	35 913
	„ Garwoliński . . .	24 602	371	—	—	1 563	26 536
	„ Żelechowski . . .	29 113	200	—	—	2 709	32 022
	„ Węgrowski . . .	34 287	140	—	—	3 732	38 159
	„ Łosiecki . . .	37 071	40	8	78	3 193	40 390
	„ Łukowski . . .	18 625	22	—	12	1 720	20 379
	„ Radzyński . . .	37 197	41	1	12	3 057	40 308
	„ Białski . . .	35 990	70	—	164	3 113	39 337
	„ Włodawski . . .	46 630	176	1	26	3 483	50 316
Suma . . .		295 918	1 136	10	292	26 004	323 360

Nasuwa się pytanie, o ile polityka ograniczeń stosowana w dobie Księstwa względem żydów ujawnia się w rezultatach spisu 1810 r.? Ścisłe porównanie wyniku obu spisów musimy przepro-

wadzić osobno dla każdej z 2 składowych części Księstwa.

Na obszarze pierwotnym Księstwa przedstawia się ta sprawa następująco:

Zestawienie podług wyznań spisu 1808 i 1810 r.

Departamenty	Rok 1808		Rok 1810		Przybyło (+) ubyło (-)	
	chrześcijan	żydów	chrześcijan	żydów	chrześcijan	żydów
Warszawski	295 588	31 981	415 244	38 952	+119 655	+ 6 971
Kaliski	411 691	26 864	556 834	29 561	+145 143	+ 2 697
Poznański	374 061	32 516	549 362	31 848	+175 301	— 668
Bydgoski	273 342	13 498	323 811	13 499	+ 50 469	+ 1
Płocki	207 275	39 388	353 074	32 954	+145 799	— 6 434
Łomżyński	281 062	60 587	374 980	41 465	+ 93 918	-19 122
Księstwo Warszawskie	1 843 819	204 834	2 573 305	188 279	+729 486	-16 555
(Obszar pierwotny)	2 048 653		2 761 584		+38,6 %	-8,1 %
					+712 931	

Widzimy zatem, że na obszarze pierwotnym Księstwa przybyło ludności 712 931 osób, t. j. 34,8 % (patrz wyżej). Ale ten przyrost spowodowany był wyłącznie przyrostem ludności chrześcijańskiej o 729 486 osób, czyli 38,6 %, gdy natomiast ludność żydowska wykazuje ubytek 16 555 osób, t. j. 8,1 %. Ubytek ten nie jest równomierny w całym kraju, lecz koncentruje się w departam. łomżyńskim, gdzie dochodzi do 31,5 % oraz w departam. płockim, gdzie wynosi 16,3 %; nie wykazują prawie zmiany departamenty bydgoski i poznański; natomiast z departamenty wykazują nawet przyrost ludności żydowskiej, a mianowicie, departament warszawski 21,8 %, departament kaliski 10 %.

Nieco odmiennie przedstawia się sprawa ludności żydowskiej w obszarze nowo przyłączonym. Według austriackiego spisu z r. 1808 liczone tam ludności żydowskiej: 51 956 mężczyzn i 52 927 niewiast, razem 104 883 żydów. Spis z r. 1810 wykazuje na tymże obszarze:

Departamenty i powiaty	Chrześcijan	Żydów
Krakowski	349 372	19 482
(bez pow. pileckiego i lełowskiego)		
Radomski	337 489	25 262
Lubelski	421 790	35 227
Siedlecki	297 357	26 004
Powiaty: Stanisławowski	29 059	2 243
Siennicki	25 628	3 783
Razem:	1 460 695	112 001
		1 572 696

¹ Część ubytku w departamentach łomżyńskim i płockim tłumaczy się zapewne emigracją żydów do przyległych od północy Prus Wschodnich, jak to stwierdza Memorjał ministra Schröttera z 20. XI. 1808, przedłożony królowi pruskiemu: „Man gibt (den Juden) an allen Orten bürgerliche Rechte, man legt ihnen aber auch bürgerliche Pflichten auf, unterwirft sie vorzüglich der Conscription... Das bewirkt ein unaufhaltsames Zuströmen der Juden nach E. Königl. Maj. Staaten“. (Ismar Freund, *D. Emanzipation d. Juden in Preussen*. Berlin 1912, T. 2, str. 208). Jest to niewątpliwie aluzja do stosunków w Księstwie i wydanego niedawno przedtem dekrety konskrypcyjnego z 9 maja 1808 r.

choćby skądinąd rodem byli, jeden tylko rabin i jeden kantor przy każdym kahale, wyłączonym bydy ma od popisu wojskowego" (§ 5). Że pociąganie żydów do służby wojskowej, przy równoczesnym pozbawieniu ich praw politycznych i ograniczeniach gospodarczych, wywołało wśród nich — podobnie jak to było w Galicji, na skutek zarządzeń Józefińskich — popłoch, a w następstwie dążność do ukrywania się, łatwo się domyślić. Askenazy nazywa powołanie do popisu żydów pomysłem jeszcze niedojrzałym, a ks. Józef Ponia-towski wyjechał w styczniu 1812 r. dekret znoszący służbę wojskową żydów w Księstwie. Na obszarze nowowcielonym, gdzie za rządów austriackich zarządzenia o służbie wojskowej żydów już dawniej wydano, umiała się ta ludność do nich przystosować, i dlatego w spisach ukrywanie się nie uwidocznia. Inaczej na pierwotnym obszarze Księstwa. Jedynie w większych centrach miejskich, gdzie spis był przeprowadzony dokładniej, jak np. w depart. warszawskim, spis wykazuje nawet na pierwotnym obszarze Księstwa przyrost ludności żydowskiej.

Ciekawy jest również problem podziału narodowościowego ludności Księstwa. Oczywiście nie można się domagać od statystyki ówczesnej specjalnych w tym względzie dochodzeń. Atoli zadowolimy się współczesnym szacunkiem Surowieckiego, który zarówno przez swe stanowisko urzędowe, jak i swe prace naukowe należał bezsprzecznie do najlepszych znawców stosunków krajowych. Według jego podań „z tabel rządu dzisiejszego okazuje się, że w całym Księstwie znajduje się chrześcijan samych około 4 025 357. Odtrąciwszy od tych w 5 powiatach Lubelskich (Chełmszczyzna) jako połowę na Rusinów 119 234, dalej Niemców osiadłych w całym Księstwie 250 000, na Litwinów w 4 powiatach Łomżyńskich 180 000, na Rusinów tamże 50 000, zostaje się Polaków właściwych 3 426 123”¹.

Z ogółu ludności przypadłoby zatem na:

Polaków	3 426 123	79,2 %
Żydów	300 280	7,0 %
Niemców	250 000	5,8 %
Litwinów	180 000	4,1 %
Rusinów	169 234	3,9 %
Razem	4 325 637	100,0 %

Powiaty łomżyńskie, o których wspomina Surowiecki, to zapewne te powiaty, w których i obecnie są jeszcze większe skupienia Litwinów i gdzie np. podług danych urzędowych na dzień 14. I 1913 r.

liczono ich w powiecie sejneńskim 60,2%, kalwaryjskim 75,7% oraz marjampolskim 79% ogółu ludności². Wreszcie powiaty lubelskie wspomniane przez Surowieckiego, to zapewne chełmski, gdzie ludność ruska i białoruska stanowiła w 1913 r. 36,7 %, hrubieszowski 57,8 %, tomaszowski 48 %³.

Ludność miast.

Załączona w końcu pracy niniejszej tabl. XXXIX podaje rezultaty spisu 1808 r. dla 405 miast Księstwa z uwzględnieniem ludności chrześcijańskiej i żydowskiej; oraz rezultat spisu 1810 r. dla 633 miast z uwzględnieniem liczby domów mieszkalnych, tak iż rezultaty obu spisów wzajemnie się dopełniają. Wreszcie dla zaokrąglenia obrazu, podajemy w tabl. XXXVIII ludność i jej uwarstwienie społeczne w 5 największych miastach Księstwa w r. 1810, zaś w tabl. XL ludność 17 miast obwodowych w Galicji, podług spisu 1808 r. Znaczenie tych cyfr oceni każdy, kto obznajomiony jest z dotychczasowym stanem badań na tem polu.

Dotychczasowe informacje co do wielkości i zaludnienia poszczególnych miast w końcu 18 i z początkiem 19 w. zebrane przez Korzona w *Dziejach Wewnętrznych* (I 273) są nader niedostateczne. Korzon podaje wiadomość o 36 większych miastach w Koronie; są to atoli przeważnie tylko liczby dymów, i tylko dla kilku miast podana jest również liczba ludności.

Zawartość naszych archiwów nie została wcale wyzyskana. Zawierają one dużo materiału, który pozwoliłby zrekonstruować stan ludności miast i bliższą jej charakterystykę pod względem płci, wieku, wyznania i zawodu, nie tylko dla ostatnich lat Rzpltej, ale niewątpliwie niejednokrotnie i dla czasów znacznie dawniejszych. Albowiem były po miastach przeprowadzane dla celów specjalnych lokalne spisy, obejmujące całość i ludność miejską, na co wskazuje np. „Laudum albo uchwała do obrony, porządku y ozdoby miasta Słucka” powzięte na Sessyi extraordinaryjnej z 15 Februraryi 1659 r. „Dla następujących trwog od Rossyan, popis generalny całego miasta, nemine excepto toiest duchowieństwa P. P. Szlachty, różnych przybylców i rezydujących w mieście cuiuscunque statui et conditionis ludzi pro die 17 naznaczony, aby się przezyrzało co są za ludzie w mieście i do obrony strzeż Boże nieprzyjaciela wiele być może”⁴.

Olbrzymie i nader cenne, a zgoła niewyzyskane materiały zachowały się dla końca 18 w. z czasów

¹ Akademia Umiejętności w Krakowie. Rkp. Nr. 680.

² *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego*. R. 1915, wyd. E. Strassburger. Warszawa 1916, str. 41.

³ Tamże, str. 37. Procenty te zresztą są zbyt wysokie.

⁴ Wyciąg z księgi w Aktach Sądu Powiatowego Słuckiego (drukowany w *Atheneum*, J. I. Kraszewskiego, Wilno 1850. T. III, str. 17).

pruskich. I tak np. posiadamy bardzo dokładny spis ludności dla Poznania¹: „Seelenliste der Stadt Posen, Februar 1798”². Spis obejmuje 13 rubryk, mianowicie: 1. Numer domu, 2. Nazwa i zatrudnienie właściciela domu, 3. Nazwa i zatrudnienie podnajemcy, 4. Liczba mężczyzn, 5. Liczba kobiet, 6. Synów, 7. Rzemieślników, 8. Czeladników i terminatorów, 9. Służba męska,

10. Służba żeńska, 11. Ogół mężczyzn, 12. Ogół kobiet, 13. Summa totalis. — Rezultat spisu stanowi gruba księga oprawna, ze spisem imiennym głów rodzin, naprzód dla właściwego miasta i to osobno domy chrześcijan, osobno żydów („Seelenliste der hiesigen Judenschaft”), poczem idą przedmieścia.

Tabl. XXI.

Spis ludności miasta Poznania w 1798 r.

I Śródmieście:	Ludność 492 domów chrześcijan i chrześcijańska	ludność domów żydowskich	492 domów	5 660 dusz
Śródmieście:	Spis dusz tutejszego żydostwa	141 „	2 805 „	
II Przedmieście	Rybaki	137 „	1 665 „	
III „	Św. Marcin	32 „	1 419 „	
IV „	Wronki	180 „	1 438 „	
V „	Chwaliszewo (Wallischey)	106 „	1 058 „	
VI Katedra		35 „	234 „	
VII Przedmieście	Zagórze	?	224 „	
VIII „	Ostrówek	116 „	1 181 „	
IX „	Piotrowo i Św. Roch	?	346 „	
W Kolegium Jezuitów			91 „	
Ogółem			1339 domów	16 124 dusz

Spis pruski (Holsche II 319) z 1801 r. wykazał w Poznaniu 1337 domów (w tem 112 żydowskich) oraz	15 816 chrześcijan
Wojskowych z żonami i dziećmi	2 718 „
Żydów	4 430 „
Ogółem	22 964 osób

Wedle spisu 1808 r. było w mieście	14 024 chrześcijan
	3 729 żydów
Ogółem	17 753 głów

Dalszy ubytek ludności stwierdza spis z 1810 r., który wykazuje 1 146 domów i 16 114 głów, t. j. 12 354 chrześcijan i 3 760 żydów.

Takież materiały, jak wymieniony wyżej spis pruski dla Poznania, znajdują się z lat 1796—1806 dla szeregu innych miast i wsi z uwzględnieniem stosunków zawodowych ludności, produkcji przemysłowej i rolniej; stanowią zatem materiał statystyczny niezmiernie doniosłości historycznej, dotychczas zupełnie nie wyzyskany. Jest to materiał, na którym opierał się wprawdzie Holsche³, z którego korzystał atoli tylko częściowo i dorywczo, a niesystematycznie.

Dla Krakowa znane są rezultaty pierwszego spisu austriackiego z r. 1796⁴. Podaje on 17 829 chrześcijan i 4 138 żydów, ogółem 21 967 osób, a mianowicie:

Ludność obecna miasta Krakowa w r. 1796.

Miasta i przedmieścia	Rodzin		Chrześc. i Żydzi	Suma ludności
	chrześcijańskich	żydowskich		
Miasto:				
Kraków	2 073	2	8 466	4 8470
Przedmieście:				
Kazimierz . . .	274	1 049	1 569	3 992 5 561
Stradom	95	1	451	3 460
Kleparz	975	14	3 780	54 3 834
Piaski	965	19	3 557	85 3 642
Ogółem	4 382	1 085	17 829	4 138 21 967

Spis powyższy warto porównać z nieco wcześniejszym spisem, którego rezultaty zachowały się atoli jedynie dla właściwego miasta (bez przedmieść). Daje nam bowiem wgląd w społeczny charakter ludności śródmieścia.

¹ Z czasów polskich zachowały się dla 18 w. dla Poznania jedynie spisy domów. W 1741 liczone w mieście z przedmieściami domów 965, (w tem 130 domów żydowskich). W r. 1779 ogólna liczba domów wynosiła 826, w r. 1787 — 1211, wreszcie w r. 1793 około 1300. Por. J. Łukasiewicz, *Obraz histor.-statyst. Miasta Poznania*. Poznań 1838, I 36—40.

² Archiw. Główne, Akta popruskie, Südpreussen, 928, 8.

³ A. Holsche: *Geographie u. Statistik von West- u. Neu-Ostpreussen*. III t. Berlin 1800/1807.

⁴ Dr. J. Buzek: *Wpływ polityki żydowskiej rządu austriackiego w latach 1772—1788 na wzrost zaludnienia żydowskiego w Galicji*. (Czasop. prawn. i ekon. R. IV. 1903, str. 130.)

Spisanie Ludności w Mieście Głównym y Stołecznym Krakowie
Tabl. XXII. znajdujących się w 1795 r.¹

Kwartal	Poses- sjonaci		Miesz- kańcy		Czeladź			Dzieci		Luźni		Zakon- nice		Du- chowni		Stu- denci	Ubo- dzy		Oficerowie	Żol- nie- rze	Sum- ma	
	Męż- czyzny	Biało- głowy	Męż- czyzny	Biało- głowy	Czeladź	Chłopcy	Służące	Słu- żący	Syni	Córy	Męż- czyzny	Biało- głowy	Zakon- nice	Świe- cie	Za- konni		Świeccy	Męż- czyzny				Biało- głowy
Grodzki	88	69	175	189	127	182	212	462	320	335	154	194	38	36	89	33	16	12	81	22	672	3 506
Garncarski	29	34	80	41	32	37	93	169	122	143	91	98	15	10	1	25	15	5	28	13	155	1 236
Sławkowski	61	69	113	112	52	72	103	234	202	241	122	164	—	4	64	3	16	14	25	19	358	2 048
Rzeźniczy	139	109	212	201	120	156	140	252	225	309	147	192	23	75	5	21	1	11	110	17	568	3 034
W domach bez numerów	1	1	1	1	—	—	—	2	7	6	10	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39
W Zamku Krakowskim	1	2	1	1	—	—	18	11	6	7	4	6	—	—	—	39	12	—	2	4	202	316
Summa	319	284	582	545	331	447	566	1130	882	1041	528	664	76	125	159	121	60	42	246	75	1955	10 179

Wedle spisu tego ludność śródmieścia wynosiła 10 179 osób, a po potrąceniu 2 030 oficerów i żołnierzy otrzymujemy 8 149 ludności cywilnej, a więc cyfrę prawie identyczną z ludnością wykazaną przez pierwszy spis austriacki z 1796 r. (8 470 osób), co wskazywać się zdaje na względną dokładność tego spisu².

Inny środek kontroli dokładności można uzyskać przez uwzględnienie liczby wykazanych domów.

Atoli spis powyższy nie podaje liczby domów, co utrudnia skontrolowanie kwestji, czy istotnie została ujęta cała ludność miasta. W tym względzie wykazują bowiem spisy dawniejsze dużą dowolność. I tak „Konsygnacja Kamienic w Krakowie, tudzież na przedmieściach“ z r. 1807, przechowywana w Akademji Umiejętności w Krakowie (Rkp. Nr. 38) wykazuje domów:

I. W mieście: Krakowie	681
II. Wydziału: Kleparz	295
III. „ Piaski	368
IV. „ Stradom	31
V. „ Kazimierz	191

Razem 1566

Z nazwisk posesorów domów na Kazimierzu wynika, iż spisano samych chrześcijan, opuszczono widocznie domy żydów.

Istotnie S. Beredetzky we współczesnym opisie Krakowa, wyodrębnia „Miasto żydowskie“ z Kazimierza. Podług spisu austriackiego z 1804 r. liczono mianowicie w Krakowie (bez wojska)³:

Miasto i przedmieścia	Domy	Ludność
Miasto Kraków	681	11 400
Przedmieście: Kleparz	295	3 550
„ Piaski	367	4 040
„ Stradom	31	560
„ Kazimierz	191	1 900
Miasto żydowskie	207	4 300
Ogółem	1 772	25 750

¹ Archiwum Aktów dawnych m. Krakowa, Nr. 403.

² Bliższe wniknięcie w dane tego spisu rzuca ciekawe światło na stan ówczesnego rzemiosła, uprawianego przez rzemieślników posesjonatów przy pomocy czeladzi i chłopców. Przeważnie zatrudniano 1 do 2, rzadko 3 czeladzi. Natomiast bardzo wielu majstrów pracowało bez czeladzi, przy pomocy chłopców.

³ S. Beredetzky: *Reisebemerkingen über Ungarn u. Galizien*. Wien 1809, II, 38.

⁴ Akademia Umiejętn. w Krakowie. Rkp. Nr. 38, karta 59—112.

Zgodnie z tem spis austriacki z 1807 r. podaje w Krakowie 1 778 domów. Wśród ludności jest rodzin żydowskich 1 097 i 4 241 żydów.

Podobnie wymienia spis domów z papierów po generale Służewskim z epoki 1810—1812, robiony dla celów kwaterunkowych⁴:

I. W mieście	683
II. Przedmieście: Kleparz	299
III. „ Piaski	368
IV. „ Stradom	31
V. Miasto Kazimierz	191
VI. Miasto żydowskie	209
czarna ulica	28

Ogółem . . 1809 domów.

Spis pelski z r. 1810 wykazuje znowu tylko 1 586 domów. Pomija zatem 200 domów, objętych spisami austriackimi oraz papierami generała Służewskiego. Pominięcie odnosi się do tak zw. „Miasta żydowskiego“, które i w papierach po Służewskim jest wyodrębnione z Kazimierza.

Warto jeszcze zapoznać się z dalszym spisem ludności Krakowa, pochodzącym z końcowego okresu Księstwa Warszawskiego już po zajęciu Warszawy przez wojska rosyjskie i po utworzeniu „Rady Najwyższej Tymczasowej“. Jest to spis, wykazujący bardzo szczegółowe dane co do struktury społecznej i gospodarczej ludności miasta. Niestety brak nagłówków w poszczególnych rubrykach (nie wypełnionych widocznie przez zapomnienie) nie pozwala na razie wykrzesać bogate dane tego spisu. Ograniczamy się przeto do podania tylko ogólnych wyników.

„Opis Miasta Wolno-Handlowego Krakowa z przyległymi Przedmieściami w czasie Lustracji w R. 1813 przez p. Szybalskiego jako delegowanego komisarza

do Lustracji nominowanego¹. „Podczas tej Lustracji pełnionej 20. Augusti ad 27. Novembris 1813 okazało się ludności“:

Wyszczególnienie	Męskiej	Żeńskiej	Suma
Duchowieństwa:			
świeckiego . . .	87	—	87
zakonnego . . .	137	147	284
Ludności:			
katolickiej . . .	7 922	9 361	17 283
ewangelickiej . .	49	25	74
mojżeszow. wyzn..	2 445	2 833	5 278
Summa . . .	10 640	12 366	23 006

Spis daje bardzo dokładny wykaz domów, a nadto wykaz znajdujących się w mieście browarów, młynów, spichlerzy, jatek, kramów i t. d.

Szczegółowe dane spisu 1810 r. dla Krakowa podaje tabela XXXVIII.

Ludność Warszawy według Spisu pruskiego „Statistische Tabelle von den Städten“ za rok 1804:

Tab. XXIII.

(Archiwum Główne).

Anzahl vorhandener Familien von Civil	Wirte		Kinder		Hausge-nossen		Dienst-boten		In den Hospitalern Findlings-Häusern u. milden Stiftungen				In den Zucht-Straf- und Besserungs-Häusern		Suma sämtlicher CIVIL-Einwohner			
	Män-ner	Fra-uen	Söhne	Töch-ter	Män-ner	Fra-uen	Män-ner	Fra-uen	Erwachsene		Kinder		Män-ner	Fra-uen	Män-ner	Fra-uen		
									Män-ner	Fra-uen	Män-ner	Fra-uen						
Christen . 12 604	11 180	12 052	8 400	9 236	4100	768	2681	5494	239	364	178	184	209	46	26 987	28 144		
Juden . . 2 737	2 491	2 584	2 638	2 571	238	143	391	545	—	—	—	—	24	5	5 782	5 848		
Suma . . 15 341	13 671	14 636	11 038	11 807	4338	911	3072	6039	239	364	178	184	233	51	32 769	33 992		
Militär-Personen	7 204	1 947	1 111	1 162	98	148	—	—	Militär-Personen						8 413	3 257		
Sämtlicher Einwohner .															41 182		37 249	
78 431																		

78 431

Domów mieszkalnych w mieście i na terytorjum miejskiem podaje spis 1804:

masywnych 1 207

niemasywnych { z dachem krytym

cegłą 192

{ z dachem krytym

gantami i słomą 2 053

Razem 3 452 dm.

Jestto cyfra prawie identyczna z rezultatami „Opisu“ pruskiego domów z r. 1797, który wykazał 3 428 domów, a mianowicie w Warszawie 3 140,

Dla Warszawy wykazał pierwszy spis dokonany 24 kwietnia 1787².

	Mężczyzn	Kobiet	Ogółem
W Warszawie . . .	46 633	42 815	89 448
Na Pradze	3 524	3 171	6 695
Razem	50 157	45 986	96 143

W czasie powstania kościuszkowskiego było w Warszawie około 200 000 ludzi, ale w kwietniu 1795 wykazał spis tylko 66 572 osób, wreszcie dla r. 1796 podaje Wł. Smoleński ludność Warszawy, „nie licząc garnizonu pruskiego“, na 66 479 osób³.

Pierwszy spis pruski z 1797/8 r. wykazał tylko 64 829 osób (z 10 806 wojska 75 635), drugi z r. 1800 74 590, mianowicie 64 866 chrześcijan, 9 724 żydów⁴.

na Pradze 288 — jednakże bez Jurydykcji Skaryszew, liczącej 206 i Gołędzinów 46 domów⁵. Spis 1810 r. wykazał w Warszawie z Pragą tylko 3 273 domy. Z pośród 3 452 domów w 1804 r. zaledwie 1 207 czyli 35 % było kamiennych lub murowanych; reszta drewnianych. W 1811 r. Surowiecki zachęcał do uregulowania Nidy i sprowadzania Wisłą kamienia, aby „Warszawa, z niezmiernem oszczędzeniem lasów, mogła zamienić drewniane i kruche swoje budowy w prawdziwe kamienice“⁶.

¹ Archiwum Aktów Dawnych m. Krakowa. Nr. 442.

² T. Korzon: *Wewnętrzne Dzieje*. I, 290. Dokładne zobrazowanie spisów ludności Warszawy daje St. Dziewulski, *Warszawa*. T. I, str. 414.

³ Wł. Smoleński: *Mieszczanstwo Warszawskie*. Warszawa 1917, str. 330. m

⁴ Osiedlenie się żydów na Pradze datuje się od uchwały sejmowej z r. 1775. Natomiast osiedlenie się ich w samej Warszawie było wzbronione, a ograniczenie to zniesli dopiero Prusacy po zajęciu kraju. Liczba żydów w stolicy wzrosła od 1797 do 1810 szybko z 7 688 do 14 601 głów, co dało powód do wznowienia ograniczeń zamieszkiwania w Warszawie dekretem z 16 marca 1809 r. Istotnie spis 1813 r. wykazuje ich tylko 8 000.

⁵ *Opis wszystkich domów miasta Warszawy w r. 1797*, podany u Smoleńskiego, lc. str. 372—444. Te różnice w ilości wykazywanych domów tak częste w spisach dawniejszych nie polegały jeno na przeoczeniu, ale miały często za przyczynę opór jurydyk. Tak podczas spisu ludności i kominów w Warszawie 1789 „jurydyczanie“ sprzeciwili się mu, twierdząc, iż kompetencja magistratu nie rozciąga się do jurydyk (Smoleński, lc., str. 165).

⁶ W. Surowiecki, *O rzekach i sławach Księstwa Warszawskiego*. 1811. Wyd. Turowsk., str. 365.

Rozwój ludności Warszawy od 1787—1810 uwi-
doczni następane zestawienie:

Rok	Domów	Chrześcijan	Żydów	Ludności ogółem
1787	.	.	.	96 143
1795	.	.	.	66 572
1796	3 428 252 }	.	.	66 479
1797	.	57 141 wojsk. 10 806 }	7 688	64 829 (75 635)
1800	3 787	53 634 wojsk. 11 232 }	9 724	74 590
1804	3 452	55 131 wojsk. 11 670 }	11 630	78 431
1808	—	56 500	11 911	68 411
1810	3 273	63 666	14 601	77 727
1813	.	70 767	8 000	78 677

Dla porównania przytoczę z epoki współczesnej kilka dat co do wielkości paru znaczniejszych miast i stolic. Paryż miał w 1801 546 856, w 1811 zaś 622 636 ludności. Londyn, który w 1801 wykazywał 958 863 osób, przekroczył około 1810 milion mieszkańców. Berlin liczył w 1808 146 000, dwa lata później, 153 000 mieszkańców. Upadał natomiast Wiedeń, którego ludność zmniejszyła się z 231 049 w r. 1800 na 224 548 w 1812. Petersburg miał w 1810 340 700,

Z miast drugorzędnych wykazywały mieszkań-
ców: W r. 1801 Marsylja 111 000, Lyon 110 000, Bordeaux 91 000, Rouen 87 000, Nantes 74 000, Toulon 21 000, Le Havre 16 000, Amiens 40 000, Orleans 36 000 — Wrocław w 1810 — 68 117, Strassburg w 1811 — 54 454, Królewiec w 1800 — 49 996, Liworno w 1808 — 62 337, Gdańsk w 1800 — 46 465, Lipsk — 32 146. Lwów wreszcie, który w czasie pierwszego spisu austriackiego w 1776 miał 20 678 mieszkańców, liczył w 1807 — 41 493 osób miejscowych, a z ludnością napływową 44 655 mieszkańców.

* * *

Obraz miast i ludności miejskiej, jaki otrzymujemy na podstawie wyników spisu 1810 r. zgodny jest z przedstawionymi poprzednio rezultatami spisu z 1808 r. Z ogółu ludności Księstwa w 1810 r. — 4 334 280 — żyło w 633 miastach 806 087 osób, t. j. 18,6 %; na wieś przypada 3 528 193 osób, czyli 81,4 %. Ponad średnie skupienie ludności miejskiej wykazywały poza departamentem warszawskim (23,9 %), tylko departamenty poznański (25,5 %) oraz bydgoski (21,6 %). Natomiast wszystkie pozostałe departamenty wykazywały w miastach skupienie niższe od przeciętnej w kraju; depart. lubelski 17,8 %,

radomski 17,3 %, krakowski 16,4 %, siedlecki 16 %, kaliski 14,9 %, łomżyński 13,8 %, wreszcie depart. plocki wykazywał najmniejsze skupienie 12,9 %. Z ogółu 633 „miast“, tylko 4 liczyły nad 10 000 mieszkańców: Warszawa, Poznań, Kraków, Lublin. Nad 5 000 do 10 000 mieszkańców miało 5 miast: Kalisz, Leszno, Rawicz, Toruń i Płock. Nad 2 000 do 5 000 miało 52 miast. Olbrzymia reszta 572 „miast“ nie osiągała 2 000 osób czyli 400 rodzin; najliczniejsze były miasta od 500—1000 mieszkańców, a więc liczące 100—200 rodzin.

Ludność miast	Liczba miast
Nad 10 000	4
5 000—10 000	5
2 000—5 000	52
1 000—2 000	172
500—1 000	267
Poniżej 500	133
	633

A i te rezultaty są zbyt optymistyczne, jeśli zważymy, że nawet w największych miastach, jak Warszawa, Poznań, Kraków i Lublin, spotykamy jeszcze rolników miejskich, że jeszcze w 1803 r. liczono w Warszawie 3 867 sztuk bydła rogatego i 1124 świni. Cóż dopiero mówić o „miastach“ mniejszych. Po odliczeniu rolników tych wraz z odpowiednią służbą i parobkami, właściwy element miejski nie przekraczałby może średnio — łącznie z ludnością żydowską — jakichś 16 % ogółu ludności Księstwa w r. 1810, spadając w dep. łomżyńskim i plockim do poziomu nie dużo wyższego nad 10 % ludności. Niski poziom rozwoju miast widoczny jest wreszcie i w tem, że gdy na 1 dym wiejski wypadło średnio 6,8 osób, to na dym miejski nie wiele więcej, gdyż tylko 7 osób.

Jedynie w dep. warszawskim, gdzie widoczny jest wpływ stolicy, przypada na „dym“ miejski 12,4 osób, w plockim 7,8 osób, w krakowskim 7,3 osób. W pozostałych siedmiu departamentach otrzymujemy cyfry niższe od przeciętnej: w poznańskim i kaliskim po 6,9 osób, w bydgoskim 6,5, w radomskim, lubelskim i łomżyńskim po 5,7 osób, wreszcie w siedleckim tylko 5,4 osób na dym miejski.

W tych warunkach rozdział ludności na miejską i wiejską nie odzwierciedla istotnych warunków gospodarczych Księstwa i mógłby prowadzić do zgola błędnych wniosków. Wszak Anglja (z Walją i Szkocją i drobnymi wyspami) miała na 10 578 956 ludności w 212 miastach tylko 3 046 371 miesz-

kańców czyli 28,9 %. Czyż można porównywać tę cyfrę z 18,6 % ludności „miejskiej” Księstwa? Już samo pojęcie ówczesnego miasta jest nieścisłe, nie zostało oparte na charakterystyce gospodarczej ludności, ale na podziale administracyjnym. Zapewne były takie miasta również i w Anglii. Ale obok tego liczono tam pośród 212 miast 51 miast czysto fabrycznych z 722 tysiącami oraz 28 miast górniczo-hutniczych z 366 tysiącami osób, nie mówiąc o miljonowym środowisku Londyna. Dlatego właściwy charakter ludności Księstwa możemy poznać wyłącznie w drodze bliższej analizy jej struktury gospodarczej.

d) Struktura gospodarcza kraju na podstawie spisu zawodowego 1810 r.

Spis zawodowy 1810 r., przechowywany w Bibl. Ord. Zamoyskich¹, zużyli Wł. Grabski i Z. Kiedroniowa wyłącznie dla charakterystyki ludności rolnej w Król. Polskiem. Może on nam dać atoli daleko ważniejsze informacje o ogólnej strukturze gospodarczej kraju i wzajemnym liczebnym stosunku poszczególnych grup i klas społecznych i w tym kierunku jest jego znaczenie nieocenione. Niestety, zachowały się rezultaty spisu jeno dla ośmiu departamentów — brak bowiem wyników spisu dla dep. łomżyńskiego i siedleckiego. Zachowane zaś rezultaty nie są przez ówczesne Biuro Statystyczne doprowadzone do końca: Podane są rezultaty spisu zawodowego dla poszczególnych zawodów, rzemiosł, kupców, wyrobników, rolników i t. d., przeważnie dla powiatów. Należało więc ten surowy materiał naprzód opracować, zsumować poszczególne rubryki i kolumny, aby otrzymać rezultaty dla głównych grup i klas społecznych według departamentów, i by w ten sposób przekonać się, o ile cyfry spisu zawodowego zdołały objąć całą ludność, jak wielkie są ewent. opuszczenia, i w jakiej mierze cyfry zasługują na zaufanie. Przy znużonej tej analizie nie szło nam bynajmniej o skonstruowanie grup, które odpowiadałyby wymogom klasyfikacji współczesnej. Przeciwnie, staraliśmy się utrzymać klasyfikację ówczesną. Spis odróżnia „osoby główne”, tj. osoby, czynne zawodowo, od osób, przez nie utrzymywanych, czyli „ich familje”. — Spis zawodowy 1810 r. nie przeprowadza podziału ludności na miejską i wiejską, jak to czynił spis 1808 r. Dlatego jest niemożliwym wyodrębnienie rzemiosł, handlu i wyrobników w miastach od tychże grup zawodowych po wsiach. Mimo tej luki znaczenie tego spisu dla odtworzenia

struktury gospodarczej i społecznej ludności jest nad wyraz doniosłe. Badacze tacy jak Wł. Grabski i Kirkor-Kiedroniowa, którzy nim się posługiwali — pominęli departamenty poznański i bydgoski. Ale i dla pozostałych departamentów uwzględnili wyłącznie stosunki rolne. Pominęli — ze względu na temat swych badań — stosunki ludności nierolnej, a więc przemysł, rzemiosło, handel, zawody wolne i t. d. A nawet i dla ludności rolnej zużytkowali materiał niezupełnie, pominęli pewne kategorie ludności, nie uwzględnili wszystkich elementów, związanych z życiem chłopstwa polskiego.

Dopiero uwzględnienie struktury gospodarczej i zawodowej całej ludności, pozwala ocenić doniosłość i stosunek liczebny poszczególnych jej grup i kategorii, pozwala nam zatem ocenić właściwą jej rolę w ustroju gospodarczym.

Tabela nasza (Nr. XXIV) obejmuje wyniki dla ośmiu departamentów z ludnością 3 594 477 głów, czyli prawie 83 % ludności całego Księstwa. Ponieważ jednak spis zawodowy w dep. lubelskim wykazuje znaczne opuszczenia — liczba osób pominiętych wynosi 60 482, czyli 13,2 % ludności tego departamentu — więc dla celów naszej analizy wyłączyliśmy ten departament z liczby pozostałych departamentów, gdzie spis zawodowy udał się wcale dobrze. Najlepiej pod względem zupełności wypadł spis w dep. krakowskim i kaliskim, gdzie zdołano ująć prawie całą ludność: w dep. krakowskim pominięto zaledwie 288, w kaliskim tylko 141 osób. Dodatnie wyniki mamy w dep. warszawskim, gdzie pominięto tylko 2 408 osób, tj. 0,4 % osób zawodowo czynnych; w plockim, gdzie pominięto 3 646, tj. 0,9 %; w bydgoskim wynosi pominięcie 6 576 osób, czyli 1,9 % i w radomskim 6 876, czyli również 1,9 %. Większe pominięcia wykazuje jedynie dep. poznański, gdzie opuszczono 16 916 osób; zatem i tu nawet błąd nie przekracza 2,9 %. — Ogółem w powyższych 7 departamentach z ludnością 3 137 457 osób, zdołał spis scharakteryzować pod względem zawodowym 3 100 706 osób, tj. prawie 98,9 %. Pominięcia wynoszą zaledwie 36 751 osób, t. j. 1,1 %.

Tym znakomitym rezultatom pod względem ilościowego ujęcia całkowitej masy ludności nie zawsze odpowiada równie poprawna charakterystyka jakościowa, jak to wykazuje bliższa analiza tabeli. I tak w grupie V. arendarzy i pachciarzy, wykazuje ich każdy departament po kilkaset (osoby główne), np. kaliski 264, warszawski 922, plocki 275, natomiast krakowski 58, bydgoski nawet tylko 7. Snać policzono ich w innej grupie pod inną nazwą. Podobną nierównomierność widać również w grupie XIV, obejmującej gospody,

¹ Bibl. Ordynac. Zamoyskich. Rkp. Nr. 1789.

oberże. Jest osób w tym zawodzie czynnych w każdym departamencie po kilka do kilkadziesiąt, a maksymalnie 300. Wyróżnia się dep. bydgoski, wykazując obok 129 oberż i traktyjerni, jeszcze 1210 „gościnnych”. Jest to oczywiście błąd, wynikający z różnicy w klasyfikacji.

Mimo tych niedomagań, w sumie dla 7 departamentów błędy te się niwelują, a występują rysy dla ogółu ludności w jej masie charakterystyczne z wyrazistością niezwykłą. Po raz pierwszy dopiero możemy zdać sobie dokładnie sprawę z ówczesnej budowy społecznej, obejmującej wszystkie warstwy ludności zarówno wiejskiej jak i miejskiej.

Ogólny obraz struktury społecznej i gospodarczej ludności Księstwa Warszawskiego na podstawie spisu zawodowego 1810 r. daje Tabela Generalna (Nr. XXIV), ujmująca ludność Księstwa w 19 grup zasadniczych. Dla tych grup, które obejmowały więcej kategorii zawodowych łącznie, podajemy 5 tablic szczegółowych (Nry XXV do XXIX). Oczywiście, nie znalazły się one w aktach spisowych, lecz są rezultatem długich i zmudnych naszych obliczeń.

Na 3100706 scharakteryzowanych pod względem zawodowym osób w 7 departamentach, objętych naszą analizą, było osób głównych 988441, na ich rodziny zaś przypadało 2112265 osób. Osoby główne stanowią zatem prawie 32 % ogółu ludności; chcąc przeto na podstawie liczby „osób głównych” otrzymać całkowitą ludność należy tam, gdzie spis osób głównych powiódł się dostatecznie, posługiwać mnożnikiem 3,1; przeciętnie zaś, gdy zachodzi obawa znaczniejszych opuszczeń, współczynnikiem 3,6. A zatem spis zawodowy 1810 r. potwierdza wniosek, do jakiego doszliśmy poprzednio (str. 26) na podstawie spisu 1808 r., iż współczynnik 5, 6 a nawet 7, jakim posługuje się w swych obliczeniach Korzon, jest stanowczo błędny.

Wymowa cyfr powyższych tabel jest tak potężna, iż nie wymagają dalszych wywodów; dlatego ograniczymy się do krótkich jeno uwag i wyjaśnień.

I „Dziedzice”. Grupa ta obejmuje dziedziców dóbr oraz części dóbr szlacheckich. Wykazuje we wszystkich departamentach po 400—500 osób głównych. Jedynie dep. warszawski wykazuje cyfrę ośmiokrotnie wyższą: 1025 dziedziców dóbr i 3189 dziedziców części szlacheckich, razem 4214 osób, co wskazuje na rozdrobnienie ziemi. Natomiast dep. plocki z 8660 osobami jest siedzią szlachty szaraczkowej, podobnie jak i dep. łomżyński — co stwierdził już spis 1808 r. Na całą tę klasę szlachecką posiadaczy w przypada zaledwie 1,5 % ogółu ludności: ta to garstka

decydowała swym wpływem politycznym o losach kraju i ludności. Nie był to zapewne ogół szlachty. W 7 departamentach obejmowała ona 75898 mężczyzn i 72907 kobiet, razem 148805 osób, co stanowi zawsze dopiero 4,7 % ogółu ludności, wliczając już szlachtę szaraczkową. Dziedzice stanowili zatem nie wiele ponad trzecią zaledwie część ogółu szlachty, która pozatem obejmowała osoby, zaliczone do grupy II: „dzierżawców”, dalej zajmowała stanowiska marszałków, murgrabów, szafarzy, koniuszych, a więc obejmowała osoby, zaliczone do grupy III, wreszcie część duchowieństwa, urzędników, architektów i t. d. (grupy IX i XI).

W 1809 r. pisał J. B. Flatt o Księstwie (w ówczesnych rozmiarach): „W całym kraju jest przeszło 30000 familji szlacheckich, z których nie więcej jak 4000 dobra posiadają... Część, co nie ma gospodarstw, siedzi albo w najem, albo służy u wyższej szlachty za ekonomów, komisarzy.” (lc. str. 71).

II „Dzierżawcy”. Grupa ta obejmowała dzierżawców generalnych, poddzierżawców, dzierżawców dóbr prywatnych i „narodowych”. Dzierżyła ziemię na zasadzie różnych form ekonomiczno-prawnych, jakie ustaliły się jeszcze w Polsce niepodległej: dzierżawy zastawne i arendowne. Na ogół była dzierżawa niezbyt rozpowszechniona: stanowiła grupę trzykrotnie mniejszą od poprzedniej.

III „Dworscy” i IV „Do administracji dóbr używani”. Obie te grupy nie dadzą się ściśle odgraniczyć i obejmują dwa zgola odmienne, lecz w obu grupach powtarzające się, elementy: a) jeden to osoby pomocnicze dziedzica w administracji i nadzorze: tu należą marszałkowie, murgrabowie, koniuszowie, sekretarze, rachmistrze, aktuarjusze i szafarze, a więc osoby nadzoru wyższego, zaliczone do grupy III, oraz plenipotenci, administratorowie, pisarze, ekonomowie, komisarze, włodarze, leśniczowie, karbowi, czyli osoby nadzoru niższego, zaliczone do grupy IV; b) Drugi element to właściwa służba dworska i folwarczna: parobcy i dziewczki, oraz służba kwalifikowana, jak: kucharze, kamerdynerzy, kredencerze lokaje, strzelcy, stangrety, furmani, stróże (grupa III), oraz ogrodnicy, owczarze, owczarkowie, pastuchy, fornale i rataje, skotarze, bartnicy i pasiecznicy, zaliczeni do grupy IV.

Zgola nie wytłomaczone jest, dla jakiego powodu zaliczono do „dworskich” także i osoby „żyjące z gotówki”, a więc z renty, przeważnie po miastach; w dep. warszawskim 1260 (osoby główne), i 344 w dep. krakowskim żyły w War-

szawie wzgl. Krakowie. Była to wszak nietylko renta gruntowa wiejska, ale i miejska, pochodząca z najmu domów. Z pośród 764 osób takich w dep. poznańskim 738 żyło w samym Poznaniu. W radomskim było takich osób 6, bydgoskim 54, plockim 34, w lubelskim i kaliskim spis osób tej kategorii nie wykazuje. Szczegółowe wyliczenie osób, należących do grupy III oraz IV zawiera Tab. Nr. XXV, zaś osób, zaliczonych do grupy VI, Tab. XXVI.

VI do VIII „Rolnicy“. Jeśli grupa I i II obejmowała osoby uprawnione ze stosunku dziedziczno-poddańczego, to grupy VI, VII, VIII, obejmujące pracujących na roli, a więc kmieci, półrolników, zagrodników, czynszowników, chałupników, parobków, komorników i wyrobników, ujmują osoby, z o b o w i ą z a n e do pracy w tym stosunku; wreszcie grupy III, IV i V obejmowały elementy dwojakie: to osoby pomocnicze dla uprawnionych — to służbę, a więc osoby, zobowiązane do pracy dla dziedziców.

Jakież było na podstawie dat spisu 1810/11 r. położenie tej milionowej masy włościańskiej, o której w 1807 r. pisał Surowiecki: „Można śmiało powiedzieć, że trzy czwarte części ludu, żyją u nas dotąd... w gnuśności, nędzy i zwierzęcej obojętności“. Czy osiągnął jakiekolwiek rezultaty płomienisty manifest Surowieckiego w obronie praw tego ludu i przeciwko „powszechnemu lecz fałszy-

wemu mniemaniu: że chłop polski nie może inaczej być rządzonym, tylko kijem“; czy zwłaszcza zrealizowała się teza Surowieckiego, iż właściciele dóbr powinni „ustąpić w dziedzictwo wieczne grunt i budynki poddanym... i że dziedzice dóbr ziemiańskich nie będą mieli krzywdy żadnej, choć bezpłatnie ustąpią tej własności“? Jakież odmiennym torem od tych marzeń autora „Uwag względem poddanych“ poszła rzeczywistość odzwierciadlona w beznamiętnych cyfrach spisu 1810 roku!

Wobec sumiennych prac Kirkor-Kiedroniowej oraz Władysława Grabskiego możemy charakteryzować stosunków ludności rolnej już mniejszą poświęcić uwagę, i nie będziemy zapuszczać się w analizę stosunków w poszczególnych departamentach, odsyłając czytelnika do samych tabel. Zważyć jednak należy, iż nasz materiał cyfrowy, różni się od cyfr Kiedroniowej, która cyfry z epoki Księstwa przeliczyła na obszar późniejszych województw, jak i od cyfr Grabskiego, nie wolnych od błędów.¹ To też obraz uzyskany przez nas co do liczebnego stosunku poszczególnych kategorii ludności rolnej przedstawia się na zasadzie naszych dokładnych wyliczeń nieco inaczej i jeszcze groźniej, niż u wzmiankowanych autorów. Wedle tabel XXIV do XXVI dzieliła się mianowicie ludność rolna (w 7 departamentach) na następujące kategorie ekonomiczne:

Kategorie ekonomiczne	Osoby główne	Ich rodziny	Osoby główne	Ogół ludności rolnej	
	liczby absolutne		%	liczby absolutne	%
1. Czynszownicy, okupnicy, koloniści, rolnicy w miastach	17 488	64 894	2,3	82 382	3,5
2. Kmiecie (całorolnicy)	78 603	297 053	10,1	375 656	15,9
3. Półrolnicy	73 136	292 334	9,4	365 470	15,5
4. Zagrodnicy	54 344	187 057	7,0	241 401	10,3
Suma I	223 571	841 338	28,8	1 064 909	45,2
5. Ogrodnicy	9 594	32 395	1,2	41 989	1,8
6. Chałupnicy	56 838	185 801	7,3	242 639	10,3
Suma II	66 432	218 196	8,5	284 628	12,1
7. Komornicy	75 067	154 319	9,7	229 386	9,7
8. Parobcy i dziewczki	220 645	56 805	28,4	277 450	11,8
9. Służba dworska	39 957	9 769	5,1	49 726	2,1
10. Służba stała (kwalifikowana)	58 449	93 461	7,5	151 910	6,4
Suma III	394 118	314 354	50,7	708 472	30,0
11. Wyrobnicy	92 115	206 767	12,0	298 882	12,7
Ludność rolnicza ogółem	776 236	1 580 655	100,0%	2 356 891	100,0%

O ile idzie o osoby zawodowo czynne (osoby główne) widzimy, iż właściwa ludność rolna stanowiła 28,8 %, a nawet łącznie z małorolnymi chałupnikami i ogrodnikami 37,3 %. Komornicy

oraz parobcy i służba stała i niestała stanowili 50,7 %, wyrobnicy 12 %. Łącznie więc kategorie bezrolnych 62,7%. Przeraziła wymowa tych cyfr maluje nam straszliwy wzrost proletaryzacji wsi,

¹ Tak np. Grabski, wyliczając poszczególne kategorie o s ó b głównych (zawodowo czynnych) dla służby podaje, nie wiadomo dlaczego, liczbę r o d z i n. (Społeczne gospodarstwo agrarne w Polsce. Warszawa 1923, str. 248).

Tabl. XXIV.

Struktura społeczna i gospodarcza ludności Księstwa Warszawskiego

	Warszawski		Krakowski		Kaliski		Radomski	
	Osoby gł.	Rodziny	Osoby gł.	Rodziny	Osoby gł.	Rodziny	Osoby gł.	Rodziny
I Dziedzice	4 214	4 385	502	1 386	766	2 571	473	1 423
II Dzierżawcy	727	2 078	359	1 065	728	2 399	402	1 200
III Dworscy	11 633	7 836	6 513	3 799	4 612	3 067	3 884	3 796
IV Do administracji dóbr używani	9 087	16 079	6 320	13 481	7 650	17 607	4 904	11 293
V Arendarze, pachciarze	922	3 968	58	206	264	1 030	1 976	7 777
VI Pracujący na roli	83 786	171 471	79 770	197 787	80 846	199 234	55 555	161 610
VII Komornicy	12 534	23 503	13 121	26 091	9 414	22 023	11 706	19 843
VIII Wyróbnicy	16 963	27 803	9 746	17 900	18 348	62 256	5 809	10 907
IX Duchowieństwo	1 109	2 554	1 112	447	700	612	669	316
X Słudzy kościelni	313	658	167	387	202	507	234	639
XI Urzędnicy, nauczyciele, wolne zawody	3 952	6 505	857	1 382	1 107	2 112	444	519
XII Służba	383	909	191	317	152	458	129	300
XIII Handel	3 239	9 624	2 200	5 376	1 750	5 935	1 595	4 698
XIV Gospody, traktyjnie, oberże, kawiarnie	63	306	23	64	38	164	11	10
XV Przemysł { Szylnicze	1 924	5 666	464	1 260	483	1 429	—	—
prop. { Karczmarze	1 921	6 513	1 718	6 726	1 796	6 701	446	1 398
nacyjny { Gorzelani	663	1 473	113	231	701	2 120	321	782
{ Piwowarzy	136	528	54	158	66	205	104	281
{ Melcarze	261	681	91	281	302	873	—	—
XVI Fabrykanci	126	381	33	101	97	440	10	13
XVII Rzemieślnicy	16 463	39 582	9 313	25 453	11 209	34 232	8 691	25 420
XVIII Z przemysłu żyjący	1 416	3 546	53	1 043	134	378	927	2 875
XIX Bez pewnego postanowienia	2 835	1 781	2 606	1 886	2 633	2 258	1 407	1 078
Ogółem	174 670	337 831	135 384	306 827	143 998	368 611	99 697	256 178
Pominięto osób	512 501		442 211		512 609		355 875	
Suma ludności	2 408		288		141		6 876	
	514 909		442 499		512 750		362 751	

gwałtowny przyrost ludności bezrolnej na niekorzyść rolnej, jako rezultat klęsk i ciężarów wojennych, rujnujących i niszczących sprzężaj, oraz zwłaszcza rugów przez właścicieli ziemskich na skutek dekretu z 21 grudnia 1807 r. wreszcie „dobrowolnego” opuszczania gruntów przez zropanczonych i zgębionych ciężarami i uciskiem chłopów. „Zdarzało się — pisze Krzyżtopór — że dziedzice nadużywając swej władzy... całe gromady porozpędzali; widziano wście z ziemią zrównane i całe ludności błakające się bez przytułku... Opuszczone pola przyłączano do folwarków lub oddawano Niemcom kolonistom”¹. Stają nam przed oczyma ponure sceny pastwień się różnych Jabłkowskich, opisane w pamiętniku Kazimierza Deczyńskiego². Zgroza powyższych cyfr jest tem większa, że wyrażają one tragedię chłopów polskiego nie w objawach indywidualnych, ale w jego miljonowej masie.

To też z całą obiektywnością stwierdza Wład. Grabski, iż w następstwie wspomnianego dekretu grudniowego „cała sfera bytu włościan

oddana została na igraszkę interesów osobistych. Za tę wolność przenoszenia się z miejsca na miejsce, którą otrzymał „chłop”, szlachcicowi przyznano tytuł prawny nieograniczonej własności ziem posiadanych przez chłopów... „Tym sposobem osiągnięto przystosowanie prawodawstwa cywilnego do interesów i klasowych pojęć właścicieli dóbr” (lc. str. 258/9). „Włościanie rolnicy, faktycznie od razu zepchnięci zostali prawie do położenia wolnych proletarijuszów”. — „W ten sposób... spełniono u nas ostateczny akt wywłaszczenia włościan, zakończający na razie długoletni ponury proces dziejowy” (str. 251/2).

Kodeks napoleoński przeprowadzający zasadę: „wolność osobista dla chłopów a ziemia dla szlachty-dziedziców”, pogorszył zwłaszcza położenie ludności rolnej w części przejętej w 1809 r. po Austrii. Księstwo Warszawskie zniosło bowiem prawodawstwo austriackie w tych częściach Księstwa, które przed r. 1809 od kilkunastu lat, a w obwodzie zamojskim od lat 37, bo od r. 1773 znajdowały się pod panowaniem Austrii. Kodeks francuski, nie uznając żadnych praw przez ludność

podług spisu zawodowego 1810 r. Tabela Generalna.

Poznański		Bydgoski		Płocki		Suma siedmiu departamentów		Osoby gł.		Lubelski	
Osoby gł.	Rodziny	Osoby gł.	Rodziny	Osoby gł.	Rodziny	Osoby gł.	Rodziny	%	Osoby gł.	Rodziny	
501	1 344	401	1 388	8 660	29 360	15 516	41 857	1,6	680	2 124	
743	2 090	636	248	1 218	3 545	4 813	12 625	0,5	220	673	
10 172	9 051	16 708	3 492	3 085	1 394	56 607	32 435	5,8	4 981	2 705	
17 810	30 892	7 641	13 664	7 658	8 681	61 070	111 697	6,2	3 901	9 093	
59	165	7	25	275	999	3 561	13 170	0,3			
90 769	158 697	48 513	119 018	71 409	109 522	510 648	1 117 339	51,7	84 762	196 320	
17 302	43 005	3 636	8 186	7 354	11 668	75 067	154 319	7,6	7 763	12 937	
14 145	29 042	8 426	26 343	18 678	32 516	92 115	206 767	9,4	1 900	4 930	
829	645	544	249	899	654	5 862	5 477	0,6	618	838	
253	596	203	480	153	339	1 525	3 606	0,1	95	248	
1 566	3 686	1 301	2 985	1 122	1 449	10 349	18 638	1,1	1 090	1 775	
301	959	167	480	125	265	1 448	3 688	0,1	103	277	
4 632	13 405	1 524	5 260	1 545	4 121	16 475	48 419	1,7	1 738	5 092	
81	268	1210	4113	9	6	1 564	5 407	0,1	1	2	
596	1 565	951	476	1 364	4 978	5 782	16 812		884	3 219	
1 636	6 046	952	914	1 360	4 729	9 849	35 117		2 035	7 088	
340	1 140	258	3 004	316	712	2 712	7 155	2,1	41	117	
190	745	67	697	42	100	659	2 266		26	94	
710	1 461	344	701	—	—	1 708	3 997		—	—	
179	589	120	372	125	280	690	2 176	0,0	31	100	
21 659	63 996	10 777	29 480	9 366	23 745	87 478	241 908	8,8	8 430	23 984	
842	2 264	566	1 346	1 062	2 942	4 998	14 389	0,5	284	1 530	
4 309	3 119	1 371	1 112	2 784	1 768	17 945	13 002	1,8	1 963	1 766	
189 624	374 770	106 452	224 282	138 609	243 773	988 934	2 112 272	100,0 %	121 623	274 912	
564 394		330 784		382 382		3 100 706			396 535		
16 816		6 576		3 646		36 751			60 482		
581 210		337 310		386 028		3 137 457			457 017		

nabytych, zniósł moc obowiązującą patentu pańszczytnianego Józefa II z r. 1786 oraz dalszych patentów ochronnych, ograniczających samowolę szlacheckiego ucisku pańszczytnianego¹. „przez to samo dozwolił on dziedzicom, jako nieograniczonym właścicielom gruntów włościańskich, wymagać podług upodobania od włościan tyle dni tygodniowo, ile odrabiali przed zmoderowaniem ich obowiązków pańszczytnianych przez patenta austriackie, a nawet nakładać nowe obowiązki”². Fakt ten musiał głęboko werznąć się w świadomość mas włościańskich i rzucić ponure światło na politykę własnego, narodowego rządu Księstwa.

V „Arendarze”. Sumienne i na szczegółowej analizie stosunków i ludności rolnej oparte badania Wł. Grabskiego i Z. Kiedroniowej pomijają jednak jedną nader ważną grupę ludności wprawdzie nie rolnej, ale odgrywającą w stosunkach dziedziczno-poddańczych nader doniosłą choć smutną rolę: jest to grupa typowych dla wsi pol-

skiej arendarzy i pachciarzy. Niestety, w spisie zaszyły widoczne opuszczenia, jak to wyżej zaznaczyliśmy. Chłop — poddany obok świadczenia w pracy, obowiązany był do szeregu świadczeń w gotówce lub w naturze, jak np. opłaty drogowe i mostowe i t. p. Pośrednikiem w ściąganiu między dworem a wsią był pachciarz, biorący daną daninę od dworu w warendę za określoną sumę roczną, którą ściągał następnie z sutą nawiązką od ludności wiejskiej.

Wszystkie powyższe grupy osób kategorii I do VIII włącznie związane są z pracą na roli lub rolnikiem, żyją z rezultatów pracy na roli, bez względu na stanowisko i funkcje jakie zajmują w piramidzie społecznej. Jedyne z grupy wyróbników należy część, może 1/5, policzyć na rzecz wyróbników miejskich, natomiast tu należy doliczyć większość osób grupy XV, tj. karczmarzy, gorzelanych, piwowarów i melcarzy, którzy podobnie jak arendarze byli jeno organami pomocniczymi possessorów dóbr w ściąg-

¹ Z tego powodu właśnie A. L. Rembowski gani to ustawodawstwo, iż „wdało się w zakres praw własności uprzywilejowanych stanów” i mówi nawet o „ujemnych wpływach” reform Józefińskich, zapominając dodać, że „ujemni” były one oczywiście tylko z punktu widzenia interesów egoistycznych — szlachty. (A. L. Rembowski, *Z życia konstytucyjnego w Księstwie Warszawskim*. Warszawa 1906, str. 147/8.

² Seweryn hr. Uruski, *Polemika o kwestji włościańskiej*, Warszawa 1857, str. 27.

¹ Adam Krzyżtopór, *O urządzeniu stosunków rolniczych w Polsce*. Poznań 1859, str. 344.

² M. Handelsman, *Żywot chłopów polskiego na początku XIX w.* Warszawa 1907.

ganiu danin i świadczeń od ludności pracującej na roli. Doliczając więc tu 1,3 % ludności grupy XV a potrącając 1,9 % na wyrobników miejskich, doszlibyśmy do cyfry 82,5 % ludności, reprezentującej sfery rolnicze lub żyjącej bezpośrednio z rezultatów pracy na roli.

Na elementy ludności, pozostającej poza sferą bezpośrednich stosunków rolnych przypada odsetek 17,5 %.

Na grupę IX, duchowieństwo świeckie i zakonne wszelkich wyznań i obrządków, przypada 0,6 % ludności, służy kościołowi, przeważnie organicznie, stanowią zaledwie 0,1 % (grupa X). Grupa XI obejmuje urzędników i oficjalistów państwowych, miejskich i prywatnych, oraz nielicznych reprezentantów zawodów wol-

„Dworsey“ i „Do Admini-
(Tabela szczegółowa dla Gru-

Tabl. XXV.

	Warszawski		Krakowski		Kaliski		Radomski	
	Osoby gł.	Rodziny	Osoby gł.	Rodziny	Osoby gł.	Rodziny	Osoby gł.	Rodziny
Administracja i nadzór dóbr:								
Murgrabiowie, marszałkowie, plenipotenci, komisarze, administratorzy, sekretarze, rezydenci, konjuszy, z gotowego żyjący	1 381	3 330	392	539	36	70	63	93
Ekonomowie, pisarze, karbowi, polowi	1 730	3 180	1 315	3 050	1 048	2 122	1 950	4 782
Włodarze	980	2 312	1 246	3 698	1 101	3 054	274	797
Leśniczowie, nadleśni	50	117	111	315	36	100	266	747
Suma I	4 141	8 939	3 064	7 602	2 221	5 846	2 553	6 419
II Służba dworska:								
Służący	3 954	1 273	4 451	1 132	2 694	698	458	229
Służące	3 787	310					1 023	197
Suma II	7 741	1 583	4 451	1 132	2 694	698	1 481	426
III. Służba stała (kwalifikowana):								
Ogrodnicy	628	1 473	—	—	218	544	225	565
Kucharze, kredensowi	479	708	407	561	466	839	397	679
Lokaje	1 122	1 191	696	450	751	537	710	815
Strzelcy	109	155	40	56	81	138	56	90
Gajowi	847	2 108	623	1 911	762	2 167	416	1 211
Owczarze	873	2 397	379	1 190	1 055	4 054	295	857
Owczarkowie	323	117	122	115	342	222	78	70
Pastuchy	2 069	2 723	—	—	1 417	2 938	1 015	1 468
Stangreci	488	582	152	148	453	548	267	358
Fornale, rataje	1 540	1 562	1 170	1 446	1 642	2 342	715	953
Skotarze	—	—	1 310	1 645	—	—	330	711
Stróże	216	375	419	1 045	160	301	250	467
Suma III	8 894	13 391	5 318	8 537	7 347	14 630	4 754	8 244
Ogółem	20 720	23 915	12 833	17 280	12 262	20 674	8 788	15 089

nych, architektów, aktorów, malarzy, metrów, nauczycieli i dyrektorów szkół oraz uczniów, stanowiąc zaledwie 1,1 % ludności. Widzimy narodziny rodzimej biurokracji; poseł Godlewski stwierdza w znanej swej mowie sejmowej, iż „nowa forma administracji krajowej rodzicielką jest około 9000 urzędników i officyalistów“. Wreszcie grupa

XII reprezentuje służbę zdrowia, doktorów, chirurgów, akuszerów i akuszerki, aptekarzy, cyrulików i konowałów (patrz szczegółową Tab. Nr. XXVII) i stanowi odsetek 0,1 ludności krajowej. Łącznie stanowią cztery powyższe grupy IX—XII, reprezentujące naogół inteligencję zawodową, 1,9 % ogółu ludności.

nistracji dóbr używani“.

py III i IV tabeli XXII).

Poznański		Bydgoski		Płocki		Suma 7 departament.		Lubelski	
Osoby gł.	Rodziny	Osoby gł.	Rodziny	Osoby gł.	Rodziny	Osoby gł.	Rodziny	Osoby gł.	Rodziny
840	1 394	84	118	69	70	2 865	5 614	489	1 562
1 237	1 821	838	1 148	1 434	1 863	9 552	17 966	871	2 371
1 551	3 646	577	1 218	439	634	6 168	15 359	514	1 285
89	316	50	178	84	190	686	1 963	164	401
3 717	7 177	1 549	2 662	2 026	2 757	19 271	40 902	2 038	5 619
3 405	2 555	—	—	187	81	—	—	372	383
2 639	513	15 894	2 610	1 465	171	—	—	2 420	187
6 044	3 068	15 894	2 610	1 652	252	39 957	9 769	2 792	570
1 399	2 063	192	467	250	324	2 912	5 436	320	866
579	980	133	182	284	305	2 745	4 254	436	599
924	468	246	145	489	200	5 056	3 806	819	485
210	386	69	68	79	106	644	999	61	78
1 345	3 553	451	1 229	530	1 262	4 974	13 441	312	822
4 619	8 660	1 342	4 532	866	2 316	9 429	24 006	264	603
2 097	1 009	512	395	655	463	4 129	2 391	33	28
—	—	—	—	—	—	4 501	7 129	632	630
720	680	176	123	431	313	2 681	2 722	708	653
1 981	2 440	2 649	1 800	1 383	324	11 080	10 867	—	—
3 427	7 358	983	2 630	1 955	1 211	8 005	13 555	334	579
917	2 100	153	313	143	250	2 258	4 851	129	250
18 928	31 148	7 250	12 585	7 065	7 074	58 449	93 461	4 052	5 593
27 982	39 943	24 349	17 156	10 743	10 075	117 677	144 132	8 882	11 798

Struktura ludności rolnej po-
(Tabela szczegółowa)

Tabl. XXVI.

	Warszawski		Krakowski		Kaliski		Radomski	
	Osoby gł.	Rodziny	Osoby gł.	Rodziny	Osoby gł.	Rodziny	Osoby gł.	Rodziny
I. Ludność rolna :								
a) Rolnicy niepańszczyzniani:								
Czynszownicy	43	184	16	102	636	2 897	50	195
Okupnicy	—	—	—	—	2 321	9 148	—	—
Koloniści	185	695	—	—	—	—	6	24
Rolnicy miejscy	55	109	—	—	2 030	6 490	1 836	6 128
b) Rolnicy pańszczyzniani:								
Kmiecie (całorolnicy)	21 641	81 763	8 019	29 803	2 070	8 842	18 573	72 038
Półrolnicy	17 197	66 255	11 158	44 588	15 707	63 509	6 698	28 386
Zagrodnicy	1 720	4 445	20 760	73 778	8 448	34 039	10 537	37 300
Suma I	40 841	153 451	39 958	148 271	31 212	124 925	37 700	144 071
II. Ludność chałupnicza :								
Ogrodnicy	1 155	2 956	583	973	7 856	28 466	—	—
Chałupnicy	1 288	3 741	12 548	41 909	9 817	35 884	4 147	12 350
Suma II	2 443	6 697	13 131	42 882	17 673	64 350	4 147	12 350
III. Ludność bezrolna :								
Parobcy	26 048	10 495	14 489	5 476	18 856	8 229	11 843	4 615
Dziewki	14 452	828	12 197	1 158	13 105	1 730	1 865	574
Suma III	40 502	11 323	26 686	6 634	31 961	9 959	13 708	5 189
Ogółem	83 786	171 471	79 770	197 787	80 846	199 234	55 555	161 610

Służba zdrowia

Tab. XXVII.

(Tabela szczegółowa do Grupy XII)

Wyszczególnienie	War- szawski	Kra- kowski	Kaliski	Radomski	Poznański	Bydgoski	Płocki	Lubelski
Aptekarze	33	38 ^a	15	13	52	35	15	12
Akuszerzy	46	—	—	—	17	14	3	—
Akuszerki	44	23	29	20	23	10	14	11
Chirurgowie	63	54	8	17	37	30	16	13
Doktorzy	54	34	11	13	21	22	6	22
Cyrulicy	131	42	87	64	146	53	67	43
Konowaly	8	—	2	2	5	3	4	1
Dentyści	2	—	—	—	—	—	—	—
Fizycy	1	—	—	—	—	—	—	—
Ogółem	382	191	152	129	301	167	125	102

Właściwa twórczość rzemieślnicza przemysłowa ujęta jest przez grupy XVI do XVIII: „fabrykantów”, rzemieślników oraz osoby z „przemysłu” żyjące. Oczywiście nazwy te wyobrażają treść zgoła różną od tego, co kryje się pod analogiczną terminologią dzisiejszą. Pod nazwą „fabrykantów” rozumiano wówczas naj-

częściej samodzielnych rzemieślników; istotnie spis zawodowy 1810 r. pomieścił np. w grupie „fabrykantów” sukienników. Że nie są to fabryki, ani nawet większe warsztaty, dowodzi już ich wielka liczba: w dep. poznańskim wymienia spis 2 427 fabrykantów sukna (osoby główne), w bydgoskim 1 154, warszawskim 257, kaliskim 323,

dług spisu zawodowego 1810 r.
do Grupy VI).

Poznański		Bydgoski		Płocki		Suma 7 departament.		Lubelski	
Osoby gł.	Rodziny	Osoby gł.	Rodziny	Osoby gł.	Rodziny	Osoby gł.	Rodziny	Osoby gł.	Rodziny
6 516	25 607	351	1 280	2 478	10 029	745	3 378	—	—
540	1 763	168	525	257	718	11 666	45 064	—	—
6 609	25 892	9 717	33 560	11 974	45 155	191	719	—	—
8 224	33 764	10 675	43 363	3 477	12 469	4 886	15 733	—	—
5 200	20 993	4 368	6 720	3 311	9 782	78 603	297 053	13 976	24 801
27 089	108 019	25 279	85 448	21 497	78 153	73 136	292 334	42 225 ^a	141 000
10 541	38 722	10 394	26 527	8 103	26 668	54 344	187 057	—	—
10 541	38 722	10 394	26 527	8 103	26 668	223 571	841 338	56 201	165 801
30 679	11 290	12 518	7 018	25 836	3 870	9 594	32 395	1 054	3 258
22 460	666	322	25	15 973	831	56 838	185 801	7 848	23 497
53 139	11 956	12 840	7 043	41 809	4 701	66 482	218 196	8 902	26 755
90 769	158 697	48 513	119 018	71 409	109 522	140 269	50 993	11 443	3 295
						80 376	5 812	8 216	469
						220 645	56 805	19 659	3 764
						510 648	1117 339	84 762	196 320

^a „gospodarze”.

płockim 174. Należało więc tę kategorię osób z grupy XVI wyłączyć i zaliczyć je do grupy XVII rzemiosł.

Pozostała reszta „fabrykantów” — również nie ma nic wspólnego z dzisiejszym pojęciem fabryki. Należało tu parę większych warsztatów „meblów”, pojazdów, świec i wosku, papieru, laku, cykorji, kart, octu, oleju, szkła, pończoch, wytwórców tabaki, hamerników, popielarzy, smolarzy, ogółem w 7 departamentach zaledwie 690 osób głównych. Najniższą ilość wykazuje dep. radomski (10), najwyższą poznański (179), warszawski (126) i bydgoski (120).

Wprowadzie Rząd Księstwa szukał nowych dróg rozwoju i popierania przemysłu. W „Instrukcji dla Rad Departamentowych”, wydanej w r. 1808 przez ministra spraw wewnętrznych, pisze o przemysle: „Niemasz dzielniejszych do zachęcenia człowieka do pracy środków, iak iest wolność użycia sił swoich fizycznych i moralnych, i zabezpieczenie własności. Konstytuicya nasza zniosła niewolę, wszystkich Obywatelów równych w Obliczu Prawa uczyniła, Stan Osób pod Opiekę Trybunałów oddała. Siłę człowieka przemysł po-

większa, rozmaite wynalazki, Machiny, Narzędzia, Nauka, wprawa są owocem tego przemysłu. Ułatwienie ich, rozszerzenie, zachęcenia, przez nadgrody i pochwały, prawdziwym są dla kraiu dobrodziejstwem. Zmierzaiać do tego celu, przełożenia Rad Departamentowych mile zawsze od Najjaśniejszego Pana przyjęte będą... Niemasz kwitnącego rolnictwa, gdzie niemasz rzemieślniczego przemysłu. Im liczniejsi i zamożniejsi są rzemieślnicy, tym więcej płodów surowych rolnik zyskownie zbyć może. Wzajemna potrzeba nierozdzielny węzeł Wsi i Miasta połączyła. Mamy niezaprzeczone ślady kwitnącego tych ostatnich u nas Stanu. Otwarta ze wszech stron posada Kraiu Naszego. Woyny i winy nasze przyprowadziły ie do tego nędznego Stanu, w iakim ich dziś widzimy. Wzniosą się za wzrostem przemysłu a za podniesieniem Miast, rolnictwo poydzie w górę, powiększa się Bogactwo i Sily, Narodowe. W zachęceniu Rzemiosł i Fabryk te na pierwszym mieć należy względzie, które plody kraiove przerabiają. Kuźnice, Huty i Hamernie, Browary i Gorzelnie, Garbarnie, Warsztaty Sukień, Papiernie, Fabryki Faiansów, Prządki i Tkacze,

^a W tem 24 „aptekarsów subiekta”.

Blichy i Kalandry, i niezliczona innych Rzemiosł i fabryk liczba oczekują zachęcenia i pomocy Rządowej. Rady Departamentowe, najlepiej potrzeb w tym względzie swych Departamentów świadome, najskuteczniej w tej mierze Rząd oświecić mogą¹.

W celu zrealizowania wyluszczonego tu programu popierania przemysłu wydano szereg zarządzeń celnych oraz ulg fabrykantom i rzemieślnikom obcokrajowym, którzy przynosili się do kraju, ale trzeba było dłuższego czasu, aby mogły one wydać większe wyniki. To też w cyfrach naszych są one jeszcze niewidoczne.

Co do grupy XVII „rzemieślników“ i XVIII osób z „przemysłu“ żyjących — to obie te grupy obejmują wyłącznie rzemiosło i drobnych producentów. Zwłaszcza grupa XVIII nie reprezentuje żadnego właściwego przemysłu w znaczeniu dzisiejszem. Raczej przeciwnie. Wobec zamożniejszego rzemiosła cechowego z grupy XVII, skupia ta grupa rzemiosło niecechowe, a więc niezorganizowane, uboższe, oraz powstający proletarijaty miejski, wyrobników dziennych, jak drwale, tracze, pilarze, flisy, szypry, berlinkarze, przewoźnicy, retmani, rybacy, stróże nocni, wozni, sieczkarze, słoniniarze, solarze, szwaczki, praczkę; tu należały również osoby pracujące dla zbytłownych lub wyższych potrzeb — w miastach a więc z natury rzeczy mniej liczne zawody, jak drukarze, bilardziści, fryzjerzy, dorożkarze, brukarze, froterzy, hecymistrze, perukarze, piernikarze, pasztetnicy, cukiernicy, makaronicy, dystylatorowie, ptasznicy, obraźnicy, fechtmistrze, katarzyniarze, wreszcie grabarze.

Jak widać z Tabl. XXXVIII, stanowił tworzący się proletarijaty miejski, wyrobniczy, wraz z służbą i wszelkiego rodzaju osobami bez określonego zajęcia w Warszawie masę obejmującą 16 612 osób a więc przeszło 21 % ogółu ludności stolicy. W Krakowie wymienione kategorie wykazują 8 788 osób czyli 37 % ludności, wreszcie w Poznaniu 5 986 osób t. j. również 37 %. Zubożenie i proletaryzacja miast prowincjonalnych są większe niż stolicy.

Właściwy większy przemysł reprezentują tu jedynie hutnicy (dep. krakowski 133, radomski 5, plocki 3) oraz robotnicy kopalń: w dep. krakowskim (powiat krzeszowski) 69 górników i 82 „knapów“ oraz w dep. radomskim 675 górników. Byli to ludzie żonaci, z rodzinami. W krakowskim stanowiły rodziny górników 237 osób, knapów 262, w radomskim rodziny górników 2 144 osób.

Cyframi temi nie są objęte saliny w Wieliczce; pracowało tam w r. 1808 górników wykwalifikowanych 300, ponadto 100 pomocników „wprawionych do roboty górniczej“, wreszcie kilkuset prostych robotników, tak iż saliny zajmowały „circa 1000 ludzi z żołnierzami“. Oprócz cudzoziemców w fabrykach i kopalniach, zarówno prywatnych jak rządowych, pracowali chłopcy pańszczyzniani, spełniając najcięższe roboty².

Ogółem stanowi rzemiosło 8,8 % ogółu osób głównych, grupa osób z „przemysłu“ żyjących oraz „fabrykantów“ 0,5 %. Cała zatem produkcja rzemieślnicza — przemysłowa wynosi zaledwie 9,3 % osób czynnych zawodowo, i obejmuje już w tej cyfrze zarówno rzemiosła chrześcijan jak i żydów, zarówno w mieście jak i na wsi! Dopiero te cyfry przedstawiają nam prawdziwy stan rozwoju ówczesnej produkcji rzemieślniczo-przemysłowej i korygują ten obraz, jaki otrzymuje się na podstawie nieścisłego wyróżniania ludności na miejską i wiejską.

A zarazem, dopiero na tle tak ustalonych rezultatów rysuje się właściwe znaczenie grupy XV, propinacyjno-gorzelnianej. Widzieliśmy wyżej z Tablicy X, iż tylko w 4 departamentach: kaliskim, poznańskim, bydgoskim i plockim wyrobiono w 1808 r. piwa szlacheckiego 4 772 057 garnce, dubeltowego 26 331 garnce, wreszcie gorzałki 141 265 garnce. Niestety są to dane niezupełne. Dlatego lepiej nas informują o znaczeniu tej gałęzi przemysłu cyfry statystyki zawodowej z r. 1810 w grupie XV. Obejmuje ona karczmarzy, piwowarów, gorzelanych i „melcarzy“, a łącznie z 5 782 szynkarzami przeważnie miejskimi stanowi masę 20 710 osób zawodowo czynnych, czyli 2,1 % ogółu tychże osób, a więc — mimo widocznych opuszczeń w dep. radomskim — więcej niż grupy IX do XII, a więc duchowieństwo, służba kościelna, urzędnicy i wolne zawody, nauczycielstwo i służba zdrowia łącznie! Reprezentuje ona istotnie największy przemysł krajowy, mimo, iż były to wszak dopiero początki rozwoju gorzelnictwa, opartego o uprawę kartofli. Skupia ta gałąź sama jedna 2,1 % ogółu osób czynnych zawodowo, gdy cała pozostała produkcja przemysłowo-rzemieślnicza, wynosząca 9,3 %, rozprasza się między przeszło 150 zawodów, rzemiosł i zajęć.

Potwierdzają ten rezultat naszej analizy statystycznej głosy współczesnych, oparte na bezpośredniej obserwacji. J. B. Flatt w swym *Opisie Księstwa Warszawskiego* z r. 1809 wskazuje na każdym kroku, jak ważną gałęzią w życiu

¹ Archiw. Akt Prawodawczych Sekretarjatu Stanu Księstwa Warszawskiego. Nr. 73, R. 1808 cyt. przez Ks. A. Wóycickiego w dziele zbiorowem *Dzieje gospodarcze Polski Porozbiorowej*. Warszawa 1922, II, str. 133.

² tamże, II str. 134.

ówczesnem była propinacja. Wystarczy wymienić kilkanaście miast i miasteczek z pośród przeszło dwustu przezeń wymienionych; wszędzie ten sam stały zwrot: „Gniezno”: Teraz żyją mieszkańcy z robienia gorzałki, z rzemiosł, a żydzi z kupiectwa” (str. 83). Oborniki: mieszkańcy żyją z propinacji i rolnictwa (85), Szamotuły, mieszkańcy żyją z rolnictwa, szynku i rzemiosł; Sieraków: mieszkańcy żyją z rolnictwa, rękodziel i propinacji; Pniewy: mieszkańcy żyją z rolnictwa, rzemiosł i propinacji; Babimost: żyją z rolnictwa, sukiennictwa, robienia piwa i gorzałki; Włocławek: żyją z propinacji, rękodziel i kupiectwa, Kowal: żyją z rolnictwa, propinacji, rękodziel; Inowrocław: żyją z propinacji, rolnictwa, rzemiosł i kupiectwa; Kutno: „żyją z wielkiej propinacji” i t. d. Zbyt cenna chyba udowodniać, że jeszcze większe znaczenie miała gorzelnia i karczma po wsiach, jako doniosłe źródło dochodów właścicieli ziemskich. Bez przesady można powiedzieć, że u podstawy ówczesnego ustroju, wspartego na pracy pańszczyznianej, stała gorzelnia, browar i karczma, że masowe upajanie ludności było nieodłącznym korelatem tego ustroju, który z propinacji czerpał poważne źródło swego dochodu i w którym karczmarz-propinator był taksamo niezbędną figurą, jak arendator-pachciarz lub ekonom.

Cyfry przytoczone powyżej wyrażają na swój sposób, co w innym związku wyraził prof. Michał Bobrzyński, iż historia karczm i prawa propinacji odzwierciedla historję gospodarczą Polski wogóle, a stosunek szlachty i mieszczan do chłopów polskiego w szczególności¹. Istotnie, historia karczm jest ściśle z historją kraju związana, bo sięga zarania dziejów polskich i jest poświadczona źródłowo już przed rokiem 1000 naszej ery. Bolesław Chrobry, zakładając arcybiskupstwo w Gnieźnie, nie omieszkiał je uposażyć obok innych dochodów, również i dziesięciną karczem, plenariis decimationes tabernarum. Ze korzystano z tego prawa wydatnie, wskazuje wzmianka Długosza, jakoby lud nasz wiejski „skłonny” był do opilstwa (plebs rusticana in ebrietatem proclivis). Nietylko we wsiach na prawie niemieckiem odbywały się sądy gminne w karczmie, ale nawet duchowni, sądy kościelne w karczmie odprawiali². Dziedzic wsi nadając prawo propinacji czy to sołtysowi, czy plebanowi, sam zatrzymywał również karczmę

dla siebie tak, że „na obszarze jednej i tej samej wsi kilka karczem i kilku właścicieli konkurowało między sobą w wyszynku napojów gorących dla tej samej ludności”³. Liczba karczem rosła zwłaszcza wskutek rozradzania się szlachty i działów wsi⁴, a w związku z rozdrobnieniem posiadania i poszukiwaniem źródeł dochodów równolegle wzrastał ucisk i rozpajanie ludu. Ciągnąc zaś łatwe, bo nie wymagające żadnych zachodów zyski z gorzelni i browaru, puszczonej za określoną rocznie sumę w arendę, zwalano odium tego ohydneho procederu na żydów.

Przed rozbiorami, konstytucje sejmu 1768 r. ze stanowczością zastrzegły się przeciw mieszanu się władzy publicznej w stosunek między panem i poddanym, orzekając w art. IX praw kardynalnych (Volum. leg. VII, 600): „całość dominii et proprietatis stanu szlacheckiego nad dobrami ziemskimi i ich poddanymi podług praw statutowych nigdy odejmowana ani zmniejszana być nie ma”.

„W tych słowach — powiada M. Bobrzyński — leżała uroczysta sankcja wyłączności prawa propinacji i przymusu brania napojów z karczmy dworskiej, bo oboje to należało do „całości dominii et proprietatis”⁵.

A co tu wypowiedziano w stosunku do dóbr ziemskich, to samo głosi zaraz następna konstytucja z r. 1775 wobec miast. „Miasta i miasteczka dziedziczne, ziemskie, zupełnej woli i rozrządzeniu dziedziców zostawują się”. (Volum. leg. VIII, 144).

W dobie o której mówimy, podkreślał tę dziejową rolę panów i szlachty W. Surowiecki. „Nieukontentowanie z uciskiem najwięcej skłaniają ludzi do pijaństwa, jakoż doświadczenie często dowodzi”... „Panowie, którzy tak mocno szkodzą na pijaństwie poddanych, są najczęściej sami główną przyczyną tej rujnującej ich wady. Niemasz rodzaju dochodu około którego by z większą chodzili skrzętnością, gdzieby więcej używali podłych i niegodziwych sposobów, jak w propinacjach”... „Oszusty, złodzieje, żydy, są ulubionymi ich sprzymierzeńcami na złupienie ubogiego chłopu; takich ludzi używają na wyludnienie z niego pieniędzy... Obmierzłe te systema dziedziców ruskich długo nieznane w Polsce, zaczyna się już teraz mocniej rozszerzać i wszędzie okropne rodzi skutki”⁶.

¹ „Ciekawa jest historia karczm Polskiej i połączonej z nią propinacji, gdyż odbijają się w niej w sposób jaskrawy te wszystkie przeobrażenia, które naród Polski przechodził w rozwoju swoim społecznym”. (Michał Bobrzyński, *Prawo propinacji w dawnej Polsce*, Kraków 1888, str. 4)

² tamże, str. 15.

³ tamże, str. 20.

⁴ Id. str. 21.

⁵ M. Bobrzyński, *Prawo propinacji*, str. 44.

⁶ W. Surowiecki, *Uwagi względem poddanych w Polsce i projekt ich uwolnienia*. 1807. (Wyd. Turowsk., str. 195).

Zdawałoby się, iż konsekwencją tych narzekań na opilstwo będzie dążność do zamknięcia gorzelni i karczem. Tymczasem skończyło się jedynie na usunięciu żydów od wyrobu i wyszynku trunków, dekretem z 30 X 1812 r. Natomiast samo gorzelnictwo otoczono specjalną opieką. Wobec kryzysu rolnego i zamknięcia drogi zbytu zboża do portów bałtyckich szukano nowych źródeł dochodu, i nawet Surowiecki, mimo walki z rozpajaniem ludu, wskazuje posesorom, iż hodowla zwierząt gospodarskich oraz „wypalanie wódek i spirytusów... są jedynymi środkami, któremi się teraz ratować powinni”¹.

W tych warunkach zrozumiałą jest opieka, jaką otaczano tę właśnie gałąź produkcji. Gdy po upadku Księstwa i utworzeniu Rządu Tymczasowego w Królestwie Polskiem rozpoczynano pertraktacje handlowe z Prusami i Austrią, wówczas w instrukcji dla komisarzy, wyznaczonych do negocjacji, wysunięto wódkę właśnie na czoło zabiegów, starając się jej zapewnić wolny rynek zbytu w portach morza Bałtyckiego².—

Co do reszty produkcji przemysłowej, to Tab. Nr. XXIX podaje szczegółowe wyliczenie 45 najważniejszych liczebnie rzemiosł, oraz czeladzi rzemieślniczej. Spis zawodowy 1810 r. potwierdza wyniki spisu 1808 r. Liczby rzemieślników w poszczególnych departamentach na ogół pokrywają się z rezultatami spisu 1808 r. Potwierdza ten spis ustalony już wyżej fakt, iż rzemiosło ówczesne nie wykazuje większego zróżniczkowania lub zaczątków koncentracji; było

rzemiosłem jednoosobowym samodzielnych majstrów, nie zatrudniających, z drobnym zaledwie wyjątkiem, czeladzi, na co wskazuje niezwykle drobna ilość czeladników. Co do terminatorów widoczne są opuszczenia, spis wykazał ich 989, wyłącznie w dep. warszawskim.

Spis austriacki ludności Krakowa w 1804 r. wykazał tam na 25 750 osób 1 702 majstrów, 719 czeladzi i 635 terminatorów, z czego na żydów przypadało 298 majstrów, 22 czeladzi oraz 33 terminatorów³. Toruń, który miał wedle spisu pruskiego r. 1800 — 8 924 mieszkańców, w tem 4 482 mężczyzn i 4 442 kobiet wykazywał co do składu społecznego na 2 500 samodzielnych gospodarzy 1 497 synów tychże. Czeladzi było tylko 302, terminatorów 183⁴. Podobnie w 1800 r. w Gdańsku, liczącym 46 465 osób, w tem 22 997 mężczyzn, i 23 468 kobiet. Z ogółu mężczyzn było osób głównych 12 496, ich synów 8 094. Czeladzi 1 417, terminatorów 990.

Wśród rzemiosł wysuwają się na czoło rzemiosła pracujące dla zaspokojenia codziennych potrzeb szerokich mas ludności, a więc szewcy, krawcy, młynarze, piekarze, rzeźnicy, kowale, kuśnierze, murarze, stolarze, cieśle, garncarze, bednarze, garbarze, kołodzieje i t. d.

Poza tem jednak zaznacza się już większy rozwój sukiennictwa w poznańskim i bydgoskim w związku z wysokim rozwojem w tych dep. hodowli owiec. Wreszcie widzimy pierwsze zaczątki rozwoju garbarstwa, w związku z dostawami na potrzeby armji.

„Tabella skór z 7 departamentów”.

Tabl. XXVIII.

(Rkp. Bibliot. Ordyn. Zamojskich Nr. 1789 karta 587)

Departament	Końskich	Wolowych	Krowich	Cielęcych	Kozich	Owczych	Psich	Razem sztuk
Bydgoski	1 478	4 270	6 791	15 258	243	9 569	109	37 718
Kaliski	1 195	4 157	6 253	13 964	44	2 902	97	28 652
Warszawski	1 939	14 860	13 721	21 157	2 833	8 528	96	63 134
Krakowski	—	—	—	—	—	—	—	22 286
Siedlecki	—	—	—	—	—	—	—	30 194
Łomżyński	2 927	5 120	5 781	8 082	—	—	—	21 910
Lubelski	1 745	5 997	5 882	17 133	—	—	—	30 757

¹ W. Surowiecki, *O rzekach i splawach krajów Księstwa Warszawskiego*. 1811. (Wyd. Turowsk., str. 298).

² Quant aux productions de l'industrie, on ne peut dire que les principaux objets que les eaux de vie, le suif, la potasse qui s'exportent pour être vendu dans les ports de la Baltique. Dans aucun cas, excepté ceux de guerre ou de disette, nous ne devons chercher à entraver l'exportation des eaux de vie; et par conséquent si les Prussiens ou Autrichiens veulent établir des droits sur cet objet, nous devons chercher qu'ils soient aussi modérés que possible" (Instrukcja ministra finansów Gouriewa), cyt. Bojasiński, J.: *Rządy Tymczasowe w Królestwie Polskiem*. (Warszawa 1902, str. 256). Nie jest wreszcie przypadkiem, że pierwszą instytucją prawa polskiego, która jak z dumą podnosi M. Bobrzyński, została opracowana w całym jej dziejowym rozwoju, jest właśnie ksiązka Bobrzyńskiego, poświęcona historii karczm i prawa propinacji w Polsce (loc. cit., str. 3).

³ S. Beredetzky: *Reisebemerungen*. T. II, 39.

⁴ A. Holsche: *Geogr. u. Statist.* T. III, 230.

Powyższe dane nie pochodzą z jednego czasu. Cyfry dla depart. bydgoskiego, kaliskiego i warszawskiego są z r. 1807, dla pozostałych departamentów z r. 1812. Ogółem wyprawiono według tego niepełnego wykazu w 7 departamentach 234 651 skór. Sprawozdanie kończy się uwagą, iż „niezamożność rzemieślników, brak tranu i kory dębowej, wreszcie bliskość granicy pruskiej, gdzie doskonałej skóry wyprawiają, przeszkadzają do wzrostu garbarni“. Widać w dobie Księstwa zainteresowanie w kierunku stworzenia garbarstwa fabrycznego. W 1807 r. pojawia się w „*Korespondencji w materjach Kraju i Narodu*“, obszerny traktat techniczny o sztuce garbarskiej (str. 277). W 1814 r. wyznaczyło Tow. Przyjaciół Nauk medal złoty jako nagrodę dla tego, kto pierwszy zaprowadzi „fabrykę wyprawy skór podług przepisów Segnina“.

Atoli dla historii rozwoju przemysłu ciekawym i doniosłym jest rozwój nie tylko tych rzemiosł „masowych“ — ale właśnie rozwój specjalizacji w obrębie pewnej, choćby szczuplejszej gałęzi produkcji, jako ogniwo pośrednie w procesie powstawania Manufaktury. W tym względzie można naogół stwierdzić na podstawie spisu 1810 r. duży względnie rozwój specjalizacji, przedewszystkiem w przemyśle metalowym. Obok uwidocznionych w tabeli rzemiosł masowych: kowali, ślusarzy, blacharzy, kotlarzy, mosiężników i gwoździarzy, spis 1810 r. wykazał po kilkunastu lub kilku bronzowników, polerników, formiarzy, iglarzy (dep. poznański 17, płocki i warszawski po 3), „robiących instrumenta“, rusznikarzy (dep. radomski 26, krakowski 6, lubelski 11), konwisarzy, ludwisarzy, mieczników i szpadników, nożowników, ostrogarzy, pilnikarzy (dep. warszawski 11), platerników, fryszerów, hamerników i gwichciarzy (dep. radomski 191), szpilkarzy (dep. krakowski 6), świderników (dep. poznański 2), puszkarzy (dep. warszawski 18, poznański 12, bydgoski 9). — Nie tak obszerna jest specjalizacja w innych gałęziach produkcji. Wyróżniamy jednak w zakresie wyrobów drewnianych takie gałęzie specjalne jak klepkarze, szkuciarze, szkudlarze, koszykarze, koryciarze, taczkarze, tokarze, koleśnicy i pojazdnicy, kopyciarze i krześlarze.

Również spotykamy niektóre rzemiosła specjalne, wskazujące na zaspakajanie potrzeb nie tylko masowych, lecz już subtelniejszych, a nawet zbytkownych. Są tu zatem tapicerzy (dep. warszawski 29, krakowski 3), pończosznicy (pozański 7, warszawski 4, bydgoski 1), pergaminarze (kaliski 3), parasolnicy, szcztokarze, sitarze, pieczeniarze (warszawski 7, kaliski 5, poznański, bydgoski i lubelski po 2), optycy (kaliski 3), organmistrze

(warszawski 25, krakowski 5, poznański 2), guzikarze (warszawski 7, poznański 13), szlifierze, skalcarze, stawiarze, paciornicy (krakowski 8), waciarze (warszawski 11, kaliski 5), lukarze, haftarze.

Dekretem z 20 marca 1809 r. starano się ściągać rzemieślników z zagranicy, uwalniając ich na lat 6 od wszelkich ciężarów, oraz od służby wojskowej, „chcąc, ażeby w Księstwie Warszawskim rolnictwo, fabryki, rzemiosła i każdy gatunek przemysłu użytecznego mogły być do jaknajlepszego przyprowadzone stanu“. Pod karą konfiskaty wzbraniano w interesie kielkującego przemysłu sukienego, wnijsia towarom i przedzy bawelnianej rękodzielnicy pruskiej.

Na handel w obszerniejszym tego słowa znaczeniu przypadają grupy XIII i XIV; pierwsza reprezentuje właściwy handel towarowy i pośrednictwo, druga gospody, oberże, traktjennie i kawiarnie. Ta ostatnia wykazuje 1564 osób zawodowo czynnych, 0,1 % ogółu osób czynnych zawodowo. Podróżowanie nie należało wówczas do przyjemności. „Karczmy, drogi i mosty są jak wiadomo w bardzo złym stanie. W gościach nie można się spodziewać ani cieplej izby, ni pościeli ni usług, ni jadła, ni obroku. Kto nie chce być głodnym w gościach, kto nie chce leżeć na gołej ziemi i zabierać gości nieproszonych, niech wszystkie potrzeby z sobą przywozi“¹.

Ciekawe światło na rozpaczliwy stan komunikacji lądowej rzuca Surowiecki. Drogi istniejące nadawały się do użytku jedynie przez krótki okres letni. Wiosenne i jesienne roztopy oraz zasypy śnieżne zimą czyniły je nad wyraz trudnymi do przebycia. „Do głównych przyczyn nędznego stanu włościan i częstego upadku dziedziców dóbr ziemskich w Polsce, śmiało liczyć można zwyczajne przewozy lądowe produktów wewnętrznych“. Cóż „że wszędzie zapasy ich są u nas wielkie, skoro miejsce ich odbytu pospolicie odległe“. Przewóz porą suchą odrywał włościan od zniw, kośby i młocki, więc „rozsyłanie płodów odbywa się zwyczajnie w jesieni, w zimie i na wiosnę“, kiedy dni są krótkie a drogi i przeprawy trudne. Wprawdzie przy przewozach posługiwano się „pańszczyzną, która napozór nic nie kosztuje“. Jest jednak straszliwą stratą. „Najmniejszy przewóz wymagając mnóstwa zwierząt i rąk ludzkich odrywa je od prac użytecznych... Ludzie i zaprzęgi muszą się tulać w mordującym próżniactwie po dalekich drogach“. Często podróż kilkanaście mil w kraju więcej ludzi nabawia kosztów i pracy, aniżeli przeprawa za morze“. Pogarszają komunikacje częste wylewy rzek „zatarasowanych tamami, jazami, groblami

¹ J. Flatt: *Opis Księstwa Warszawskiego*. Poznań, str. 76.

Spis rzemioł w 1810 r.

Tab. XXIX.

(Tablica szczegółowa do Grupy XVII).

Nazwa rzemiosła	Warszawski		Krakowski		Kaliski		Radomski		Poznański		Bydgoski		Płocki		Lutelski	
	Osoby główn- ne	Ro- dziny	Os. gl.	Ro- dziny	Osoby główn- ne	Ro- dziny	Os. gl.	Ro- dziny	Osoby główn- ne	Ro- dziny	Osoby główn- ne	Ro- dziny	Os. gl.	Ro- dziny	Os. gl.	Ro- dziny
Szewcy . . .	2 442	6 379	1747	5 162	1 808	6 296	1598	4 783	2 919	8 853	1 638	1 895	1895	4 527	1477	4 280
Krawcy . . .	1 901	5 110	1018	2 750	1 179	3 721	638	1 835	2 214	6 587	1 273	3 411	1418	3 434	790	2 034
Młynarze . .	1 120	4 033	587	2 309	1 193	4 937	632	2 148	2 540	9 156	771	2 427	722	2 017	510	1 683
Kowale . . .	1 213	3 641	937	3 106	1 073	3 815	1256	4 143	1 649	5 846	953	2 868	1015	2 618	504	1 542
Ślusarze . . .	192	639	86	276	91	293	150	391	181	596	91	299	99	133	113	286
Blacharze . .	39	110	13	28	32	96	6	12	12	33	4	10	22	68	23	58
Kotlarze . . .	36	121	52	163	32	112	423 ^a	1 229	44	114	25	81	18	51	37	101
Mosiężniki . .	49	167	20	38	3	7	4	13	13	52	2	7	5	8	13	35
Piekarze . . .	515	1 651	292	870	535	1 779	261	720	824	2 533	376	1 316	299	795	225	632
Rzeźnicy . . .	636	2 245	442	1 476	457	1 508	264	844	959	3 146	328	1 094	257	705	228	706
Rybacy . . .	84	263	12	35	20	59	3	6	279	775	201	664	121	310	10	15
Tkacze . . .	44	140	517	1 584	—	—	474	1 301	99	169	38	105	7	22	777	2 281
Sukiennicy . .	257	848	222	648	323	1 221	168	619	2 427	6 680	1 154	4 263	174	440	632	1 467
Farbiarze . . .	14	35	7	5	11	45	2	10	66	233	29	136	19	52	5	—
Folusznicy . .	1	5	—	—	4	17	36	16	28	82	10	52	—	—	—	—
Płóciennicy i drelicharze	166	420	—	—	228	850	—	—	1 165	3 317	144	395	88	180	534	1 534
Kuśnierze . .	284	742	219	680	200	630	293	898	559	1 811	198	612	164	455	298	1 012
Czapnicy . . .	83	267	25	55	67	192	—	—	94	244	6	25	41	113	—	—
Kapelusznicy .	78	283	14	36	32	120	14	40	71	250	—	—	—	—	62	156
Murarze . . .	607	1 232	255	717	185	512	296	852	524	1 515	265	718	158	380	255	666
Stolarze . . .	449	1 339	243	730	241	725	215	675	718	1 554	292	882	274	686	163	421
Cieśle . . .	652	1 510	251	748	290	927	321	945	517	1 633	253	765	262	660	209	678
Szklarze . . .	115	308	23	52	64	184	48	127	109	324	60	197	67	198	23	88
Stelmachy . .	136	460	51	144	77	241	129	396	61	165	17	50	50	133	35	64
Kolodzieje . .	260	745	69	242	275	981	104	315	550	1 855	?	?	192	528	76	237
Bednarze . . .	302	889	263	810	199	655	190	595	388	1 290	177	515	188	461	268	952
Tokarze . . .	52	166	9	22	22	80	14	41	50	136	51	153	83	132	18	35
Garnicarze . .	245	684	195	570	398	1 345	?	?	449	1 429	327	913	200	506	116	405
Garbarze . . .	254	864	136	465	137	470	6	130	123	433	72	270	207	625	262	665
Rymarze . . .	207	578	155	465	114	372	102	294	131	402	63	183	78	183	68	184
Siodlarze . . .	51	188	23	74	19	63	29	75	81	255	21	69	8	25	40	81
Białoskórnicy i rekawicznicy	30	112	31	76	14	56	1	2	51	131	23	93	3	5	—	—
Sz muklerze . .	144	427	19	54	66	224	34	70	68	158	50	163	80	212	44	104
Pasamonicy . .	45	132	54	145	2	8	?	?	7	44	3	8	6	17	1	6
Mydlarzo . . .	32	167	31	80	16	50	31	88	66	221	10	55	8	15	13	38
Strycharze . .	137	361	2	3	50	171	61	158	67	205	90	160	61	156	26	86
Zduny . . .	206	659	—	—	—	—	—	—	32	113	22	59	287	740	12	52
Powroźniki . .	33	118	31	98	48	147	12	26	128	405	41	135	13	20	29	84
Tracze i pilarze	103	229	1	3	29	84	—	—	162	314	41	111	125	266	17	71
Zegarmistrze .	49	131	16	27	18	50	11	25	29	91	19	61	12	27	14	38
Złotnicy i jubi- lerzy . . .	90	308	35	102	18	78	20	54	29	97	15	22	9	27	44	113
Grzebieniarze .	28	70	11	30	3	15	22	19	55	9	23	17	43	6	18	—
Gwoździarze . .	34	105	14	56	9	38	106	355	37	111	—	—	4	14	1	6
Drukarzo . . .	74	144	?	?	2	11	?	?	28	43	2	?	5	20	9	16
Introligatorzy .	34	93	18	41	19	73	9	22	35	75	—	—	14	34	37	41
Razem rzemio- sła wyszcze- gólnione . . .	13 513	39 118	8146	24 987	9 603	33 266	7976	24 279	20 611	63 544	9 164	28 011	8775	22 050	8023	23 001
Czeladź rze- mieślnicza . .	1 854	179	1065	232	1 564	861	307	45	1 021	320	1 504	58	63	1	—	—
Rzemiosła nie- wymienione . .	1 056	285	102	234	42	105	408	1 096	27	132	109	1 411	528	1 694	407	983
Ogółem . . .	16 463	39 582	9313	25 453	11 209	34 232	8691	25 420	21 659	63 996	10 777	29 480	9366	23 745	8430	23 984

^a Wraz ze studniarzami i rurmistrzami.

i młynami“, zatapiając przyległe okolice. Np. „młyn tumski pod Łęczycą zamienia w rozległe bagna najpiękniejsze równiny“. Z tej przyczyny „w jesieni i na wiosnę trzeba kołować na całe mile, chcąc dojechać do Łęczycy“. Tak więc „dla prywatnych zysków kilku nadrzecznych właścicieli“ — „dla mizernego jaru lub młyna, czyniącego na rok parę set złotych, sąsiad zatapia drugim kilka set morgów żyznego gruntu, i tamuje całym okolicom sposoby odbytu płodów“. W tych warunkach upada rolnictwo: „Ile każda wioska w kraju ma zapasów do zbycia, tyle traci z jednej strony na pańszczyznach użytych do ich przewozu, a z drugiej na szkodach i kosztach podróży“. Dla wielkich kosztów przewozu lądowego nie może się też rozwinąć przemysł i handel. Przewóz lądowy jednego cetnara „przyczynia kosztu z każdą milą groszy 15, tak że jeśli cena pierwiastkowa towaru wynosi 20 złp. to przy 10 milach przewozu podnosi się o 25%, a na 40 milach o 100% pierwotnej wartości. Surowiecki z tego właśnie powodu wskazuje na doniosłość uregulowania rzek i spławów wodnych.

„Potężny statek“ rzeczny, przy pomocy kilku ludzi zdoła przewieźć 250 korcy zboża, do czego łodem trzeba było użyć „przynajmniej 50 fur, tyleż ludzi i 100 koni lub wołów“. Dlatego „koszt przewozu wodnego tak się pospolicie ma do kosztów lądowych jak 2 do 15“. Niestety obraz zaniedbania rzek jaki kreśli Surowiecki jest również pośpny jak i powyższy obraz komunikacji lądowej¹.

Zorganizowana za czasów pruskich poczta została w dobie Księstwa wznowiona. Postanowieniem z 24 I 1807 ustanowiono Ignacego Zajączka Administratorem Generalnym poczt, zalecając w instrukcji, iż urządzenie poczt ma być takie jak za przeszłego rządu. Pocztę wozowe, konne i listowe miały z Warszawy do każdego miasta departamentowego przynajmniej dwa razy na tydzień odchodzić i przychodzić². Ujemnie na rozwój pocztę wpływały stosunki wojenne i sekretne otwieranie listów przez władze polityczne.

Grupa XIII obejmująca właściwy handel towarowy, pieniężny i pośrednictwo, obejmowała, jak widać ze szczegółowej tabeli Nr. XXX, obok bankierów i wekslarzy, kupców hurtowników i kupców częściowych, dalej kramarzy i przekupniów, wreszcie faktorów i tandeciarzy. Wyrażona jest w tej nomenklaturze cała

piramida uwarstwowień przedstawicieli handlu od kupca hurtownika aż do nędznego tandeciarza. Oczywiście różnica między kupcami hurtownymi a częściowymi jest wówczas — gdy właściwa specjalizacja nie istniała — chwiejna, i należy cyfry tabeli brać z ostrożnością. Natomiast w ogólnych sumach widoczna jest pewna regularność: liczba osób zatrudnionych w handlu wynosi w poszczególnych departamentach niewiele ponad 1500 osób. Wsuwają się w tym względzie na pierwsze miejsce jedynie departament poznański i warszawski, które wogóle wykazują większy rozwój gospodarczy także i w innych dziedzinach. Przedmiotem handlu artykułami krajowymi były głównie zboże, bydło, konie, nierogacizna, skóry, wełna, sukno. Wywóz sukna był w początkach, ale mimo to przybierał już poważniejsze formy. Flatt wspomina o Międzyrzeczu: „Mieszkańcy żyją z sukiennictwa i wywozu sukna, kupiectwo sukna jest znaczne do Moskwy, aż do granicy Chińskiej“. Podobnie przy Bojanowie: „Mieszkańcy żyją z dobrego sukna, jest tu 17 postrzygaczy, wywożą sukna do Moskwy³. Nawzajem pojawiali się w Księstwie z towarami kupcy moskiewscy. Na sesji Komisji Rządzącej z 30 I 1807 zdecydowano wpuścić ich „za zwykłą na granicy opłatą“, polecając policji mieć nad nimi „baczne oko“ ze względu na bezpieczeństwo kraju⁴.

Na większy rozwój handlu hurtownego w dep. poznańskim wskazuje znaczniejsza w tym departamencie liczba czeladzi kupieckiej; podobnie w dep. krakowskim. Napoleoński system kontynentalny, zamknawszy morze bałtyckie dla statków angielskich, przyczynił się do rozgałęzienia stosunków handlowych Prus z Rosją, gdyż Prusy, jako najbliższy sąsiad europejski, starały się zająć miejsce opustoszałe wyparciem Anglii. Podobną drogę wskazywał polityce handlowej Księstwa A. Głiszczyński. „Położenie kraju naszego — pisał do Szaniawskiego — tak jest szczęśliwe, iż jak Holendrzy niegdyś, tak my dla największej części Prowincjów Rosyjskich faktoryiny handel prowadzić możemy, dopóki stan ulepszony naszych własnych Manufaktur przemieni nam tę spekulację na zyskowniejszą nie pozwoli“⁵. Przeważały jednak stanowczo formy handlu drobnego i najdrobniejszego: kupcy częściowi, kramarze, przekupnicy, wreszcie tandeciarze.

¹ W. Surowiecki, *O rzekach i spławach Księstwa Warszawskiego*. 1811.

² Rostworowski, *Materiały*, str. 497.

³ J. B. Flatt: *Opis Księstwa Warszawskiego*. Poznań, 1809, str. 86, 89.

⁴ M. Rostworowski, *Materiały*, str. 25.

⁵ *Korespondencja w materjach kraju i Narodu*, 1807, str. 19.

Osoby zatrudnione w handlu w 1810 r.

Tabl. XXX.

(Tab. szczegółowa do grupy XIII).

Wyszczególnienie	War- szawski	Kra- kowski	Kaliski	Radom- ski	Poznań- ski	Bydgoski	Płocki	Suma 7 depart.	Lubelski
Bankierzy	2	—	2	—	3	1	—	8	—
Wekslarze	78	58	3	—	16	4	1	160	13
Fanciarze	—	15	—	—	—	—	1	16	—
Kupcy hurtownicy	830	506	490	436	1 174	430	547	4 413	561
Kupcy częstkowi	844	669	538	240	1 163	627	429	4 510	236
Kramarze	469	145	499	557	1 381	153	447	3 651	830
Przekupnie	547	306	58	9	161	257	80	1 418	3
Faktorowie	254	204	49	12	179	23	23	744	69
Tandeciarze	115	37	13	2	93	9	17	286	—
Galanternicy	24	3	4	321	—	—	—	352	—
Księgarze	9	19	—	—	2	—	—	30	1
Czeladź kupiecka	59	238	—	16	459	17	—	789	18
Inni	8	1	94	2	1	3	—	109	7
Ogółem	3 239	2 201	1 750	1 595	4 632	1 524	1 545	16 475	1 738
Furmani	211	13	35	97	93	31	72	552	125

Atoli na trudne warunki handlu wpływały nie tylko nędzny stan komunikacji krajowych. Decydujące znaczenie miały ogólne warunki polityczne Europy w dobie napoleońskiego systemu kontynentalnego, a wreszcie przestarzały i do potrzeb przemysłu pruskiego zastosowany system taryf celnych, faworyzujących import towarów śląskich i pruskich. Rozporządzeniem z 20 I 1807 ustanowiono cła od przywozu towarów śląskich, 31 I wydano zakaz importu towarów angielskich, zaś co do towarów innego pochodzenia zachowano dotychczasową taryfę rządu pruskiego, ustanawiając jedynie dla towarów francuskich uprzywilejowane cło 1 % ad valorem, znosząc zarazem zakazy importu¹, wreszcie urządzono szereg komór celnych na nowym pograniczu polsko-pruskiem w miastach Rawiczu, Bojanowie, Lesznie, Wschowie, Kargowie, Międzyrzeczu, Wieluniu, Bydgoszczy i Toruniu. Było to atoli z natury rzeczy tylko prowizoryczne uregulowanie tej doniosłej kwestji. Taryfa pruska „chcąc faworyzować Manufaktury Berlińskie, Szląskie i Pruskie, zbyt wysokie cło na towary manufaktur innych krajów w niektórych artykułach nałożyła, przez co te towary w konkurencyę z towarami manufaktur Berlińskich, Szląskich i Pruskich iśćby nie mogły, a kraj musiałby używać towarów częstokroć podlegających z Manufaktur Berlińskich, Szląskich i Pruskich. Nadto dowiedziano nam jest, że z powodu zbyt wysokiego cła na towary manufaktur innych krajów, handlujący niemi różnemi sposobami potajemnie do kraju dla uniknięcia zbyt wysokiej opłaty wprowadza-

dzali i cło od nich bardzo małe do skarbu importowało”². Rozporządzeniem z 15 IV 1807 zniesiono przeto różniczkowe i uprzywilejowane traktowanie wyrobów pruskich, które zrównano z wyrobami innych krajów zagranicznych, przy czem podwyższono cło w interesie przemysłu krajowego z 2 na 6 %, zachowując dotychczasowe przepisy co do towarów angielskich i francuskich. Zresztą nie zreformowano przestarzałego systemu pruskiego; inne „opłaty celne, jako to: cło ewektowe (wywozowe) od produktów krajowych 2 %; cło ewektowe od towarów zagranicznych już odeclonych 2 %, cło tranzytowe, czopowe od trunków, pobór od koni i od statków, akcydensa pod tytułem 15-ty grosz, Tantiema i Uebertrag zwane, od stempla plombowania, wizu wagowe; podatek osobisty od Żydów zagranicznych, we wszystkim podług urządzeń bywszego Rządu Pruskiego zostawiliśmy i takowe wybierać po komorach zalecamy”.

Cło przywozowe i tranzytowe opłacać miano złotem, przy czem liczone i ważny (= pełnej wagi) czerwony złoty holenderski 16 złp. 15 gr., zaś 1 Friedrichsdor = 30 złp. Przy zapłacie monetą krajową pobierano agio po 3 złp. od każdego czerw. zł. Przy wywozie towarów krajowych opłacać można było cło w $\frac{3}{4}$ monetą courant, resztę drobną monetą srebrną³. Wreszcie ze względów „konsumpcji krajowej i potrzeb rolniczych”, 4 VII 1807 wprowadzono z powrotem dawną niższą taryfę specjalną dla importu bydła i koni z kordonu rosyjskiego i austriackiego,

¹ M. Rostworowski, *Materiały*, st. 10, 518.

² tamże, st. 607, np. za przemycanie towarów francuskich, skonfiskowano je Samuelowi Toeplitzowi nakładając kary 865 talarów. „Z powodu ubóstwa kupca Samuela Töplitz, Komisya od aresztu y stroffu za przemycanie uwolniła, potwierdziwszy tylko konfiskatę towarów z pozwoleniem temuż kupcowi wykupna podług taryfy z zastrzeżeniem zwykłej dla donoszącego strażnika nagrody”. (Ic. str. 85).

³ Rostworowski, *Materiały*, str. 607.

„chcąc zachęcić każdego handel bydła i koni utrzymującego do naprowadzania potrzebnego bydła i koni”¹. Wreszcie, 21 VIII 1807 „w celu utrzymania fabryk sukiennych w kwitnącym stanie” postanowiono, aby „wszelkie sukna z Pruskich prowincyjów na handel do Moskwy” idące tranzytem przez Księstwo, wolne były od cel, o ile wyjście sukna za granicę będzie przez komory poświadczone. Wolnemi od cla miały być również i sukna krajowe².

Zarazem rozporządzeniami z 24 III i 12 V 1807 o organizacji Dyrekcji Skarbu, zorganizowano statystykę handlu zagranicznego, nakazując „układać tabelę okazującą wszystkie artykuły produktów i fabryk krajowych wyprowadzonych za granicę i wprowadzonych do kraju produktów i towarów zagranicznych”³; zaś „z raportów miesięcznych celnych układać bilans roczny handlu zewnętrznego z dokładnem wyjaśnieniem wchodu do kraju i wychodu z kraju pieniędzy” i to zarówno wykazy przywozu jak i wywozu „wedle schematów na ten użytek sporządzonych. Do formowania prospektowej tabelli zaciągane będą wiadomości z Dyrekcji spraw wewnętrznych przez komunikację tabell produktów i tabell statystycznych”, w celu porównania wykazów handlu ze statystyką ludności⁴.

Wyrazem odmalowanych powyżej ogólnych warunków handlu zewnętrznego, jak i struktury wewnętrznej kraju są cyfry bilansu handlowego za lata 1807—8 oraz 1808—9.

Udział podług departamentów w wywozie był następujący (w tysiącach złp.).

Departement	1807—8	1808—9
Poznański	11 650	8 772
Kaliski	3 220	1 162
Bydgoski	1 610	2 061
Łomżyński	1 246	3 640
Warszawski	1 171	405
Płocki	523	418
	19 423	17 358

Wywóz w 1808—9 zmniejszył się zatem w stosunku do roku poprzedniego. Poza wywozem, odgrywał też przewóz przez Księstwo stosunkowo poważną rolę, osiągając w r. 1807—8 cyfrę 14,9 milj. złp.

¹ Tamże, str. 710.

² Tamże, str. 352.

³ Tamże, str. 579.

⁴ Tamże, str. 622.

⁵ „Tabella ogólna z kraju wychodzących Towarów i Produktów z Dep. Płockiego w r. 1810/11.” Rkp. Bibl. Ord. Zamoyskich, Nr. 1789, karta 461—465.

⁶ „Desygnacja wyszłego zboża za granicę przez komory celne dep. poznańskiego, kaliskiego i bydgoskiego w r. 1810/11”. Rkp. Bibl. Ord. Zamoyskich, 1789, karta 467—478.

⁷ „Tabella wszystkich z zagranicy do kraju wprowadzonych Towarów i Produktów do dep. płockiego w 1810/11 r. (Tamże.)

Pierwsze miejsce w obu latach zajmuje dep. poznański. Zarazem między 1807—8 a 1808—9 widoczny jest znaczny przewrót w stosunkowym udziale poszczególnych departamentów w wywozie. Dep. łomżyński, który stał r. 1807—8 na czwartym miejscu, wysuwa się w 1808—9 na drugie. Przechodzą w wywozie departamenty zachodnie, dep. warszawski i płocki są na ostatnim miejscu.

Największa część wywozu w 1808—9 szła do Prus (51,2 %), na Śląsk (23,4 %) i do Rosji (14,6%).

Z ogólnego wywozu w 1808—9 w sumie 17,3 milj. złp. wywieziono w tys. złp.:

do Prus	8 893
na Śląsk	5 060
do Rosji	2 548
do Austrii	567
do Saksonji	291

Razem 17 359

Przeważna część wywozu szła z dep. poznańskiego, zwłaszcza miał on główny udział w wywozie do Rosji. Z ogółu wywozu 2,5 miliona złp. na departament ten przypadało 1 725 tys. złp., na dep. łomżyński 730 tys., gdy na warszawski tylko 93 tys. Wywóz do Rosji z dep. poznańskiego obejmował zapewne głównie sukno, stanowiące najważniejszy artykuł wywozowy tego departamentu. W r. 1807—8, co do którego mamy dane o wywozie sukna, wynosił on 2,88 milj. złp. prawie wyłącznie z dep. poznańskiego; i zgoła drobną tylko ilość z kaliskiego. Inne departamenty wywoziły surową wełnę.

Dokładniejszą specyfikację wywozu posiadamy jedynie dla dep. płockiego, a więc gospodarczo mniej rozwiniętego⁵. Wywóz obejmował przede wszystkim bydło: 450 wołów, 60 krów, 13 koni, 1 143 świń i wieprzów, 3 861 owiec, 182 skopów i baranów, 64 kóz. Dalej szły produkty zwierzęce, jak wełna, szcet, włosie końskie, słonina, wreszcie świece łojowe, wódka „potaż swej fabryki” smoła. Mniejsze znaczenie miało drzewo, żyto, pszenica, jęczmień, kasza jaglana, suszone śliwki, gdyż większy wywóz zboża szedł przez komory celne dep. poznańskiego, kaliskiego i bydgoskiego⁶.

Co do przywozu, to szczegółową specyfikację posiadamy również jedynie dla zafanego dep. płockiego⁷, który poza produktami rolnymi sprowadzał prawie wszystko z zagranicy. A więc:

bawełnę, chustki perkalowe i jedwabne, jedwab, galanterję, kapelusze męskie w znaczniejszej ilości, słomiane, damskie i dzieciinne, czapki, kamizelki, kitle, kitaj welniane, cyc ordynaryjny, nankiny, płótno, sukno, wstążki, aksamity, trzewiki. Dalej blachę, cyne, drut żelazny, garnki żelazne, gwoździe, igły, lichtarze cynowe, mosiądz, ołów, noże, scyzoryki, sierpy, siekiery, szpadle, tygle żelazne, wszelkiego rodzaju farby¹, butelki, cukier, czekoladę, cykorję, herbatę, kawę, łososie wędzone i marynowane, miód, ryby, śledzie, ryż, sery, rum, wino, futra, kozuchy, materiały aptekarskie, tran, kołowrotki, korki do przedzenia, korę garbarską, flety, klawikordy, filizanki, szkło, grzebień i t. d.

Gdy wywóz w okresie 1807/8 do 1808/9 r. się zmniejszył, to przywóz wzrósł; w pierwszym roku bilansowym wynosił 33,3 miliony złp., w drugim zaś 51,1 milj. złp. Stosunkowy udział poszczególnych departamentów w przywozie ilustruje następujące zestawienie: (w tys. złp.)

Departement	1807—8	1808—9
Warszawski	17 476	18 111
Poznański	7 274	4 282
Bydgoski	2 111	20 103
Kaliski	4 354	2 751
Łomżyński	1 002	4 580
Płocki	1 131	1 271
Razem	33 348	51 098

Cyfry powyższe nie wyrażają własnego zapotrzebowania tych departamentów, lecz jedynie punkty wchodowe towarów. Należy pamiętać, że wszystkie departamenty w tym okresie były granicznymi, a także po r. 1809, z pośród 10 departamentów rozszerzonego obszaru Księstwa, był jedynie dep. warszawski departamentem wewnętrznym.

Z pośród towarów sprowadzonych w 1807—8 przypadało (w tys. złp.) na:

wino	2 207
cukier	917
kawę	584
rum	140
śledzie	138
tytoń	133
wszystkie inne towary	29 222
ogółem	33 347

Podobnie jak w wywozie, tak i w przywozie pierwsze miejsce zajmowały Prusy (55,7 %). Po-

rzadek innych krajów jest w przywozie inny; drugie miejsce zajmuje Rosja (17,1 %), dalej Austria (16,5 %).

Specyfikacja przywozu podług krajów (1808—9) (w tys. złp.):

Prusy	28 490
Rosja	8 769
Austria	8 463
Śląsk	3 906
Saksonja	1 470
	51 098

Z pośród 51 milj. złp. przywozu przypadało — jak żalił się w Sejmie Godlewski — 26,566,481 złp. czyli aż 52 % na artykuły zbytkowne. Na same wina francuskie i inne przypadało 13,260,082 złp., na wódki i likiery 186,912 złp., łącznie więc tylko na wina i wódki 26 % przywozu! I to w okresie gwałtownego wstrząsu ekonomicznego i ogólnego wyczerpania kraju... Cukru sprowadzono za 2,999,325 złp., kawy za 1,573,524, cytryn za 441,757, wreszcie wołów, jeleni, kapłonów za 3,526,905 złp. Mogłaby powstać wątpliwość, czy policzono właściwie do artykułów zbytkowych woły. Wiemy atoli od Surowieckiego, że szło tu istotnie o konsumpcję zbytkowną, że Księstwo, kraj nawskroś rolniczy „większą część koni wierzchowych i bydła na rzeź kupowało z zagranicy“. Obliczał on mianowicie, iż sprowadzono „najmniej“ 20 000 wołów po cenie 126 złp. za sztukę = 2,520,000 złp. oraz 5000 koni po cenie 15 dukatów (270 złp.) za sztukę = 1,350,000 złp. Wydawano więc łącznie 3,870,000 złp., a więc cyfrę bardzo zbliżoną do cyfry bilansu 1808—9 roku². Naogół, cyfry bilansu handlowego dają przeto obraz zgodny z tem, co wykazała nam analiza cyfr statystyki zawodowej.

Poza właściwym handlem towarowym i pośrednictwem obejmuje grupa XIII nieliczne elementy inne; i tak handel pieniężny reprezentują tu bankierzy, wekslarze i fanciarze. Komisja Rządząca wymienia w piśmie z 2 II 1807 r. jako bankierów, „qui ont la confiance du Gouvernement“ obok bankiera warszawskiego Noffock, wdowę Bernaux, Braci Chaudoirs, senjora Konfraternji kupców Küssel, dalej Messieurs Frünckel (Fraenckel), Józefa i Franciszka Köhler³. Wśród bankierów dzierży prym bankierska firma stołeczna „Sam. Ant. Fraenkel“, której właściciel Samuel Leopold Antoni Fraenkel wzywany nie-raz w interesach pieniężnych na posiedzenia Ko-

¹ Prefekt dep. kaliskiego Kowalski żalił się w liście do sekretarza jener. Tow. Rolniczego Trębskiego, „że ani jeden półk nie może dostać krajowego płótna dostatecznie na swe oporządzenie“ i prosi o poparcie w celu pomnożenia fabryk krajowych. Mniema atoli, iż do czasu należy się wyrzec kolorów zielonego, granatowego i czerwonego, „wszyscy bowiem fabrykanci na to się zgadzają, że ufarbowanie łockia sukna ordynaryjnego koloru, tyle prawie kosztuje co samo sukno, a my tych kolorów nie mamy.“ List z 26/XI 1810 r. (Bibl. Zamoyskich. Rkp. 1782/II).

² W. Surowiecki, *O rzekach i spławach Księstwa Warszawskiego*. 1811. (Wyd. Turowsk. str. 294).

³ M. Rostworowski, *Materiały*, str. 519.

misji Rządzącej i tytułowany w protokole „J. P. Bankierem” zapisał się do konfraterni kupieckiej 17. VI 1808 r. Firma mieściła się we własnym domu przy ul. Bielańskiej Nr. hip. 602. Drugą firmą w stolicy była „S. M. Lewy, succesorowie”, pisząca się w r. 1808 z francuska „S. M. Lewy héritiers”¹. — Spis z 1810 r. wylicza poza dwoma bankierami warszawskimi, 3 bankierów w Poznaniu, 2 w Kaliszu i 1 w Bydgoszczy.

Poza właściwym bankierstwem, spis z 1810 wykazuje znaczną ilość, bo w 8 departamentach 173 wekslarzy. Akta Zgromadzenia Kupieckiego w Warszawie stwierdzają, że pierwsza giełda pieniężna powstała w Warszawie w 1757 r. i zbierała się w Ratuszu staromiejskim, odbywając z razy tygodniowo posiedzenia dla załatwiania spraw bankierskich. Powoli jednak w nierozwiniętym życiu gospodarczym kraju zniknęła. Dopiero napływ różnych monet z zewnątrz w okresie wojen napoleońskich, — monet, których ani publiczność, ani nawet kupiectwo nie знаło, wywołał potrzebę wekslarstwa. Kursowały w Księstwie obok monety krajowej złota i srebrna moneta francuska, lubeńska, saska, złote friedrichsdory, dukaty holenderskie, guldeny austriackie i t. d. Na życzenie Generalnego Intendenta armii napoleońskiej Daru rozporządzeniem z 23 I 1807 polecono Dyrektorowi Skarbu, aby ogłosił drukiem tabelę ewaluacji monet. Rozporządzeniem z 24 marca o Organizacji Dyrekcji Skarbu zlecono, iż szef wydziału kasowego ma dla orjentacji „zbierać kursowe cettle wszystkich kursów miast handlowych europejskich, takowe na burse warszawskiej po większej części znajdować się będą”². Istniała więc i utrzymywała stosunki handlowe z zagranicą. W celu poskromienia nadużyć z wekslarstwem związanych, minister policji Antoni Potocki wydał 16 lutego 1808 r. rozporządzenie, w którym głosi, „że codziennie ujawniają się skargi, iż poważna liczba wekslarzy w Warszawie żadnym opisem rządowym nie podlegająca, stanowiąc arbitralną cenę między złotem, grubą i zdawkową monetą, staje się ciężarem dla publiczności”. A mianowicie „wielość nieograniczona tychże wekslarzy nie pozwala dochodzić, jeżeli które z nich w chęci niegodziwego zysku uszkadza, czy to przez nierzetelne tak co do ilości w workach lub pakietkach znajdować się mających pieniędzy doliczanie jako też mieszanie półsrebrników, a co gorzej fałszywych pieniędzy między srebrniki i dydki”. Wobec czego nakazano, że „liczba

wexlarzy do 5 uprzywilejowanych, po jednym kantorze mających w Warszawie, powinna być zredukowaną” i że kupcy na sesji z wekslarzami „w przytomności oficjalisty, od Ministra Policji oznaczonego, kurs na cały tydzień monet ustanawiać mają”, przyczem każdy z tych uprzywilejowanych wekslarzy winien był się wykazać, „że ma czystego funduszu 30 000 złp”³. — Dopiero kodeks handlowy francuski, wprowadzony w Księstwie Warszawskim dnia 1 marca 1809 r., wprowadzał ustawowo urządzenia giełdowe dla ustalenia kursów weksli i papierów publicznych, akcji, asekuracyjnych, cen towarów. Wprawdzie nie stworzono własnego dla giełdy statutu, ale utrzymano rozporządzenie, aby bankierzy i wekslarze schodzili się raz na tydzień celem ustanowienia kursu złota i monety zdawkowej⁴. Założona w 1810 r. mennica w Warszawie biła monety srebrne po 6 i 2 złp., oraz zdawkowe po 10 i 5 groszy.

Spis 1810 r. wymienia tylko nieliczne jednostki, mające oficjalny charakter bankierów; dość znaczną jest natomiast liczba wekslarzy w dep. warszawskim i krakowskim — oraz poznańskim i lubelskim. Poza tem wyróżnia spis kilku „liwerantów” w warszawskim, poznańskim i bydgoskim, kilku kolektorów loterii, wreszcie osób utrzymujących łazienki. W Warszawie istnieje również handlarz „kopersztychów”. Wśród „liwerantów”, którzy w dobie Komisji Rządzącej zawierali większe umowy o dostawy na potrzeby armii figurują Aaron Mojżesz Fürstemberg (sukno, kołdry), Kern (drzewo), Berek Szmul (woły), Küssel i Lewiński (sól), kupcy krakowscy Bracia Mendelsonowie (sól), oraz „liwerantki”, Szmulowa (zboże), Mośkowa Gilla (umundurowanie regimentu strzelców), a zwłaszcza duże dostawy skuteczniała Jakubowiczowa (owies i siano)⁵.

Ogółem reprezentuje handel 1,7 % osób zawodowo czynnych, a łącznie z pokrewną grupą XIV, obejmującą gospody, traktjernie i oberże, 1,8 %, zajmuje zatem po rolnictwie, rzemiośle i przemyśle szynkarsko-gorzelnianym dopiero czwarte miejsce ze względu na swą liczebność.

Ostatnia wreszcie grupa XIX osób „bez pewnego postanowienia”, to przeważnie osoby żyjące z jałmużny. Na 17 945 osób głównych tej grupy przypada na osoby żyjące z jałmużny w 7 departamentach 17 060. Lecz i reszta osób tej grupy to rozbitki społeczne; 24 więźniów w dep. warszawskim i 52 w plockim, 106 nierządnic w Warszawie,

¹ St. A. Kempner: *Dzieje bankierstwa w dziele Dzieje gospodarcze w Polsce Porozbiorowej*. Warszawa 1920 I, str. 69.

² M. Rostworowski, *Materiały*, str. 16, 580.

³ Henryk Konic: *Rolnictwo i Handel za czasów Księstwa Warszawskiego*. 1881.

⁴ *Stulecie Giełdy Warszawskiej 1817—1917*. Warszawa 1917, str. 18.

⁵ M. Rostworowski, *Materiały*, passim.

35 w Krakowie oraz 9 „panien lubieżnych“ w Ploc-ku, 103 sierót „na opiece“, 200 osób w szpitalach, kilkunastu „gracjonalistów“, „absztytowanych“ wojskowych — zapewne kalek i t. d. Wysoka liczba osób żyjących z jałmużny — z rodzinami dochodziła ta grupa w 7 departamentach do 31 000 osób — była niewątpliwie rezultatem „rugów“ ludności rolniczej z ziemi dotychczas od wieków posiadanej, na skutek znanego dekretu grudniowego 1807 r., i wyraża w suchej cyfrze epilog wielkiej tragedji ludności włościańskiej w Polsce.

Postępy szybko odbywającej się proletaryzacji ludności byłyby jeszcze bardziej widoczne, gdyby nie wchłanianie owego „nadmiaru“ przez zreorganizowaną i zwiększoną siłę zbrojną Księstwa¹.

* * *

Spis zawodowy z r. 1810, rozważany jako całość, jest niewątpliwie dziełem niepospolitem, zwłaszcza jeśli porównamy go z niedostatecznym stanem statystyki w ówczesnej Francji, a nawet Anglii. Wszak punkt kwestjonariusza angielskiego z r. 1801, odnoszący się do spisu zawodowego, stawiał opiekunowi ubogich (wzgl. ich zastępcom) pytanie: „Ile osób pańskiego okręgu spisowego (in your Parish, Township, or Place) zajmuje się przeważnie (chiefly) rolnictwem? ile handlem, przemysłem, lub rzemiosłem? ile osób nie należy do żadnej z wymienionych kategorii?“ przyczem należało osoby każdej kategorii oznaczyć jedną sumą! Już takie sformułowanie pytania wskazuje, że spis nie był i nie mógł być rzeczywistym wyliczeniem konkretnych zawodów i zajęć, że był raczej szacunkiem, i że wobec braku bliższych instrukcyj objaśniających, co należy przez różne kategorie rozumieć i które osoby ma każda z nich objąć, musiał się nie udać.

Zwłaszcza, że pytał tylko o osoby zawodowo czynne, z pominięciem ich rodzin. W rezultacie — mimo na owe czasy doskonałej techniki organizacyjnej — angielski spis zawodowy z r. 1801 zawiodł zupełnie. Drugi spis angielski z 27 maja 1811, chcąc uniknąć błędów pierwszego, wpadł w odwrotną ostateczność, nie pytał już o osoby zawodowo czynne, ale o osoby przynależne do danej grupy zawodowej, to zn. pytano o zawodową klasyfikację rodzin, a nie czynnych zawodowo osób.

Inaczej spis zawodowy Księstwa Warszawskiego z r. 1810. Wprawdzie i on nie podawał bliższych instrukcyj i interpretacji pojęć. Ale było to niegroźne wówczas, gdy spis nie pytał o całe

grupy i kategorie zawodowe, lecz o indywidualne zawody i zajęcia, gdzie więc nie żądał klasyfikacji wedle całych grup, ale wyliczenia i specyfikacji poszczególnych zajęć osobistych. Przytem spis polski z 1810 r. odrazu posiadał potężny środek kontroli w tem, że żądał wyliczenia zarówno osób zawodowo czynnych, jak i ich rodzin, tak że obie te grupy łącznie miały obejmować całkowitą sumę ludności, dawały więc możność kontroli ewentualnych opuszczeń.

Wprawdzie klasyfikacja spisu 1810 r. wedle większych grup jest nieudolna i często zgoła wadliwa; ale wobec wyliczenia konkretnych zawodów i zajęć niegroźna, gdyż jesteśmy w stanie, obecnie po stu przeszło latach błędy te popelnione nie tyle w przeprowadzeniu spisu — ile w jego opracowaniu przez ówczesne Biuro Statystyczne, skorygować i usunąć. Biuro to — o szczupłym personelu, nie mogło wogóle podolać swemu zadaniu. Nie zdołało opracować rezultatów spisu; to też wyniki jego nigdy nie publikowane i współczesnym nawet pozostały w swej całości nieznane. Natomiast spis zawdzięcza swe powodzenie w dużej mierze niewątpliwie słusznym zasadom, na jakich był oparty i jakie przejęto w tradycji po dawniejszych spisach, przeprowadzonych na ziemiach polskich przez administrację pruską.

* * *

Wreszcie dla uwypuklenia wyników naszej analizy warto zestawzić je z datami, jakie dla tego samego prawie czasu posiadamy dla Anglii (bez Walji). Oczywiście, każdy wytrawny statystyk rozumie, jak trudne są tego rodzaju porównania i jak wielu wymagają zastrzeżeń, tem bardziej, że spis angielski z 1811 r. ujmuje, jak wiemy, nie osoby zawodowo czynne, lecz ogół ludności, że wreszcie grupuje tę ludność na 3 główne kategorie: ludność rolnicza, przemysłowa i inna — które nie odpowiadają ówczesnym stosunkom Księstwa Warszawskiego, gdzie o przemyśle większym nie można mówić, i gdzie widzimy jeno rzemiosło i wytwarzający się dopiero po miastach proletarijat wyrobniczy. Lecz nie idzie nam tu o ścisłość matematyczną, lecz raczej o przybliżenie w grubszych bodaj zarysach. Gdy zatem ze 100 rodzin przypadało na rolnictwo w Anglii 34,7 %, to w Księstwie wynosi ludność rolna lub z roli pośrednio żyjąca 82,5 %. Na przemysł wypada w Anglii 45,9 %, gdy w Księstwie stanowi rzemiosło i wyrobniczy po miastach zaledwie 11,2 % ogółu ludności.

¹ Podobnie jak przy spisie 1808 r. i obecnie nie wyjaśniona jest kwestja, w jakiej mierze obejmował on osoby wojskowe, których spis zawodowy 1810 r. nie wymienia. W rozszerzonym Księstwie liczyła armja 17 pułków piechoty i 16 jazdy, obok korpusu artylerji i inżynierów, ogółem w sile nominalnej 60 tysięcy, faktycznie zaś zrazu około 56 tys. ludzi, z czego jedna trzecia poza granicami kraju.

W Anglii wreszcie stanowi reszta ludności 19,4 %, gdy w Księstwie przypadało na osoby zajęte w handlu, duchowieństwo, urzędników, zawody wolne, wreszcie osoby żyjące z jałmużny 6,3 %. Gdy zatem w Anglii ludność przemysłowa wynosiła już wówczas prawie połowę, a rolnictwo trzecią część ludności, to w Księstwie Warszawskim wypada na rzemiosło i wyrobników zaledwie dziesiątą część ludności. Przeszło cztery piąte ogółu było związanych z rolnictwem.

Statystyka wysiewów. Częściowe rezultaty spisu zwierząt gospodarskich.

Załączona tabela (Nr. XXXI) przedstawia po raz pierwszy rozmiar wysiewów gromadzkich i ogólnych dla 10 departamentów, a więc dla całego Księstwa w r. 1810. Tabela Nr. XXXII przedstawia porównawczo wysiewy w 1808 i 1810 r. dla obszaru pierwotnego Księstwa. — Powyższa tabela porównawcza wskazuje na względnie dokładność cyfr podanych przez spis 1808 r. co do wielkości wysiewów gromadzkich i dworskich, obliczonej poprzednio procentowo. Wobec tego należy i rezultaty spisu 1810 r. uznać za dość ściśle. Zmiany, jakie tabela wykazuje, tłumaczą się skutkami wojny. Wszędzie widzimy na skutek wojny zmniejszenie się zasiewów, zarówno dworskich jak i gromadzkich. Zmniejszenie nie jest zbyt duże, gdyż większy ubytek zaznaczył się zapewne już w tabeli z 1808 r. w stosunku do lat przedwojennych.

Ubytek zasiewów.

Ziemio-plody	gromadzkich	dworskich
Pszenvca	10,3 %	17,7 %
Żyto	2,0 %	6,2 %
Jęczmień	0,7 %	14,0 %
Owies	6,3 %	4,3 %

Jedynie uprawa kartofli wykazuje mimo zawieruchy wojennej ogólny postęp; u włościan 2 %, po dworach 13 %.

Dla r. 1810 nie posiadamy niestety wyników spisu zwierząt gospodarskich, dlatego nie możemy stwierdzić wpływu działań wojennych i związanego z niemi zaopatrywania armji, dostarczania podwód. Jedynie dla depart. kaliskiego mamy dane co do inwentarza.¹

Cyfry te atoli nie nadają się dla porównania z r. 1808, gdyż w 1810 odłączono od dep. kaliskiego powiaty lelowski i pilecki, z natury więc rzeczy muszą wykazywać ubytek. I tak liczone:

	1808	1810
Bydła rogateg.	233 155	211 863
Owiec	263 891	252 627
Świń	86 973	78 213
Kóz	1 623	1 562
	1808	1810
Ogierów . . . }	42 667	2 788
Koni }		19 937
Kłaczy . . . }		23 587
Żrebiąt . . . }	4 134	3 410
	46 801	49 722

¹ Akad. Umiejętn. w Krakowie. Rkp. 575.

Tabela wysiewów gromadzkich i ogólnych w 1810/11 r.

Tabl. XXXI.

Według departamentów.

W korcach

Ziemio-plody	Warszawski		Krakowski		Poznański		Kaliski		Radomski		Bydgoski	
	Gromady	Ogółem	Gromady	Ogółem	Gromady	Ogółem	Gromady	Ogółem	Gromady	Ogółem	Gromady	Ogółem
Pszenvca . . .	6 845	20 431	7 598	35 206	5 217	11 353	3 116	8 054	8 419	27 123	7 312	18 930
Żyto	79 523	145 278	67 532	117 190	90 843	172 592	74 488	132 379	74 601	118 311	72 243	139 746
Jęczmień . . .	24 890	48 002	43 892	78 345	26 374	54 071	19 225	35 319	29 800	48 873	25 764	50 641
Owies	43 557	92 691	45 694	93 624	41 737	82 428	42 814	79 544	48 688	90 386	35 466	74 497
Groch	6 707	10 442	5 068	8 584	10 054	17 532	6 398	10 319	7 090	9 255	9 309	15 566
Tatarka . . .	8 670	13 847	8 085	12 597	3 321	6 251	14 692	24 109	17 370	23 245	2 074	3 665
Proso	1 653	2 320	1 741	2 488	728	1 095	1 182	1 742	2 456	3 117	264	488
Suma		333 065		348 034		345 325		291 469		320 312		303 335
Rzepak . . .	632	968	177	325	242	430	395	641	511	754	111	210
Len	1 498	1 834	433	501	3 960	5 796	2 379	3 421	1 204	1 379	2 875	3 838
Konopie . . .	1 112	1 289	3 121	4 012	86	197	293	486	3 456	4 170	65	107
Kartofle . . .	40 480	51 584	41 407	53 928	32 309	44 255	26 836	36 866	32 154	38 474	42 117	53 516
Zbiór siana fur-parkonnych	45 565	93 320	25 861	63 085	41 181	94 408	61 446	132 907	47 814	90 102	45 445	80 794

* Suma dla Księstwa jest w Bibl. Zamoyskich, Nr. 1789, Rkp. karta 605.

Tabela wysiewów gromadzkich i ogólnych w 1810/11 r. (dok.).

	Lubelski		Płocki		Łomżyński		Siedlecki		Księstwo W.	
	Gro- mady	Ogółem	Gro- mady	Ogółem	Gro- mady	Ogółem	Gro- mady	Ogółem	Gro- mady	Ogółem
Pszenvca . . .	7 337	30 752	5 897	16 987	5 269	8 049	7 728	14 340	64 738	191 225
Żyto . . .	96 583	139 342	58 435	121 077	95 626	125 508	109 952	156 685	819 826	1 368 108
Jęczmień . . .	38 717	60 814	17 398	37 432	21 178	27 013	27 730	39 144	275 168	479 654
Owies . . .	44 991	80 713	32 374	77 043	86 750	110 289	50 529	84 142	472 600	865 357
Groch . . .	7 027	8 956	5 663	10 749	8 690	10 790	7 524	9 544	73 530	111 737
Tatarka . . .	56 911	75 545	8 393	14 508	4 565	5 611	21 722	28 304	145 803	207 682
Proso . . .	1 002	1 253	490	755	149	200	1 436	1 682	11 101	15 240
Suma . . .		397 378		278 553		287 464		333 845	1 862 766	3 238 984
Rzepak . . .	103	183	241	495	203	265	339	453	2 951	4 724
Len . . .	785	1 013	2 078	2 741	3 821	4 228	1 794	2 049	20 827	26 800
Konopie . . .	6 431	7 694	824	1 112	1 308	1 505	4 048	4 614	20 744	25 186
Kartofle . . .	13 582	15 694	43 394	60 910	51 432	58 675	31 355	36 716	355 066	450 618
Zbiór siana fur paro- konnych . . .	69 855	120 207	41 455	78 795	112 793	154 404	96 694	162 163	588 909	1 070 185

Porównanie wysiewów w r. 1808 i 1810.

(Według departamentów).

	Warszawski a				Poznański				Kaliski			
	1808		1810		1808		1810		1808		1810	
	Gro- mady	Dwory	Gro- mady	Dwory	Gro- mady	Dwory	Gro- mady	Dwory	Gro- mady	Dwory	Gro- mady	Dwory
Pszenvca . . .	6 012	13 919	5 921	12 338	5 803	6 587	5 217	6 136	3 705	7 046	3 677	6 051
Żyto . . .	53 859	53 033	60 161	55 761	90 929	82 927	90 843	81 749	88 494	66 632	81 636	65 268
Jęczmień . . .	19 250	20 563	20 991	21 276	31 376	30 649	26 374	27 697	24 747	20 626	21 636	18 444
Owies . . .	33 070	40 589	24 496	52 048	38 910	39 858	41 737	40 691	56 151	48 703	48 599	43 121
Groch . . .	5 158	3 193	5 076	3 120	10 794	7 581	10 054	7 478	8 663	4 833	6 953	4 395
Tatarka . . .	5 428	4 189	5 550	3 821	4 682	3 697	3 321	2 930	23 725	13 831	17 457	11 721
Proso . . .	1 153	695	1 237	579	794	309	728	367	1 748	917	1 242	611
Rzepak . . .	400	229	547	294	350	188	242	188	601	283	395	247
Len . . .	1071	330	1 421	382	4 675	1 798	3 960	1 836	3 898	1 291	2 460	1 054
Konopie . . .							86	111			403	208
Kartofle . . .	22 363	10 071	27 508	26 099	37 757	12 949	32 309	11 946	43 584	13 492	31 901	13 537
Siana fur paro- konnych . . .			34 082	38 307			41 981	52 427			68 295	88 883

	Bydgoski				Płocki			
	1808		1810		1808		1810	
	Gromady	Dwory	Gromady	Dwory	Gromady	Dwory	Gromady	Dwory
Pszenvca . . .	8 238	13 264	7 312	11 618	5 107	14 851	5 897	11 090
Żyto . . .	77 477	70 190	72 243	67 503	40 312	74 453	58 435	62 642
Jęczmień . . .	29 098	26 733	25 764	24 877	14 674	32 144	17 398	20 034
Owies . . .	32 108	36 276	35 466	39 031	20 316	50 851	32 374	44 669
Groch . . .	10 638	6 460	9 309	6 257	4 846	9 635	5 663	5 086
Tatarka . . .	2 257	1 880	2 074	1 591	7 220	8 286	8 393	6 115
Proso . . .	135	58	264	224	245	278	490	265
Rzepak . . .	106	69	111	99	139	302	241	254
Len . . .								
Konopie . . .	3 294	781	2 875	963	2 034	1 290	2 078	663
Kartofle . . .			65	32			824	288
Siana fur paro- konnych . . .	51 345	10 524	42 117	11 399	23 155	17 867	43 394	17 516
			45 445	35 349			41 455	37 340

* Dla porównania z r. 1810 należało wydzielić później przyłączone powiaty stanisławowski i siennicki.

Porównanie wysiewów w r. 1808 i 1810. (dok.).

	Ł o m ż y ń s k i				Księstwo Warszawskie			
	1808		1810		1808		1810	
	Gromady	Dwory	Gromady	Dwory	Gromady	Dwory	Gromady	Dwory
Pszemica	8 273	5 099	5 269	2 780	37 138	60 766	33 213	50 014
Żyto	116 861	39 347	95 626	29 882	467 932	386 582	458 944	362 805
Jęczmień	15 147	6 597	21 178	5 835	134 282	137 312	133 341	118 163
Owies	106 821	37 670	86 750	23 539	287 376	253 947	269 422	243 099
Groch	7 670	3 306	8 690	2 100	47 769	35 008	45 745	28 436
Tatarka	2 234	779	4 565	1 046	45 546	32 662	41 360	27 224
Proso	149	225	149	51	4 224	2 482	4 110	2 097
Rzepak	219	136	203	62	1 815	1 208	1 739	1 154
Len i konopie	4 348	1 179	3 821	407	19 320	6 669	19 301	6 141
Kartofle	46 036	12 733	51 432	7 243	224 240	77 636	228 661	87 740
Siana fur parokonných			112 793	41 611	?	?	344 051	293 917

Mimo zmniejszonego w r. 1810 obszaru widzimy żemy również przynajmniej częściowo stwierdzić w stosunku do r. 1808 przyrost koni. Mo- postępy w hodowli owiec.

 Wykaz ogólny znajdujących się owiec podług ich gatunku w r. 1811.¹⁾

Tabl. XXXIII.

Departament	Owce ordy- naryjnej grubej wełny	Lubelki czyli Cabanki	Wielko- polskie	Zagraniczne i hiszpańskie	Suma owiec	Ow- czarzy	Ow- czar- ków
					sztuk		
Radomski	47 034	12 900	7 090	16 187	83 211	295	78
Siedlecki	119 849	Skopy 11 022		hiszp. 23 182 ang. 28 117	182 164	?	?
Lubelski	krajowe	122 968	polepszone	19 457	148 425	264	33
Bydgoski	289 891	polepsz. 39 891		hiszp. 2 301	331 345	1 342	512
Kaliski					252 627	1 055	342
Poznański					?	4 619	2 097
Warszawski					?	873	3 230
Krakowski					?	379	122

Gdy w 1808 r. liczono w dep. bydgoskim 171 044 owiec, spis 1811 r. wykazał ich na tym samym obszarze 331 345 sztuk, t. j. więcej o 93 %. W 3 departamentach nowo-przylączonych: radomskim, siedleckim i lubelskim wykazuje spis 1811 r. 413 800 owiec, gdy spis austriacki z 1807 r. wykazał w całym obszarze nowowcielonym, a więc większym o depart. krakowski oraz powiaty stanisławowski i siennicki tylko 372 399 owiec. Pierwsze miejsce w hodowli owiec zajmował — o ile można wnioskować z ilości owczarzy i owczarków — depart. poznański, za nim szły depart. bydgoski, kaliski, warszawski i krakowski. Ten

sam na ogół porządek departamentów widoczny i w rozwoju sukiennictwa. Według spisu 1810 r. liczono sukienników w departamentach:

poznańskim	2 427
bydgoskim	1 154
lubelskim	632
kaliskim	323
warszawskim	257
krakowskim	222
płockim	174
radomskim	168

¹ Bibl. Ord. Zamoyskich. Rkp. 1789, karta 457.

III. Statystyka stanu cywilnego oraz ruchu naturalnego ludności.

Sięga ona na ziemiach polskich końca w. 18-go. Już Sejm Czteroletni nakazał uchwałą z 24 listopada 1789 r. poczynawszy od 1/I 1790 notować plebanom corocznie na dzień 1 stycznia przed Komisjami Porządkowymi „wiadomości o przybywającej i ubywającej coraz ludności” — na podstawie metryk chrztów, ślubów i pogrzebów, z wyrażeniem płci, lat i miejsca zamieszkania, a to według przepisanego schematu (Korzon).

Mylnym jest pogląd, jakoby punktem wyjścia dla statystyki ruchu ludności w Król. Polskiem był Kodeks Napoleona (Przepisy ks. I, tyt. III „O zamieszkanii”) oraz wydany w następstwie tego dekret Księstwa Warszawskiego z 18/I 1810 r. o księgach ludności. W rzeczywistości statystyka ruchu ludności była zorganizowana i prowadzona już za czasów pruskich, jak stwierdzają to wyniki w formie „Tabel zaślubionych, nowo-narodzonych i zmarłych” z r. 1806 i 1807, jakie zachowały się dla departamentów poznańskiego, bydgoskiego, kaliskiego i warszawskiego, specyfikując urodzonych podług płci, czy ślubny czy nieślubny, żywy czy nieżywo-urodzony. Zmarłych wykazywano podług płci, i pory roku śmierci, wieku, miejsca zgonu (miasto, wieś), dalej podług chorób, które stały się przy-

czyną śmierci. Wreszcie zaślubionych dzielono podług wieku każdego z wchodzących w związki małżonków.

Tabele te były po utworzeniu Księstwa Warszawskiego dalej prowadzone podług tego samego wzoru. Jedynie w związku z nowo wprowadzoną organizacją administracyjną, oraz ogłoszoną konstytucją o równości obywateli wobec prawa, wyłoniła się kwestja, komu należy powierzyć prowadzenie aktów stanu cywilnego. Kodeks Napoleona nie uznając żadnych obrządków religijnych ustanowił cywilnych urzędników do sporządzania aktów stanu cywilnego dla wszystkich obywateli bez różnicy wyznania. Minister spraw wewnętrznych proponował aż do stanowczego załatwienia sprawy „użycia tymczasem do tych zapisywań proboszczów, na co JW. Minister Sprawiedliwości przystał; lecz nadmieniał, że temu przeciwne są Władze francuskie i że Król Jm. mając sobie tę okoliczność przedstawioną, znajdował nieprzyzwoitość użycia do podobnych zapisywań Proboszczów tam, gdzie się znajdują Żydzi i inni różnowiercy”. Sprawa przyszła na Ratę Ministrów w dniu 21 kwietnia 1808 r., gdzie Minister Sprawiedliwości wyjaśniał, iż jest ona „jedną z najważniejszych i najpotrze-

Tabl. XXXIV.

Tabela zaślubionych, nowonarodzonych i zmarłych.¹

Nazwa departamentu	Rok	Zaślubione pary	Urodziło się								Suma wszystkich urodzonych	Umarło		
			Płci męskiej				Płci żeńskiej					Płci męsk.	Płci żeńsk.	Suma zmarł. (wraz z nieżywo-urod.)
			ślubnych	nieślubnych	nieżywych	Suma	ślubnych	nieślubnych	nieżywych	Suma				
Warszawski	1806	4 035	9 556	281	115	9 952	8 903	290	75	9 268	19 220	8 630	7 925	16 555
	1807	4 531	10 158	323	90	10 571	9 588	345	78	10 011	20 582	10 659	9 720	20 379
	1808	4 482	10 276	315	88	10 679	9 607	330	80	10 017	20 696	9 280	8 214	17 494
	1809	3 715	9 814	330	89	10 233	9 320	348	69	9 737	19 970	8 350	7 728	16 078
Poznański	1806	4 810	10 908	406	134	11 448	10 004	390	108	10 502	21 950	13 005	12 187	25 192
	1807	5 332	13 255	479	133	13 867	12 276	512	81	12 872	26 739	14 412	13 390	27 802
	1808	6 508	12 043	479	96	12 618	11 115	500	82	11 697	24 315	12 440	11 470	23 910
	1809	5 300	10 858	442	106	11 405	10 377	406	73	10 855	22 260	8 909	8 177	17 086
	1810	6 256	13 896	583	159	14 638	12 845	595	94	13 534	28 172	10 975	10 049	21 024
Kaliski	1806	4 624	10 539	353	73	10 965	9 868	357	66	10 291	21 256	9 921	9 452	19 373
	1807	4 874	12 180	353	46	12 579	11 652	403	34	12 089	24 668	9 425	8 736	18 161
	1808	4 702	11 520	363	27	11 910	11 068	365	25	11 458	23 368	9 922	9 407	19 329
	1809	4 736	11 913	363	57	12 333	11 038	357	38	11 433	23 766	9 643	9 364	19 007
	1810	5 191	12 774	391	44	13 209	12 109	397	21	12 527	25 736	9 833	9 476	19 309
Bydgoski	1807	3 934	8 330	337	49	8 776	7 733	378	42	8 153	16 929	13 321	12 759	26 080
	1808	4 485	8 238	337	51	8 716	7 780	363	41	8 184	16 900	8 101	7 092	15 193
	1809	3 684	7 989	331	53	8 373	7 530	338	33	7 898	16 271	6 683	6 036	12 719
	1810	4 290	9 006	454	95	9 555	8 431	486	53	8 970	18 525	7 215	6 533	13 748
	1811	3 365	7 917	337	72	8 326	7 283	325	63	7 671	15 997	8 780	8 004	16 784
Łomżyński	1810	4 280	9 989	452	24	10 465	9 412	467	14	9 893	20 358	6 310	6 004	12 314
Radomski	1810	3 447	8 206	259	13	8 478	7 839	241	17	8 097	16 575	8 137	7 858	15 995

¹ Bibl. Ordyn. Zamoyskich. Rkp. 1789, k. 8—24 oraz 479.

bniejszych, będąc zasadą porządku Społeczeństwa". Wydano zarządzenie tymczasowe, mocą którego „wszyscy Burmistrz, prezydenci lub pod jakimkolwiek nazwiskiem przełożeni w miastach; we wsiach zaś, gdzie są parafie, a niemasz znacznej ilości Żydów, Księża Proboszcz zastępują Urzędników Aktów cywilnych, do dalszych rozkazów królewskich; a gdzie wiele jest różnowierców i gdzie można znaleźć zdatnego organistę, ten może zastępować Urzędnika Aktów Cywilnych; w Warszawie dobierze się do tego ośmiu z Obywateli, których Magistrat przedstawi Prefektowi. — Opłaty od tych czynów ogłoszone zostaną za nadesłaniem rozkazów Najjaśn. Pana"¹.

Istotnie ciągłość zapisów została utrzymana, jak świadczą dalsze wykazy ruchu ludności dla lat 1808—1810. Nie jest zapewne przypadkiem, że brak takich wykazów dla departamentów krakowskiego, lubelskiego, siedleckiego, a więc departamentów nowo przyłączonych.

Zanim omówimy wyniki tych usiłowań (patrz tabl. XXXIV), posiadające swoją odrębną wartość statystyczną, mimo iż są ułamkowe i odnoszą się do kilku tylko departamentów, postaramy się przy ich pomocy skontrolować wyniki spisów 1808 i 1810 r. Podług powyższych wyników rejestracji ruchu ludności otrzymamy na lata spisowe następujące zestawienia:

Departament	Ludność w 1808	Liczba urodzin w 1808	Stosunek urodzonych do ludności	Liczba zmarłych w 1808	Stosunek zmarłych do ludności	Liczba ślubów
Warszawski	327 569	20 696	1:15,8	17 494	1:18,7	4 482
Poznański	407 377	24 315	1:16,7	23 910	1:17,0	6 508
Kaliski	438 551	23 368	1:18,7	19 329	1:22,6	4 702
Bydgoski	286 840	16 900	1:17,0	15 113	1:18,8	4 485
Suma	1 460 337	85 279	1:17,1	75 926	1:19,2	20 177
						1:72,3

Departament	Ludność w 1810	Liczba urodzin w 1810	Stosunek urodzonych do ludności	Liczba zmarłych w 1810	Stosunek zmarłych do ludności	Liczba ślubów
Poznański	581 210	28 172	1:20,6	21 024	1:27,6	6 256
Kaliski	512 750	25 736	1:19,9	19 309	1:26,5	5 191
Bydgoski	337 310	18 525	1:18,2	13 748	1:38,6	4 280
Łomżyński	416 445	20 358	1:20,4	12 314	1:22,6	3 447
Radomski	362 751	16 575	1:21,9	15 995	1:24,6	4 290
Suma	2 210 466	109 366	1:20,2	82 390	1:26,8	23 464
						1:94,2

Stosunek urodzonych w 1808 r. do ludności 1:17,1, w r. 1810 zaś 1:20,2 należy uznać za przesadny i nieprawdopodobny. Stary Süssmilch² przyjmował dla szeregu krajów w połowie 18 w. znacznie niższy współczynnik reprodukcji, a mianowicie w stosunku od 1:24 do 1:30. Sto lat później przyjmował Wappäus dla szeregu państw europejskich średnio stosunek 1:29,5. W państwach z małą zdolnością reprodukcyjną jak n. p. Szwecja przypadał jeden noworodek w 1841—50 r. na 31,4 osób, we Francji dopiero na 35,8 osób żyjących. Lecz nawet w krajach o znacznie korzystniejszej reprodukcji przedstawiał się ten stosunek w tym czasie jak 1:25,8 np. w Austrii, lub 1:25,5 w Prusach. Z tych powodów jest współczynnik 1:17,1 dla 4 departamentów Księstwa w 1808 r. zgoła nieprawdopodobny, a tembardziej rezultat dla depart. warszawskiego ze stosunkiem 1:15,8. Gdybyśmy przyjęli stosunek reprodukcji w 1808 i 1810 r.

jak 1:22 (czyli i tak stosunek dość wysoki, wynoszący w odsetkach 4,54 urodzin na 100 osób), otrzymalibyśmy dla wymienionych wyżej 4 departamentów na rok 1808 zamiast 1 460 337 ludności istotnie spisanej, cyfrę ludności skorygowaną 1 876 138 t. j. o 28,4 % wyższą. Otrzymujemy zatem obecnie na zasadzie statystyki ruchu naturalnego ludności dalsze potwierdzenie naszych poprzednich wniosków wysnutych z analizy wyników w spisu ludności, a mianowicie, iż spis 1808 r. nie zdołał ująć całkowitej masy ludności. Zarazem otrzymujemy podstawę do ustalenia granicy popełnionego przy spisie błędu. Uogólniając ten rezultat dla ludności całego Księstwa Warszawskiego w granicach 1808 r., t. j. dla 6 departamentów, doszlibyśmy do ludności 2 618 914, t. j. wyższej od istotnie spisanej o 579 261 osób.

Jakkolwiek spis 1810 r. powiódł się znacznie lepiej i wykazał dokładniejsze wyniki, to jednak

¹ Protokół Czynności Rady Ministrów z dn. 21./IV. 1808 r. Arch. akt. 18, Dawnych.

² Süssmilch: *Göttliche Ordnung*. Berlin 1761.

i on nie ujął całkowitej masy ludności. Stosunek reprodukcji 1 : 20,2 dla 5 wyżej wymienionych departamentów w r. 1810, jest stanowczo za niski. Przyjmując go jak poprzednio na 1 : 22, otrzymalibyśmy dla tych departamentów na rok 1810 zamiast 2 210 466 ludności spisanej, w drodze rachunku 2 406 096 osób, czyli ludność wyższą od wykazanej o 8,4%. Cyfra ta oznacza granicę błędu, popełnionego przy spisie 1810 r. Dla całego Księstwa Warszawskiego otrzymalibyśmy na rok 1810 dla 10 departamentów zamiast ludności przez spis wykazanej 4 334 280, sumę skorygowaną 4 698 359 osób.

Ustalenie wielkości rocznego przyrostu naturalnego natrafia na trudności ze względu na zbyt niskie wyniki spisu.

W wymienionych wyżej 5 departamentach stwierdzono w 1810 r.:

Wyszczególnienie	Ogółem	Na 100 osób ludności spisanej	Na 100 osób ludności obliczonej
Liczba urodzin . . .	109 366	4,94	4,54
Liczba zgonów . . .	82 390	3,72	3,42
Przewyżka urodzin .	26 976	1,22	1,12

Jest to odsetek naturalnego przyrostu nad wyraz niski, niższy od przyrostu naturalnego Królestwa Polskiego w ciągu całego dalszego stulecia, z wyjątkiem okresu 1840/60,¹ mimo stwierdzonego dużego współczynnika reprodukcji! A więc i tu przejawiają się straszliwe skutki wojen napoleońskich.

Stosunek płci wśród urodzonych i zmarłych był w 1810 r. następujący:

Departament	Urodziło się		Zmarło	
	Płci męskiej	Płci żeńskej	Płci męskiej	Płci żeńskej
Poznański .	14 638	13 534	10 975	10 049
Kaliski . .	13 209	12 527	9 833	9 476
Bydgoski .	9 555	8 970	7 215	6 533
Łomżyński .	10 465	9 893	6 310	6 004
Radomski .	8 478	8 097	8 137	7 858
Ogółem	56 345	53 021	42 470	39 920

109 366

82 390

Na 100 urodzonych dziewcząt było 106,2 urodzonych chłopów. Na 100 zmarłych osób płci żeńskiej było 106,3 zmarłych płci męskiej. Jeśli stwierdziliśmy wyżej, iż na 100 osób żyjących umierało 3,72, to liczba ta zgonów nie była jednakowa dla obu płci. Na 1 098 890 żyjących kobiet w 5 wymienionych departamentach umarło w 1810 roku 39 920 kobiet czyli tylko 3,63 na sto kobiet;

natomiast na 1 111 576 żyjących mężczyzn umarło osób płci męskiej 42 470, czyli 3,82 %. Wymieralność mężczyzn była zatem większa.

Stosunkowo duża była liczba zawieranych rocznie ślubów małżeńskich. W 1808 r. w wymienionych wyżej 4 departamentach wynosiła 20 177, czyli 1 : 72,3, w 1810 r. w 5 wymienionych departamentach 23 466, czyli 1 : 94,2.² Jest to stosunek zbyt wysoki. W Szwecji liczono:

1808. Ludność 2 418 840. Ślubów 19 762,
czyli jak 1 : 122.

1810. Ludność 2 377 851. Ślubów 25 780,
czyli jak 1 : 92,2.

We Francji liczono w okresie 1806—1810 na 20,2 milj. ludzi 228 900 ślubów czyli w stosunku 1 : 127,4. W Anglii wreszcie (bez Walji) w okresie 1806—1810 był stosunek 1 : 121.

Gdybyśmy obliczyli dla Księstwa Warszawskiego liczbę zaślubin nie od ludności wykazanej przez spisy 1808 i 1810 r. lecz od przypuszczalnej i poprzednio obliczonej przez nas liczby rzeczywistej, wówczas przedstawiliby się stosunek ślubów do ludności w 1808 r. jak 1 : 93, w 1810 jak 1 : 102,5. (Przeliczone na 1000 ludności byłoby ślubów w 1808 — 10,7, w 1810 — 9,7.) Byłby to stosunek wprawdzie duży, ale już zbliżony do normalnego. W Galicji liczono sto lat później na 1000 ludności w 1900 — 9,2, w 1910 — 7,6. Wiadomem jest, iż liczba ślubów corocznie zawieranych stale się zmniejsza.

Duża ilość zawieranych corocznie ślubów każe przypuszczać już zgóry wysoką liczbę osób pozostających w małżeństwie. Potwierdzają to dane co do stanu cywilnego, jakie posiadamy dla 8 departamentów z ludnością 3 594 474, czyli dla 82,9 % ogółu ludności Księstwa (patrz tabl. XXXV). Liczono wówczas:

Bezzennych	2 049 020	57,0 %
W małżeństwie	1 376 030	38,2 %
Owdowiałych	167 400	4,7 %
Rozwiedzionych	2 025	0,05 %
	3 594 475	100, %

Uderza istotnie duża liczba osób zostających w małżeństwie, 38,2 %. W Norwegii było ich w 1801 r. 34,7 %, w Szwecji w 1810 r. 35,6 %, a nawet we Francji, gdzie (podobnie jak w Szwecji) wobec małej liczby dzieci, stosunek procentowy osób żonatych musi być większy, liczono ich w 1806 r. tylko 35,8 %.

Wiemy wprawdzie, że liczba urodzeń była stosunkowo duża — atoli wobec dużej śmiertelności,

¹ A. Krzyżanowski i Kumaniecki: *Statystyka Polski*. Str. 80.

Tabl. XXXV. Skład ludności pod względem stanu cywilnego.¹

Rok 1810	W małżeństwie		Owdowiali		Rozwiedzeni		Bezzenni		Suma		Ogółem
Depart.	Męż- czyźni	Nie- wiasty	Męż- czyźni	Nie- wiasty	Męż- czyźni	Nie- wiasty	Męż- czyźni	Nie- wiasty	Męż- czyźni	Nie- wiasty	
Warszawski	99 039	98 592	6 789	18 877	136	330	156 324	134 822	262 288	252 621	514 909
Krakowski	86 787	87 113	3 315	16 729	31	67	126 272	122 185	216 405	226 094	442 499
Poznański	107 494	107 804	6 490	21 329	139	203	175 396	162 355	289 519	291 691	581 210
Kaliski	94 335	94 358	4 991	13 384	296	314	157 817	147 255	257 439	255 311	512 750
Bydgoski	66 291	66 897	4 253	11 102	30	89	99 980	88 668	170 554	166 756	337 310
Radomski	71 833	72 267	3 433	13 773	12	32	104 546	96 855	179 824	182 927	362 751
Lubelski	90 567	91 715	5 311	19 091	62	95	130 801	119 375	226 741	230 276	457 017
Płocki	70 652	70 286	4 733	13 800	83	106	123 524	102 845	198 992	187 036	386 028
Suma 8 dep.	686 998	689 032	39 315	128 085	789	1 236	1 074 660	974 360	1 801 762	1 792 712	3 594 474
	1 376 030		167 400		2 025		2 049 020				

Skład ludności 5 większych miast co do stanu cywilnego.											
Warszawa	13 998	13 811	1 309	5 048	84	241	22 334	20 902	37 725	40 002	77 727
Kraków	4 450	4 462	276	1 397	19	46	6 558	6 404	11 303	12 309	23 612
Poznań	2 799	2 828	178	926	8	25	4 551	4 799	7 536	8 578	16 114
Kalisz	1 318	1 344	70	310	24	40	2 345	1 805	3 757	3 499	7 256
Lublin	1 440	1 455	118	302	44	65	1 890	1 791	3 492	3 613	7 105
Suma 5 m.	24 005	23 900	1 953	7 983	179	417	37 678	35 701	63 813	68 001	131 814
	47 905		9 936		596		73 379				

Z pośród 82 390 osób zmarłych w 1810 r. w 5 departamentach zmarło na skutek następującej przyczyny:

Tabl. XXXVI. „Specyfikacja generalnych chorób“.²

Powód śmierci	Departam. Poznański	Departam. Łódzki	Departam. Radomski	Departam. Bydgoski	Departam. Kalisz	Suma 5 de- partamentów	%
Nieżywo urodz.	361	101	141	144	141	888	
Ospa	2 643	2 020	2 917	1 715	3 360	12 655	18,0
Suchoty	1 293	848	776	757	1 226	4 900	7,0
Dusznosc (Dycha- wica)	855	428	758	622	877	3 540	5,0
Fryzle i petocie	1 370	41	221	1 096	617	3 345	4,8
Dysenterja	683	541	784	357	957	3 322	4,7
Odra	779	372	280	476	783	2 690	3,8
Zęby	1 059	150	145	754	611	2 719	3,9
Szkarlatna febra	564	22	47	141	184	958	1,4
W połogu	156	197	140	134	189	816	1,2
Samobójstwo	17	2	2	8	5	34	0,05
Oslabienie dla sta- rości	1 254	1 293	1 644	860	1 260	6 311	9,0
Inne choroby o- kreślone	8 606	4 349	3 770	5 599	6 574	28 897	41,1
Niezdeteminow.	1 384	1 951	4 370	1 085	2 525	11 315	100%
Ogółem .	21 024	12 314	15 995	13 748	19 309	82 390	—

zwłaszcza dzieci, i niskiego przyrostu naturalnego, musiała liczba osób zostających w małżeństwie być stosunkowo wysoka, podobnie jak we Francji i Szwecji. Przyczyniały się zapewne także i częste, bo w młodym już wieku zawierane małżeństwa ludności żydowskiej, oraz względnie niska cyfra osób owdowiałych i rozwiedzionych.

Nieco odmiennie kształtowały się te stosunki w 5 największych miastach. Liczono tam w 1810 r.

Bezzennych	73 379	55,6 %
W małżeństwie	47 905	36,3 %
Owdowiałych	9 936	7,6 %
Rozwiedzionych	596	0,4 %
	131 814	100 %

¹ Tabela zestawiona podług aktów w Rkp. 1789 Bibl. Ordyn. Zamoyskich. Cyfry dla departamentów, powstałe z podsumowania cyfr powiatowych, wykazują wiele błędów rachunkowych, które należało skorygować. Np. w poznańskim podano liczbę kobiet zamężnych 87 804 zamiast 107 804, w radomskim liczbę wdowców 433 zamiast 3 433 i t. d.

² Tabela zestawiona podług aktów w Rkp. Nr. 1789 Bibl. Ordyn. Zamoyskich.

Liczba osób bezżennych jest w dużych miastach mniejsza, zgodnie z tem, co wiemy o rozwoju miast także w innych państwach doby ówczesnej czy dzisiejszej. Natomiast uderza duża liczba osób owdowiałych, w przeciwieństwie do wsi, gdzie wdowy wstępowały częściej w powtórne związki małżeńskie. Według spisu z 1816 r. liczono w Prusach na 10,3 milj. ludności 538 tysięcy owdowiałych czyli 5,2 %.

Duży stosunkowo jest po miastach odsetek rozwiedzionych. Według obliczeń Wappäusa dla szeregu państw w połowie XIX w. wynosiła liczba rozwiedzionych na 100 osób średnio 0,18%. Księstwo wykazuje w większych miastach już 40 lat wcześniej odsetek przeszło dwukrotnie większy. Rzuca to jaskrawe światło na stosunki obyczajowe po miastach w dobie ówczesnej. Zarówno co do liczby osób owdowiałych jak i rozwiedzionych jest statystyka Księstwa wyrazem stosunków wojennych. Zarazem wiele momentów, jak duża liczba osób w małżeństwie, przy niskim przyroście naturalnym, wreszcie po miastach duża liczba rozwodów, wskazują, iż przejściowo skład i struktura ludności pod względem stanu cywilnego układały się na modłę stosunków francuskich. Powody śmiertelności ilustruje tabl. Nr. XXXVI.

Wyliczamy tu jedynie najczęstsze przyczyny śmierci, pominęliśmy mniej częste, zwłaszcza różnego rodzaju „febry“, które łącznie stanowią poważny odsetek. Po odliczeniu z powyższych 82 390 zgonów, zgony których przyczyna była „niezdeteminowana“ oraz dzieci nieżywo urodzone, otrzymamy 70 187 zgonów o określonej przyczynie śmierci. Jedenaście wymienionych powodów obejmuje prawie 59 % wypadków śmiertelnych. Wśród chorób śmiertelnych pierwsze miejsce zajmowała ospa, zagarniając 18,0 % zmarłych, suchoty 7,0 % łącznie obie choroby, powodowały czwartą część wypadków śmierci. Süssmilch przyjmował na podstawie danych z Londynu i Berlina w połowie XVIII w., iż tylko 8 % zmarłych padło ofiarą ospy¹, a podobnie Chr. Bernoulli² dla Berlina w okresie 1783—1797 — 8 %. W Księstwie Warszawskim pochłaniała zatem ospa przeszło dwa razy więcej ofiar. Staszic stwierdza też w 1807 r., iż „najwięcej ospa naturalna i kur czyli odra u nas ludzi wytępia“³. Zaś Adam Ziemiecki żąda,

by do programu oświaty elementarnej włączono też „objaśnienia w sztuce lekarskiej. Czystość, chędogość byłyby skutki tej zbawiennej nauki. Wieleż to dzieci nie ginie jeszcze przez naturalną ospę, chociaż wynalazek krowiey ospy tak szczęśliwe skutki sprawia, których przesąd nie używa, choć bezpłatnie od przeszłego rządu Instytutu są ustanowione“⁴. Porównywanie śmiertelności Księstwa ze stosunkami innych krajów jest utrudnione, ze względu na to, iż dawniejsze wykazy statystyczne łączą po kilka chorób w jedną rubrykę, natomiast porównywanie ze stosunkami nowszemi jest nie wskazane o tyle, iż dzięki stłumieniu śmiertelności na ospę (w 1911 r. wynosiła w Austrii 0,05 na 1000) musiał się udział procentowy wszystkich innych powodów śmiertelności zwiększyć.

Z załączonej w tabl. Nr. XXXVII. „Specyfikacji zmarłych podług płci i wieku“ w 5 departamentach widać, iż z pośród ogółu zmarłych było:

a nieżywo urodzonych . . .	684
b zmarłych w 1 roku życia . . .	22 024
c zmarłych od 2 do 5 roku życia	15 580
d suma wszystkich zmarłych . .	82 390

Po odliczeniu nieżywo urodzonych wypadnie, iż na 100 zmarłych osób było w wieku przed ukończonym 1 rokiem życia 27 %, zaś od 2 do 5 lat życia 19 % czyli że 46 % ogółu zmarłych nie ukończyło 5 lat życia. Wspomniany Ziemiecki woła też z troską: „Wieleż matek nie ginie przy połogach? Wieleż dzieci przez niewiedomość starych bab, które wieśniak używa? Tu już od rządu pruskiego w Poznaniu takowy Instytut (położniczy) iest założony“ (lc. str. 248). Również w Warszawie istniał instytut położniczy z czasów pruskich. Komisja Rządząca wyasygnowała 27/5 1807 r. 12,000 zł. rocznie z kasy departamentu warszawskiego „na utrzymanie Szkoły Babiennia tu w Warszawie tak, jak była za przeszłego Rządu“⁵. We Francji umierało w 1802 r. na 100 osób tylko 21,4 w wieku poniżej 1 roku⁶, w Prusach⁷ w okresie 1820—34 r. przed ukończeniem 1 roku tylko 25,0, od 2—5 16,8, łącznie więc przed ukończeniem 5 roku życia 41,8 %. W Anglii umierało przed 5 rokiem w okresie 1813—30 tylko 34,5 % ogółu zmarłych. W Austrii wreszcie w nowych czasach (1900—1904) umierało przed 1 rokiem 21,6, przed 5 rokiem 30 % ogółu zmarłych.

¹ Süssmilch: *Göttliche Ordnung*. Berlin 1761, I, 530, II, 426.

² Bernoulli: *Population*. I, 254.

³ Staszic, *O statystyce Polski*, 1807, str. 28.

⁴ *Korespondencje w materjach, obraz kraju rozjaśniających*, List 35.

⁵ Rostworowski, *Materiały*, str. 207.

⁶ Bernoulli, lc. I, 239.

⁷ lc. I, 236.

„Specyfikacja zmarłych, podług płci, wieku i miejsca zgonu“.

Tabl. XXXVII. (Obliczona podług Rkp. Nr. 1789 Bibl. Ord. Zamoyskich.)

Departament	Umarło w miastach			Umarło we wsiach			Suma ogólna zmarłych		
	Płci męskiej	Płci żeńskej	Razem	Płci męskiej	Płci żeńskej	Razem	Płci męskiej	Płci żeńskej	Razem
Bydgoski . 1810 a a	52	29	81	40	23	63	92	52	144
b	452	399	851	1 313	1 124	2 437	1 765	1 523	3 288
c	278	256	534	913	860	1 773	1 191	1 116	2 307
d	1 672	1 500	3 172	5 541	5 035	10 576	7 213	6 535	13 748
Poznański . 1810 a	60	47	107	118	49	167	178	96	274
b	893	731	1 624	2 110	1 815	3 925	3 003	2 546	5 549
c	538	499	1 037	1 448	1 214	2 662	1 986	1 713	3 699
d	2 996	2 913	5 909	7 979	7 136	15 115	10 975	10 049	21 024
Kuliski . . 1810 a	13	6	19	49	25	74	62	31	93
b	452	380	832	2 338	2 087	4 425	2 790	2 467	5 257
c	346	346	692	1 726	1 597	3 323	2 072	1 943	4 015
d	1 571	1 487	3 058	8 262	7 989	16 250	9 833	9 476	19 309
Radomski . 1810 a	22	16	38	43	35	78	65	51	116
b	368	339	707	2 033	1 772	3 805	2 401	2 111	4 512
c	281	233	514	1 299	1 238	2 537	1 580	1 471	3 051
d	1 540	1 418	2 958	6 620	6 417	13 037	8 160	7 835	15 995
Łomżyński. 1810 a	12	7	19	24	14	38	36	21	57
b	292	276	568	1 512	1 338	2 850	1 804	1 614	3 418
c	192	172	364	1 089	1 055	2 144	1 281	1 227	2 508
d	957	848	1 805	5 358	5 151	10 509	6 315	5 999	12 314

a Litery oznaczają wymienione wyżej kategorie.

IV. Statystyka naukowa. — Dochodzenia spisowe w r. 1812.

Wedle Kiedroniowej spis ludności z 1810 r. został uzupełniony wykazami z 1811 r. Natomiast „Między 1812 a 1818 rokiem ustaje zupełnie zbieranie wszelakiego rodzaju danych statystycznych“¹. O ile idzie o rok 1812, jest ten pogląd mylny.

W związku z ustanowieniem katedry statystyki krajowej w Szkole prawa w 1811 r., którą zajmował W. Surowiecki, obudziło się żywsze zainteresowanie dla statystyki jako odrębnej gałęzi wiedzy, a nie tylko jako narzędzia potrzebnego dla rozwiązywania praktycznych potrzeb administracji.

„Szkola Prawa Księstwa Warszawskiego“² zatwierdzona i zorganizowana dekretemi z 18 II i 24 V 1808 r. została otwarta z trzechletnim kursem nauk w dniu 1 października 1808 r. Po upływie pierwszego trzylecia, nastąpiło na zasadzie dekretu z 22 V 1811 r. rozszerzenie Szkoły Prawa przez dołączenie do niej Szkoły Administracji, w której miały być wykładane ekonomja polityczna, statystyka, nauka o fabrykach i rękodzielach, o handlu zewnętrznym i wewnętrznym i nauka finansów. Na posiedzeniu „Rady dorocznej“ w dniu 4 IX 1811 przedłożył Surowiecki projekt wykładów „nauki statystyki krajowej, wedle własnego układu“, poczem otwarcie

nowego roku nastąpiło 1 października 1811 r. z wykładem inauguracyjnym Surowieckiego.

Jak szeroko pojmował Surowiecki swe zadania, poucza jego sprawozdanie dla przełożonej władzy po skończeniu kursu rocznego statystyki krajowej z 4 lipca 1812 r., w którym wyjaśnia, „ile z podanego odemnie planu tej nauki już się uskuteczniło, a ile jeszcze do uskutecznienia“.

Wykłady Surowieckiego² obejmowały „uwagi ogólne o ludności i iey podziałach i względach rozmaitych naturalnych, ekonomicznych, politycznych, religijnych i historycznych z porównaniem, gdzie wypadło, krajów naszych tak z ościeniami iako też i odleglejszemi. — O liczbie i zamożności różnych klas z osobna. Ten przedmiot, na którym statystyk i ekonomista musi gruntować całe swoje zasady... zajął większą część mego kursu. — Po ludności, która stanowi istotne bogactwo kraju, nastąpiły ogólne uwagi o źródłach natury naszej ziemi, o uprawnnych i nieuprawnnych, o lepszych i podleyszych gruntach, o płodach rolniczych, nareszcie o zwierzętach domowych“.

„Dodać tu jednak muszę, że dla braku tabel w lekcjach moich wiele zostało luk... Do porównania względów ludności nie dostawało mi znaczney części, do wymiarkowania zamożności

¹ Kiedroniowa: *Włóścianie*. Str. 37.

² W—Surowiecki: *Wykład statystyki w Szkole Prawa*. 1812. (Ms. Nr. 680. Akad. Umiejętn. w Krakowie).

klas musiałem się trzymać niedokładnych podań Moszyńskiego i Rządu Pruskiego, do rozgatkowania powierzchni kraju słabą bardzo znalazłem pomoc w tabellach zasiewu, o łąkach, lasach, zwierzętach domowych i t. d. same tylko członki zbierać musiałem. Ale i to źródło acz skąpe i niezmiernie pomnażające prace nauczyciela, winna Szkoła jedynie nieznużonej staranności JW. Ministra Sprawiedliwości, który ze wszystkich stron z bierał rozrzucone materiały, a w biurze JW Ministra Spraw Wewn. własnym kancelistom przez długi czas kazał wypisywać tabelle¹.

Surowiecki oświadcza w końcu, iż w roku przyszłym nie może wykładów odbywać, i poleca 7 uczniów, „którzy z wysoką chlubą odbyli examen ze statystyki”. Byli to: Jasiński, Dobrzycki, Zwan, Morawski, Saniewski, Chrzęszczewski, Kozłowski, wreszcie załącza spis 49 pytań egzaminacyjnych².

Ażeby ocenić stanowisko jakie zajmował Surowiecki w nauce, należy w krótkich bodaj słowach nakreślić rozwój wiedzy statystycznej w dobie Księstwa. Jak na tylu innych polach tak i w dziedzinie statystyki inicjatywa wyszła od St. Staszica, którego bezimiennie wydana broszurka „O statystyce Polski, krótki rzut wiadomości potrzebnych tym, którzy ten kraj chcą oswobodzić i tym, którzy nim chcą rządzić”, wyszła w Krakowie z wiosną 1807 r. Wartość jej pod względem statystycznym jest nikłą, a przesadne dytyramby pod adresem Staszica jako statystyka, są zgola nie na miejscu³. W 10 pytaniach daje Staszic raczej program dochodzeń, niż same informacje statystyczne. O samem Księstwie nie dowiadujemy się nic prawie; w pytaniach: rozległość polskiej ziemi; rzeki spławne w Polsce; jaką ilość ziemi zajmują miasta, drogi, błota, lasy, role i łąki; wiele zboża wychodzi z Polski; jak wiele Polska wystawić i utrzymać teraz może wojska, jakie podatki teraz Polska składać może i t. d. daje ogólnikowe i nieścisle dane o Polsce przedrobowej. Praca Staszica spotkała się też z dość

surową krytyką Dembowskiego⁴. Jak już sam tytuł broszury Staszica wskazuje, jest ona przede wszystkim pismem politycznym, a znaczenie jej polega głównie na tem, iż zdołała poruszyć do głębi i zainteresować umysły. Bezpośrednio pod jej wpływem rozpoczyna obóz radykalistów ówczesnych, grupujących się około X. Szaniawskiego, publiczną korespondencję w „Gazecie Warszawskiej” „by rozjaśnić prawdziwy stan kraju”⁵. Zabierają głos w dyskusji powagi doby ówczesnej J. K. Szaniawski, Ant. Gliszczyński, W. Surowiecki, profesorzy J. Łęski, Kaulfus, Krysiński, pułkownik J. Neyman, Ad. Ziemiecki, J. B. Rakowiecki i inni, kreślono program reform, atoli danych statystycznych, rozjaśniających stan kraju nie znajdujemy.

Był to czas w dziejach statystyki przełomowy, rozpoczynała się dopiero na Zachodzie wielka dyskusja o jej znaczeniu i zadaniach i z natury rzeczy trzeba było pewnego czasu, zanim rezultaty tych usiłowań oddziałać mogły na opinię naszego kraju. Wprawdzie nie brak było i przedtem dzieł i tabel statystycznych jak np. Mannerta, Statistik der europäischen Staaten (1803), a nawet i zestawień podręcznych, jak np. Wiliama Playfair, The statistical breviary (Londyn 1801) cieszący się powodzeniem i tłumaczony w 1802 na język francuski. Atoli zwrot zasadniczy rozpoczyna się z rokiem 1804, gdy Akademia w Turynie rozpisła konkurs naukowy na temat „Czy statystyka jest nową wiedzą i jakie mogą z niej rządy osiągnąć korzyści”, gdy wreszcie Aug. L. Schlözer wydał swą znakomitą „Theorie der Statistik nebst Ideen über das Studium der Politik überhaupt” (1804). Od tej pory rozpoczyna się żywy ruch naukowy na polu statystyki. W Niemczech systematyzuje jego rezultaty August Niemann, Abriss d. Statistik und d. Staatenkunde, 1807. We Francji piszą J. Peuchet, Statistique élémentaire de la France, 1806, oraz D. F. Donnan, Théorie élémentaire de la statistique, 1805. Wreszcie we Włoszech wydaje Melchior Gioja Del fine delle Statistiche, 1808.

¹ Archiwum Główne I^{1/3}. Statystyka.

² Kozłowski opublikował ćwierć wieku później: „Rys statystyki Europy”. Warszawa 1838 r. — Wawrzyniec Surowiecki urodził się w 1769 r. w okolicach Gniezna, z ubogich rodziców. Pierwotnie skłaniając się do stanu duchownego przepędził 3 lata w seminarjum u Ś-go Krzyża. Wystąpiwszy zeń poświęcił się prywatnemu nauczycielstwu. Jako domowy nauczyciel u Szczanieckich, zwiedził z swym uczniem Europę, nie zaniedbując własnego wykształcenia. Bawił lat kilka w Wiedniu, Dreźnie i Lwowie. Za Księstwa Warszawskiego powołany do Dreźnie do ministerjum Sekretarjatu Stanu, był głównym inspiratorem dochodzeń statystycznych. W 1811 objął nowoutworzoną katedrę Statystyki, z której ustąpił w 1812, zamianowany Sekretarzem Jeneralnym w Dyrekcji Edukacji Narodowej. Napisał cenne dzieło „O upadku przemysłu i miast w Polsce”, Warszawa 1810, „Uwagi względem poddanych w Polsce i projekt do ich uwolnienia, 1807, O rzekach i spławach krajów Księstwa Warszawskiego, 1811, obok szeregu innych prac i rozpraw. Umarł w 1827 r. zapisawszy 36 000 złp. na stypendja dla ubogiej młodzieży Uniwersytetu Warszawskiego.

³ S. Gargas, Staszyc als Statistiker (Vierteljahrsschrift f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 1914).

⁴ Sebastjan Dembowski, Uwagi nad pismem o Statystyce Polski. Kraków 1809.

⁵ Korespondencja w materjach obraz kraju i narodu polskiego rozjaśniających. Warszawa 1807.

Gdy dawniejsza statystyka uniwersytecka XVIII wieku, była „Staatenkunde“, lub wedle wyrażenia starego Achenwalla wiedzą o „osobliwościach“ państwowych („Inbegriff der Staatsmerkwürdigkeiten eines Reiches“), to od początku XIX w. staje się nauką o siłach nie tylko państwa ale i społeczeństwa przyczem wykluczono z niej elementy czysto geograficzne. Wedle wyrażenia Niemanna statystyk powinien być „referentem swej epoki“ (str. 82). Schlözer nie poprzestaje wreszcie na empirycznych opisach, ale daje teoretyczne rozważania o metodzie badań statystycznych (str. 91). Wychodząc z założenia, iż siły społeczne działając łącznie wzajemnie się potęgują, vires unitae agunt, starał się dać wyczerpujący obraz zasobów i sił danego organizmu państwowego i społecznego, a więc dążył do ujęcia czynnika ziemi, ludności, sił gospodarczych i t. d. Zadanie statystyki naukowej polega atoli wedle niego, tylko na ujęciu tych faktów, rerum notitia statum, przyczem idzie głównie o systematyczny i przejrzysty układ materiału faktycznego — „lucidus ordo“. Kierunek ten wykluczał ze statystyki całą naukę matematyczną prawdopodobieństwa w zastosowaniu do szukania przyczyn zjawisk, reprezentowaną wówczas znakomicie przez Laplace'a¹. Wedle Schlözera statystyk ma podawać „nur Fakta“. Natomiast „Ursachen und Folgen anzugeben ist er nicht schuldig“ (str. 85). A podobnie Niemann, z tych samych wychodząc przesłanek, negował, by zadaniem statystyki było causas cognoscere rerum. Dzieło jego ważne jest dlatego, że kreśli konkretny program statystyki administracyjnej (str. 87—89) ujmując go systematycznie w 246 pytań szczegółowych (str. 189—239). W nich należy prawdopodobnie szukać pierwowzoru dla owych 49 pytań Surowieckiego, który przebijając w Dreźnie, obeznany był z prądami naukowymi w Niemczech. Niemann zasługuje na uwagę i z tego względu, iż nie wskazuje wyłącznie tylko jakiejś jednej specjalnej metody (analitycznej, porównawczej, etnograficznej, tabelarycznej i t. d.), lecz oświadcza się za łączeniem różnorodnych metod (str. 98), które powinny zmierzać do jednego celu z Sinclair'em widzi go we wznesieniu wiedzy o społeczeństwie do poziomu nauk ścisłych jak mechanika i chemia, nie przez abstrakcyjne rozważania na temat „umowy społecznej“, ale w drodze ścisłej analizy faktycznej struktury społecznej: „It is by analysing the real state of mankind and examining with anatomical

accuracy and minuteness the internal structure of society that the science of government can alone be brought to the same height of perfection“.—

Echa tych doniosłych wysiłków na Zachodzie docierają do Księstwa, gdzie zainteresowanie dla statystyki zarówno teoretycznej jak i praktycznej rośnie. W dniu 18/IX 1809 czytał Ignacy Stawiarski, adwokat przy sądzie apelacyjnym, na posiedzeniu Tow. Przyjaciół Nauk rozprawę o wydać się mającem dziele „Statystyka Krajów Polskich i Litwy“². Wskazuje na konieczność „dokładney i powszechney kraiu oyczystego znaiomości“ (str. 179). Część praktyczną poprzedza wywodem o zadaniach statystyki. Wylączy z właściwej statystyki „poznanie ogólne rozległości kraiów, ich położenia, natury, gatunku i rozliczności płodów ziemskich“, „To wszystko jest raczej zakresem Geografii“. Statystyka „idąc z pochodzenia filozofii i duchem szperania po wszystkich okolicach opisać się mającego kraiu, daje dokładny rys jego fizycznych i moralnych sił i własności; wreszcie przez porównania dokładne rachuby i podobieństwa, wyciąga wnioski ku rzeczywistemu jego polepszeniu“. Jest tu widoczny wpływ poglądów Szkoły Schlözera. Stawiarski określa zakres statystyki administracyjnej bardzo obszernie: „Przysposabia ona praktycznemu urzędnikowi spraw wewnętrznych i policyi użyteczny materiał do jego urzędowych działań a w szczególności dzisiejszy podział kraiu pod względem cywilnym, skarbowym i kościelnym, opisuje powierzchnię i rozległość dóbr i lasów narodowych ...dalej stan rolnictwa, reprodukcji roślinnych, zwierzęcych i kopalnych; ludność pod różnemi względami do ziemi, płci, urodzenia, śmierci, dając obraz tabelaryczny osób... Zajmuje się przemysłem, rękodzielni i fabrykami, stanem handlu tak wchodzącego jako i wychodzącego. To wszystko pod względem każdej prowincyi i departamentu“ (str. 180—1).

W części praktycznej donosi o zamierzonym dziele statystycznym. Powołuje się na dzieła statystyczne o Polsce pisarzy obcych, jak Holsche, Storch, Malte-Brun³, wreszcie na dzieło prawdziwie klasyczne: „Statistique générale et particulière de la France“ — „Można uważać je za jeden z najdoskonalszych wzorów w tym rodzaju i dla mnie za kierunek wyobrażeń dziełu niniejszemu służyło“. Dzieło Stawiarskiego było planowane w 3 częściach obejmujących Statystykę I Wielkopolski, II Małopolski z Wołyniem, Podolem i Ukrainą, III Litwy ze Żmudzią

¹ Laplace, Essai philosophique sur les probabilités 2 éd. Paris 1814, zwłaszcza część 2, Applications du calcul des probabilités“.

² Roczniki Tow. Przyj. Nauk T. VII—, str. 175.

³ Ma zapewne na myśli dzieło p. t. *Tableau de la Pologne ancienne et moderne*, 1807.

i Kurlandją. O powstaniu części pierwszej donosi, iż: „ciągiem lat wielu pod rządem pruskim zbierałem troskliwie wszelkie materiały służyć mogące ku poznaniu części Kraju Polskiego pod tem panowaniem zostaiące; a do obeznania się z resztą, mam dobre wzory i źródła w gotowych już, lubo obcym językiem napisanych dziełach, częścią szukam ich przez związaną od kilku czasów z najsławniejszymi osobami tych okolic korespondencję“. „Ponieważ do pierwszej części już są gotowe materiały..., mogę więc przyrzec z pewnością, że tom I obejmujący Statystykę Wielkopolski, albo raczej kraju dziś Księstwo Warszawskie składającego z prowincjami jeszcze pod rządem pruskim będącymi i częścią Małopolski do niej świeżo przyłączoną wedle powyższego planu w ciągu roku 1811 wyjdzie z pod prasy“. — Do każdego tomu miano dołączyć „nowo-sztynowaną mapę od ręki najlepszych artystów czasu niniejszego, niemniej Tabelle, przedmioty Statystyki wyjaśniające, nakoniec krótki rys historyczny dziejów miast Polskich“.

Niestety, mimo uroczystej poręki, iż dzieło „napewno“ wyjdzie z druku w 1811, nie wyszło. Jeszcze na posiedzeniu Tow. Przyj. Nauk w styczniu 1814 r. w sprawozdaniu z działalności Towarzystwa wspomniano, iż Surowiecki i Stawiarski „pracują nad statystyką krajową“. Niewiadomo jednak, co się stało z nagromadzonemi z takim trudem materiałami.

Dla zupełności obrazu statystyki naukowej w dobie Księstwa, należy zaznaczyć, że empiryczno-opisowy kierunek Staszica, Surowieckiego i Stawiarskiego bynajmniej nie jest wyłączny, że zaczęła się przeciw nim zwracać krytyka naukowa. Gdy Staszic powoływał się w swej broszurze li tylko na cyfry zaczerpnięte z doświadczenia, odpowiada mu w 1809 r. Dembowski: „Doświadczenia są działaniem zmysłowym; zmysły zaś omylności podlegają, zatem doświadczenia równie jako i zmysły mylić nas mogą“. — „Rachunek, przeciwnie, jest działaniem umysłowym rozsądku; rozsądek sam tylko z pewnością wskazuje nam drogę do szukania prawdy“¹.

W podobnym duchu była pisana dysertacja prof. Dominika Krysińskiego o „*Arytmetyce politycznej*“, odczytana w Tow. Przyj. Nauk na kwietniowym posiedzeniu 1814 r.² Określa ją jako „zbiór sposobów obchowywania przez zbliżenie“. Analogicznie do ostrej walki prowadzonej w Niemczech w okresie 1806—11 przeciwko „Statystyce tabelarycznej“, przeciwko

„pospolitym fabrykantom tabel statystycznych“ wyszli z „szkoły Göttyndzkiej“, którzy na „komentarzyskach tabel“ nie umieli się wznieść do wyżyn analizy — i pod widocznym wpływem jenajskiego profesora Lüdera³ pisze i Krysiński z ironją: „Był czas, a ten nie jest od nas daleki, kiedy robić do oka ułożone tabelle, w tyśięcznych rubrykach i kratkach zapisywać... było tem samem ustalić szczęście i trwałość państwa. Wiedzieć ile na mili kwadratowej znajduje się indywiduów, wiele jest w kraju rozmaitego gatunku bydła, wiele korcy zboża naród wysiewa, ile go za granicę wywozi, wiele w obiegu jest pieniędzy, jaki jest bilans handlowy i t. d., wszystko to mieć przed oczyma i na tem poprzestać, było to posiadać nieochybne skazówki istotnego stanu Narodu, było to samo, co posiadać najwyższe sztuki rządzenia zasady“. Krysiński zwraca się z ironją przeciw owym „martwym spisom“, na podstawie których urzędnik nieraz „robił nayneściorzeczniejsze wnioski, najfatalniejsze rachuby“. Statystyka dała się oczarować mechanicznej liczbie ludności. Nie chciała wiedzieć, „że kilku zdrowych, silnych, dobrze karmionych odzianych i własną pracą żywiących się mieszkańców, większem i pewniejszym jest dla narodu bogactwem, niż kilkunastu znędziałych, głodnych, zupą Rumfordzką żywionych nędzarzy“. Statystyka „przeszła już przez tę szarlatanizmu drogę“. Krysiński domaga się analizy nagromadzonych cyfr i ich krytyki naukowej, bez czego prawdziwe poznanie stosunków krajowych jest niemożliwe. Powołuje się na obliczenia pruskiego statystyka Hoffmanna. „W kraju naszym nikt się podobnem nie trudził rachubami, a wypadki, którebyśmy w tej mierze osiągnęli, zbawienny wprowadzie dla nauki, lecz nie pocieszający dla serca i umysłu wystawiłyby obraz“.

Jeżeli skreślony tu obraz statystyki naukowej wykazuje niewątpliwe postępy w żywym kontakcie z prądami naukowymi na Zachodzie, to inaczej ma się sprawa ze statystyką administracyjną. Niebywała zawierucha dziejowa i przemarsz Wielkiej Armii napoleońskiej, nie tworzyły przyjaznych dla pracy statystycznej warunków.

Wprowadzie za inicjatywą Surowieckiego zwraca się Minister Sprawiedliwości pismem z 16 marca 1812 r. do Ministra Spraw Wewnętrznych i Ministra Skarbu — a następnie pismem z 19 marca do prefektów departamentalnych z wezwaniem tej treści,

¹ Sebastian Dembowski, *Uwagi nad pismem o Statystyce Polski*, Kraków 1809, str. 32.

² Roczniki Tow. Przyj. Nauk, T. X, str. 194.

³ Krysiński powołuje się na Lüdera *Kritik d. Statistik und Politik nebst einer Begründung d. politischen Philosophie*. Göttingen 1812.

iż „mając sobie poręczonym dozór nad Szkołą prawa i administracji przekonałem się o potrzebie dla Profesora Statystyki następnych co do Departamentu X... wiadomości:

1. Tabel ludności pod wszystkimi statystycznymi względami.
2. Klas trudniących się osobnymi rodzajami przemysłu lub powołania.
3. Miast, wsiów, dymów i t. d.
4. Wysiewów, inwentarzy, produktów rolnicz.
5. Fabryk i rękodziel.
6. Instytutów publicznych wszelkiego gatunku.
7. Podatków i dochodów publicznych.
8. Wydatków podług Etatów.
9. Stanu statystycznego osobnych miast.
10. Dóbr i lasów narodowych i osobnych Instytutów.
11. Tabel importacji i eksportacji iakoli też wszystkiego coby stan zewnętrznego handlu Departamentu wyjaśnić mogło.
12. Wiadomości o stopniu na iakim stoi w Departamentach handel wewnętrzny.“

Pytania powyższe ujmują nader szeroki program statystyki ludnościowej, zawodowej, produkcji rolnej i przemysłowej, handlu wewnętrznego i zewnętrznego, statystyki skarbowej, nie przepisując dla poszczególnych działów tej statystyki osobnych formularzy, ani instrukcyj względem ich sporządzenia, nie ustanawiając wreszcie żadnego jednolitego dla całego kraju terminu statystycznych dochodzeń. Już to samo wskazuje, iż pod względem metodycznym nie poczyniono iteraz żadnych postępów w porównaniu z okresami poprzednimi.

Nie dochowały się wyniki spisu z r. 1812 dla całego kraju i wątpliwem jest, czy się kiedykolwiek odnajdą, jakkolwiek w niektórych departamentach spisu niewątpliwie dokonano.

Prefekt depart. lubelskiego Jabłonowski prosił pismem z 30 marca 1812 r. o przedłużenie terminu do przedłożenia tabeli żądanej odezwą z 19/III z powodu „natłoku rządowych czynności“. — Prefekt depart. plockiego, Rembieliński, donosi pismem z 9 kwietnia, że z powodu nawału pracy o statystyce „nawet pomyśleć nie mogę i uskutecznienie danego mi zlecenia do spokojniejszej pory odłożyłem“. — Natomiast wywiązał się z zadania prefekt depart. bydgoskiego, Głiszczyński, który pismem z 12 sierpnia 1812 r.

nadesłał wymagane tabele wraz z uwagami, na skutek czego otrzymał 2 grudnia podziękowanie — tabelę zaś przesłano do użytku Surowieckiemu. Nareszcie odnośnie do pytania 10 wezwania z 16 marca nadesłał Minister przychodów i Skarbu — pismem z 10 lipca 1812 r. — na razie wykazy z 4 departamentów (warszawskiego, poznańskiego, kaliskiego i krakowskiego) co do Dóbr i Lasów narodowych z wyszczególnieniem ludności, dymów, zwierząt, cegielni, gorzeln, karczem i dochodów. Przytoczyliśmy wreszcie wyżej wyniki spisu ludności miasta Krakowa z jesieni 1813 r.

Mamy zatem dowód, iż dochodzenia statystyczne na skutek odezw z 16 wzgl. 19 marca 1812 r. były istotnie dokonywane i nie jest wykluczone, iż odnajdą się jeszcze dalsze tego ślady dla poszczególnych departamentów lub powiatów.

Upadek Księstwa Warszawskiego i utworzenie Królestwa Polskiego.

Po zajęciu Warszawy w lutym 1813 r. przez wojska rosyjskie, wszelka akcja spisowa na razie — w okresie prowizorycznej okupacji wojennej — ustaje. Sprawozdanie „Rządu Tymczasowego“ dla Cesarza z 10 listopada 1815 r. posługuje się tabelą statystyczną, opartą na danych spisu 1810 r., przerachowanych na przypuszczalny obszar Królestwa Polskiego¹. Ponieważ niestety tabela powyższa się nie zachowała, musimy bodaj w przybliżeniu ustalić wielkość ludności Królestwa Polskiego w chwili jego powstania i uzgodnić te dane z datami znanymi nam dla Księstwa Warszawskiego w jego fazie końcowej. Ułatwia nam nasze zadanie obliczenie pochodzące z końca XIX w., ale opierające się widocznie na materiale współczesnym, a mianowicie „Wykaz Rozległości Kraju i Ludności przed uszczupleniem w r. 1815“.² Wykaz ten podaje ludność Księstwa Warszawskiego na 4 357 801, a więc cyfre prawie identyczną z wykazaną przez spis r. 1810 cyfrą 4 334 280. (patrz str. 88).

Powyższa cyfra przestrzeni 2 320,42 mil kw. daje — przyjmując okrągło 55 km. na 1 milę geograficzną — 127 600 km² powierzchni istotnej Królestwa Polskiego.

Przechowywana w Bibl. Zamoyskich (Rkp. 1789) „Statystyka Królestwa Polskiego kompletna na włóki chełmińskie“ podaje obszar Królestwa tylko na 2 271 mil geograf., t. j. 49 mil kw, mniej.

¹ „Pour se former une idée générale des moyens et des ressources intérieures du pays, il a fallu se contenter des données tirées des Rapports présentés en 1810 à la suite d'un décret de S. Mté le Roi de Saxe et c'est d'après leur contenu qu'a été arrangé le Tableau ci-joint, qui indique: L'étendue approximative du Territoire en lieues quarrées déduction faite des districts cédés à l'Autriche, à la Prusse et à la ville libre de Cracovie. Le nombre de villes et villages; Le nombre de Feux; La Population; L'ensemencement; Le nombre de bétail et de chevaux; Le nombre et le genre des Manufactures et des métiers“. (Bibl. Zamoyskich, Rkp. Nr. 1819/I, karta 30).

² Bibl. Krasieński, Ms. Nr. 3491, karta 3.

W myśl tego wykazu podziału r. 1815 dokonano następująco:

Wyszczególnienie	Rozległość mil □	Ludność
1. Utworzenie Wolnego m. Krakowa	20	96 438
2. Zwrot Prusom:	524	
Rejencję Poznańską		561 000
Rejencję Bydgoską		212 080
Przylącono do Prus Zachodnich		134 865
3. Zostało przy nowem Królestwie Polskiem	2 320 ⁴²	3 353 418
W zebraniu:	2 864 ⁴²	4 357 801

Cyfra powyższa 3 353 418 osób zgodna jest z obliczeniem Kiedroniowej, iż według dat z r. 1810 było „na całym obszarze późniejszego Królestwa z górą 3 300 000 osób”.¹ Po wstrząsach wojennych 1812—1815 i złączonem z niemi wyludnieniu, faktyczna ludność musiała być oczywiście niższa. Wiemy bowiem, że po utworzeniu Królestwa Polskiego „Rząd Tymczasowy” zarządził zbieranie takich dat, jak to wynika z jego sprawozdania dla Cesarza z dn. 10 listopada 1815.² Jakkolwiek informacje te były niezupełne, a nawet nie umiano podać dokładnie obszaru Królestwa, to jednak

z częściowych sprawozdań władz departamentalnych depopulacja kraju była widoczna i niewątpliwa: „On peut déjà prévoir l'étendue des pertes d'après les rapports partiels reçus de quelques Départemens. Comme ces départemens n'ont pas souffert plus que les autres, on peut appliquer les résultats des Rapports susmentionnés à tout les pays. Il suit de là, que depuis l'an 1811, la population a diminuée en rapport de 3 334 110 à 2 814 989, le nombre du bétail de 845 321 à 452 148, le nombre des chevaux de 420 435 à 136 416”.

Cyfry powyższe określają zatem ubytek ludności w stosunku 15,6 %, ubytek bydła o 46,5 %, wreszcie ubytek koni o 67,6 %. Nie są to jak widzimy rezultaty spisu, jeno szacunki, ale dokonane przez czynniki oficjalne, na podstawie spisów częściowych. Nie wyklucza to oczywiście możliwości błędów; w każdym razie należy stwierdzić, że cyfra ludności 2 814 989 zbliżona jest do cyfry podanej dla r. 1816 przez Wolskiego: 2 717 287. Jeśli Kiedroniowa mniema, iż „tak wielkiego ubytku (od r. 1810) przypuścić niepodobna”,³ to z przedstawionego tu stanu rzeczy wynika, iż była to cyfra, jaką posługiwały się ówczesne władze naczelne kraju, które oceniały ubytek ludności od 1810 r. na blisko 16 %.

¹ Kirkor-Kiedroniowa: *Włościanie*. Str. 33, 37.

² Rapport du Gouvernement Provisoire 1815 10/XI. à Sa Majesté l'Empereur de toutes les Russies, Roi de Pologne. (Ms Bibl. Zamoyskich, Nr. 1819/I, karta 20.)

³ *Włościanie*, str. 37.

D O D A T E K.

W rozdziale poświęconym ludności miast, starałem się zwrócić uwagę na niedostateczność dotychczasowych badań statystycznych nad przeszłością miast polskich. Na przykładzie spisów ludnościowych Krakowa, Poznania i Warszawy chciałem wykazać, iż bogata zawartość archiwów naszych nie została wcale wyzyskana, i że na tem polu wszystko prawie pozostaje jeszcze do zrobienia.

Z drugiej jednak strony jest oczywiste, iż rekonstrukcja statystyczna stosunków ludnościowych miast polskich dla wieków dawniejszych pozostanie i z natury rzeczy musi pozostać ułamkowa. Tem donioślejsze przeto znaczenie opublikowanych poniżej tabel, iż po raz pierwszy w dziejach rekonstrują w sposób wyczerpujący stosunki ludnościowe 650 miast i miasteczek na znacznych przestrzeniach ziem polskich podając za rok 1808

wzgl. 1810 dla każdego z nich ogólną ilość ludności podział na ludność chrześcijańską i żydowską, wreszcie ilość domów.

Tabela XXXVIII podaje ponadto szczegółowsze informacje dla 5 największych miast Księstwa Warszawskiego w r. 1810, a tabela XL wykazuje ludność dla tegoż okresu 17 miast większych (obwodowych) Galicji. W tabeli XXXIX, która wykazuje ludność i domy na lata 1808 i 1810, podano dla porównania liczbę ludności i domów podług spisu z r. 1921, wyjęte częściowo ze „Skorowidza miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej“, częściowo zaś z nieogłoszonych jeszcze materiałów Głównego Urzędu Statystycznego do tegoż Skorowidza, użytych mi uprzejmie przez prof. St. Szulca, któremu i na tem miejscu wyrażam serdeczną podziękę.

Ludność 5 największych miast departamentowych podług spisu 1810 r.

Tabl. XXXVIII.

Miasta	Liczba domów	Ludność według płci			W e d ł u g w y z n a n i a											
		Mężczyzn	Kobiet	Ogółem	rzymsko-katol.		greko-katol.		augsburg.		reformow.		schyzmatycy		żydzi	
					mężcz.	kobiet	mężcz.	kobiet	mężcz.	kobiet	mężcz.	kobiet	mężcz.	kobiet	mężcz.	kobiet
Warszawa	3 273	37 725	40 002	77 727	26 961	29 761	144	45	3 705	2 809	124	60	45	12	6 746	7 315
Kraków	1 586	11 303	12 309	23 612	8 804	9 695	—	—	60	24	9	—	5	1	2 425	2 589
Poznań	1 146	7 536	8 578	16 114	4 108	4 891	—	—	1 505	1 632	93	70	34	21	1 796	1 964
Kalisz	464	3 757	3 499	7 256	1 598	1 774	4	—	823	693	37	4	32	15	1 263	1 013
Lublin	891	3 492	3 613	7 105	2 015	1 922	30	11	32	53	—	—	33	20	1 382	1 591

Miasta	Według pochodzenia				Osób głów- nych	Ich familji	Proletariat miejski						
	szlache- ckiego		gminnego				słu- żący	ich fa- milje	wyrobnicy		z jałmużny żyjący		
	mężc.	kobiet	mężc.	kobiet					oso- by gł.	ich fa- milje	osoby główne	ich familje	
Warszawa	5 754	6 056	31 971	33 946	25 037	52 690	3 147	1 096	4 842	7 195	233	99	
Kraków	592	530	10 711	11 779	11 119	12 493	3 261	980	1 421	2 292	540	294	
Poznań	228	372	7 208	8 206	—	—	1 738	360	1 335	2 224	285	44	
Kalisz	286	252	3 471	3 247	3 253	4 003	1 050	101	?	?	?	?	
Lublin	332	100	3 160	3 513	2 758	4 347	?	?	?	?	200	312	

Ludność miast Księstwa Warszawskiego w 1808 i 1810 r.

Tabl. XXXIX.

Powiat Miasto	Podług spisu 1808 r.			Podług spisu 1810 r.		Podług spisu 1921 r.	
	Chrze- ścijan	Żydów	Ogółem	Domów miesz- kalnych	Dusz ogółem	Domów	Lud- ności
Departament Warszawski							
Warszawski							
Warszawa	56 500	11 911	68 411	3 273	77 727	22 378	936 713
Nowydwór	562	183	745	96	841	408	7 829
Piaseczno	539	26	565	103	735	422	5 604
	57 601	12 120	69 721	3 472	79 303	23 208	950 146
Czerski							
Czersk	362	36	398	58	409	93	492
Góra	475	60	535	85	784	307	5 496
Goszczyn	549	67	616	96	650	149	1 237
Groiec	293	347	640	117	1 037	343	8 375
Mogilnica	415	208	623	121	1 039	332	5 316
Przybyszew	502	56	558	119	739	162	1 089
Warka	435	324	759	152	1 087	302	4 306
	3 031	1 098	4 129	748	5 745	1 688	26 311
Rawski							
Biała	174	299	473	50	467	132	2 323
Nowe Miasto	530	513	1 043	122	1 168	246	3 761
Skierniewice	1 336	73	1 049	193	1 649	998	15 265
Rawa	1 434	659	2 093	274	2 204	457	7 499
	3 474	1 544	5 018	639	5 428	1 853	28 848
Brzeziński							
Betków	364	—	364	76	369	68	696
Bielawy	395	69	464	68	508	28	222
Brzeziny	1 230	413	1 643	324	1 756	766	10 633
Główno	177	398	575	74	663	205	2 422
Jeżów	559	27	586	111	651	231	2 650
Inowłódz	300	80	380	115	586	175	1 332
Sobotka	172	123	295	49	347	45	822
Stryków	380	868	1 248	185	1 645	394	4 127
Ujazd	337	172	509	87	649	211	1 978
	3 914	2 150	6 064	1 089	7 174	2 123	24 882
Łęczycki							
Łęczyca	1 058	999	2 057	174	2 573	452	10 267
Dąbie	697	90	787	140	998	302	3 765
Grabów	240	118	358	40	418	128	1 658
Grzegorzów	519	20	539	107	737	241	1 761
Kłodawa	719	221	940	199	1 554	329	3 901
	3 233	1 448	4 681	660	6 280	1 452	21 352
Orłowski							
Kutno	748	1 357	2 105	644	2 712	831	15 976
Dąbrowica	1 126	111	1 231	194	1 309	324	2 349
Krośnice	278	236	514	53	506	213	3 509
Żychlin	344	457	801	115	820	422	7 098
	2 490	2 161	4 651	1 006	5 847	1 790	28 932

^a Źródło: „Tabella Specyalna Miast Xięstwa Warszawskiego”. Rkp. Bibl. im. Kopacińskiego w Lublinie, Nr. 1 176.

^b Źródło: „Tabella Miast w 10 Departamentach Xięstwa Warszawskiego z wyrażeniem ich liczby Domów i ludności”. Rkp. Bibl. Zamoyskich w Warszawie, Nr. 1 789, karta 435—446, kopia karta 567—582.

^c Wraz z częścią od departamentu radomskiego przyłączoną.

^d W oryginale mylnie podano 7 114.

Ludność miast Księstwa Warszawskiego w 1808 i 1810 r.

Tabl. XXXIX.

Powiat Miasto	Podług spisu 1808 r.			Podług spisu 1810 r.		Podług spisu 1921 r.	
	Chrze- ścijan	Żydów	Ogółem	Domów miesz- kalnych	Dusz ogółem	Domów	Lud- ności
Gostyński							
Gombin	606	577	1 183	146	1 368	475	5 777
Gostynin	484	131	615	80	561	567	6 684
Ilów	97	128	225	20	265	71	785
Kiernozia	114	48	162	46	299	57	726
Osmolin	315	3	318	60	355	141	1 022
	1 616	887	2 503	346	2 848	1 311	14 994
Sochaczewski							
Sochaczew	257	1 085	1 342	184	2 055	292	5 070
Lowicz	2 316	60	2 376	333	2 635	1 016	15 807
Bolimów	513	123	636	108	656	154	1 160
Wiskitki	568	88	656	106	763	307	2 785
	3 654	1 356	5 010	731	6 109	1 769	24 822
Błotński							
Błonie	775	20	795	92	786	318	5 337
Grodzisk	47	317	364	29	426	1 045	11 254
Mszczonów	782	485	1 267	213	1 537	351	5 014
Nadarzyn	280	222	502	70	521	154	1 282
Tarczyn	312	126	438	59	482	151	2 526
	2 196	1 170	3 366	463	3 752	2 019	25 413
Zgierski							
Piątek	642	400	1 042	138	981	220	3 234
Kazimierz	331	13	344	61	376	103	539
Łódź	376	58	434	88	514	13 622	451 974
Parzęczew	229	174	403	91	742	100	808
Zgierz	476	30	506	108	673	1 128	21 129
	2 054	675	2 729	486	3 286	15 173	477 684
Depart. Warszawski w 1808 r. razem :	83 263	24 609	107 872	9 640	125 272	52 386	1623384
Stanisławowski							
Stanisławów	—	—	—	124	735	274	2 078
Radzymin	—	—	—	109	917	279	4 201
Kamieńszek	—	—	—	91	506	181	1 185
	—	—	—	324	2 158 ^a	734	7 464
Siennicki							
Siennica	—	—	—	36	354	64	988
Ceglów	—	—	—	54	289	123	937
Glinianka	—	—	—	40	301	73	497
Jeruzal	—	—	—	30	198	69	454
Kaluszyn	—	—	—	143	1 641	358	6 122
Karzew	—	—	—	108	953	369	3 266
Kolbiel	—	—	—	29	240	159	1 731
Kuslew	—	—	—	60	374	73	422
Latowicz	—	—	—	206	1 094	287	2 180
Mińsk Mazowiecki	—	—	—	87	529	843	10 513
	—	—	—	793	5 973	2 418	27 115
Depart. Warszawski w 1810 r. razem :	—	—	—	10 757	133 403	55 588	1657963

^a W oryg. błędnie: 2 738

Ludność miast Księstwa Warszawskiego w 1808 i 1810 r.

Tabl. XXXIX.

Powiat Miasto	Podług spisu 1808 r.			Podług spisu 1810 r.		Podług spisu 1921 r.	
	Chrze- ścijan	Żydów	Ogółem	Domów miesz- kalnych	Dusz ogółem	Domów	Lud- ności
Departament Kaliski							
Kaliski							
Kalisz	4 177	2 535	6 712	464	7 256	1 482	44 613
Chocz	861	24	885	130	912	200	1 753
Iwanowice	557	33	590	100	680	135	1 008
Koźminek	693	135	828	96	737	210	2 273
Opatówek	401	6	407	77	406	237	2 802
Staw	337	—	337	66	374	93	740
Stawiszyn	944	193	1 137	182	1 054	229	2 560
	7 970	2 926	10 896	1 115	11 419	2 586	55 749
Koniński							
Konin	1 646	369	2 015	248	1 840	709	10 045
Koło	1 713	802	2 515	250	1 942	722	11 450
Brudzewo	384	27	411	43	364	183	1 193
Golina	644	227	871	95	714	279	2 418
Lądek	360	8	368	72	426	279	2 418
Rychwał	395	82	477	85	383	131	1 121
Tuliszków	588	16	604	103	648	287	2 358
Władysławów	575	137	712	75	615	87	960
Zagórów	806	21	827	165	962	437	3 715
	7 111	1 689	8 800	1 136	7 894	3 114	35 678
Wartski							
Warta	1 400	523	1 923	243	1 779	329	4 108
Błaszki	260	259	519	59	643	202	3 896
Dobra	401	507	908	170	1 050	311	3 055
Turek	731	33	764	123	744	690	9 948
Unieśłów	450	80	530	133	736	349	3 657
	3 242	1 402	4 644	728	4 952	1 881	24 664
Szadkowski							
Szadek	911	61	972	157	1 149	334	3 058
Lask	2 018	1 260	3 278	203	1 716	423	4 890
Lutomiersk	582	657	1 239	122	1 136	215	2 193
Pabianice	817	27	844	118	893	1 472	29 666
	4 328	2 005	6 333	600	4 894	2 444	39 807
Sieradzki							
Sieradz	1 576	177	1 753	238	1 678	655	9 284
Burzenin	305	58	363	52	372	153	1 145
Szczerców	425	88	513	171	805	486	4 350
Widawa	528	137	665	119	942	236	2 209
Złoczew	170	135	305	73	724	450	4 904
	3 004	595	3 595	653	4 521	1 980	21 892
Piotrkowski							
Piotrków	2 150	1 817	3 967	356	3 647	2 199	40 992
Bełchatów	138	17	155	33	177	369	6 249
Grocholice	258	26	284	90	550	144	921
Rozprza	166	86	252	41	156	98	1 085
Rzgów	799	94	893	159	607	247	1 808

Ludność miast Księstwa Warszawskiego w 1808 i 1810 r.

Tabl. XXXIX.

Powiat Miasto	Podług spisu 1808 r.			Podług spisu 1810 r.		Podług spisu 1921 r.	
	Chrze- ścijan	Żydów	Ogółem	Domów miesz- kalnych	Dusz ogółem	Domów	Lud- ności
Sulejów	446	91	537	134	880	533	5 718
Tuszyn	669	27	696	168	559	375	3 451
Wolborz	766	39	805	167	554	260	2 248
	5 892	2 197	7 589	1 148	7 130^a	4 225	62 472
Radomski							
Radomsko	1 108	—	1 108	204	1 198	1 146	18 732
Brzeznica	779	32	831	149	800	293	1 899
Kamieńsko	413	88	501	83	577	220	2 390
Koniecpol	1 417	440	1 857	188	1 287	230	2 377
Paieczno	752	91	843	170	810	328	2 609
Pławno	172	157	329	83	608	131	1 556
	4 661	808	5 469	877	5 280	2 348	29 563
Częstochowski							
Częstochowa Stara	1 412	495	1 907	305	2 233	4 132	80 473
Częstochowa Nowa (Jasna Góra)	1 442	—	1 442	248	1 618		
Kłobucko	936	64	1 000	282	1 065	644	5 222
Krzepice Stare	939	66	1 005	214	1 131	435	4 168
Krzepice Nowe	263	256	519				
Mostów	623	23	646	148	785	211	1 970
Przyrów	801	102	903	211	1 099	283	2 453
	6 416	1 006	7 422	1 408	7 931	5 705	94 286
Wieluński							
Wieluń	1 099	70	1 169	240	1 710	577	11 032
Działoszyn	497	842	1 339	243	1 636	506	3 985
Praszka	501	137	638	182	1 219	382	4 478
	2 097	1 049	3 146	665	4 565	1 465	19 495
Ostrzeszowski							
Ostrzeszów	1 292	52	1 344	188	1 391	479	5 413
Baranów	532	8	540	106	383	51	426
Bolesławiec	630	57	687	115	708	174	1 854
Grabów	759	66	825	178	1 441	186	1 730
Kempno	2 633	1 664	4 297	355	3 598	489	6 210
Mixsztat	768	4	772	135	921	233	1 423
Wieruszów	1 196	224	1 420	182	1 190	406	4 799
Sokolniki	—	—	—	165	1 151	27	193
	7 810	2 075	9 885	1 424	10 783	2 045	22 048
Odolanowski							
Odolanów	1 127	53	1 180	151	1 068	292	2 437
Ostrów	2 392	—	2 392	409	1 662	884	16 336
Pleszew	1 592	105	1 697	283	1 739	568	7 638
Ragzków	638	38	676	131	800	196	1 672
Szulmierzyce	1 645	7	1 652	276	1 628	348	2 526
	7 394	203	7 597	1 250	6 897	2 288	30 609

^a Wraz z częścią od depart. radomskiego przyłączoną

Ludność miast Księstwa Warszawskiego w 1808 i 1810 r.

Tabl. XXXIX.

Powiat Miasto	Podług spisu 1808 r.			Podług spisu 1810 r.		Podług spisu 1921 r.	
	Chrze- ścijan	Żydów	Ogółem	Domów miesz- kalnych	Dusz ogółem	Domów	Lud- ności
Lelowski ^a							
Lelów	649	263	912	—	—	163	1 064
Koziegłowy	1 278	—	1 278	—	—	129	1 227
Mrzygłód	623	58	681	—	—	376	2 476
Olsztyn	286	6	292	—	—	218	1 387
Janów	526	152	678	—	—	134	887
Szczekociny	712	225	937	—	—	548	5 611
Włodawiec	815	45	860	—	—	171	1 193
Zarki	—	—	—	—	—	52	4 406
	6 664	1 527	8 191	—	—	1 791	18 251
Pilecki							
Pilica	1 378	578	1 956	—	—	319	3 299
Kromorów	629	58	687	—	—	350	2 497
Ogrodzieniec	457	16	473	—	—	311	2 401
Siewierz	1 203	—	1 203	—	—	419	2 385
Bendzin	750	453	1 203	—	—	1 276	27 855
Czeladź	1 001	—	1 001	—	—	881	17 202
Sławków	1 600	12	1 612	—	—	532	3 750
	7 018	1 117	8 135	—	—	4 088	59 389
Departament Kaliski razem	73 107	18 599	91 706	11 004	76 266	35 960	5 13 903
Departament Poznański							
Poznański							
Poznań	14 024	3 729	17 753	1 146	16 114	4 458	168 391
Pniewy	1 119	376	1 495	136	822	314	2 731
Buk	1 303	18	1 321	209	1 274	338	3 480
Swarzędz	2 243	1 432	3 675	360	1 797	331	3 364
Śleszewo	803	—	803	112	597	200	1 926
	19 492	5 555	25 047	1 963	20 604	5 641	179 892
Babimostski							
Babimost	1 355	271	1 626	286	1 566	80	812
Broyce	1 159	128	1 287	202	1 170	należy do Prus	
Zbąszyn	884	155	1 039	170	1 046	409	4 660
Kargowa	1 571	359	1 930	284	1 805	należy do Prus	
Kłebowo	554	—	554	90	590	275	1 529
Kopanica	479	12	491	111	568	126	645
Lwówek ^{b)}	1 311	530	1 841	223	1 459	285	2 552
Nowy Tomysł	502	—	502	66	438	240	2 083
Roztarzewo	298	27	325	85	449	175	1 019
Trzebień	1 806	408	2 214	284	1 604	36	165
Wolsztyn	1 006	718	1 724	224	1 810	361	4 124
	10 925	2 608	13 533	2 025	12 505	1 987	17 589

^a Powiat lelowski i pilecki zostały po reorganizacji administracji w 1810 r. oddzielone od depart. kaliskiego i przyłączone do depart. krakowskiego, przyczem nastąpiły zmiany w przynależności poszczególnych miast; i tak miasto Szczekociny pow. lelowskiego przyłączono do pow. pileckiego, w miejsce Siewierza włączonego do pow. lelowskiego. Podobnie odłączono od pow. pileckiego miasta Bendzin, Czeladź i Sławków, które weszły do pow. olkuskiego, a przyłączono do pow. pileckiego miasta Wolbrom, Żarnowiec.

^b Vel. Nowe Miasto.

Ludność miast Księstwa Warszawskiego w 1808 i 1810 r.

Tabl. XXXIX.

Powiat Miasto	Podług spisu 1808 r.			Podług spisu 1810 r.		Podług spisu 1921 r.	
	Chrze- ścijan	Żydów	Ogółem	Domów miesz- kalnych	Dusz ogółem	Domów	Lud- ności
Gnieźnieński							
Gniezno	4 164	915	5 079	597	3 114	—	25 694
Czerniewo	433	127	560	121	661	112	1 343
Kiszkowo	342	52	394	49	266	74	616
Klecko	560	31	591	116	546	—	1 685
Lopienno	241	13	254	70	306	104	982
Pobiedziski	1 056	152	1 208	194	1 071	298	3 363
Żydowo	93	26	119	35	186	33	299
	6 889	1 316	8 205	1 182	6 150	621	33 982
Powidzki							
Powidz	613	217	830	127	628	170	1 210
Mielżyn	162	116	278	40	209	49	377
Skulsk	234	176	410	26	126	103	880
Wilezyn	809	139	948	42	271	63	658
Trzemeszno	67	36	103	246	1 367	446	5 093
Witkowo	674	112	786	187	1 599	183	1 600
	2 559	796	3 355	668	4 200	1 014	9 918
Wągrowiecki							
Wągrowiec	768	130	898	139	900	614	6 867
Janowiec	252	48	300	46	261	171	2 313
Lęčno	830	11	341	46	303	122	841
Mieściska	304	48	352	48	350	105	1 317
Rogowo	49	59	108	24	136	74	938
Skoki	476	297	773	128	790	162	1 431
Zerniki	158	6	164	25	181	49	282
	2 337	599	2 936	456	2 921	1 297	13 989
Kościański							
Kościan	1 373	10	1 383	242	1 378	444	6 682
Grodzisk	2 681	1 344	4 025	291	2 353	605	5 604
Krzywin	547	6	553	112	560	213	1 874
Mosina	529	14	543	107	677	216	1 957
Opalenica	610	—	610	139	847	331	3 058
Rakoniewce	999	78	1 077	178	952	258	2 013
Wielichowo	457	—	457	111	592	242	1 807
Czempin	760	187	947	113	820	173	2 054
	7 956	1 639	9 595	1 293	8 179	2 482	25 049
Wschowski							
Wschowa	4 542	505	5 047	642	4 634	— ^a	— ^a
Leszno	6 551	3 381	9 932	760	5 726	1 106	16 506
Rydzyń	1 153	93	1 246	191	1 195	192	1 198
Szmagiel	1 998	231	2 229	352	2 185	419	3 754
Szlichtyngowo	791	124	915	137	796	— ^a	— ^a
Święciechowo	1 066	8	1 074	219	1 181	215	1 333
Osieczna	710	224	937	145	979	204	1 559
Zaborowo	892	—	892	170	915	129	850
	17 703	4 566	22 269	2 616	17 611	2 265	25 200
Krobski							
Krobia	957	6	963	208	962	287	2 285
Boianów	2 492	213	2 705	406	2 673	303	1 862

^a Przeszło do Prus.

Ludność miast Księstwa Warszawskiego w 1808 i 1810 r.

Tabl. XXXIX.

Powiat Miasto	Podług spisu 1808 r.			Podług spisu 1810 r.		Podług spisu 1921 r.	
	Chrze- ścijan	Żydów	Ogółem	Domów miesz- kalnych	Dusz ogółem	Domów	Lud- ności
Dubin	429	11	440	82	447	99	661
Gostyń	1 412	—	1 412	241	1 301	547	5 816
Górka Miejska	1 198	—	1 198	228	1 198	380	2 545
Rawicz	7 525	1 250	8 775	935	7 179	899	9 250
Piaski ^a	293	138	431	60	356	169	1 638
Sarnowo	1 429	99	1 528	192	1 231	193	1 247
Poniec	1 267	—	1 267	262	1 429	386	2 471
	17 002	1 717	18 719	2 614	16 776	3 263	27 775
Krotoszyński							
Krotoszyn	4 214	1 414	5 628	663	4 275	894	11 110
Borek	1 257	506	1 763	199	1 086	268	997
Dobrzyca	628	41	669	122	725	175	1 185
Jaraczewo	514	159	673	84	560	114	855
Jarocin	980	296	1 276	160	945	434	7 005
Kobylin	1 612	291	1 903	259	1 719	296	2 172
Koźmin	1 606	325	1 931	327	2 039	523	4 999
Pogorzela	755	10	765	142	769	241	1 662
Jutrosin	1 304	141	1 445	205	1 239	251	1 725
Zduń	3 640	145	3 785	521	3 251	470	2 825
	16 510	3 328	19 838	2 682	16 608	3 666	25 685
Międzyrzecki							
Międzyrzec	2 931	781	3 712	394	3 414	— ^c	— ^c
Pszczewo	705	98	803	129	753	— ^c	— ^c
Międzybóże	1 264	615	1 879	262	1 679	488	4 007
Bledzewo	818	81	899	130	833	— ^c	— ^c
Sieraków	1 011	322	1 333	160	1 174	893	2 791
Kamionna	455	60	515	85	440	244	1 501
Szaromysł	352	228	580	65	553	107	752
Skwierzyno	2 121	1 048	3 169	391	3 311	—	—
	9 657	3 233	12 890	1 716	12 157	1 732	9 051
Pyzdrowski							
Pyzdry	2 191	1 221	3 412	320	2 335	— ^c	— ^c
Kazimierz	628	12	640	100	777	98	980
Klęczewo	644	496	1 140	90	947	19	140
Slesin	345	130	475	90	655	209	2 078
Słupca	1 315	12	1 327	223	1 454	— ^c	— ^c
Września	1 940	637	2 577	254	2 118	335	6 627
Zerków	699	189	888	113	714	168	1 549
	7 782	2 697	10 459	1 190	9 000 ^b	829	11 374
Szrodski							
Szroda	987	127	1 114	209	1 250	435	7 231
Miłostaw	1 059	302	1 361	144	1 107	214	2 499
Mieszkowo	545	130	675	31	328	10	86
Nowe Miasto	592	306	898	116	738	343	3 721
	3 183	865	4 048	500	3 423	1 002	18 587

^a vel. Piaskowa Góra.^b W oryginale błędnie 7 000.^c Przechodzi do Prus.

Ludność miast Księstwa Warszawskiego w 1808 i 1810 r.

Tabl. XXXIX.

Powiat Miasto	Podług spisu 1808 r.			Podług spisu 1810 r.		Podług spisu 1921 r.	
	Chrze- ścijan	Żydów	Ogółem	Domów miesz- kalnych	Dusz ogółem	Domów	Lud- ności
Obornicki							
Oborniki	761	359	1 120	136	940	372	4 091
Goślin murowany	675	373	1 048	112	1 159	180	1 595
Nowy Most	486	163	649	81	410	—	—
Obrycko	929	683	1 612	198	1 664	205	1 503
Rogóźno	1 855	256	2 111	404	3 240	569	5 528
Ryeczywół	611	—	611	87	565	137	1 228
Szamotuły	630	604	1 234	201	1 252	—	6 772
Ostroróg	486	—	486	91	432	—	1 273
Wronki	1 130	543	1 673	158	1 423	—	4 621
	7 563	2 981	10 544	1 468	11 085	—	26 611
Szremski							
Szrem	1 230	420	1 650	223	1 693	437	6 650
Bnin	979	5	984	154	997	153	1 242
Dalsk	698	3	701	146	824	186	1 558
Xiaż	665	62	727	100	664	126	913
Kostrzyn	433	8	441	153	753	291	3 077
Kurnik	1 040	566	1 596	200	1 626	242	2 233
Zaniemyśl	579	260	839	86	454	136	1 291
	5 624	1 814	6 938	1 062	7 011	1 571	16 964
Departament Poznański razem	135 162	33 214	168 376	21 435	148 230	—	445 566
Departament Bydgoski							
Bydgoski							
Bydgoszcz	4 200	42	4 242	651	4 148	6 040	87 643
Koronowo	1 204	54	1 258	177	833	511	4 680
Kynia	831	309	1 140	243	1 411	321	3 369
Fordon	505	929	1 434	190	1 757	239	2 142
Mrocza	518	132	650	132	710	250	2 016
Nakło	1 046	235	1 281	260	1 172	483	7 427
Szulec	469	—	469	56	351	421	3 271
Barcin	227	38	265	74	206	148	1 628
Łabiszyn	407	521	928	202	1 390	215	1 834
Rymarzewo	314	8	322	79	510	107	698
Szubin	438	327	765	178	1 427	302	2 744
	10 159	2 595	12 754	2 242	13 915	9 037	117 452
Chelmiński							
Chelmno	2 842	—	2 842	325	2 776	814	10 425
Radzyn	482	27	509	108	747	233	1 626
Łasin	769	31	800	158	945	280	2 197
Wąbrzyżno	162	28	190	125	836	701	12 890
	4 255	86	4 341	716	5 804	2 028	27 188
Toruński							
Toruń	5 877	113	5 990	936	6 938	2 479	39 424
Chelmża	601	4	605	131	673	521	10 648
Kowalewo	366	3	369	76	395	423	3 207
Golub	856	44	900	146	946	309	2 565
	7 700	164	7 864	1 289	8 952	3 732	55 844

Ludność miast Księstwa Warszawskiego w 1808 i 1810 r.

Tabl. XXXIX

Powiat Miasto	Podług spisu 1808 r.			Podług spisu 1810 r.		Podług spisu 1921 r.	
	Chrze- ścijan	Żydów	Ogółem	Domów miesz- kalnych	Dusz ogółem	Domów	Lud- ności
Kamiński							
Lobżenica	1 052	621	1 673	246	1 637	264	1 904
Golancz	586	193	779	96	651	119	1 380
Margonin	979	352	1 331	155	1 425	244	1 855
Samocin	828	61	889	108	868	213	1 548
Więbork	592	—	592	111	646	303	2 588
Wyrzysk	350	—	350	53	361	159	1 305
Wysoka	251	—	251	74	465	172	1 328
Miasteczko	173	—	173	50	317	148	1 154
	4 811	1 227	6 038	893	6 370	1 622	13 062
Walecki							
Pila	1 394	427	1 821	357	1 737	— ^a	— ^a
Uścicie	587	45	632	120	769	234	1 872
Chodzież	380	682	1 062	268	1 986	590	5 646
Czarnkowo	825	474	1 299	303	1 626	488	3 970
Wieleń	1 202	896	2 098	252	2 569	359	2 870
Trzcianka	2 078	623	2 701	396	2 316	— ^a	— ^a
Budzyn	832	14	846	130	866	275	1 889
Radolin	326	—	326	79	477	— ^a	— ^a
	7 624	3 161	10 785	1 905	12 346	1 946	16 247
Inowrocławski							
Inowrocław	183	996	1 179	417	3 106	1 250	24 277
Gębice	260	41	301	67	438	124	1 268
Gniewkowo	206	8	214	78	592	256	3 330
Gąsowa	233	—	233	46	283	83	835
Kruszwica	99	—	99	25	135	192	3 021
Kwieciszewo	291	—	291	59	401	109	1 005
Mogilno	569	17	586	67	586	253	4 171
Pakość	346	—	346	73	312	200	3 336
Strzelno	898	33	931	154	1 048	460	4 927
Willatowo	221	—	221	65	343	95	832
Żnin	866	—	866	161	731	332	4 436
	4 172	1 095	5 267	1 212	7 975	3 854	51 438
Michałowski							
Brodnica	1 659	99	1 758	224	1 575	555	6 063
Gerzno	701	4	705	164	673	249	1 665
Kurzętnik	368	2	370	82	372	93	777
Luzbark	797	30	827	177	777	278	3 349
Lubawa	1 181	146	1 327	205	1 163	354	4 391
Nowe Miasto	831	25	856	155	719	132	1 044
	5 537	306	5 843	1 007	5 279	1 661	17 280
Brzeski							
Brześć	658	235	893	136	912	319	3 818
Wrocławek	2 323	4	2 326	293	2 002	2 404	40 281
Lubraniec	335	475	1 010	149	1 173	239	2 196
Sompolno	723	54	777	129	707	467	3 318
Brdów	576	28	604	104	605	— ^a	— ^a
	4 814	796	5 610	811	5 399	3 429	49 613

^a Przeszło do Prus.

Ludność miast Księstwa Warszawskiego w 1808 i 1810 r.

Tabl. XXXIX.

Powiat Miasto	Podług spisu 1808 r.			Podług spisu 1810 r.		Podług spisu 1921 r.	
	Chrze- ścijan	Żydów	Ogółem	Domów miesz- kalnych	Dusz ogółem	Domów	Lud- ności
Kowalski							
Kowal	1 188	414	1 602	212	1 573	322	4 063
Lubień	233	120	353	53	437	209	2 120
Chodecz	249	33	282	55	345	182	1 685
Przedecz	435	210	645	107	822	310	3 040
Izbica	504	296	800	110	855	231	2 981
	2 609	1 073	3 682	537	4 032	1 254	13 889
Radziejowski							
Radziejowo	739	84	823	130	690	320	3 164
Nieszawa	938	68	1 006	163	817	278	2 38
Podgórze	334	14	348	58	343	2 408	3 220
Piotrkowo	156	381	537	57	318	67	905
Służewo	483	557	1 040	101	865	164	1 436
Raciążek	469	—	469	81	346	193	1 146
	3 119	1 104	4 223	590	3 379	3 480	10 109
Departament Bydgoski razem . .	54 800	11 607	66 407	11 202	72 951	31 493	372 081
Departament Płocki							
Lipnicki							
Lipno	140	777	917	224	1 590	617	8 467
Dobrzyn nad Wisłą	367	1 816	2 183	217	1 460	282	2 693
Kikoł	32	603	635	33	327	60	769
Skape	102	40	142	118	750	207	1 679
Rypin	90	315	405	162	1 126	452	7 232
Dobrzyn nad Drwęcą	216	1 881	2 097	100	1 372	361	4 085
Bobrowniki	142	208	350	91	541	151	908
	1 089	5 640	6 729	945	7 160	2 180	25 838
Wyszogrodzki							
Wyszygród	307	2 883	3 190	243	2 876	344	4 297
Płock	2 018	1 932	3 950	554	5 421	1 147	25 752
Bielsk	122	184	306	104	492	155	1 252
Drobin	110	1 607	1 717	98	733	210	2 425
Bodzanowo	103	64	167	52	297	179	2 093
Płońsk	506	2 801	3 807	225	2 388	493	9 220
Sochocin	120	67	187	39	319	148	1 638
Zakroczym	157	239	396	75	588	349	4 896
Czerwińsk	82	72	154	44	393	185	1 608
	3 525	9 849	13 374	1 434	13 507	3 210	53 181
Pultuski							
Pultusk	1 883	56	1 939	336	2 520	689	13 504
Wyszaków	431	6	437	94	653	692	9 084
Serock	1 007	270	1 277	106	756	404	4 619
Maków	772	2 007	2 779	228	2 214	440	6 198
Nasielsk	852	1 410	2 242	190	2 197	299	5 030
Nowe Miasto	244	424	668	71	595	215	1 969
Rożan	352	309	661	104	582	356	3 285
	5 521	4 482	10 003	1 129	9 517	3 095	43 689

Ludność miast Księstwa Warszawskiego w 1808 i 1810 r.

Tabl. XXXIX.

Powiat Miasto	Podług spisu 1808 r.			Podług spisu 1810 r.		Podług spisu 1921 r.	
	Chrze- ścijan	Żydów	Ogółem	Domów miesz- kalnych	Dusz ogółem	Domów	Lud- ności
Mławski							
Mława	762	137	893	200	1 705	1 326	17 003
Biezuń	687	398	1 085	159	1 312	199	2 344
Kuczbork	102	68	170	30	215	54	459
Raciaz	490	58	548	121	990	327	4 513
Radzanów	382	119	501	80	666	156	1 336
Sierpe	480	784	1 264	267	1 972	477	6 722
Szreńsk	957	298	1 255	136	1 114	216	1 949
Żuromin	441	—	441	104	719	410	3 962
	4 301	1 856	6 157	1 097	7 993	3 165	38 288
Przasnyski							
Przasnysz	1 062	308	1 370	276	2 059	453	6 001
Ciechanów	201	1 194	1 395	232	1 735	899	11 977
Chorzele	200	175	375	180	1 062	339	2 454
Janów	412	88	500	191	1 033	189	1 195
	1 875	1 765	3 640	879	5 829	1 880	21 627
Ostrołęcki							
Ostrołęka	1 937	99	2 036	192	1 195	832	9 145
Ostrów	761	382	1 143	194	1 376	1 228	13 425
Myszyniec	1 007	80	1 087	134	905	209	1 872
Brok	601	122	723	136	771	384	2 653
Nur	597	10	607	67	435	218	1 363
Andrzejowo	698	28	726	133	661	157	985
Czyżewo	198	611	809	59	622	199	1 832
	5 799	1 332	7 131	915	5 965	3 227	31 275
Departament Płocki razem	22 110	249 624	47 034	6 399	49 971	16 707	213 893
Departament Łomżyński							
Łomżyński							
Łomża	1 359	157	1 516	312	1 866	1 128	22 014
Kolno	1 023	98	1 121	252	1 196	459	4 494
Nowogród	853	169	1 022	319	1 097	285	1 856
Zambrów	561	82	643	91	652	487	6 160
Śniadów	130	586	716	101	801	94	869
	3 926	1 092	5 018	1 075	5 612	2 453	35 393
Tykociński							
Tykocin	1 326	1 652	2 978	—	2 978	391	2 993
Sokolów	120	314	434	—	246	872	6 086
Jablonki	—	196	196	—	360	27	248
Wyszonki	—	100	100	—	145	38	278
Wysokie Mazowieckie	636	225	861	—	872	316	3 214
Przedmieście Ciechanów	84	442	526	—	373	193	1 658
	2 166	2 929	5 095	1 000 (szacu- nek)	4 974	1 837	14 477

Ludność miast Księstwa Warszawskiego w 1808 i 1810 r.

Tabl. XXXIX.

Powiat Miasto	Podług spisu 1808 r.			Podług spisu 1810 r.		Podług spisu 1921 r.	
	Chrze- ścijan	Żydów	Ogółem	Domów miesz- kalnych	Dusz ogółem	Domów	Lud- ności
Biebrzański							
Szczuycyn	1 511	675	2 186	—	1 915	413	4 502
Radziłów	481	51	532	—	581	259	1 983
Wasosz	756	14	770	—	856	277	1 746
Wizna	1 036	205	1 241	—	1 326	367	2 670
Jedwabna	129	345	474	brak	335	113	1 222
Stawiski	835	1 212	1 547	—	1 211	248	3 018
Grajewo	314	197	511	—	695	748	7 346
Raygród	829	630	1 459	—	1 140	294	2 163
	5 391	3 329	8 720	1 000	8 059	2 719	24 650
				szacunek			
Sejneński							
Seyny	517	674	1 191	233	1 619	349	2 254
Łozdzieje	816	728	1 544	262	1 219	— ^b	— ^b
Serzeje	466	639	1 105	253	1 690	— ^b	— ^b
Bakalarzewo	106	410	516	94	614	96	705
Przerośl	742	335	1 077	184	982	125	750
Filipów	1 276	334	1 610	183	1 213	259	1 554
Wizunyn	731	511	1 242	186	1 218	240	1 396
Puńsk	286	247	533	77	436	63	443
Miroslaw	101	246	347	44	233	— ^b	— ^b
Metelle	224	6	230	54	338	— ^b	— ^b
Krasnopol	466	316	782	207	990	245	1 192
Węyszeje	108	386	494	83	508	— ^b	— ^b
Leypuny	110	152	262	43	259	— ^b	— ^b
Bierzniaki	—	88	88	55	371	— ^b	— ^b
	5 949	5 072	11 021	1 958	11 690		
Kalwaryjski							
Kalwarja	1 337	1 894	3 231	449	3 249	— ^b	— ^b
Wierzbolów	1 360	447	1 807	240	1 425	— ^b	— ^b
Wilkowyszki	755	1 250	2 005	342	2 347	— ^b	— ^b
Wisztyniec	1 125	990	2 115	248	1 962	— ^b	— ^b
Lubów	300	304	604	80	598	— ^b	— ^b
Sinno	576	235	811	126	770	— ^b	— ^b
Olita	188	15	205	36	179	— ^b	— ^b
Ludwinów	482	405	887	125	890	— ^b	— ^b
	6 123	5 540	11 663	1 646	11 420		
Marjampolski							
Marjampol	632	595	1 227	153	1 311	— ^b	— ^b
Balwierzyski	1 032	581	1 613	156	1 170	— ^b	— ^b
Preny	595	757	1 352	192	1 527	— ^b	— ^b
Nowe Miasto	834	1 028	1 862	317	2 786	— ^b	— ^b
Sudarki	80	194	274	27	229	— ^b	— ^b
Szaki	233	599	832	56	662	— ^b	— ^b
Sapieżynki	142	146	288	17	149	— ^b	— ^b
Pilwiszki	544	35	579	71	592	— ^b	— ^b
Poniemon	102	454	556	57	561	— ^b	— ^b
	4 200	4 389	8 589	1 046	8 987		

a Vel Freusel.

b Przeszło do Litwy.

Ludność miast Księstwa Warszawskiego w 1808 i 1810 r.

Tabl. XXXIX.

Powiat Miasto	Podług spisu 1808 r.			Podług spisu 1810 r.		Podług spisu 1921 r.	
	Chrze- ścijan	Żydów	Ogółem	Domów miesz- kalnych	Dusz ogółem	Domów	Lud- ności
Dąbrowski]							
Augustów	2 475	984	3 459	352	2 530	1 170	8 762
Lipiek	893	176	1 069	201	970	169	1 038
[Suwałki	1 221	44	1 265	233	1 444	1 782	16 780
Raczki	287	1 117	1 404	177	885	110	604
Sopoczkynie	238	312	550	103	603	294	1 774
Hołynka	34	118	152	53	357	36	267
	5 148	2 751	7 899	1 119	6 789	3 561	29 225
Departament Łomżyński razem	32 903	25 102	58 005	9 944	57 531	—	—
Ogółem Księstwo Warszawskie	401 345	138 055	539 400	70 741	538 352	—	—

Departamenty nowoutworzone w 1810 r.

Miasta	Ludność podług spisu w 1810 r. a		Podług spisu 1921 r.		Miasta	Ludność podług spisu w 1810 r. a		Podług spisu 1921 r.	
	Do- my	Du- sze	Do- my	Lud- ność		Do- my	Du- sze	Do- my	Lud- ność
Departament Krakowski					Szydłowski				
Krakowski					Szydłów	240	1 193	346	2 246
Kraków	1 586	23 612	7 348	183 706	Chmielnik	201	986	515	7 690
Podgórze	170	1 733			Kurozwęki	121	657	147	1 033
	1 756	25 345	7 348	183 706	Piotrkowice	78	453	38	292
Skalbmierski					Pierzchnica	104	533	140	1 017
Skalbmierz	76	563	126	1 715	Pińczów	409	2 559	611	7 748
Działoszyce	112	884	388	6 755	Sobków	113	759	136	855
Koszyce	94	526	131	1 475		1 266	7 140	1 988	20 882
Opatowiec	95	623	121	762	Miechowski				
	377	2 506	766	10 707	Miechów	168	1 212	288	5 699
Hebrowski					Słomniki	153	1 243	385	4 797
Brzysko	160	840	350	3 144	Xiąż Wielki	108	585	201	1 715
Proszowice	147	967	272	3 297		429	3 040	874	12 211
	307	1 807	622	6 441	Jędrzejowski				
Stopnicki					Jędrzejów	204	1 263	969	11 732
Stopnica	142	942	258	4 402	Secemin	91	726	225	1 611
Nowa Miasto	222	1 628	348	3 682	Wodzisław	197	1 270	326	3 878
(Korczyn)						492	3 259	1 520	17 221
Oleśnica	139	801	204	1 133	Olkuski				
Pacanów	168	1 108	289	2 598	Olkusz	138	720	475	6 667
Wiślica	138	786	238	2 127	Modrzejów	35	188	131	731
Busko	137	657	450	3 949	Będzin	248	1 310	1 276	27 855
	946	5 922	1 787	17 891	Czeladź	233	1 079	881	17 202

a Źródło: „Tabella Miast w 10 Departamentach Księstwa Warszawskiego z wyrażeniem ich liczby Domów i ludności”. Rkp. Bibl. Zamoyskich w Warszawie, Nr. 1 789, karta 435—446, kopja karta 567—582.

Departamenty nowoutworzone w 1810 r.

Miasta	Ludność podług spisu w 1810 r. a		Podług spisu 1921 r.		Miasta	Ludność podług spisu w 1810 r. a		Podług spisu 1921 r.	
	Do-my	Du-sze	Do-my	Lud-ność		Do-my	Du-sze	Do-my	Lud-ność
Skala	108	628	468	3 593	Opatowski				
Sławków	316	1 485	532	3 750	Opatów	359	2 112	501	8 827
	1 078	5 410	3 763	59 798	Nowa Słupia	104	606	224	2 160
Krzeszowski					Łagów	201	1 078	315	2 527
Chrzanów	316	1 442	839	11 392	Ostrowiec	318	1 608	1 180	19 705
Nowa Góra	146	700	253	1 231	Kunów	146	835	293	2 145
Alwernia	48	278	76	421	Waśniów	47	228	80	580
Trzebinia	106	720	100	1 317	Denków	127	606	324	2 267
	616	3 140	1 268	14 361	Ćmielów	164	1 033	323	2 468
						1 466	8 106	3 240	40 679
Pilecki					Solecki				
Pilica	226	1 644	319	3 299	Solec	307	1 496	342	2 513
Kromorów	166	913	350	2 497	Ciepielów	109	625	151	978
Ogrodzieniec	101	518	311	2 401	Grabowiec	84	391	34	656
Szczekociny	142	1 037	548	5 611	Ilza	235	1 119	571	4 554
Wolbrom	200	1 359	52	7 229	Lipisko	224	1 027	321	2 472
Żarnowiec	149	919	239	2 127	Sienno	131	651	249	1 686
	984	6 390	1 819	23 164	Wąchock	151	766	274	2 389
					Wierzbniki	60	274	497	5 459
Lelowski						1 301	6 349	2 439	20 707
Lelów	116	669	129	1 227	Sandomierski				
Koziegłowy	276	1 349	376	2 476	Sandomierz	217	1 421	429	6 763
Mrzyglów	137	832	218	1 387	Klemontów	132	892	311	3 737
Olsztyn	100	386	134	887	Ożarów	156	833	114	3 456
Janów	133	594	163	1 064	Gliniany	46	260	110	621
Siewierz	279	1 282	419	2 385	Tarłów	111	898	288	1 970
Włodowice	173	881	171	1 193	Lasocin	125	513	158	938
Żarki	287	1 805	512	4 406	Janików	42	264	64	337
	1 501	7 798	2 122	15 025	Zawichost	272	1 453	370	3 014
Ogółem w Dep. Kra-kowskim	9 752	71 847	23 822	381 407		1 101	6 584	1 844	20 836
Departament Radomski					Staszowski				
Radomski					Staszów	376	2 355	719	8 357
Radom	205	1 742	2 712	615 990	Osiek	141	675	193	1 352
Białobrzegi	67	390	198	2 419	Połaniec	248	1 473	432	2 561
Jedlińsko	88	546	143	1 490	Bogorya	76	516	141	1 185
Przytyk	94	681	223	2 302	Iwaniska	148	818	393	2 803
Skaryszew	142	721	197	2 072	Koprzywnica	170	974	259	2 349
Wierzbica	151	877	233	12 433	Dembno	39	223	56	338
Wysmierzyce	118	690	196	1 424	Raków	147	824	248	2 043
Wolanów	53	236	54	514		1 345	7 858	2 441	20 988
	918	5 883	3 956	638 644	Szydłowiecki				
Kozienicki					Szydłowiec	253	1 565	657	7 232
Kozienice	357	1 962	509	6 878	Bodzęcin	207	996	425	3 093
Granica	92	294	150	1 030	Jastrząb	87	411	145	811
Sieciechów	86	523	135	998		547	2 972	1 227	11 136
Janowice	130	662	162	1 266	Kielecki				
Gniewosów	80	255	125	1 108	Kielce	370	1 971	1 194	41 346
Kazanów	90	416	138	814	Chęciny	232	1 368	537	5 046
Zwoleń	214	1 149	728	7 198	Daleszyce	239	1 153	535	3 056
Głowaczew	51	323	221	2 271	Kurzelów	134	736	231	1 616
Ryeczynów	103	528	54	636	Małogoszcz	159	842	314	2 198
Magnuszew	110	825	172	1 567	Włoszczowa	158	724	403	5 479
	1 293	6 937	2 394	23 766		1 292	6 794	3 214	58 744

Departamenty nowoutworzone w 1810 r.

Miasta	Ludność podług spisu w 1810 r. a		Podług spisu 1921 r.		Miasta	Ludność podług spisu w 1810 r. a		Podług spisu 1921 r.	
	Do-my	Du-sze	Do-my	Lud-ność		Do-my	Du-sze	Do-my	Lud-ność
Koniecki a					Kraśnicki				
Końskie	217	1 829	473	8 291	Krasnik	236	1 385	752	6 426
Radoszyce	263	1 399	413	3 344	Modliborzyce	152	746	980	6 936
Białaczów	95	766	117	1 290	Annopol	73	431	219	1 714
Przedborz	153	951	117	1 290	Boża Wola	19	110	27	132
Gowarczów	100	653	418	5 885	Mrzędów	85	455	1 154	12 622
Zarnów	91	507	195	1 508	Zaklików	131	621	1 331	8 444
	919	6 105	1 733	21 608		696	3 748	4 463	36 274
Opoczyński a					Krasnostawski				
Opoczno	256	1 844	487	7 224	Krasnostaw	138	801	904	8 943
Drzewica	65	446	148	1 662	Gorzków	56	272	1 112	8 658
Gielniów	77	507	116	947	Kraśniczyn	73	448	105	560
Klów	83	651	114	974	Skierbieszów	176	871	897	6 320
Odrzywół	66	292	122	1 336	Tarnogóra	140	752	254	1 589
Skrzynno	76	446	87	641	Izbica	47	173	303	3 085
Przysucha	189	1 219	387	3 238	Turobin	376	1 963	1 892	11 637
	812	5 405	1 461	16 022	Wysokie	78	439	961	6 890
Ogółem Dep. Radomski	10 994	62 943	23 949	873 180	Zółkiewka	93	409	1 527	12 191
						1 177	8 092	7 955	59 873
Departament Lubelski					Chełmski				
Lubelski					Chełm	303	1 792	1 370	23 221
Lublin	891	7 105	3 654	94 412	Sawin	92	463	252	1 642
Głusk	97	508	124	928	Łączna	313	1 442	252	3 227
Piaski	127	703	316	3 974	Pawłów	116	611	1 091	7 328
Bychawa	101	508	254	2 848	Puchaczew	111	558	167	1 012
Bełżyce	189	1 366	310	3 694	Rałowice	113	448	918	7 805
Biskupice	100	581	117	885	Siedliszcze	54	198	1 143	8 378
Wieniawa	51	215	54	262	Swierze	156	699	1 264	9 666
	1 556	10 986	4 829	107 003	Woysławice	215	1 037	1 026	7 250
Lubartowski						1 473	7 248	7 483	69 529
Lubartów	373	2 207	444	6 102	Hrubieszowski				
Czemierniki	203	966	275	2 404	Hrubieszów	368	2 535	827	9 598
Michów	150	680	308	3 068	Dubienka	419	2 567	368	2 964
Kamionka	124	1 001	332	2 260	Grabowiec	333	1 277	1 223	9 194
Markuszów	146	709	246	1 848	Horodło	303	1 371	432	2 495
Firley	112	675	201	1 150	Uchanie	209	870	241	1 686
	1 108	6 238	1 806	16 832		1 632	8 620	3 091	25 937
Kazimierski					Tomaszowski				
Kazimierz	320	2 216	369	3 407	Tomaszów	468	1 928	737	7 125
Baranów	178	865	267	1 907	Komarów	193	1 012	161	1 038
Józefów	143	787	152	1 100	Jarczów	80	447	157	956
Prawno	27	167	62	359	Rachanie	136	919	944	6 275
Końska Wola	212	1 259	254	1 633	Łaszczów	167	862	1 317	8 631
Kurów	251	1 361	383	3 923	Tyszowce	379	1 704	1 499	9 069
Opole	213	1 580	1 391	12 408	Kryłów	163	887	197	1 286
Wrzeliwiec	50	253	100	617		1 586	7 759	5 012	34 880
Chodel	76	412	169	1 362	Zamoyski				
Wąwolnica	162	837	317	3 003	Zamość	393	4 065	1 259	19 023
	1 632	9 737	3 464	29 719	Krasnobród	124	780	1 362	8 918
					Szczebrzeszyn	516	2 575	626	6 350
					Józefów	140	615	154	1 344
						1 178	8 035	3 401	35 635

* Część miasta Sulejowa przyłączono do drugiej miasta tego części i należy teraz do depart. kaliskiego.

Departamenty nowoutworzone w 1810 r.

Miasta	Ludność podług spisu w 1810 r. ^a		Podług spisu 1921 r.		Miasta	Ludność podług spisu w 1810 r. ^a		Podług spisu 1921 r.	
	Do-my	Du-sze	Do-my	Lud-ność		Do-my	Du-sze	Do-my	Lud-ność
Tarnogródzki					Bobrowniki . . .	145	573	172	1 133
Tarnogród . . .	707	3 391	756	4 769	Maciejowice . . .	109	692	825	6 646
Kieżarów . . .	190	1 150	1 144	6 387	Stężyca . . .	154	938	1 138	6 749
Frampol . . .	108	563	1 177	7 374		791	4 556	2 879	23 612
Goń . . .	241	1 298	1 045	6 243	Łosicki				
Janów . . .	394	2 004	670	6 426	Łosice . . .	210	997	346	3 888
Bilgoraj . . .	450	2 642	575	5 603	Pratulin . . .	47	285	346	3 888
	2 090	11 048	5 367	36 802	Konstantynów . . .	90	537	103	957
Ogółem Dep. Lubelski . . .	14 123	81 509	46 871	451 984	Sarnaki . . .	96	480	782	655
					Sokolów . . .	363	2 043	545	8 055
					Drohiczyń . . .	37	176	2	16
					Janów Podlaski . . .	245	1 191	356	3 360
						1 088	5 709	2 480	20 819
Departament Siedlecki					Garwoliński				
Siedlecki					Garwolin . . .	132	808	455	5 082
Siedlce . . .	268	2 738	1 690	30 676	Paryszew . . .	91	550	1 076	8 649
Mordy . . .	185	1 015	309	3 268	Łaskarzew . . .	117	605	963	7 584
Wodynie . . .	44	340	1 036	7 215	Osiek . . .	152	770	1 028	7 134
Makobody . . .	146	881	195	1 386	Stoczek . . .	82	522	253	2 951
Seroczyn . . .	52	310	93	764		574	3 255	3 775	31 400
	695	5 284	3 323	43 809	Radzyński				
Łukowski					Radzyn . . .	242	1 371	392	4 833
Łuków . . .	230	1 297	1 036	12 571	Kock . . .	268	1 382	530	3 903
Woycieszków . . .	46	112	976	7 390	Komorówka . . .	55	256	158	1 038
Tuchowicz . . .	40	291	901	6 208	Serokomla . . .	90	406	830	5 573
	316	1 700	2 913	26 169	Łysobyki . . .	121	640	733	5 922
Włodawski					Wohyń . . .	287	1 324	744	4 806
Włodawa . . .	501	2 238	553	3 885	Międzyrzec . . .	432	2 686	1 154	12 622
Orchówek . . .	99	501	112	661		1 495	8 065	4 541	38 697
Światowice . . .	289	1 068	291	1 868	Węrowski				
Hanna . . .	83	466	87	547	Węgrów . . .	429	3 314	666	8 522
Sosnowica . . .	22	189	69	616	Liw . . .	141	747	174	1 330
Wiśnice . . .	196	541	198	1 470	Sterdyń . . .	42	408	1 300	11 254
Horodyszcze . . .	135	699	921	6 329	Miedźna . . .	106	639	695	5 514
Parczów . . .	370	1 580	793	7 893	Kosów . . .	20	222	1 000	8 336
Ostrów . . .	356	1 655	546	3 813	Stoczek ^b . . .			131	1 636
Urszulin . . .	10	54	8	63		738	5 330	3 966	36 592
	2 061^a	18 991	3 580	27 145	Ogółem Dep. Siedlecki . . .	9 348	51 436	29 960	271 627
Bialski					Miasta w 6 depart. dawnych . . .	70 741	538 352	—	—
Biała . . .	351	2 477	901	13 005	Miasta w 4 depart. nowych . . .	44 217	267 735	124 602	1978148
Kodeń . . .	368	1 577	253	1 639	Ogółem miasta w Księstwie . . .	114 958	806 087	—	—
Łomary . . .	302	1 436	348	2 142					
Piszczac . . .	206	1 136	544	3 123					
Rosocz . . .	175	1 052	293	2 056					
Terespol . . .	188	868	164	1 919					
	1 590	8 546	2 503	23 884					
Żelechowski									
Żelechów . . .	299	1 864	524	7 142					
Adamów . . .	84	489	220	1 942					

^a W oryg. błędnie 9 491.

^b Podany teraz za więś.

Ludność 17 miast obwodowych w Galicji w r. 1808.^a

Tabl. XL.

Miasta obwodowe	Domy	Partje miesz- kające	Ogół lud- ności miej- scowej	W tem osób głównych						1921 r.	
				Du- chow- ni	Szla- chta	Urzęd- nicy i hono- ratjores	Miesz- czanie, właści- ciele, przemy- słowcy i rzemie- ślnicy	Chło- pi	Chałup- nicy, o- grodniki i róż- nych zajęć	Domów	Ludności
Myślenice	286	489	1 979	3	14	12	220	—	130	429	3 134
Nowy Sącz	441	875	3 629	7	25	26	100	43	535	1 865	26 280
Bochnia	510	828	3 109	3	12	34	148	9	473	1 305	11 014
Tarnów	340	1 089	4 312	20	57	77	103	1	602	2 184	35 347
Przemysł	737	1 765	7 358	33	92	48	275	60	880	2 916	49 823
Rzeszów	364	1 128	4 604	17	27	35	85	—	737	3 232	35 451
Lwów	2 515	10 133	41 493	202	767	864	837	46	5 888	7 208	219 388
Jasło	224	389	1 493	2	9	21	160	10	95	724	10 391
Sanok	218	387	1 520	6	25	15	173	3	118	1 332	13 184
Sambor	1 153	1 674	6 573	6	51	44	167	422	773	2 095	19 417
Stryj	800	1 460	5 474	5	40	28	19	235	1 022	2 484	27 358
Stanisławów	850	1 529	6 192	12	160	66	449	3	700	1 881	28 204
Brzezany	793	1 058	4 357	11	54	28	175	82	594	1 130	10 083
Tarnopol	1 080	1 800	7 093	8	44	36	790	39	681	2 754	30 891
Zaleszczyki	360	769	1 603	3	14	20	90	—	458	559	4 014
Żółkiew	661	1 087	2 166	17	32	34	290	48	476	1 026	7 867
Złoczów	1 107	1 584	6 168	9	38	24	78	317	879	968	11 130

Miasta obwodowe Galicji „Zachodniej“ przyłączonej w 1809 r. do Księstwa Warszawskiego.

Kraków	1 779	6 416	25 736	321	472	321	1 146	1	3 542	7 348	183 706
Biała	343	657	2 713	27	58	18	2	150	416	900	13 005
Kielce	368	612	2 324	56	41	26	83	24	286	1 194	41 346
Radom	208	461	1 505	29	51	23	121	13	194	2 712	61 599
Lublin	876	1 834	7 082	148	149	94	241	5	1 170	3 654	94 412
Siedlce	266	583	2 145	5	33	23	44	41	365	1 690	30 676
Zamość	841	1 669	6 545	31	99	41	274	69	864	1 259	19 023

^a Źródło: Populationsstand saemmtlicher galizischen Kreisstädte nach der im May 1808 beendigten Kon-
skription. (S. Beredetzky, Reisebemerkungen über Ungarn und Galizien, Wien, 1809. T. II, str. 280.)

INDEKS NAZWISK

(Liczby oznaczają strony).

Achenwall 85
Aleksander I 10
Askenazy Sz. 23, 24, 39

Bardzki K. 35
Behre 3
Beredetzky S. 52, 66
Berek Szmul 73
Bernaux 72
Bernoulli Chr. 82
Bobrzyński Michał 65, 66
Bodin 5
Böckh R. 3
Bojański J. 66
Bonaparte Lucjan 6
Boulainvilliers 5
Buffon 5
Buzek Józef 22, 23, 51

Calonne de 6
Chalmers 6
Chaptal 6
Chaudoirs 72
Chrzęszczewski 84
Cilleuls 3
Colbert 5
Crome 6
Czacki Tadeusz 3, 10, 24, 30, 44.

Dąbrowski Henryk, generał 11, 24
Daru 73
D'Avenant Ch. 6
Davout 12, 35
Deczyński Kazimierz 58
Dombowski Sebastjan 84, 86
Długosz 65
Dobrzycki 84
Donnant F. D. 84
Dziwulski Stefan 11, 38, 53

Flatt J. B. 3, 21, 25, 33, 56, 64,
67, 69
Fränkel Samuel Ant. Leop. 72
Freund Ismar 49
Fürstemberg Aaron Mojżesz 73

Garczyński prefekt dep. kalisk.
42, 43
Gargas Z. 84
Gašiorowska N. 17, 41
Gilla Moškowa 73
Gioja Melchior 6, 84

Gliszczyński Ant. prefekt dep.
bydgosk. 69, 84, 87
Gloger Z. 26
Godlewski, poseł 61, 72
Gouriew 66
Gouvion 11
Grabowski Edw. 3
Grabski Wład. 4, 10, 11, 28, 55,
57, 58, 59
Grossman Henryk 3, 17
Grotowski Ż. 35
Gutakowski Ludw. 11.

Handelsman M. 58
Hauke 41
Hoffman J. G. 5, 86
Holsche Aug. 5, 28, 33, 51, 66, 85
Horodyski 6.

Jabłkowski Ignacy 58
Jabłonowski prefekt dep. lubelsk.
87
Jakubowiczowa 73
Jasiński 84
Jastrow 3
Jezierski 28
Józef II 50, 59.

Kaulfus 84
Kempner St. A. 73
Kern 73
King 6
Kirkor-Kiedroniowa Z. 4, 10, 11,
30, 40, 43, 55, 57, 59, 83, 88
Kirsztot J. 23
Knoff 16
Kochanowski J. K. 25
Köhler Józef i Franciszek 72
Kollataj 3, 7
Konic H. 8, 12, 34, 38, 73
Korzon Tad. 10, 26, 28, 50, 53, 78
Kowalski prefekt dep. kalisk. 72
Kozłowski F. 84
Krajewski 25
Krysiński Dominik 84, 86
Krzyżanowski Ad. 80
Krzyżtopór Ad. (Zamoyski T.) 58
Krug Leop. 5
Kumaniecki K. 80
Küssel 72, 73.

Laplace 6, 85
Levasseur 3
Lewiński 73
Lewy 73
Lüder Aug. Ferd. 86.

Łęski J. 84
Łubieński Feliks, minister spra-
wiedl. 8, 35
Łukaszewicz J. 51
Łuszczewski Jan, minister spraw
wewn. 8, 16, 41, 42.

Malte-Brun 85
Małachowski 8
Mannert Konrad 84
Manteuffel baron 16, 17
Mayr G. v. 21
Mendelsonowie Bracia 73
Messance 5
Mirabeau 5
Montesquieu 5
Moheau 5
Morawski 84
Mostowski
Moszyński 3, 84
Mun Th. 6
Murat Joachim 11.

Napoleon I 6, 8, 10, 11, 41, 69
Necker 5, 6
Neyman J. K. 84
Niemann Aug. 84, 85
Niemcewicz J. Ur. 22
Noffock 72.

Petty William 6
Pergen hr. 22
Peuchet J. 84
Playfair William 84
Pomelles de 6
Poniatowski Ks. Józef, minister
wojny 3, 9, 11, 24, 50
Potocki Aleksander minister poli-
cji 8
Potocki Antoni 73
Potter Tomasz 6
Price Dr. Richard 6
Prudhomme 6.

Rakowiecki J. B. 84
Rembieliński Raymund, prefekt
dep. ptock. 9, 87

Rembowski Al. 59
Rodecki Fr. 21, 28
Rostworowski Michał 7, 8, 12,
13, 14, 25, 30, 33, 34, 35, 36,
40, 41, 69, 70, 71, 72, 73, 82
Rousseau J. J. 15
Rutkowski Jan 3.

Saniewski 84
Saugrin 5
Schönfeld hr. 8
Schlözer Aug. Ludw. 84, 85
Schrötter v. 49
Segnin 67
Sinclair John 85
Skarbek Fr. hr. 3, 8, 11, 33, 42,
43, 44
Służewski general 52
Smoleński Wł. 26, 53

Sohn 9
Sonnenfels J. 25
Sorel G. 3
Srokowski Kaz. 36
Staszic St. 3, 25, 30, 82, 84, 86
Stawiarski Ign. 85, 86
Storch H. 85
Surowiecki Wawrzyniec 25, 33,
34, 35, 42, 46, 50, 53, 54, 57,
65, 66, 67, 69, 72, 83, 84, 85,
86, 87
Süssmilch J. P. 79, 82
Szaniawski J. K. 25, 69, 84
Szczaniecy 84
Szmulowa 73
Szumski Tomasz 3
Szybalski 52

Tocqueville 6

Toeplitz Samuel 70
Tokarz W. 23, 41
Trembicki 6, 72.

Uruski hr. Seweryn 59.

Vauban 5
Voltaire 5.

Wappäus 79, 81
Wolski L. 4, 10, 16
Woycieki Al. Ka. 64.

Young Artur 6, 25.

Zahn Fr. 3
Zajaczek Ign. 69
Ziemiecki A. 82, 84
Zwan 84
Żółtowski St. 9, 16.

EDWARD SZTUM DE SZTREM.

Zasiewy i zbiory w roku 1923/24.

Warunki atmosferyczne i wpływ ich na rolnictwo ^a.

Jesień roku 1923 była pod względem pogody bardzo zmienna. Początek września odznaczał się pogodą jasną i ciepłą, jednakże wkrótce nastąpiło pogorszenie pogody i obfite opady, temperatura była względnie niewysoka. — Około połowy września wypogodziło się, wzrosło usłonecznienie i wraz z tem naturalnie temperatura. W tym okresie notowano maksymalne temperatury (Nowy Port 27,6°, Wilno 25,3°, Przegaliny 30,5°, Wądolki Borowe 27,6°, Warszawa 31,1°, Częstochowa 30,1°, Kraków 30,6°, Lwów 29,2°). Chociaż następnie temperatura zaczęła się obniżać i zachmurzenie wzrosło, ale zupełny brak przymrozków i przewaga temperatur wyższych nawet w okresach chłodnych sprawiły, że wrzesień miał temperaturę wyższą od normalnej — dla środkowej Polski mniej więcej na 1½°. Opady we wrześniu były niewysokie i bardzo nierównomiernie rozłożone. W przybliżeniu niedobór opadów dla rejonów wschodnich i południowych wynosił około 10 %. Październik rozpoczął się pogodą chmurną i dość dżdżystą, i dopiero pod koniec października nastąpiło ocieplenie i zmniejszenie opadów. Przymrozków nie notowano, i temperatura była wyższa od normalnej w środkowej Polsce o 2° z górą. Opady były obfite zwłaszcza na początku miesiąca i były znacznie powyżej normy. Tak samo powyżej normy były temperatura i opady w listopadzie. To odchylenie dodatnie w jesieni roku 1923 od normalnych temperatur i opadów charakteryzują następujące zestawienia:

Odchylenie dodatnie temperatury powietrza od średniej wieloletniej °C.

Stacje	Wrzesień	Październik	Listopad
Chojnice	0,4	2,0	0,4
Bydgoszcz	0,5	2,4	0,3

Stacje	Wrzesień	Październik	Listopad
Poznań	0,6	2,1	0,2
Kalisz	0,6	2,2	0,1
Białystok	1,1	2,5	2,2
Wądolki Borowe . .	0,7	2,1	2,0
Warszawa	0,8	2,2	1,5
Radom	0,3	2,1	1,6
Kraków	0,5	2,3	1,1
Bielsko	1,1		1,8
Tarnów	0,5	2,0	1,8
Lublin	1,2	2,7	2,8
Lwów	0,6	2,3	3,3
Wilno	0,8	2,0	2,4

Opady w odsetkach średniej wieloletniej.

Stacje	Wrzesień	Październik	Listopad
Nowy Port	117,8	95,0	58,7
Chojnice	139,0	188,0	138,8
Bydgoszcz	132,5	148,5	176,4
Ciechocinek	104,3	138,5	215,0
Poznań	72,4	160,4	108,7
Łódź	139,3	199,4	.
Kalisz	134,0	178,1	305,9
Białystok	85,7	273,3	227,4
Wądolki Borowe . .	172,0	349,7	258,4
Warszawa	47,4	262,2	200,5
Radom	57,8	329,7	222,3
Kraków	100,2	213,3	215,3
Tarnów	78,5	268,2	210,7
Lublin	56,4	271,9	173,5
Przegaliny	85,0	314,4	168,8
Lwów	75,6	141,7	127,8
Kołomyja	138,8	69,1	94,3
Kiwerce	84,2	200,0	118,9
Wilno	116,7	258,8	240,9

Usłonecznienie rzeczywiste wynosiło godzin:

Stacje	Wrzesień	Październik	Listopad
Warszawa	166,7	72,5	58,3
Puławy	.	37,9	26,4
Poznań	193,7	109,4	83,7
Lwów	119,0	55,3	54,2

W odsetkach możliwego usłonecznienia stanowiło to:

Stacje	Wrzesień	Październik	Listopad
Warszawa	44	22	22
Puławy	.	12	10
Poznań	51	33	31
Lwów	32	17	20

Naskutek powyższych sprzyjających warunków meteorologicznych końca 1923 r., t. j. długiej i cieplej jesieni z dostateczną ilością opadów, siew mógł się odbywać do późna i w dobrych warunkach. To też i obszar zasiany zwiększył się znacznie w stosunku do obszaru zasianego w jesieni r. 1922. W liczbach bezwzględnych i odsetkach powierzchni zasianej jesienią r. 1922 przedstawia się to następująco:

Zasiano w jesieni 1923 roku:

Woje- wództwa	Pszenica		Zyto	
	hektarów	% w sto- sunku do 1922 r.	hektarów	% w sto- sunku do 1922 r.
Polska . . .	1088 145	108,5	4921 057	105,1
Warszawskie	106 871	105,0	596 438	102,4
Łódzkie . .	60 213	102,0	431 416	101,0
Kieleckie . .	87 620	102,3	395 448	102,5
Lubelskie . .	138 708	106,9	428 823	102,8
Białostockie.	24 205	104,2	377 415	105,7
Okr. adm. wil.	7 830	108,9	357 525	108,2
Nowogrodzkie	5 733	111,2	224 584	111,2
Poleskie . .	4 610	111,4	171 545	115,4
Wołyńskie . .	95 511	108,7	356 951	112,8
Poznańskie . .	61 929	104,1	599 034	100,5
Pomorskie . .	25 489	102,9	274 181	100,9
Krakowskie . .	94 651	104,1	170 772	104,6
Lwowskie . .	150 322	111,7	263 065	108,4
Stanisławow.	45 462	117,2	70 216	118,9
Tarnopolskie	121 537	125,6	155 712	115,9
Śląskie . .	7 454	102,2	47 932	101,2

Dzięki sprzyjającym warunkom stan zasiewów był dobry przez cały okres jesienny. W takim też stanie zasiewy weszły pod śnieg. Dla całej Polski

przeciętnie w stopniach kwalifikacyjnych stan zasiewów przedstawiał się następująco:

Ziemiopłody	Październik 1923	Listopad 1923	Październik 1923
Pszenica	3,7	4,0	3,1
Zyto	3,8	4,1	3,3
Jęczmień	3,8	3,9	.

Należy zaznaczyć, że długa i ciepła jesień miała swe ujemne skutki, gdyż oziminy, szczególnie wcześniej siane, bardzo wybujały. Fakt ten okazał się następnie bardzo zgubnym dzięki specjalnym warunkom zimy r. 1923/24. Oprócz tego brak mrozów stworzył warunki sprzyjające dla mnożenia się szkodników, które dały się we znaki latem 1924 roku.

Zima rozpoczęła się w grudniu, którego początek był dość ciepły z opadami niewielkimi w postaci deszczu i z niewielkimi przymrozkami. Obfite opady śnieżne nastąpiły w połowie grudnia, i jednocześnie nastąpił szybki i silny spadek temperatury. Ku końcowi grudnia szata śnieżna okryła całą Polskę, dochodząc w okolicach Puszczy Białowieskiej i na południowym zachodzie do grubości 25 cm. Rozpoczęła się surowa i długa zima r. 1923/24 z bardzo jednostajnie niskimi temperaturami i prawie bez odwilży. Już w końcu grudnia temperatura spadła miejscami poniżej -15° , a około 7 stycznia do -20° . Pewna zmiana pogody była około 20 stycznia, kiedy nastąpiły wiatry, odwilż i mokry śnieg, jednakże już 24 stycznia wróciły silne mrozy. Po lekkim ociepleniu (bez odwilży) na początku lutego znów nastąpiły mrozy. Mrozy te miejscami zostały przerwane około 14 lutego, lecz już 15 nastąpił jeszcze ostrzejszy spadek temperatury, dochodzący w końcu lutego do -15° i -20° , a na południu Polski (Kraków) do -25° . Początek marca nie był początkiem wiosny, gdyż po bardzo lekkiej odwilży na początku miesiąca temperatury spadły, i nawet w dniu 20 marca jeszcze dochodziły do -10° i -15° . Dopiero w ostatniej dekadzie marca na skutek wiatrów południowych nastąpiła odwilż, mgły i drobne opady. Ta pogoda pochmurna, dżdżysta i względnie ciepła wywołała stopnienie śniegu i nagłe ruszenie lodów na rzekach, co znów spowodowało katastrofalne powodzie.

Ujemne odchylenia temperatur od średnich wieloletnich przedstawia poniższa tabela w $^{\circ}\text{C}$.

Stacje	Grudzień	Styczeń	Luty	Marzec
Bydgoszcz . .	-1,3	-3,0	-2,9	-2,2
Poznań . .	-2,0	-2,6	-3,3	-1,1
Kalisz . . .	-1,4	-2,5	-3,9	-2,1

Stacje	Grudzień	Styczeń	Luty	Marzec
Białystok . . .	.	-4,2	-2,4	-2,1
Warszawa . . .	-0,2	-3,4	-3,3	-2,4
Radom . . .	-0,1	-3,8	-3,8	-2,2
Kraków . . .	-0,2	-2,5	-3,8	-1,7
Tarnów . . .	-0,4	-2,1	-4,6	-2,2
Lublin . . .	.	-3,3	-2,9	-1,6
Lwów . . .	-0,1	-3,8	-2,6	-2,1
Wilno . . .	-0,3	-5,0	-2,3	-1,9

Jak widzimy, wszystkie cztery miesiące odznaczają się identycznym kierunkiem odchyłań i przytem jednakowo dla wszystkich miejscowości — w grudniu mniejszym (od 0 do -2,0°), w następnych miesiącach znacznie większym, dochodzącym w styczniu do -4,0° i więcej.

Opady śnieżne, które rozpoczęły się w grudniu, w styczniu były bardzo obfite. Pokrywa śnieżna dochodziła na równinach do 50 cm grubości. Sypki śnieg, unoszony przez wiatry, tworzył zasy i nasypy śnieżne. W lutym pokrywa śnieżna wynosiła na nizinach 10—20 cm grubości, dochodząc w niektórych dniach miejscami do 60 cm (Marylin) i 75 cm (Olkusz). W pierwszej połowie marca pokrywa śnieżna dość znacznej grubości okrywała całą Polskę od 10 cm na zachodzie, do 50 cm na wschodzie (Kiwerce), a w górach nawet do 70 cm. Pokrywa ta stopniowo stawała się cieńsza (pod wpływem wiatrów i parowania), jednakże całkowite topnienie śniegów rozpoczęło się dopiero 25 marca i w pierwszych dniach kwietnia już cała Polska była wolna od śniegu.

Śnieżny charakter zimy r. 1923/24 przedstawia następująca tabelka:

Stacje	Dni z pokrywą śnieżną	Największa grubość pokrywy	
		miesiąc	cm
Nowy Port	98	I	83
Chojnice	.	I	36
Bydgoszcz	101	I	35
Ciechocinek	115	III	32
Poznań	97	I	22
Łódź	107	I	56
Kalisz	114	I	28
Białystok	124	II i III	55
Warszawa	114	I	32
Radom	102	III	40
Kraków	107	I	33
Bielsko	110	I	66
Tarnów	.	II	37
Lublin	.	III	37
Przegaliny	103	I	20
Lwów	.	III	25
Kołomyja	101	III	35
Kiwerce	.	.	.
Wilno	123	III	35

Długa, mroźna i ogromnie śnieżna zima okazała bardzo ujemny wpływ na ozime zboża. Przyczyniło się tu jeszcze parę lekkich odwilży na początku zimy, po których natychmiast następował ostry spadek temperatury, tworząc w wielu miejscach nieprzepuszczalną dla powietrza skorupę lodową, następnie przykrytą grubą warstwą śniegu. Naskutek tego zasiewy, które w znacznym stopniu w jesieni bardzo wybuchały, znajdując się bez dostępu powietrza pod grubą warstwą śniegu, wygniły i przepadły na znacznych przestrzeniach, szczególnie zaś na gruntach cięższych i niżej położonych.

Straty w zasiewach były znaczne i przedstawiały się w następujący sposób:

Z powodu zniszczenia w zimie na każde 100 ha obszaru zasianego jesienią zostało przeorane przeciętnie

(W odsetkach.)

Województwa	Pszenica ozima	Zyto ozime	Jęczmień ozimy	Rzepak ozimy	Koniaczyna
Polska	5,1	10,9	11,4	8,1	3,7
Warszawskie . . .	7,7	12,8	4,1	8,8	4,4
Łódzkie	5,1	14,4	12,0	10,1	3,7
Kieleckie	5,1	11,5	28,3	8,0	4,9
Lubelskie	2,5	11,7	20,7	8,0	1,4
Białostockie . . .	3,9	6,9	0,0	2,6	1,7
Okr. adm. wileński	4,3	3,2	0,0	0,0	1,4
Nowogrodzkie . .	0,4	0,3	0,0	0,0	1,4
Poleskie	2,8	2,8	—	0,0	1,2
Wołyńskie	1,7	2,3	—	1,9	0,7
Poznańskie	5,9	7,7	7,8	9,1	9,5
Pomorskie	6,8	23,6	7,5	18,8	0,4
Krakowskie	8,2	30,7	19,1	0,0	5,0
Lwowskie	8,7	23,1	16,2	3,0	2,9
Stanisławowskie . .	4,5	8,5	1,0	—	0,7
Tarnopolskie . . .	2,2	3,5	7,7	0,0	1,2
Śląskie	3,8	29,8	7,2	—	0,3

W latach 1922/23 i 1921/22 zniszczenie zimowe wyrażało się dla całej Polski w następujących liczbach:

Rok	Pszenica	Zyto	Jęczmień	Rzepak	Koniaczyna
	%	%	%	%	%
1922/23	1,5	1,3	0,5	0,2	0,8
1921/22	2,5	0,9	8,7	12,2	17,9

Widzimy, że w porównaniu z latami poprzednimi zniszczenie w r. 1923/24 było dla pszenicy, żyta i jęczmienia ogromne i znacznie przewyższało zniszczenie lat poprzednich. Tylko rzepak i koniaczyna w zimie w r. 1921/22 więcej ucierpiały, jednakże straty w tych ziemiopłodach miały daleko

mniesze znaczenie, niż straty w zasiewach pszenicy i żyta, ziemiopłodów mających największą wagę dla Polski. Przytem zasiewy żyta naogół więcej ucierpiały niż pszenicy, co się niewątpliwie tłumaczy większym wybujaniem żyta.

Drugim następstwem zapóźnionej zimy było duże opóźnienie robót wiosennych, które miejscami dosięgało prawie miesiąca.

Na każdych 100 korespondentów rolnych Głównego Urzędu Statystycznego stwierdzało, że opóźnienie robót w polu:

Województwo	było	nie było
Warszawskie	99	I
Łódzkie	100	—
Kieleckie	100	—
Lubelskie	99	I
Białostockie	100	—
Okr. adm. wileński . .	93	7
Nowogródzkie	100	—
Poleskie	93	7
Wołyńskie	100	—
Poznańskie	97	3
Pomorskie	100	—
Krakowskie	98	2
Łwowskie	99	I
Stanisławowskie	88	12
Tarnopolskie	96	4
Śląskie	100	—

Wiosna więc, jak już mówiliśmy, rozpoczęła się późno (w pierwszych dniach kwietnia) pogodą chmurną i chłodną, ale bez znaczniejszych opadów. Około 19 kwietnia było parodniowe lekkie ocieplenie, jednakże zaraz nastąpiła typowa szaruga wiosenna. W połowie kwietnia we wschodniej części kraju leżała ponowna szata śnieżna, dochodząca do 30 cm w okolicach Białowieży, i panowały dość silne przymrozki. Około 29 kwietnia nastąpiło prawdziwe ocieplenie, jednakże temperatury były zbyt niskie dla tak spóźnionej pory wiosennej. Najwyższe temperatury w kwietniu dochodziły zaledwie do 15° C., średnia zaś temperatura miesiąca była prawie o 2° niższa od normalnej. Maj rozpoczął się pogodą chmurną i chłodną, na początku drugiej dekady nastąpiło wypogodzenie i ocieplenie. W połowie miesiąca nastąpiły upały (już 17 maja miejscami temperatura dochodziła do 30° C), które z parodniową przerwą trwały do końca miesiąca. W rezultacie maj miał temperaturę wyższą od normalnej mniej więcej o 1° C. Pierwsza połowa czerwca była dość pochmurna i chłodna i dopiero około 20 nastąpiły upały, dochodzące do 35° C we wschodniej części kraju. Średnia tem-

peratura miesiąca była bliska normy. Upały z końca czerwca trwały i na początku lipca. Z początkiem drugiej dekady lipca rozpoczął się okres temperatury bardziej umiarkowanej z obfitemi deszczami, który przeszedł w okres całkiem pochmurny i dżdżysty w końcu miesiąca. Stan ten przeszedł częściowo i na miesiąc sierpień, który odznaczał się pogodą dość zmienną. Oba te miesiące, lipiec i sierpień, miały przeciętną temperaturę niższą od normalnej. Opisany przebieg pogody w przeciągu wiosny i lata ilustrują odchylenia średnich miesięcznych temperatur od średniej wieloletniej w °C.

Stacje	Kwiecień	Maj	Czerwiec	Lipiec	Sierpień
Bydgoszcz	-2,1	1,1	0,2	-0,8	-0,1
Poznań	-1,9	1,3	-0,2	-0,6	-0,6
Kalisz	-1,7	0,6	-0,7	-1,3	-1,7
Białystok	-1,9	1,5	0,6	-1,3	-0,4
Wądolki Borowe	-1,4	2,1	0,8	-1,0	-1,8
Warszawa	-1,7	1,2	0,7	-0,9	-0,6
Radom	-2,0	0,8	0,1	-1,3	-1,2
Kraków	-1,2	1,7	0,5	-0,2	-0,5
Tarnów	-1,8	1,2	-0,6	-1,5	-0,5
Lublin	.	1,9	.	.	-0,2
Łwów	-1,8	2,5	0,9	-0,9	-0,7
Wilno	-2,5	0,7	0,5	-1,7	-0,4

Opady na początku wiosny (w kwietniu) były całkiem normalne, z małymi wyjątkami, w zachodniej, środkowej i południowo-zachodniej części kraju. Tylko na skrajnym południowym wschodzie na Wołyniu i częściowo we wschodniej Małopolsce dała się już zauważyć posucha, która dotknęła w znacznie silniejszym stopniu sąsiednią Ukrainę rosyjską i zaczęła, że się tak można wyrazić, swym brzegiem południowy wschód Polski. Maj odznaczał się sporadycznymi i gwałtownymi deszczami i ulewami burzowymi. Miejscami w środkowej Polsce dawał się odczuć nadmiar opadów, wschodnia Małopolska zaś i Wołyń odczuwały powien brak. Charakter swój gwałtowny i sporadyczny opady zachowały w miesiącu czerwcu, jednakże były naogół obfitsze i znacznie nierównomierniej rozłożone. Lipiec był miesiącem więcej suchym, szczególnie pierwsza jego połowa, jednakże w drugiej połowie miejscami spadły tak obfite deszcze, że w tych miejscowościach opady nieco przewyższyły normalne. Sierpień był już znacznie obfitszy w opady i, oprócz Wołynia i wschodniej Małopolski, prawie wszędzie dał znaczną przewyżkę nad normalnymi opadami. Odchylenia opadów wiosną i w lecie r. 1924 w stosunku do normalnych opadów podaje poniższe zestawienie:

Opady r. 1924 w odsetkach średniej wieloletniej.

	IV	V	VI	VII	VIII
Nowy Port . . .	82,1	43,5	94,1	77,4	192,2
Bydgoszcz . . .	85,7	94,8	105,5	96,9	73,9
Ciechocinek . . .	95,1	104,8	108,9	112,0	186,3
Poznań	117,3	175,4	168,7	39,6	144,0
Łódź	94,8	92,7	87,4	88,6	112,1
Kalisz	90,5	135,0	140,9	40,4	240,8
Białystok . . .	104,9	115,6	88,8	109,9	170,8
Wądołki Borowe	165,1	133,3	129,0	135,7	330,0
Warszawa	86,3	103,9	106,3	98,1	127,0
Radom	91,1	191,1	147,8	75,8	135,3
Kraków	107,4	223,9	112,3	108,4	194,3
Tarnów	106,7	77,4	79,7	72,1	96,2
Lublin		123,3			139,7
Przegaliny . . .	82,1	150,2	83,0	81,9	217,1
Lwów	164,6	119,1	45,8	75,0	85,8
Kołomyja	108,0	153,6		95,8	101,6
Kiwerce	65,9	30,8	128,4	46,7	62,9
Wilno	123,2	148,5	144,0	214,0	149,1

Sumując opady miesięczne w okresach mających znaczenie dla wegetacji kłosowyci (marzec—lipiec) i okopowych (maj—sierpień), otrzymujemy następujące ilości w mm i odsetkach normalnych opadów.

Stacje	Marzec— Lipiec	Maj— Sierpień	Marzec— Lipiec	Maj— Sierpień
	w mm		w %	% nor- malnej ilości
Nowy Port	166,4	256,9	66,0	104,0
Bydgoszcz	210,8	211,3	83,7	93,1
Ciechocinek	245,4	287,3	101,8	128,3
Poznań	281,5	288,5	108,3	122,2
Łódź	216,1	210,9	88,2	94,6
Kalisz	218,1	299,9	82,9	127,1
Białystok	279,0	360,3	94,6	120,1
Wądołki Borowe . . .	337,3	517,1	124,0	184,7
Warszawa	253,9	280,8	94,4	108,4
Radom	324,3	338,3	120,1	128,6
Kraków	512,9	628,7	128,2	150,4
Tarnów	354,9	319,2	86,8	80,0
Lublin	89,4	137,9	30,6	49,1
Przegaliny	271,5	347,4	97,3	124,5
Lwów	323,5	272,4	89,1	76,7
Kołomyja	295,9	284,7	77,3	77,6
Kiwerce	234,3	209,8	76,8	68,8
Wilno	437,8	500,7	161,0	165,2

Z tego zestawienia wyraźnie widać, że Polska w r. 1924 otrzymała naogół dostateczną ilość opadów z wyjątkiem południowego wschodu, gdzie

Kwartalnik Statystyczny, 1925.

dawał się odczuwać pewien niedostatek, nie wszędzie zresztą dotkliwy.

Naturalnie ilość opadów nie zawsze w dostatecznym stopniu charakteryzuje ilość wilgoci w roli, która jest zależna na początku wiosny od ilości wilgoci, pozostałej po stopnieniu śniegów, a następnie od operacji słonecznej, t. j. od liczby dni słonecznych i stopnia zachmurzenia. Co się tyczy pierwszego, to wiemy, że ilość śniegu w zimie r. 1923/24 była nawet nadmierna, jednakże topnienie odbywało się na tyle gwałtownie, że miejscami mała część wody ze stopionego śniegu pozostała w roli. Stopień zaś operacji słonecznej charakteryzuje liczba godzin rzeczywistego usłonecznienia.

Rzeczywiste usłonecznienie godzin.

Stacje	Marzec	Kwie- cień	Maj	Czer- wiec	Lipiec	Sierpień
Warszawa	94,4	149,0	216,5	220,2	241,7	218,2
Puławy . .	76,8	110,6	209,3	238,0	234,3	206,0
Poznań . .	146,7	144,9	224,6	247,5	274,0	239,4
Kraków . .	94,7	117,2	163,1	170,9	233,9	198,1
Lwów . .	69,6	105,1	241,1	201,1	227,2	211,9
Wilno . .	77,9	116,0	217,9	236,1	208,4	178,8

W liczbach względnych w stosunku do możliwego usłonecznienia wynosiło to podane niżej ilości (dla niektórych stacyj podajemy dla porównania odpowiednie liczby z r. 1923 i 1922). Przytem bierzemy miesiące, które w r. 1924 miały większe znaczenie dla rozwoju i dojrzewania ziemiopłodów.

W odsetkach.

Stacje → Lata	Maj	Czer- wiec	Lipiec	Sierpień
Warszawa 1922 . . .	56	61	46	45
1923 . . .	45	27	49	54
1924 . . .	45	44	48	48
Puławy 1924 . . .	43	48	47	46
Poznań 1922 . . .	62	63	41	52
1923 . . .	44	31	55	59
1924 . . .	46	49	54	53
Kraków 1924 . . .	34	35	48	45
Lwów 1922 . . .	50	45	48	42
1923 . . .	50	29	49	41
1924 . . .	51	41	46	48

Widzimy, że maj i czerwiec miały usłonecznienie w r. 1924 większe niż w r. 1923, lecz nie dorównujące usłonecznieniu w tych miesiącach r. 1922. Lipiec zaś i sierpień r. 1924 ustępują pod tym względem tymże miesiącom w r. 1923, naogół przewyższając r. 1922. W sumie jednak powyższe miesiące r. 1924 miały usłonecznienie raczej lepsze, niż w r. 1923. Naogół zaś w r. 1924 względne usłonecznienie z miesiąca na miesiąc było dość bliskie do siebie, nie wykazując większych skoków.

Zupełnie analogicznie, jeżeli weźmiemy cały okres wegetacji kłosowych, t. j. miesiące od marca do lipca włącznie, i obliczymy stosunek dni z deszczem do ogólnej liczby dni w tym okresie, to otrzymamy co następuje dla dwóch porównywanych lat (ob. tabelkę obok).

Poza małymi wypadkowymi odchyleniami (dla Lwowa i Wilna) tabliczka ta wykazuje mniejszą ilość deszczów w rozpatrywanym okresie r. 1924, niż w tymże okresie r. 1923. Mniejsza ilość deszczów pociągała za sobą mniejsze zachmurzenie i większe usłonecznienie.

Korespondenci rolni Głównego Urzędu Statystycznego ten sam efekt — otrzymanej w r. 1924 ilości słońca i ciepła wykazują w następujący sposób:

Dni z deszczem w odsetkach.

Stacje	1923	1924
Bydgoszcz	49,0	41,2
Ciechocinek	46,4	35,9
Poznań	52,9	46,4
Kalisz	47,1	32,0
Białystok	40,5	32,7
Wądołki Borowe	52,3	28,8
Warszawa	51,0	48,4
Lublin	41,2	13,7
Przegaliny	49,0	41,2
Lwów	41,2	54,2
Kołomyja	43,1	36,6
Kiwerce	28,8	26,1
Wilno	45,1	49,7

Na każdych 100 korespondentów stwierdzało, że w miesiącach wymienionych:

W odsetkach.

Województwo	Maj								Czerwiec								Lipiec								Sierpień							
	Ilość ciepła była																Ilość słońca była															
	dosta- tecz- na	niedo- sta- tecz- na	dosta- tecz- na	niedo- sta- tecz- na	dosta- tecz- na	niedo- sta- tecz- na	dosta- tecz- na	niedo- sta- tecz- na	dosta- tecz- na	niedo- sta- tecz- na	dosta- tecz- na	niedo- sta- tecz- na	dosta- tecz- na	niedo- sta- tecz- na	dosta- tecz- na	niedo- sta- tecz- na	dosta- tecz- na	niedo- sta- tecz- na	dosta- tecz- na	niedo- sta- tecz- na	dosta- tecz- na	niedo- sta- tecz- na	dosta- tecz- na	niedo- sta- tecz- na	dosta- tecz- na	niedo- sta- tecz- na	dosta- tecz- na	niedo- sta- tecz- na				
Warszawskie	34	66	78	22	87	13	90	10	36	64	78	22	86	14	89	11	34	66	78	22	87	13	90	10	36	64	78	22	86	14	89	11
Łódzkie	19	81	73	27	83	17	91	9	22	78	71	29	84	16	92	8	19	81	73	27	83	17	91	9	22	78	71	29	84	16	92	8
Kieleckie	25	75	68	32	74	26	89	11	24	76	76	24	78	22	90	10	25	75	68	32	74	26	89	11	24	76	76	24	78	22	90	10
Lubelskie	22	78	85	15	86	14	92	8	25	75	82	18	82	18	90	10	22	78	85	15	86	14	92	8	25	75	82	18	82	18	90	10
Białostockie	24	76	84	16	86	14	77	23	24	76	86	14	87	13	59	41	24	76	84	16	86	14	77	23	24	76	86	14	87	13	59	41
Okr. adm. wileński	18	82	93	7	51	49	92	8	23	77	97	3	67	33	68	32	18	82	93	7	51	49	92	8	23	77	97	3	67	33	68	32
Nowogródzkie	33	67	80	20	66	34	70	30	42	58	95	5	81	19	41	59	33	67	80	20	66	34	70	30	42	58	95	5	81	19	41	59
Poleskie	43	57	87	13	88	12	92	8	43	57	90	10	88	12	85	15	43	57	87	13	88	12	92	8	43	57	90	10	88	12	85	15
Wołyńskie	61	39	100	—	100	—	98	2	61	39	98	2	90	10	100	—	61	39	100	—	100	—	98	2	61	39	98	2	90	10	100	—
Poznańskie	30	70	75	25	93	7	96	4	33	67	73	27	90	10	86	14	30	70	75	25	93	7	96	4	33	67	73	27	90	10	86	14
Pomorskie	19	81	85	15	84	16	95	5	19	81	87	13	82	18	95	5	19	81	85	15	84	16	95	5	19	81	87	13	82	18	95	5
Krakowskie	42	58	77	23	82	18	90	10	44	56	56	44	86	14	90	10	42	58	77	23	82	18	90	10	44	56	56	44	86	14	90	10
Lwowskie	35	65	86	14	91	9	84	16	33	67	78	22	91	9	77	23	35	65	86	14	91	9	84	16	33	67	78	22	91	9	77	23
Stanisławowskie	47	53	91	9	86	14	87	13	45	55	96	4	88	12	83	17	47	53	91	9	86	14	87	13	45	55	96	4	88	12	83	17
Tarnopolskie	67	33	94	6	87	13	90	10	70	30	96	4	85	15	85	15	67	33	94	6	87	13	90	10	70	30	96	4	85	15	85	15
Śląskie	24	76	58	42	84	16	94	6	25	75	53	47	92	8	87	13	24	76	58	42	84	16	94	6	25	75	53	47	92	8	87	13

Widzimy więc naprzód, że miesiące czerwiec, lipiec i sierpień miały naogół dostateczną ilość ciepła i słońca, maj zaś przeciwnie. Przytem w maju widzimy wyraźną rozbieżność między ilościami ciepła i słońca; pod względem pierwszego naogół sytuacja była gorsza, niż pod względem ilości

słońca. Wschodnia Małopolska i Wołyń już w miesiącu maju wykazują prawie dostateczne ilości słońca i ciepła.

Pod wpływem wszystkich powyższych czynników klimatycznych znajdował się zapas wilgoci w roli, który korespondenci Głównego Urzędu Statystycznego charakteryzowali w następujący sposób.

Na każdych 100 korespondentów stwierdzało stan wilgoci w roli:

Województwa	w maju			w czerwcu			w lipcu			w sierpniu			we wrześniu		
	nad- mier- ny	dosta- tecz- ny	mały	nad- mier- ny	dosta- tecz- ny	mały	nad- mier- ny	dosta- tecz- ny	mały	nad- mier- ny	dosta- tecz- ny	mały	nad- mier- ny	dosta- tecz- ny	mały
Warszawskie	47	53	—	41	55	4	20	63	17	8	39	53	34	64	2
Łódzkie	44	56	—	55	43	2	14	64	22	2	32	66	31	67	2
Kieleckie	27	70	3	56	42	2	39	56	5	14	41	45	27	70	3
Lubelskie	38	55	7	44	47	9	18	55	27	18	58	24	30	53	17
Białostockie	40	53	7	29	66	5	24	50	26	67	29	4	85	10	5
Okr. adm. wileński	13	78	9	6	80	14	54	42	4	51	46	3	22	56	22
Nowogródzkie	16	64	20	16	63	21	43	45	12	69	31	—	61	31	8
Poleskie	34	46	20	19	53	28	9	48	43	32	47	21	67	23	10
Wołyńskie	8	37	55	11	36	53	—	15	85	8	30	62	13	65	22
Poznańskie	34	65	1	34	58	8	5	49	46	1	9	90	54	34	12
Pomorskie	38	61	1	18	70	12	13	57	30	4	26	70	62	36	2
Krakowskie	6	80	14	70	25	5	50	46	4	17	60	23	71	24	5
Lwowskie	11	60	29	49	42	9	7	37	56	32	55	13	18	77	5
Stanisławowskie	16	53	31	32	51	17	11	54	35	24	57	19	33	28	39
Tarnopolskie	6	59	35	24	59	17	3	36	61	32	52	16	7	60	33
Śląskie	12	72	16	81	19	—	28	56	16	13	63	24	52	44	4

Widzimy, że tylko na Wołyniu już od maja zaczął się niedostatek wilgoci, spotęgowany w lipcu i sierpniu, i dopiero wrzesień przyniósł poprawę. Małopolska wschodnia w maju miała mniej wilgoci, niż inne części Polski, jednakże wyraźniejszy stał się ten stan dopiero w lipcu. Chwilowy i częściowy niedostatek wilgoci zaznaczył się w lipcu i sierpniu w województwach poznańskim i pomorskim i w sierpniu — w warszawskim, łódzkim i kieleckim. W lipcu w województwach wileńskim i nowogródzkim był nadmiar wilgoci, który w następnym miesiącu rozszerzył się na województwa białostockie i poleskie.

Okres kwitnienia zbóż w r. 1924 nie wypadł w specjalnie złych warunkach atmosferycznych i, chociaż w różnych miejscowościach nie był całkiem identyczny, jednakże w przeważnej części Polski był on raczej pomyślny. Szczególnie jest to wyraźne w zestawieniu z takimże okresem roku 1923.

Na każdych 100 korespondentów stwierdzało, że w okresie kwitnienia zbóż były niepożądane chłody, deszcze lub wiatry.

Województwa	1923		1924		wiatry
	deszcze	chłody	deszcze	chłody	
Warszawskie	97	98	41	40	23
Łódzkie	100	100	50	47	17
Kieleckie	94	96	57	48	31
Lubelskie	93	96	49	35	24
Białostockie	100	100	32	35	29
Okr. adm. wileński	33	67	21	7	23
Nowogródzkie	100	100	14	11	19
Poleskie	89	88	26	26	33
Wołyńskie	79	89	26	10	24

Województwa	1923		1924		
	deszcze	chłody	deszcze	chłody	wiatry
Poznańskie	95	96	34	46	19
Pomorskie	93	95	38	36	16
Krakowskie	83	84	72	29	29
Lwowskie	55	67	67	26	28
Stanisławowskie	67	85	33	14	33
Tarnopolskie	79	85	50	19	30
Śląskie	83	88	86	41	48

Powyższe zestawienie jasno stwierdza, że rok 1924 był znacznie lepszy pod tym względem od roku 1923, i właściwie tylko województwa krakowskie, lwowskie i częściowo kieleckie miały nieco gorsze warunki w okresie kwitnienia.

Jak widzieliśmy, wiosna i lato r. 1924 nie były specjalnie niesprzyjające dla rozwoju i dojrzewania ziemiopłodów. Jednakże ostra i śnieżna zima nie tylko zniszczyła część zasiewów, ale i pogorszyła stan ocalałych. W rezultacie tego widzimy ogromne niżenie kwalifikacji zasiewów ozimych na wiosnę r. 1924 w porównaniu ze stanem tychże zbóż jesienią r. 1923. Chłodny i spóźniony początek wiosny nie polepszył tego stanu, i ziemiopłody już nie mogły osiągnąć stanu przedzimowego.

Szczegółowsze zestawienia stanu zasiewów znajdują się na osobnych tablicach, tu rozpatrzmy je tylko ogólnikowo.

Przeciętna dla całej Polski kwalifikacja stanu zasiewów przedstawiała się następująco:

Ziemiopłody	1923	1924			
	listopad	kwiecień	maj	czerwiec	lipiec
Pszenica	4,0	3,3	3,4	3,5	2,9
Zyto	4,1	2,9	2,7	2,8	2,8
Jęczmień	3,9	2,5	2,4	2,8	2,9

Przełom zimowy jest tu aż nadto widoczny, a także widać, że stan żyta był prawie cały czas gorszy, niż pszenicy. Jaskrawy spadek kwalifikacji pszenicy nastąpił w lipcu. Było to następstwem nie tyle złych warunków atmosferycznych, ile objawieniem się poważnych zniszczeń, dokonanych przez szkodniki, a w pierwszym rzędzie przez t. zw. niezmiankę paskowaną (chlorops taeniopus) i muchę szwedzką (oscinis frit). Szkodniki te przedewszystkiem zaatakowały Małopolskę i województwa kieleckie i lubelskie. Szkody były ogromne: wiele powiatów stało w obliczu nieurodzaju. Pogorszenie kwalifikacji, choć nie w tym stopniu, co dla pszenicy, nastąpiło dla żyta, pod wpływem złych warunków zimowania, chłodnej wiosny, pasożytów i obfitych chwastów.

Na południowym wschodzie przyłączyła się do tego jeszcze częściowa posucha. W każdym razie dopiero na początku lipca można było należycie sobie uświadomić fakt klęski.

Kwalifikacja jarych zbóż była przeciętna, bardzo jednostajna. Naogół stan ich był lepszy od ozimych, lecz późny siew i chłodny początek wiosny wywarł i tu swój wpływ ujemny. Jednakże pszenica jara ucierpiała dość znacznie i kwalifikacja jej stanu w lipcu była już dużo niższa od przeciętnej.

Stan zasiewów przeciętnie dla całej Polski wynosił w stopniach:

Ziemniopłody	Maj	Czerwiec	Lipiec
Pszenica	3,3	3,2	2,2
Żyto	3,1	2,9	2,8
Jęczmień	3,3	3,3	3,2
Owies	3,4	3,1	3,3
Gryka	.	3,1	3,5
Proso	.	2,9	3,4

Z pozostałych ziemniopłodów stan rzepaku ozimego, dobry przed zimą 1923/24 r., pogorszył się znacznie i miejscami był na wiosnę nawet nieco niższy od przeciętnego, stan rzepaku jarego był cały czas przeciętny. Stan lnu, konopi i strączkowych był wyższy od przeciętnego. Tak samo lato 1924 r. było dość sprzyjające dla okopowych: stan ziemniaków i buraków cukrowych był wyższy od przeciętnego.

O ile chodzi o moment żniw, to był on w większej części opóźniony, oprócz wschodniej Małopolski i województw lubelskiego, poleskiego i wołyńskiego. Na Wołyniu i we wschodniej Małopolsce stwierdzono nawet znaczną ilość wypadków żniw wcześniejszych.

Na każdych 100 korespondentów Głównego Urzędu Statystycznego stwierdzało, że żniwa były:

Województwa	opóźnie	nie opóźnie	wcześniejsze
Warszawskie	55	44	1
Łódzkie	61	39	—
Kieleckie	52	45	3
Lubelskie	31	61	8
Białostockie	71	26	3
Okr. adm. wileński	51	48	1
Nowogródzkie	78	22	—
Poleskie	40	54	6
Wołyńskie	24	51	25
Poznańskie	51	48	1
Pomorskie	74	24	2
Krakowskie	58	37	5
Lwowskie	58	31	11
Stanisławowskie	34	41	25
Tarnopolskie	30	35	35
Śląskie	78	22	—

Powierzchnia uprawiona w 1923/24 r.

Ogółem uprawy (oprócz drobniejszych i ogrodowych) w całej Polsce zajmowały w r. 1923/24 w zaokrągleniu 15 331 tysięcy hektarów (w roku 1922/23 — 15 296 tysięcy hektarów). Ponieważ ziemia orna w Polsce wynosi około 18,3 milionów hektarów, reszta, t. j. około 3 milionów hektarów przypada na ugory, odłogi, pastwiska na gruntach ornych, oraz uprawy drobniejsze i ogrodowego charakteru. Według przeprowadzonych przybliżonych obliczeń na podstawie specjalnej ankiety przypadało na grunty leżące odłogiem w r. 1924 jeszcze około 822 tysięcy hektarów. Jednakże nie należy przyjmować tej całej liczby za rzeczywiste odłogi, gdyż sądząc z odpowiedzi część z tej powierzchni przedstawiała czasowe pastwiska na gruntach ornych. Z tego względu właściwe odłogi powojenne stanowią sporo mniejszą powierzchnię, i prawdopodobnie nie popełnimy wielkiego błędu, zmniejszając podaną wyżej liczbę o połowę tej ilości, co będzie stanowiło około 400 tysięcy hektarów ziemi jeszcze odłogiem leżącej. Naturalnie w podane wyżej ilości nie wchodzi normalne ugory.

Poszczególne ważniejsze ziemniopłody w r. 1923/24 zajmowały w Polsce następujący obszar:

Ziemniopłody	Powierzchnia uprawiona	
	ha	% ogólnej uprawionej powierzchni
Ogółem	15 330 797	100,0
Pszenica ozima	984 829	6,4
Żyto ozime	4 386 986	28,6

Ziemniopłody	Powierzchnia uprawiona	
	ha	% ogólnej uprawionej powierzchni
Pszenica jara	88 120	0,6
Żyto jare	30 162	0,2
Jęczmień	1 218 391	7,9
Owies	2 585 038	16,9
Ziemniaki	2 331 098	15,2
Buraki cukrowe	163 414	1,1
Mieszanki ze zbóż	175 825	1,1
Groch	150 326	
Soczewica	1 484	
Fasola	21 511	1,6
Bób	5 354	
Bobik	19 579	
Peluszka	41 085	
Wyka	195 257	1,3
Łubin	493 241	3,2
Mieszanki ze strączkowych ze zbożem lub bez	241 681	1,6
Koniczyna	720 423	4,7
Lucerna	16 404	0,1
Esparceta	6 814	0,05
Seradela	270 775	1,7
Inne pastewne oraz mieszan- ki z pastewnych	162 893	1,1
Trawy (tymotka, rajgras)	59 902	0,4
Kukurydza	76 942	0,5
Proso	118 280	0,8
Gryka (hreczka, tatarka)	293 111	1,9
Rzepak ozimy	25 056	0,3
Rzepak i rzepik jary	18 397	
Len	106 013	0,7
Konopie	43 010	0,3
Mak	3 399	0,02
Inne oleiste (gorczyca, . . . słonecznik)	2 687	0,02
Chmiel	2 009	0,02
Cykorja	1 957	0,01
Buraki pastewne	132 234	0,9
Marchew	53 532	0,3
Kapusta	62 739	0,4
Cebula	11 839	0,08

Cała powierzchnia uprawiona wyszczególnio-
nemi ziemniopłodami stanowiła w stosunku do
ogólnej powierzchni ziemi ornej 83,7 %. W po-
szczególnych województwach odsetek ten rozkładał
się w następujący sposób:

Województwa	Powierzchnia uprawiona w r. 1923/24 w % % ziemi ornej
Polska	83,7
Warszawskie	91,7
Łódzkie	90,9
Kieleckie	90,4
Lubelskie	91,6
Białostockie	68,2
Okr. adm. wileński	81,2
Nowogródzkie	66,2
Poleskie	47,0
Wołyńskie	85,2
Poznańskie	94,6
Pomorskie	79,3
Krakowskie	91,3
Lwowskie	89,3
Stanisławowskie	87,0
Tarnopolskie	87,4
Śląskie	88,4

W stosunku do okresu przedwojennego (prze-
ciennie za lata 1909—1913) obszar uprawiony
ziemniopłodami, mającymi w Polsce największe
znaczenie, jeszcze dotąd pozostaje mniejszy.

W odsetkach.

Ziemniopłody	W stosunku do okresu przedwojennego zasiano	
	1922/23	1923/24
Pszenica	75,2	79,3
Żyto	91,3	86,8
Chlebowe razem	87,9	85,2
Jęczmień	94,8	96,3
Owies	91,5	94,0
Ważniejsze kłosowe razem	89,7	88,9
Ziemniaki	93,2	95,4
Buraki cukrowe	81,2	97,4
Groch	56,3	57,1
Gryka	104,3	105,4
Proso	150,9	152,4
Len	128,6	131,8
Konopie	136,4	137,2

W stosunku do r. 1922/23, jak widać, wykazało
zmniejszenie tylko żyto, co jest następstwem
zniszczenia części powierzchni, zasianej podczas
jesieni r. 1923, przez zimę r. 1923/24. Zmniejszenie
powierzchni żyta odbiło się ujemnie na sumie po-
wierzchni ważniejszych kłosowych. Bardzo bliskie
przedwojennego stanu są uprawy ważniejszych
okopowych: ziemniaków i buraków cukrowych.
Bardzo zmniejszona jest powierzchnia uprawiona
grochem, zato gryka, proso, len i konopie wykazują
znaczne zwiększenie powierzchni uprawionej w sto-
sunku do okresu przedwojennego.

Dla poszczególnych województw powierzchnia (pszenica, żyto, jęczmień, owies, ziemniaki i bu-
zajęta przez 6 ważniejszych ziemiopłodów razem raki cukrowe) wynosiła:

Województwa	1909/13	1922/23	1923/24	1923/24 w odsetkach powierzchni w roku	
	w hektarach			1909/13	1922/23
Polska	13 066 565	11 792 130	11 788 038	90,2	99,96
Warszawskie	1 370 903	1 354 689	1 303 588	95,1	96,2
Łódzkie	954 700	927 765	877 204	91,9	94,5
Kieleckie	1 112 386	1 040 889	1 016 162	91,3	97,6
Lubelskie	1 336 304	1 147 255	1 135 338	85,0	99,0
Białostockie	848 303	742 024	751 996	88,6	101,3
Okr. adm. wileński	708 936	628 195	653 750	92,2	104,1
Nowogródzkie	537 164	385 075	418 644	77,9	108,7
Poleskie	581 768	294 337	327 885	56,4	111,4
Wołyńskie	769 169	703 708	767 410	99,8	109,0
Poznańskie	1 292 225	1 248 211	1 226 167	94,9	98,2
Pomorskie	606 076	547 444	501 481	82,7	91,6
Krakowskie	651 851	680 002	674 201	103,4	99,1
Lwowskie	967 840	948 217	930 756	96,2	98,2
Stanisławowskie	428 317	360 632	380 026	88,7	105,4
Tarnopolskie	756 260	639 195	686 715	90,8	107,4
Śląskie	144 363	144 492	136 715	94,7	94,6

Naogół w stosunku do r. 1922/23 zmiany w po-
wierzchni są nieznaczne. Zwiększenie powierzchni
nastąpiło w województwach wschodnich, a także
w województwach stanisławowskim, tarnopolskim
i nieznacznie w białostockim, wydatniejsze zmniejsze-
nie dotknęło województwa w pierwszym rzędzie
pomorskie i następnie łódzkie i śląskie. Są to nie-

watpliwie skutki zimy i strat w zasiewach żyta.

Ten szczegół jeszcze jaśniej się zarysuje w na-
stępnej tablicy, która przedstawia stosunek po-
wierzchni zasianej w r. 1923/24 każdym z 6 ważniej-
szych ziemiopłodów do powierzchni przedwojennej
(przeciętna z lat 1909—13) oraz do powierzchni
uprawionej w r. 1922/23.

Powierzchnia zasiana r. 1923/24.

Województwa	Powierzchnia ziemi w 1922/23											
	Pszenica		Żyto		Jęczmień		Owies		Ziemniaki		Buraki cukrowe	
	w odsetkach powierzchni roku											
	1909-13	1922/23	1909-13	1922/23	1909-13	1922/23	1909-13	1922/23	1909-13	1922/23	1909-13	1922/23
Polska	79,3	105,5	86,8	95,1	96,3	101,6	94,0	102,8	95,4	102,3	97,4	119,9
Warszawskie	71,3	98,9	90,0	90,2	109,6	99,5	104,6	100,3	102,7	101,7	109,1	106,0
Łódzkie	96,0	100,4	85,0	87,2	101,2	99,6	94,6	101,2	98,4	100,8	141,9	101,9
Kieleckie	83,8	98,7	96,6	91,8	88,0	100,5	89,5	101,8	91,0	101,1	75,9	131,7
Lubelskie	91,6	106,2	82,4	91,8	88,6	100,1	88,8	101,2	80,3	102,9	75,4	132,3
Białostockie	63,0	102,6	87,9	99,7	93,7	101,7	85,9	103,3	100,1	102,9	—	—
Okr. adm. wileński	38,4	80,4	99,1	106,1	84,5	102,4	86,9	102,5	97,0	103,5	—	—
Nowogródzkie	59,9	112,3	83,2	111,5	66,6	103,6	76,5	106,7	72,4	104,3	—	—
Poleskie	26,1	130,3	58,3	115,3	53,0	102,5	57,7	108,3	58,7	106,4	—	—
Wołyńskie	78,1	111,4	119,2	113,5	84,7	103,2	95,7	102,9	87,9	102,9	90,8	178,3
Poznańskie	80,1	100,1	90,8	93,7	100,1	99,4	96,5	101,5	103,9	101,2	101,5	119,2
Pomorskie	60,8	103,0	78,2	78,6	94,2	102,4	88,5	107,8	91,9	101,6	80,0	127,8
Krakowskie	100,6	98,9	71,8	75,6	117,4	107,4	106,2	110,1	138,4	105,4	—	—
Lwowskie	86,6	105,8	72,6	86,2	116,3	101,0	111,8	100,1	112,0	102,0	96,2	141,2
Stanisławowskie	80,0	114,8	75,4	112,9	115,2	103,3	98,4	101,1	85,0	101,5	—	—
Tarnopolskie	71,5	119,7	90,9	112,2	107,7	102,3	105,9	101,2	88,3	103,1	—	—
Śląskie	114,1	98,9	70,9	71,7	106,3	103,6	107,1	109,3	101,0	101,9	—	212,5

Oprócz żyta i miejscami w nieznacznym stopniu pszenicy wszystkie inne ziemiopłody zwiększyły swą powierzchnię. Uderzający jest wzrost powierzchni uprawionej burakami cukrowymi, szczególnie w województwach kieleckim, lubelskim, wołyńskim, pomorskim, lwowskim i śląskim.

Fakt ten świadczy o intensywnej odbudowie przemysłu cukrowniczego.

Produkcja.

Ogólne zbiory ważniejszych ziemiopłodów w całej Polsce wynosiły w r. 1923/24 oraz 1922/23 i przeciętnie przed wojną (w latach 1909—13) następujące ilości:

Ziemiopłody	Ogólny zbiór w tysiącach ($q = 100 \text{ kg}$).			Zbiór w r. 1923/24 w % zbioru	
	1909—13	1922/23	1923/24	1909/13	1922—23
Pszenica	17 044,2	13 535,7	8 844,5	51,9	65,3
Żyto	57 485,1	59 623,9	36 548,2	63,6	61,3
Chlebowe razem	74 529,3	73 159,6	45 392,7	60,9	62,0
Jęczmień	15 185,4	16 555,1	12 081,2	79,6	73,0
Owies	28 314,3	35 224,0	24 119,6	85,2	68,5
Ważniejsze kłosowe razem	118 029,0	124 988,7	81 598,5	69,1	65,3
Gryka	.	2 430,0	2 219,0	.	91,3
Proso	.	1 122,1	1 166,3	.	103,9
Kłosowe razem	.	128 490,8	84 978,8	.	66,1
Kukurydza	.	973,2	1 057,0	.	108,6
Groch, soczewica, bób, fasola, perluszka	.	2 549,7	2 034,9	.	79,8
Ziemniaki	252 999,5	264 942,5	268 696,0	106,2	101,4
Buraki cukrowe	.	25 746,2	32 108,0	.	124,7
Rzepak	.	477,2	389,4	.	81,6
Len nasienie	.	593,9	569,1	.	95,8
Len włókno	.	408,3	436,5	.	106,9
Konopie nasienie	.	292,6	231,8	.	79,2
Konopie włókno	.	199,7	223,1	.	111,7

Zmniejszenie zbiorów zbóż kłosowych w porównaniu z rokiem 1922/23 nastąpiło częściowo z powodu zmniejszenia powierzchni żyta, o czym już mówiliśmy, w większym zaś stopniu skutkiem zmniejszenia wydajności hektara jako następstwa z jednej strony niesprzyjających warunków klimatycznych zimy r. 1923/24, z drugiej zaś strony spowodowanej zniszczeniem przez szkodniki. Obie te rzeczy omawialiśmy przy opisywaniu warunków klimatycznych roku 1923/24.

Zmniejszenie wydajności całkiem wyraźnie się przedstawia, jeżeli porównamy przeciętne plony z hektara czterech ważniejszych kłosowych razem dla poszczególnych województw z odpowiednimi liczbami dla roku poprzedniego.

Województwa	Przeciętny zbiór z ha czterech kłosowych		
	w $q = 100 \text{ kg}$		1923/24 w odsetk. zbioru 1922/23
	1923/24	1922/23	
Polska	8,8	13,3	66,2
Warszawskie	10,7	15,5	69,0
Łódzkie	9,9	15,4	64,3
Kieleckie	8,6	14,3	60,1

Województwa	Przeciętny zbiór z ha czterech kłosowych		
	w $q = 100 \text{ kg}$		1923/24 w odsetk. zbioru 1922/23
	1923/24	1922/23	
Lubelskie	9,1	14,6	62,3
Białostockie	8,1	13,3	60,9
Okr. adm. wileński	6,2	7,8	79,5
Nowogrodzkie	7,0	9,9	70,7
Poleskie	6,6	10,0	66,0
Wołyńskie	6,9	10,5	65,7
Poznańskie	15,6	17,6	88,6
Pomorskie	13,3	16,0	83,1
Krakowskie	6,7	10,9	61,5
Lwowskie	5,8	11,3	51,3
Stanisławowskie	4,9	11,2	43,8
Tarnopolskie	5,4	12,6	42,9
Śląskie	10,9	14,9	73,2

Przeciętny zbiór z hektara czterech kłosowych dla całej Polski stanowił w 1923/24 r. prawie dokładnie tylko $\frac{2}{3}$ zbioru r. 1922/23. Najlepiej stały województwa zachodnie, gdzie spadek nie był znaczny, najgorzej południowo-wschodnie, gdzie przeciętny zbiór spadł poniżej połowy zbioru r. 1922/23.

Dla poszczególnych sześciu ważniejszych ziemio-
plodów i dla całej Polski stosunek przeciętnych
zbiorów z hektara przedstawia się następująco
(w $q = 100$ kg):

Rok	Psze- nica	Zyto	Jęcz- mień	Owies	Zie- mnia- ki	Bura- ki cu- krowe
1909—13 przeciętnie	12,6	11,2	11,9	10,3	103	245
1921/22 . .	11,1	11,0	11,3	10,5	152	244
1922/23 . .	13,3	12,8	13,8	14,0	116	189
1923/24 . .	8,2	8,3	9,9	9,3	115	197

W odsetkach przeciętnego zbioru z *ha* dla roku
1922/23 zbiór 1923/24 wynosił dla:

	%
Pszenicy	61,7
Żyta	64,8
Jęczmienia	71,7
Owsa	66,4
Ziemniaków	99,1
Buraków cukrowych	104,2

Ponieważ r. 1922/23 był pod względem urodzaju
rekordowym i przez to całkiem niemiernym
dla wyprowadzenia decydujących wniosków, nie
będziemy tu podawali szczegółowszych porównań
z tym rokiem i zestawimy urodzaj r. 1923/24
z przeciętnym przedwojennym dla lat 1909—13.

W odsetkach przeciętnego zbioru z hektara dla
lat 1909/1913, zbiór w r. 1923/24 wynosił:

Woje- wództwa	Psze- nica	Zyto	Jęcz- mień	Owies	Zie- mnia- ki	Bura- ki cu- krowe
Polska	65,1	73,5	82,5	90,3	110,6	80,4
Warszawskie	98,5	78,9	106,2	123,0	129,0	83,0
Łódzkie	91,1	71,3	88,4	113,9	121,0	95,0
Kieleckie	66,4	83,3	90,7	103,3	121,5	109,5
Lubelskie	71,8	77,1	86,8	100,0	121,3	93,0
Białostockie	95,3	89,8	103,4	106,8	152,1	—
Okr. adm. wileński	79,3	71,1	83,3	78,8	85,7	—
Nowo- gródzkie	104,0	100,0	112,2	110,9	138,3	—
Poleskie	74,4	84,5	82,9	73,0	129,9	—
Wołyńskie	80,0	70,0	89,4	80,9	148,6	74,2
Poznańskie	87,6	82,6	91,3	101,1	100,7	73,0
Pomorskie	85,6	64,5	91,5	97,7	99,3	79,6
Krakowskie	47,5	47,2	74,8	81,0	83,3	—
Lwowskie	38,2	38,5	66,4	60,0	90,9	83,0
Stanisła- wowskie	31,9	42,2	50,0	57,7	123,3	—
Tarnopolskie	42,9	47,9	49,1	45,3	96,0	—
Śląskie	64,9	59,9	70,0	78,0	62,9	—

Według tego zestawienia urodzaj ziemniaków
nawet przewyższa normę przedwojenną i wogóle
jest dobry, oprócz województwa śląskiego, urodzaj
owsa jest bliski przeciętnego, i tylko Małopolska
wschodnia daje ogromną zniżkę, toż samo z małemi
wahaniem dotyczy jęczmienia. Tylko pszenica
i żyto dają urodzaj znacznie gorszy, niż przeciętny
przedwojenny, z wyraźnym podkreśleniem nie-
urodzaju w Małopolsce. Dla buraków cukrowych
mamy odsetek niższy, niż dla ziemniaków, jak-
kolwiek rok 1923/24 był naogół sprzyjający dla
okopowych. Jest to jednak następstwo ogólnego
powojennego upadku kultury ziemi, która jeszcze
nie wróciła do dawniejszego stanu.

Podane wyżej liczby nie odzwierciedlają jednak
wpływu ujemnych czynników meteorologicznych
i innych, które wpływały specjalnie w roku 1924
na pogorszenie urodzaju, gdyż w podanem procen-
towem zmniejszeniu urodzaju w stosunku do okresu
przedwojennego tkwią jeszcze czynniki ogólne,
wpływające na zmniejszenie wydajności gruntów
w szeregu lat powojennych. Do tych czynników
należy gorsza uprawa roli, zmniejszenie stosowania
 nawozów sztucznych i niektóre inne. Są to czynniki,
działające przez szereg lat zarówno urodzajnych,
jak i nieurodzajnych; działają one nie jednakowo
w różnych rejonach. Dość powiedzieć, że naj-
dotkliwszym był ich wpływ w rejonach intensywnej
kultury, gdzie odbił się względnie dużym spadkiem
przeciętnych plonów, w rejonach zaś o niskiej
kulturze rolnej, o gospodarce czasem zbliżonej
do ekstensywnej, grunty uprawione po kilkoletnich
odlogach często dawały większe urodzaje, niż też
grunty przed wojną.

Dla charakterystyki zbiorów ważna jest nietylko
przeciętna wydajność hektara, ale i jakość ziarna.
Otóż pod tym względem r. 1924 nie należał do
najlepszych, i jakość była z małemi wyjątkami
(głównie dla b. Dzielnicy pruskiej) poniżej prze-
ciętniej. Ziarno zboża jarego było nieco lepsze
niż ozimego. Najgorsze ziarno dały zboża ozime
w Małopolsce. Poniższa tabelka przedstawia war-
tość ziarna według województw, przytem jakość
jest określona według skali pięciostopniowej (5 —
ziarno wyborowe, 4 — dobre, 3 — przeciętne,
2 — szczupłe, 1 — całkiem złe).

Województwa	ziarno zbóż	
	ozimych	jarych
Polska	2,8	2,9
Warszawskie	2,8	3,0
Łódzkie	2,8	3,1
Kieleckie	2,5	2,6
Lubelskie	2,7	2,8
Białostockie	2,9	3,0
Okr. adm. wileński	2,7	3,2

Województwa	Ziarno zbóż	
	ozimych	jarych
Nowogródzkie	3,0	3,2
Poleskie	2,6	2,7
Wołyńskie	2,5	2,6
Poznańskie	3,3	3,2
Pomorskie	3,1	3,4
Krakowskie	2,2	2,9
Lwowskie	2,4	2,6
Stanisławowskie	2,2	2,5
Tarnopolskie	2,4	2,3
Śląskie	2,7	3,1

Także i zbiór słomy był nieco poniżej przeciętnego, jednakże znajdujemy tu większą jednostajność w poszczególnych województwach. Zbiór słomy jarej był lepszy od zbioru ozimej. Według tejże skali pięciostopniowej przedstawiało się to następująco;

Województwa	Zbiór słomy	
	ozimej	jarej
Polska	2,6	2,8
Warszawskie	2,5	2,9
Łódzkie	2,5	2,9
Kieleckie	2,8	2,8
Lubelskie	2,6	2,7
Białostockie	2,5	2,8
Okr. adm. wileński	2,8	3,3
Nowogródzkie	2,8	3,1
Poleskie	2,6	2,4
Wołyńskie	2,5	2,4
Poznańskie	2,8	3,1
Pomorskie	2,5	3,1
Krakowskie	2,6	2,9
Lwowskie	2,5	2,6
Stanisławowskie	2,6	2,6
Tarnopolskie	2,6	2,4
Śląskie	2,6	2,9

Straty w zbiorze ziemniaków głównie na skutek gnicia po wykopaniu w roku 1923/24 były względnie znaczne i wynosiły w odsetkach ogólnego zbioru:

Województwa	1922/23	1923/24		
	Ogółem	Ogółem	W wiel- kiej wła- sności	W ma- łej wła- sności
Polska	1,4	6,1	5,6	6,4
Warszawskie	0,4	6,7	5,8	7,2
Łódzkie	0,7	7,3	4,9	8,6
Kieleckie	1,1	7,7	5,0	8,5

Województwa	1923/24	1922/23		
	Ogółem	Ogółem	W wiel- kiej wła- sności	W ma- łej wła- sności
Lubelskie	0,8	7,3	6,4	7,7
Białostockie	0,6	5,4	4,6	5,6
Okr. adm. wileński	9,8	11,5	19,0	12,4
Nowogródzkie	2,3	6,7	7,2	6,4
Poleskie	1,1	15,3	13,1	16,2
Wołyńskie	0,1	2,6	1,9	2,9
Poznańskie	0,3	5,9	6,2	5,7
Pomorskie	2,4	7,8	7,6	7,9
Krakowskie	0,7	6,0	5,4	6,1
Lwowskie	4,2	2,2	1,3	2,4
Stanisławowskie	0,3	2,5	4,9	2,0
Tarnopolskie	0,7	1,8	1,5	1,9
Śląskie	1,0	5,9	4,6	6,8

Jak widzimy, straty były sporo większe, niż w roku 1922/23.

Po potrąceniu wymienionych odsetek ziemniaków przepadłych, ogólny zbiór ziemniaków zdalnych do użycia wynosił w r. 1923/24 według województwa następujące ilości:

W $q = 100 \text{ kg}$.

Województwa	Ogółem zebrano ziemniaków zdalnych do użytku	W t e m:	
		w większej wła- sności	w mniejszej własności
Polska	252 240 414	78 403 031	173 837 883
Warszawskie	30 809 499	11 911 017	18 898 482
Łódzkie	22 953 147	8 124 941	14 828 206
Kieleckie	22 778 912	5 162 164	17 616 748
Lubelskie	26 051 826	7 123 187	18 928 639
Białostockie	14 530 092	3 429 669	11 100 423
Okr. adm. wileński	4 855 971	1 855 577	3 000 394
Nowogródzkie	4 122 876	1 426 910	2 695 966
Poleskie	4 236 334	1 305 804	2 930 530
Wołyńskie	7 567 718	2 593 371	4 974 347
Poznańskie	39 623 014	19 117 945	20 505 069
Pomorskie	15 973 582	5 076 531	10 897 051
Krakowskie	11 650 191	1 476 561	10 173 630
Lwowskie	19 143 979	3 392 653	15 751 326
Stanisła- wowskie	10 027 902	1 528 581	8 499 321
Tarnopolskie	14 744 016	3 627 921	11 116 095
Śląskie	3 171 355	1 250 199	1 921 156

Część zebranych ziemniaków przeznaczono na paszę dla zwierząt gospodarskich. W odsetkach ogólnego zbioru ziemniaków zdalnych do użycia wyraża się to w następujący sposób;

Zużycie ziemniaków na paszę ze zbiorów r. 1924.

W odsetkach.

Województwa	1923/24	1924/25		
	Ogółem	Ozdłem	W wię- kiej wła- sności	W ma- łej wła- sności
Polska	33,5	32,9	32,9	33,3
Warszawskie	33,0	36,0	36,3	35,8
Łódzkie	33,3	33,5	30,7	35,1
Kieleckie	40,0	36,2	35,4	36,4
Lubelskie	43,9	46,2	49,0	45,1
Białostockie	28,9	36,5	40,0	35,4
Okr. adm. wileński	30,4	20,8	23,8	18,9
Nowogródzkie	44,7	37,2	36,9	37,3
Poleskie	29,2	26,0	28,9	24,7
Wołyńskie	39,4	36,1	38,8	34,7
Poznańskie	28,0	30,2	23,7	36,3
Pomorskie	35,8	36,6	32,2	38,7
Krakowskie	26,3	18,7	15,6	19,1
Lwowskie	29,3	23,9	27,1	23,2
Stanisławowskie	30,1	25,4	28,6	24,8
Tarnopolskie	35,7	30,9	41,3	27,5
Śląskie	32,6	22,0	15,0	26,5

W liczbach bezwzględnych wynosi to (r. 1924):

W q = 100 kg.

Województwa	Ogólne zużycie ziemniaków na paszę	w t e m :	
		w większej własności	w mniejszej własności
Polska	88 101 499	25 297 838	57 803 661
Warszawskie	11 089 356	4 323 699	6 765 657
Łódzkie	7 699 057	2 494 357	5 204 700
Kieleckie	8 239 902	1 827 406	6 412 496
Lubelskie	12 027 178	3 490 362	8 536 816
Białostockie	5 301 418	1 371 868	3 929 550
Okr. adm. wil.	1 008 701	441 627	567 074
Nowogródzkie	1 532 125	526 530	1 005 595
Poleskie	1 101 218	377 377	723 841
Wołyńskie	2 732 326	1 006 228	1 726 098
Poznańskie	11 974 293	4 530 953	7 443 340
Pomorskie	5 851 802	1 634 643	4 217 159
Krakowskie	2 173 507	230 344	1 943 163
Lwowskie	4 573 717	919 409	3 654 308
Stanisławow.	2 545 006	437 174	2 107 832
Tarnopolskie	4 555 257	1 498 331	3 056 926
Śląskie	696 636	187 530	509 106

Dla charakterystyki stopnia potrzeb poszczegól-
nych rejonów Polski pod względem konsum-

cyjnym, jakoteż i stopnia szybkości realizacji urodzaju dla opędzenia potrzeb gospodarstwa i opłacenia ciężarów podatkowych i innych, ciekawe są liczby zestawione przez Główny Urząd Statystyczny, a dotyczące odsetka plonu, omlacanego natychmiast po zbiorach. Dla porównania przytaczamy równoległe odpowiednie liczby dla roku 1923.

Województwa	% zbioru omlacony natychmiast	
	1923	1924
Polska	23	29
Łódzkie	21	33
Kieleckie	22	29
Lubelskie	20	27
Białostockie	20	22
Okr. adm. wileński	27	26
Nowogródzkie	23	25
Poleskie	20	26
Wołyńskie	21	30
Poznańskie	21	27
Pomorskie	23	26
Krakowskie	27	39
Lwowskie	29	40
Stanisławowskie	33	37
Tarnopolskie	28	46
Śląskie	27	21

We wszystkich województwach (oprócz woj. śląskiego) liczby dla r. 1924 są wyższe, niż dla poprzedniego. Tłumaczy się to łatwo gorszym urodzajem, a także pilniejszą potrzebą płacenia podatków i innych ciężarów. Zwraca uwagę wysoki odsetek zbiorów omlacanych natychmiast po żniwach w województwach Małopolski.

Stan innych działów gospodarki rolnej w r. 1923/24.

Łąki.

Główny Urząd Statystyczny przeprowadził przybliżone zbadanie ustosunkowania różnego rodzaju łąk w poszczególnych województwach według rodzajów własności i według podziału na łąki suche polne, mokre nizinne i meljorowane. Badania te były niezbędne ze względu na konieczność zorientowania się choćby przybliżonego co do liczb ogólnego zbioru siana. Zastrzegamy się, że nie mamy zamiaru rościć pretensji co do dokładności tych liczb i uważamy, że są tylko orientacyjne, jakkolwiek wyglądają dość prawdopodobnie.

Podział łąk według rodzajów w odsetkach ogólnej powierzchni łąk.

W odsetkach.

Województwa	R a z e m			Większa własność			Mniejsza własność		
	Ł a k i								
	suche polne	mokre nizinne	meljoro- wane	suche polne	mokre nizinne	meljoro- wane	suche polne	mokre nizinne	meljoro- wane
Polska	34,3	62,4	3,3	34,0	59,4	6,6	34,5	63,8	1,7
Warszawskie	35,5	62,8	1,7	36,4	59,4	4,2	34,6	65,3	0,1
Łódzkie	30,9	63,9	5,2	27,4	61,0	11,6	33,4	66,0	0,6
Kieleckie	36,5	60,0	3,5	34,4	55,5	10,1	37,4	61,9	0,7
Lubelskie	32,1	64,5	3,4	32,2	61,3	6,5	32,1	66,1	1,8
Białostockie	34,0	65,7	0,3	41,7	57,3	1,0	30,5	69,5	—
Okr. adm. wileński	40,2	59,0	0,8	40,7	57,2	2,1	39,9	60,1	—
Nowogródzkie	37,4	61,8	0,8	37,7	60,5	1,8	37,1	62,9	—
Poleskie	25,6	73,7	0,7	31,3	67,2	1,5	21,2	78,8	—
Wołyńskie	30,1	68,3	1,6	30,8	64,3	4,9	29,7	70,3	—
Poznańskie	37,6	44,2	18,2	36,0	38,6	25,4	38,7	48,1	13,2
Pomorskie	36,0	52,6	11,4	34,1	48,1	17,8	36,7	54,4	8,9
Krakowskie	33,1	60,1	6,8	36,5	48,3	15,2	32,5	62,2	5,3
Lwowskie	30,6	65,6	3,8	26,2	59,8	14,0	32,1	67,4	0,5
Stanisławowskie	58,7	38,7	2,6	52,1	40,2	7,7	59,5	38,6	1,9
Tarnopolskie	19,5	77,7	2,8	19,6	74,3	6,1	19,4	79,2	1,4
Śląskie	23,9	59,2	16,9	22,8	49,5	27,7	24,8	66,5	8,7

Zbiór przeciętny siana z hektara dla całej Polski stanowił w ostatnich trzech latach;

Przeciętnie z ha w q = 100 kg.

Rok	I pokos			II pokos			I po- kos	II po- kos
	Siano z łąk						Koniczyna	
	su- chych pol- nych	mo- krych nizin- nych	me- ljoro- wa- nych	su- chych pol- nych	mo- krych nizin- nych	me- ljoro- wa- nych		
1922	13,2	18,0	29,3	20,4			20,0	20,6
1923	20,7	21,7	29,9	17,4	18,2	23,6	36,0	30,6
1924	22,3	22,4	33,5	13,8	13,6	21,8	36,0	23,1

Pierwszy pokos w r. 1924 był lepszy, niż za lat poprzednich i przewyższał nawet dobry urodzaj r. 1923, drugi zaś pod względem siana łąkowego był daleko niższy od urodzaju lat poprzednich. Według poszczególnych rejonów na pierwszym miejscu stoi jak zwykle województwo pomorskie ze swymi dobrymi i kulturalnie prowadzonymi łąkami. Pozatem bardzo dobrym urodzajem odznacza się województwo warszawskie.

Sady owocowe.

Kwitnienie sadów w r. 1924 odbywało się późno, ale zato w warunkach pomyślnych, i znaczniejszych uszkodzeń w sadach nie było. Tylko w województwach białostockim i nowogródzkim kwitnienie

odbywało się w warunkach gorszych, jednak i tam uszkodzeń nie było. Charakteryzują to dane otrzymane od korespondentów.

Na każdym 100 korespondentów stwierdzało:

Województwa	Warunki kwitnienia		Uszkodzenia w sadach	
	pomyśl- ne	nie pomyśl- ne	były	nie były
Warszawskie	97	3	6	94
Łódzkie	86	14	4	96
Kieleckie	92	8	4	96
Lubelskie	96	4	6	94
Białostockie	53	47	2	98
Okr. adm. wileński	—	—	5	95
Nowogródzkie	15	85	3	97
Poleskie	74	26	6	94
Wołyńskie	89	11	9	91
Poznańskie	94	6	7	93
Pomorskie	85	15	3	97
Krakowskie	84	16	15	85
Lwowskie	81	19	8	92
Stanisławowskie	84	16	6	94
Tarnopolskie	77	23	2	98
Śląskie	78	22	12	88

Jednakże już w czerwcu stan sadów pogorszył się, szczególnie na południu i wschodzie Polski.

Na każdych 100 korespondentów stwierdzało w czerwcu

Województwa	Stan sadow po okwitnięciu		
	dobry	średni	zły
Warszawskie	43	40	17
Łódzkie	45	35	20
Kieleckie	32	35	33
Lubelskie	16	36	48
Białostockie	24	36	40
Okr. adm. wileński	28	29	43
Nowogródzkie . . .	22	30	48
Poleskie	10	26	64
Wołyńskie	11	42	47
Poznańskie	38	42	20
Pomorskie	48	34	18
Krakowskie	13	33	54
Lwowskie	19	41	40
Stanisławowskie . .	9	26	65
Tarnopolskie	25	23	52
Śląskie	19	45	36

W rezultacie zbiorów owoców wypadł miejscami średni, a miejscami niżej średniego, gorszy na południu i wschodzie, lepszy na północnym zachodzie. Według rodzajów owoców naogół na północy lepiej urodziły jabłonie, grusze i śliwy, gorzej wiśnie i czereśnie, na południu najczęściej było odwrotnie. Dostyc równomierny i bodaj najlepszy był urodzaj w województwie poznańskim.

Według skali pięciostopniowej (5 — urodzaj doskonały, 4 — dobry, 3 — średni, 2 — mały, 1 — całkiem zły), przedstawiało się to w poszczególnych województwach następująco:

Województwa	Jabłonie	Grusze	Śliwy	Wiśnie	Czereśnie
Warszawskie . . .	2,8	3,0	3,0	2,8	2,4
Łódzkie	3,0	3,1	2,9	3,0	3,0
Kieleckie	2,6	2,8	2,8	2,7	2,7
Lubelskie	2,6	2,4	2,8	2,3	2,6
Białostockie . . .	2,6	2,4	2,6	2,0	2,1
Okr. adm. wileński	2,3	2,1	2,0	2,0	2,0
Nowogródzkie . .	2,2	2,0	2,2	1,9	2,0
Poleskie	2,4	2,1	2,4	2,0	2,1
Wołyńskie	2,7	2,4	2,4	3,1	3,3
Poznańskie	3,2	3,2	2,4	3,2	3,5
Pomorskie	2,8	2,8	2,5	3,0	2,9
Krakowskie	2,2	2,5	2,1	2,3	2,3
Lwowskie	2,6	2,5	2,3	2,7	2,7
Stanisławowskie . .	2,5	2,2	2,4	2,3	2,3
Tarnopolskie . . .	2,6	2,2	2,2	2,6	2,6
Śląskie	2,2	2,9	2,5	2,8	2,9

c. Zwierzęta gospodarskie.

Główny Urząd Statystyczny w r. 1924 starał się zebrać dane, jaki odsetek ogólnej liczby zwierząt gospodarskich stanowił przychówek w roku sprawozdawczym. Otrzymane liczby były opracowane, i jakkolwiek nie mogą być uważane za doskonale ścisłe, dają możność do pewnego stopnia orjentowania się w charakterze i kierunku hodowli.

Przychówek w roku 1923/24 podajemy w odsetkach ogólnej liczby każdego rodzaju zwierząt, przytem dla orjentacji przytaczamy podolneź liczby otrzymane dla r. 1922/23. Jednakże liczby tego ostatniego roku są znacznie mniej pewne, jako oparte na gorszym i mniej obfitym materiale, i porównanie może być przeprowadzane z największą ostrożnością.

W odsetkach.

Województwa	1922/23			1923/24			
	Konie	Bydło rogate	Świnie	Konie	Bydło rogate	Owce	Świnie
Polska	18	23	53	16,7	27,3	44,3	77,3
Warszawskie . . .	15	22	61	18,6	30,9	48,1	131,5
Łódzkie	18	21	55	15,8	26,3	40,3	81,3
Kieleckie	14	21	47	15,3	25,2	39,2	61,8
Lubelskie	14	19	43	14,2	25,9	41,9	83,4
Białostockie . . .	15	24	43	15,2	29,1	54,4	79,5
Okr. adm. wil.	19	22	44	19,9	28,3	47,4	66,3
Nowogródzkie . .	19	26	40	13,7	25,3	41,9	68,3
Poleskie	14	30	38	17,8	36,9	48,6	85,3
Wołyńskie	28	33	55	24,3	30,2	46,7	82,5
Poznańskie	17	26	83	14,7	26,8	38,9	72,4
Pomorskie	12	22	64	14,0	26,6	43,5	73,7
Krakowskie	12	16	22	12,3	21,5	32,0	40,2
Lwowskie	15	17	28	17,2	25,6	43,6	66,3
Stanisławow	10	18	24	18,4	27,9	45,2	58,8
Tarnopolskie . . .	15	27	31	14,7	27,5	42,9	84,2
Śląskie	16	20	40	25,4	30,3	40,0	51,8

Zdają się nam nieco za niskie liczby dla trzody chlewnej, inne zdają się być dość wiarygodne. Wogóle zaś, ponieważ liczby 1922/23 roku są znacznie mniejszej wartości, powstrzymujemy się narazie od szczegółowego porównywania i analizowania.

d. Nawożenie gruntów.

Rozpatrzmy tu tylko kwestję ilości obornika i obszaru gruntów nawożonych jesienią i na wiosnę lat 1923/24 i 1922/23.

W sprawie, czy obornika była ilość dostateczna dla nawożenia gruntów, na każdym 100 korespondentów komunikowało, że dla jesieni i wiosny poniższych lat:

Okolica posiada obornika

Województwa	1923/24		1924/25	
	dosta- tecznie	niedo- statecz- nie	dosta- tecznie	niedo- statecz- nie
Warszawskie	29	71	62	38
Łódzkie	55	45	60	40
Kieleckie	39	61	51	49
Lubelskie	39	61	61	39
Białostockie	31	69	38	62
Okr. adm. wileński	20	80	20	80
Nowogrodzkie	22	78	23	77
Poleskie	33	67	30	70
Wołyńskie	50	50	40	60
Poznańskie	67	33	72	28
Pomorskie	69	31	72	28
Krakowskie	23	77	37	63
Lwowskie	45	55	48	52
Stanisławowskie	33	67	52	48
Tarnopolskie	46	54	48	52
Śląskie	33	67	44	56

W tabelce wyżej bierzemy jesień i wiosnę lat następujących po urodzajach lat 1923/24 i 1922/23. We wszystkich województwach, oprócz wschodnich, widzimy w porównaniu z rokiem 1923/24 polepszenie, miejscami nawet znaczne.

Co się tyczy samych gruntów nawożonych obornikiem, ilustracją tego jest poniższa tablica.

Rocznie nawożono obornikiem gruntów w %/0 obszaru ziemi ornej.

Województwa	W wielkiej wła- sności			W małej wła- sności		
	przed wojną	1922/ 1923	1923/ 1924	przed wojną	1922/ 1923	1923/ 1924
Warszawskie	24	22	22	29	28	26
Łódzkie	22	24	24	26	28	28
Kieleckie	19	21	21	16	24	24
Lubelskie	30	18	20	29	22	24
Białostockie	34	20	19	28	28	23
Okr. adm. wileński		22	22		37	27
Nowogrodzkie		12	11		21	20
Poleskie		28	20		33	26
Wołyńskie	22	15	15	24	22	20
Poznańskie	29	26	27	31	30	32
Pomorskie	26	24	25	29	27	27
Krakowskie	28	21	21	37	24	22
Lwowskie	26	19	19	29	28	22
Stanisławowskie	19	15	18	19	22	22
Tarnopolskie	22	16	19	25	22	22
Śląskie		24	25		29	28

Pogorszenie w r. 1923/24 w porównaniu do roku 1922/23 znajdujemy dla wielkiej własności w województwach wschodnich i dla małej tamże oraz w Małopolsce. Należy przypuszczać, że było to pogorszenie tylko chwilowe, bowiem poprzednia tablica wskazuje, że ilość obornika prawie wszędzie się zwiększyła (oprócz jednakże województw wschodnich), wobec czego w r. 1924/25 należy oczekiwać poprawy. Stan przedwojenny jednakże bynajmniej nie wszędzie jeszcze został osiągnięty.

Tabl. 1. Powierzchnia zasiana i zbiór według województw.

Rok 1923/24.

Województwa	P s z e n i c a								
	ozima i jara łącznie			o z i m a			j a r a		
	Ogółem	większa własność	mniejsza własność	Ogółem	większa własność	mniejsza własność	Ogółem	większa własność	mniejsza własność
<i>Powierzchnia zasiana w ha</i>									
Polska	1 072 949	457 362	615 587	984 829	423 521	561 308	88 120	33 841	54 279
Warszawskie	100 320	61 082	39 238	98 695	60 143	38 552	1 625	939	686
Łódzkie	60 369	37 094	23 275	57 172	34 954	22 218	3 197	2 140	1 057
Kieleckie	84 751	46 934	37 817	83 161	46 116	37 045	1 590	818	772
Lubelskie	140 755	83 473	57 282	135 309	79 945	55 364	5 446	3 528	1 918
Białostockie	24 155	14 821	9 334	23 258	14 040	8 618	897	181	716
Okr. adm. wileński	10 054	4 821	5 233	7 491	4 032	3 459	2 563	789	1 774
Nowogródzkie	6 704	3 293	3 411	5 708	2 931	2 777	996	362	634
Poleskie	6 857	3 211	3 646	4 483	2 161	2 322	2 374	1 050	1 324
Wołyńskie	96 154	44 074	52 080	93 917	42 809	51 108	2 237	1 265	972
Poznańskie	64 240	36 184	28 056	58 249	31 810	26 439	5 991	4 374	1 617
Pomorskie	26 871	11 716	15 155	23 765	10 016	13 749	3 106	1 700	1 406
Krakowskie	89 162	14 660	74 502	86 883	13 827	73 056	2 279	833	1 446
Lwowskie	155 795	30 997	124 798	137 237	26 664	110 573	18 558	4 333	14 225
Stanisławowskie	61 352	16 329	45 023	43 436	11 213	32 223	17 916	5 116	12 800
Tarnopolskie	138 048	46 265	91 783	118 895	39 976	78 919	19 153	6 289	12 864
Śląskie	7 362	2 408	4 954	7 170	2 284	4 886	192	124	68
<i>Ogólny zbiór w q = 100 kg</i>									
Polska	8 844 460	4 581 063	4 263 397	8 358 175	4 337 884	4 020 291	486 285	243 179	243 106
Warszawskie	1 285 642	824 060	461 582	1 271 266	814 879	456 387	14 376	9 181	5 195
Łódzkie	743 015	495 653	247 362	709 091	471 841	237 250	33 924	23 812	10 112
Kieleckie	635 318	380 109	255 209	625 779	375 366	250 413	9 539	4 743	4 796
Lubelskie	1 246 362	783 388	462 974	1 207 232	757 861	449 371	39 130	25 527	13 603
Białostockie	243 150	158 535	84 615	235 990	157 119	78 871	7 160	1 416	5 744
Okr. adm. wileński	69 823	36 188	33 635	54 221	31 124	23 097	15 602	5 064	10 538
Nowogródzkie	52 468	27 462	25 006	45 675	24 923	20 752	6 793	2 539	4 254
Poleskie	43 902	21 696	22 206	30 161	15 198	14 963	13 741	6 498	7 243
Wołyńskie	764 834	373 626	391 208	753 786	367 585	386 201	11 048	6 041	5 007
Poznańskie	1 137 329	684 937	452 392	1 029 899	604 057	425 842	107 430	80 880	26 550
Pomorskie	465 898	205 743	260 155	419 308	179 917	239 391	46 590	25 826	20 764
Krakowskie	432 248	94 387	337 861	422 186	90 569	331 617	10 062	3 818	6 244
Lwowskie	734 071	175 066	559 005	667 469	157 735	509 734	66 602	17 331	49 271
Stanisławowskie	222 328	60 228	162 100	175 803	48 123	127 680	46 525	12 105	34 420
Tarnopolskie	697 419	234 719	462 700	641 300	217 077	424 223	56 119	17 642	38 477
Śląskie	70 653	25 266	45 387	69 009	24 510	44 499	1 644	756	888
<i>Przeciętny zbiór z ha w q = 100 kg</i>									
Polska	8,2	10,0	6,9	8,5	10,2	7,2	5,5	7,2	4,5
Warszawskie	12,8	13,5	11,8	12,9	13,5	11,8	8,8	9,8	7,6
Łódzkie	12,3	13,4	10,6	12,4	13,5	10,7	10,6	11,1	9,6
Kieleckie	7,5	8,1	6,7	7,5	8,1	6,8	6,0	5,8	6,2
Lubelskie	8,9	9,4	8,1	8,9	9,5	8,1	7,2	7,2	7,1
Białostockie	10,1	10,7	9,1	10,1	10,7	9,2	8,0	7,8	8,0
Okr. adm. wileński	6,9	7,5	6,4	7,2	7,7	6,7	6,1	6,4	5,9
Nowogródzkie	7,8	8,3	7,3	8,0	8,5	7,5	6,8	7,0	6,7
Poleskie	6,4	6,8	6,1	6,7	7,0	6,4	5,8	6,2	5,5
Wołyńskie	8,0	8,5	7,5	8,0	8,6	7,6	4,9	4,8	5,2
Poznańskie	17,7	18,9	16,1	17,7	19,0	16,1	17,9	18,5	16,4
Pomorskie	17,3	17,6	17,2	17,6	18,0	17,4	15,0	15,2	14,8
Krakowskie	4,8	6,4	4,5	4,9	6,6	4,5	4,4	4,6	4,3
Lwowskie	4,7	5,6	4,5	4,9	5,9	4,6	3,6	4,0	3,5
Stanisławowskie	3,6	3,7	3,6	4,0	4,3	4,0	2,6	2,4	2,7
Tarnopolskie	5,1	5,1	5,0	5,4	5,4	5,4	2,9	2,8	3,0
Śląskie	9,6	10,5	9,2	9,6	10,7	9,1	8,6	6,1	13,1

Tabl. 1. Powierzchnia zasiana i zbiór według województw (c. d.)

Rok 1923/24.

Województwa	Z y t o								
	ozime i jare łącznie			ozime			jare		
	Ogółem	większa własność	mniejsza własność	Ogółem	większa własność	mniejsza własność	Ogółem	większa własność	mniejsza własność
Powierzchnia zasiana w ha									
Polska	4 417 148	1 282 146	3 135 002	4 386 986	1 270 918	3 116 068	30 162	11 228	18 934
Warszawskie	522 709	209 632	313 077	520 372	209 108	311 264	2 337	524	1 813
Łódzkie	370 503	119 963	250 540	369 341	119 518	249 823	1 162	445	717
Kieleckie	352 815	87 307	265 508	349 999	86 020	263 979	2 816	1 287	1 529
Lubelskie	379 678	103 620	276 058	378 756	103 418	275 338	922	202	720
Białostockie	353 478	85 722	267 756	351 332	85 265	266 067	2 146	457	1 689
Okr. adm. wileński	349 142	137 157	211 985	346 202	135 885	210 317	2 940	1 272	1 668
Nowogródzkie	224 952	62 139	162 813	223 915	61 913	162 002	1 037	226	811
Poleskie	168 749	37 276	131 473	166 783	36 786	129 997	1 966	490	1 476
Wołyńskie	349 382	88 830	260 552	348 782	88 673	260 109	600	157	443
Poznańskie	557 524	197 737	359 787	553 156	194 975	358 181	4 368	2 762	1 606
Pomorskie	214 684	51 329	163 355	209 425	48 983	160 442	5 259	2 346	2 913
Krakowskie	120 914	16 707	104 207	118 387	15 946	102 441	2 527	761	1 766
Lwowskie	203 721	35 395	168 326	202 385	35 234	167 151	1 336	161	1 175
Stanisławowskie	64 746	9 662	55 084	64 261	9 606	54 655	485	56	429
Tarnopolskie	150 315	29 435	120 880	150 236	29 435	120 801	79	—	79
Śląskie	33 836	10 235	23 601	33 654	10 153	23 501	182	82	100
Ogólny zbiór w q = 100 kg									
Polska	365 481 93	122 190 92	243 291 01	363 268 44	121 237 19	242 031 25	221 349	95 373	125 976
Warszawskie	4 682 666	2 088 514	2 594 152	4 667 022	2 085 151	2 581 871	15 644	3 363	12 281
Łódzkie	3 048 054	1 180 716	1 867 338	3 038 427	1 176 993	1 861 434	9 627	3 723	5 904
Kieleckie	2 823 439	782 580	2 040 859	2 803 997	772 972	2 031 025	19 442	9 608	9 834
Lubelskie	3 070 282	921 191	2 149 091	3 064 267	919 826	2 144 441	6 015	1 365	4 650
Białostockie	2 791 885	717 120	2 074 765	2 775 704	713 374	2 062 330	16 181	3 746	12 435
Okr. adm. wileński	2 076 702	855 476	1 221 226	2 062 984	848 674	1 214 310	13 718	6 802	6 916
Nowogródzkie	1 501 254	445 068	1 056 186	1 496 797	444 021	1 052 776	4 457	1 047	3 410
Poleskie	1 192 141	297 879	894 262	1 180 922	294 900	886 022	11 219	2 979	8 240
Wołyńskie	2 193 484	652 670	1 540 814	2 190 979	651 900	1 539 079	2 505	770	1 735
Poznańskie	7 892 638	3 072 506	4 820 132	7 841 942	3 039 770	4 802 172	50 696	32 736	17 960
Pomorskie	2 302 337	584 731	1 717 606	2 253 938	561 268	1 692 670	48 399	23 463	24 936
Krakowskie	599 872	100 229	499 643	587 517	96 452	491 065	12 355	3 777	8 578
Lwowskie	925 392	201 894	723 498	918 289	200 908	717 381	7 103	986	6 117
Stanisławowskie	296 444	45 389	251 055	294 369	45 103	249 266	2 075	286	1 789
Tarnopolskie	844 490	169 430	675 060	844 217	169 430	674 787	273	—	273
Śląskie	307 113	103 699	203 414	305 473	102 977	202 496	1 640	722	918
Przeciętny zbiór z ha w q = 100 kg									
Polska	8,3	9,5	7,8	8,3	9,5	7,8	7,3	8,5	6,7
Warszawskie	9,0	10,0	8,3	9,0	10,0	8,3	6,7	6,4	6,8
Łódzkie	8,2	9,8	7,5	8,2	9,8	7,5	8,3	8,4	8,2
Kieleckie	8,0	9,0	7,7	8,0	9,0	7,7	6,9	7,5	6,4
Lubelskie	8,1	8,9	7,8	8,1	8,9	7,8	6,5	6,8	6,5
Białostockie	7,9	8,4	7,7	7,9	8,4	7,8	7,5	8,2	7,4
Okr. adm. wileński	5,9	6,2	5,8	6,0	6,2	5,8	4,7	5,3	4,1
Nowogródzkie	6,7	7,2	6,5	6,7	7,2	6,5	4,3	4,6	4,2
Poleskie	7,1	8,0	6,8	7,1	8,0	6,8	5,7	6,1	5,6
Wołyńskie	6,3	7,3	5,9	6,3	7,4	5,9	4,2	4,9	3,9
Poznańskie	14,2	15,5	13,4	14,2	15,6	13,4	16,6	11,9	11,2
Pomorskie	10,7	11,4	10,5	10,8	11,5	10,6	9,2	10,0	8,6
Krakowskie	5,0	6,0	4,8	5,0	6,0	4,8	4,9	5,0	4,9
Lwowskie	4,5	5,7	4,3	4,5	5,7	4,3	5,3	6,1	5,2
Stanisławowskie	4,6	4,7	4,6	4,6	4,7	4,6	4,3	5,1	4,2
Tarnopolskie	5,6	5,8	5,6	5,6	5,8	5,6	3,5	—	3,5
Śląskie	9,1	10,1	8,6	9,1	10,1	8,6	9,0	8,8	9,2

Tabl. 1. Powierzchnia zasiana i zbiór według województw (c. d.).

Rok 1923/24.

Województwa	J ę c z m i e ń								
	ozimy i jary łącznie			j a r y			o z i m y		
	Ogółem	większa własność	mniejsza własność	Ogółem	większa własność	mniejsza własność	Ogółem	większa własność	mniejsza własność
Powierzchnia zasiana w ha									
Polska	1 218 391	411 347	807 044	22 641	10 076	12 565	1 195 750	401 271	794 479
Warszawskie	103 481	51 348	52 133	162	83	79	103 319	51 265	52 054
Łódzkie	64 273	25 805	38 468	478	363	115	63 795	25 442	38 353
Kieleckie	135 790	44 571	91 219	547	273	274	135 243	44 298	90 945
Lubelskie	115 225	40 222	75 003	727	373	354	114 498	39 849	74 649
Białostockie	52 756	20 962	31 794	40	—	40	52 716	20 962	31 754
Okr. adm. wileński	68 201	20 380	47 821	27	6	21	68 174	20 374	47 800
Nowogródzkie	36 503	13 011	23 492	11	—	11	36 492	13 011	23 481
Poleskie	22 936	6 965	15 971	—	—	—	22 936	6 965	15 971
Wołyńskie	70 316	25 624	44 692	—	—	—	70 316	25 624	44 692
Poznańskie	111 710	56 603	55 107	11 048	6 374	4 674	100 662	50 229	50 433
Pomorskie	43 347	15 117	28 230	2 388	1 049	1 339	40 959	14 068	26 891
Krakowskie	91 406	14 170	77 236	735	300	435	90 671	13 870	76 801
Lwowskie	121 159	26 452	94 707	5 557	838	4 719	115 602	25 614	89 988
Stanisławowskie	48 220	9 847	38 373	98	32	66	48 122	9 815	38 307
Tarnopolskie	126 358	38 108	88 250	577	309	268	125 781	37 799	87 982
Śląskie	6 710	2 162	4 548	246	76	170	6 464	2 086	4 378
Ogólny zbiór w q = 100 kg									
Polska	12081168	4711 051	7 370 117	289 463	151 612	137 851	11791705	4 559 439	7 232 266
Warszawskie	1 417 938	751 615	666 323	1 791	909	882	1 416 147	750 706	665 441
Łódzkie	731 252	342 735	388 517	5 738	4 877	861	725 514	337 858	387 656
Kieleckie	1 329 055	483 441	845 614	5 243	2 472	2 771	1 323 812	480 969	842 843
Lubelskie	1 208 394	449 142	759 252	5 875	2 907	2 968	1 202 519	446 235	756 284
Białostockie	484 400	197 014	287 386	288	—	288	484 112	197 014	287 098
Okr. adm. wileński	477 116	148 467	328 649	206	59	147	476 910	148 408	328 502
Nowogródzkie	304 642	110 614	194 028	79	—	79	304 563	110 614	193 949
Poleskie	156 718	48 058	108 660	—	—	—	156 718	48 058	108 660
Wołyńskie	536 559	216 076	320 483	—	—	—	536 559	216 076	320 483
Poznańskie	1 992 261	1 066 133	926 128	185 992	112 268	73 724	1 806 269	953 865	852 404
Pomorskie	748 897	263 953	484 944	38 803	17 604	21 199	710 094	246 349	463 745
Krakowskie	705 200	120 408	584 792	5 458	2 548	2 910	699 742	117 860	581 882
Lwowskie	930 334	219 632	710 702	33 981	5 037	28 944	896 353	214 595	681 758
Stanisławowskie	267 821	60 471	207 350	611	205	406	267 210	60 266	206 944
Tarnopolskie	712 188	207 280	504 908	3 299	2 000	1 299	708 889	205 280	503 609
Śląskie	78 393	26 012	52 381	2 099	726	1 373	76 294	25 286	51 008
Przeciętny zbiór z ha w q = 100 kg									
Polska	9,9	11,5	9,1	12,8	15,0	11,0	9,9	11,4	9,1
Warszawskie	13,7	14,6	12,8	11,1	11,0	11,2	13,7	14,6	12,8
Łódzkie	11,4	13,3	10,1	12,0	13,4	7,5	11,4	13,3	10,1
Kieleckie	9,8	10,8	9,3	9,6	9,1	10,1	9,8	10,9	9,3
Lubelskie	10,5	11,2	10,1	8,1	7,8	8,4	10,5	11,2	10,1
Białostockie	9,2	9,4	9,0	7,2	—	7,2	9,2	9,4	9,0
Okr. adm. wileński	7,0	7,3	6,9	7,6	9,9	7,0	7,0	7,3	6,9
Nowogródzkie	8,3	8,5	8,3	7,2	—	7,2	8,3	9,0	8,3
Poleskie	6,8	6,9	6,8	—	—	—	6,8	6,9	6,8
Wołyńskie	7,6	8,4	7,2	—	—	—	7,6	8,4	7,2
Poznańskie	17,8	18,8	16,8	16,8	17,6	15,8	17,9	19,0	16,9
Pomorskie	17,3	17,5	17,2	16,2	16,8	15,8	17,3	17,5	17,2
Krakowskie	7,7	8,5	7,6	7,4	8,5	6,7	7,7	8,5	7,6
Lwowskie	7,7	8,3	7,5	6,1	6,0	6,1	7,8	8,4	7,6
Stanisławowskie	5,6	6,1	5,4	6,2	6,2	5,6	6,1	5,6	5,4
Tarnopolskie	5,6	5,4	5,7	5,7	6,5	4,8	5,6	5,4	5,7
Śląskie	11,7	12,0	11,5	8,5	9,6	8,1	11,8	12,1	11,7

Tabl. 1. Powierzchnia zasiana i zbiór według województw (c. d.).

Rok 1923/24.

Województwa	O w i e s			Z i e m n i a k i			Buraki cukrowe
	Ogółem	większa własność	mniejsza własność	Ogółem	większa własność	mniejsza własność	
Powierzchnia zasiana w ha							
Polska	2 585 038	765 900	1 819 138	2 331 098	652 992	1 678 106	163 414
Warszawskie	264 444	117 725	146 719	274 554	99 878	174 676	38 080
Łódzkie	168 706	58 361	110 345	204 687	63 100	141 587	8 666
Kieleckie	218 607	65 423	153 184	219 434	45 548	173 886	4 765
Lubelskie	267 893	81 751	186 142	214 183	55 467	158 716	17 604
Białostockie	179 255	44 672	134 583	142 352	29 481	112 871	—
Okr. adm. wileński	135 537	47 086	88 451	90 816	32 189	58 627	—
Nowogródzkie	97 311	32 113	65 198	53 174	17 632	35 542	—
Poleskie	73 220	22 954	50 266	56 123	16 056	40 067	—
Wołyńskie	171 657	59 262	112 395	72 560	23 528	49 032	7 341
Poznańskie	144 216	52 067	92 149	283 769	131 868	151 901	64 708
Pomorskie	76 508	22 420	54 088	125 199	37 316	87 883	14 872
Krakowskie	217 654	29 552	188 102	155 065	16 851	138 214	—
Lwowskie	266 026	52 633	213 393	178 277	28 807	149 470	5 778
Stanisławowskie	113 498	21 182	92 316	92 210	12 164	80 046	—
Tarnopolskie	146 417	44 722	101 695	125 577	29 150	96 427	—
Śląskie	44 089	13 977	30 112	43 118	13 957	29 161	1 600
Ogólny zbiór w q = 100 kg							
Polska	24 119 580	7 909 616	16 209 964	26 869 601	8 304 752	18 564 848	32 108 003
Warszawskie	3 257 497	1 491 101	1 766 396	3 300 913	1 264 432	2 036 473	6 740 204
Łódzkie	2 068 427	804 556	1 263 871	2 476 696	8 543 576	16 223 420	1 806 753
Kieleckie	2 060 264	645 327	1 414 937	2 468 713	5 433 857	19 253 277	932 397
Lubelskie	2 685 396	842 536	1 842 860	2 811 797	7 610 243	20 507 735	2 803 425
Białostockie	1 392 776	352 336	1 040 440	1 535 396	3 595 041	11 758 923	—
Okr. adm. wileński	855 477	314 412	541 065	548 685	2 061 752	3 425 107	—
Nowogródzkie	691 086	240 547	450 539	441 792	1 537 619	2 880 306	—
Poleskie	396 460	125 630	270 830	499 970	1 502 651	3 497 053	—
Wołyńskie	1 233 212	446 309	786 903	776 651	2 643 599	5 122 911	844 929
Poznańskie	2 699 540	1 080 804	1 618 736	4 212 611	20 381 605	21 744 506	14 479 275
Pomorskie	1 304 456	405 228	899 228	1 732 584	5 494 081	11 831 760	3 255 360
Krakowskie	1 761 777	275 781	1 485 996	1 239 538	1 560 847	10 834 537	—
Lwowskie	1 757 612	372 008	1 385 604	1 957 592	3 437 338	16 138 654	957 660
Stanisławowskie	633 557	125 750	507 807	1 028 018	1 607 341	8 672 777	—
Tarnopolskie	775 787	205 094	570 693	1 501 456	3 683 169	11 331 391	—
Śląskie	546 256	182 197	364 059	3 371 807	1 310 481	2 061 326	288 000
Przeciętny zbiór z ha w q = 100 kg							
Polska	9,3	10,3	8,9	11,5	12,7	11,1	19,7
Warszawskie	12,3	12,7	12,0	12,0	12,7	11,7	17,7
Łódzkie	12,3	13,8	11,5	12,1	13,5	11,5	20,9
Kieleckie	9,4	9,9	9,2	11,3	11,9	11,1	19,6
Lubelskie	10,0	10,3	9,9	13,1	13,7	12,9	15,9
Białostockie	7,8	7,9	7,7	10,8	12,2	10,4	—
Okr. adm. wileński	6,3	6,7	6,1	6,0	6,4	5,8	—
Nowogródzkie	7,1	7,5	6,9	8,3	8,7	8,1	—
Poleskie	5,4	5,5	5,4	8,9	9,4	8,7	—
Wołyńskie	7,2	7,5	7,0	10,7	11,2	10,4	11,5
Poznańskie	18,7	20,8	17,6	14,8	15,5	14,3	22,4
Pomorskie	17,0	18,1	16,6	13,8	14,7	13,5	21,9
Krakowskie	8,1	9,3	7,9	8,0	9,3	7,8	—
Lwowskie	6,6	7,1	6,5	11,0	11,9	10,8	16,6
Stanisławowskie	5,6	5,9	5,5	11,1	13,2	10,8	—
Tarnopolskie	5,3	4,6	5,6	12,0	12,6	11,8	18,0
Śląskie	12,4	13,0	12,1	7,8	9,4	7,1	—

Tabl. 1. Powierzchnia zasiana i zbiór według województw (c. d.).

Rok 1923/24.

Województwa	Gryka	Proso	Kukurydza	Mieszanki ze zbóż na ziarno	Groch	Fasola, bób, soczewica	Peluszka na ziarno	Rzepak i rzepik ozimy i jary
Powierzchnia zasiana w ha								
Polska	293 111	118 280	76 942	79 248	159 326	28 349	25 474	43 453
Warszawskie	12 771	2 526	258	5 521	10 025	803	4 275	6 498
Łódzkie	10 875	3 106	12	2 674	6 676	563	770	7 056
Kieleckie	17 127	6 765	—	1 743	5 663	231	891	5 601
Lubelskie	47 331	18 556	92	4 979	16 268	3 197	1 532	8 370
Białostockie	22 447	2 986	—	1 801	8 842	1 757	1 943	1 463
Okr. adm. wileński	25 711	5 813	—	1 863	19 895	1 893	1 846	15
Nowogródzkie	25 000	13 254	—	1 956	15 106	448	4 273	3 114
Poleskie	28 726	17 537	—	1 561	11 180	1 592	778	112
Wołyńskie	35 056	15 468	275	1 271	9 556	1 797	185	1 832
Poznańskie	4 127	1 212	—	25 702	14 584	2 888	3 389	5 426
Pomorskie	2 007	125	—	16 888	11 151	299	4 777	3 142
Krakowskie	3 650	7 341	142	1 258	3 530	2 110	319	78
Lwowskie	31 076	7 694	5 176	1 716	9 546	3 554	214	608
Stanisławowskie	5 878	6 035	36 933	3 903	2 422	3 344	282	74
Tarnopolskie	20 873	9 862	34 054	2 774	12 666	3 580	—	64
Śląskie	456	—	—	3 638	2 216	293	—	—
Ogólny zbiór w q = 100 kg								
Polska	2 219 013	1 166 260	1 056 970	1 029 680	1 466 553	292 770	275 537	389 354
Warszawskie	122 894	32 899	3 257	68 182	106 046	11 248	47 016	56 744
Łódzkie	90 591	29 253	150	29 814	74 250	5 125	8 610	61 860
Kieleckie	148 670	79 604	—	17 543	52 673	3 117	9 162	51 793
Lubelskie	468 577	206 366	1 171	46 265	159 249	37 470	13 481	74 404
Białostockie	182 724	38 818	—	18 349	84 416	18 963	19 731	9 065
Okr. adm. wileński	128 555	53 480	—	12 048	138 932	13 841	12 850	45
Nowogródzkie	144 135	121 937	—	11 580	104 093	3 161	33 694	23 109
Poleskie	169 751	131 689	—	12 295	71 714	15 265	6 228	1 329
Wołyńskie	240 415	154 990	3 217	7 881	67 634	15 335	852	16 659
Poznańskie	38 686	14 483	—	428 240	212 141	39 291	49 581	56 159
Pomorskie	21 169	1 563	—	277 436	166 142	2 907	69 276	31 124
Krakowskie	29 568	84 511	1 932	9 544	29 650	21 474	2 452	905
Lwowskie	224 341	77 902	55 383	11 702	76 561	36 762	1 391	5 017
Stanisławowskie	29 782	48 281	504 301	21 826	14 501	31 825	1 213	475
Tarnopolskie	174 971	90 484	487 559	15 837	90 135	33 678	—	666
Śląskie	4 184	—	—	41 138	18 416	3 308	—	—
Przeciętny zbiór z ha w q = 100 kg								
Polska	7,6	9,9	13,7	13,0	9,2	10,3	10,8	9,0
Warszawskie	9,6	13,0	12,6	12,3	10,6	14,0	11,0	8,7
Łódzkie	8,3	9,4	12,5	11,1	11,1	9,1	11,2	8,8
Kieleckie	8,7	11,8	—	10,1	9,3	13,5	10,3	9,2
Lubelskie	9,9	11,1	12,7	9,3	9,8	11,7	8,8	8,9
Białostockie	8,1	13,0	—	10,2	9,5	10,8	10,2	6,2
Okr. adm. wileński	5,0	9,2	—	6,5	7,0	7,3	7,0	3,0
Nowogródzkie	5,8	9,2	—	5,9	6,9	7,1	7,9	7,4
Poleskie	5,9	7,5	—	7,9	6,4	9,6	8,0	11,9
Wołyńskie	6,9	10,0	11,7	6,2	7,1	8,5	4,6	9,1
Poznańskie	9,4	11,9	—	16,7	14,5	13,6	14,6	10,3
Pomorskie	10,5	12,5	—	16,4	14,9	9,7	14,5	9,9
Krakowskie	8,1	11,5	13,6	7,6	8,4	10,2	7,7	11,6
Lwowskie	7,2	10,1	10,7	6,8	8,0	10,3	6,5	8,3
Stanisławowskie	5,1	8,0	13,7	5,6	6,0	9,5	4,3	6,4
Tarnopolskie	8,4	9,2	14,3	5,7	7,1	9,4	—	10,4
Śląskie	9,2	—	—	11,3	8,3	11,3	—	—

Tabl. 1. Powierzchnia zasiana i zbiór według województw (c. d.).

Rok 1923/24.

Województwa	L e n		Konopie		Mak	Buraki pastewne	Marchew	Kapusta	Cebula
	nasienie	włókno	nasienie	włókno					
Powierzchnia zasiana w ha									
Polska	106 013		43 010		3 399	132 234	53 532	62 739	11 839
Warszawskie	5 940		1 498		1 102	7 394	6 316	6 789	1 191
Łódzkie	9 069		117		82	7 912	5 374	3 238	1 087
Kieleckie	5 041		1 783		176	5 563	4 385	3 966	867
Lubelskie	13 405		6 826		270	4 786	3 662	6 579	1 297
Białostockie	18 211		468		83	1 743	512	3 039	361
Okr. adm. wileński	12 432		505		67	8 461	4 019	1 801	321
Nowogródzkie	11 252		194		98	8 636	4 812	4 636	359
Poleskie	6 825		192		50	7 083	5 249	5 018	318
Wołyńskie	4 706		4 789		618	6 538	5 300	4 983	928
Poznańskie	3 667		195		114	23 053	6 439	2 646	803
Pomorskie	1 271		70		46	10 256	1 923	452	160
Krakowskie	4 157		2 351		168	9 161	1 213	8 536	570
Lwowskie	5 251		12 604		190	15 549	1 594	5 119	1 007
Stanisławowskie	2 715		5 510		221	4 418	1 014	3 568	1 530
Tarnopolskie	2 071		5 908		114	8 445	1 640	1 984	867
Śląskie						3 236	80	385	172
Ogólny zbiór w q = 100 kg									
Polska	569 117	436 459	231 818	223 099	19 609	29358170	10071362	8 619 072	1 008 451
Warszawskie	41 329	34 292	8 548	7 820	8 485	1 851 724	1 617 596	1 218 395	107 714
Łódzkie	53 507	43 174	721	452	517	1 864 112	1 278 652	502 124	83 083
Kieleckie	34 965	30 017	11 128	11 071	1 273	1 229 363	904 599	548 769	76 652
Lubelskie	86 309	67 722	48 466	48 056	1 339	1 185 146	923 072	1 078 956	106 002
Białostockie	134 354	78 172	1 907	2 340	526	327 054	90 554	348 471	22 080
Okr. adm. wileński	43 513	39 892	1 689	1 436	168	960 987	429 474	160 213	14 445
Nowogródzkie	28 401	22 572	690	613	245	1 037 364	316 96	356 112	19 162
Poleskie	31 630	22 223	746	810	103	914 566	734 860	682 630	12 084
Wołyńskie	16 062	11 950	19 806	20 079	2 643	990 348	623 757	282 504	37 792
Poznańskie	24 818	23 113	1 025	1 537	964	6 520 116	1 729 566	492 930	99 670
Pomorskie	8 320	8 670	427	350	288	2 699 656	431 505	103 155	21 363
Krakowskie	15 381	16 402	11 256	16 678	1 034	2 004 280	201 802	1 343 033	48 450
Lwowskie	22 799	21 485	60 604	58 188	544	3 869 373	269 164	795 790	69 998
Stanisławowskie	14 429	9 652	26 032	24 852	962	886 358	165 552	404 961	211 378
Tarnopolskie	13 300	7 123	38 773	28 817	518	2 273 079	308 697	243 671	63 958
Śląskie						744 644	15 616	57 358	14 620
Przeciętny zbiór z ha w q = 100 kg									
Polska	5,4	4,1	5,4	5,2	5,8	222	188	1,37	85
Warszawskie	7,0	5,8	5,7	5,2	7,7	250	256	1,80	90
Łódzkie	5,9	4,8	6,2	3,9	6,3	236	238	1,55	76
Kieleckie	6,9	6,0	6,2	6,2	7,2	221	206	1,38	88
Lubelskie	6,4	5,1	7,1	7,0	5,0	248	252	1,64	82
Białostockie	7,4	4,3	4,1	5,0	6,3	188	177	1,15	61
Okr. adm. wileński	3,5	3,2	3,3	2,8	2,5	114	107	89	45
Nowogródzkie	2,5	2,0	3,6	3,2	2,5	120	72	77	53
Poleskie	4,6	3,3	3,9	4,2	2,1	129	140	136	38
Wołyńskie	3,4	2,5	4,1	4,2	4,3	152	118	57	41
Poznańskie	6,8	6,3	5,3	7,9	8,5	283	269	186	124
Pomorskie	6,5	6,8	6,1	5,0	6,3	263	224	228	134
Krakowskie	3,7	3,9	4,8	7,1	6,2	190	166	157	85
Lwowskie	4,3	4,1	4,8	4,6	2,9	249	169	156	70
Stanisławowskie	5,3	3,6	4,7	4,5	4,4	201	163	114	138
Tarnopolskie	6,4	3,4	6,6	4,9	4,5	269	188	123	74
Śląskie						230	195	149	85

Tabl. 1. Powierzchnia zasiana i zbiór według województw (c. d.).

Rok 1923/24.

Województwa	Cykorja	Chmiel	Bobik na nasienie	Wyka na nasienie	Łubin na nasienie	Mieszanki ze strącz- kowych na nasienie	Seradela na nasienie	Koni- czyna na nasienie
<i>Powierzchnia zasiana w ha</i>								
Polska	1 957	2029	15 004	85 566	152 681	107 670	92 847	240 261
Warszawskie	1 399	—	599	9 716	25 047	5 290	28 460	37 965
Łódzkie	401	—	199	6 494	15 672	2 115	11 572	16 102
Kieleckie	—	123	521	7 096	17 736	1 919	4 531	12 152
Lubelskie	—	500	1 768	7 606	19 540	3 635	12 133	20 682
Białostockie	—	—	180	3 581	5 749	1 118	2 811	14 542
Okr. adm. wileński	—	—	713	5 244	3 311	5 553	1 257	11 538
Nowogródzkie	—	—	19	5 523	6 695	1 047	2 037	11 887
Poleskie	—	—	1 323	4 556	5 825	2 445	1 568	7 803
Wolyńskie	—	1150	1 324	5 361	4 933	2 336	470	22 864
Poznańskie	138	100	326	7 972	27 587	42 439	18 930	28 663
Pomorskie	—	—	361	3 914	7 060	32 571	7 396	20 567
Krakowskie	19	19	1 815	4 217	2 437	1 029	189	5 086
Lwowskie	—	137	3 129	6 655	3 982	1 185	501	10 073
Stanisławowskie	—	—	621	2 160	4 290	652	129	2 115
Tarnopolskie	—	—	2 027	4 979	1 642	4 134	863	17 285
Śląskie	—	—	79	492	1 175	202	—	937
<i>Ogólny zbiór w q = 100 kg</i>								
Polska	294 187	14711	146 867	781 111	1 818 741	1 447 482	742 547	547 856
Warszawskie	175 096	—	7 259	96 085	312 808	53 550	259 470	85 601
Łódzkie	86 926	—	2 548	64 234	178 132	21 556	88 365	34 456
Kieleckie	—	910	6 461	64 923	208 097	21 326	32 225	31 190
Lubelskie	—	3700	19 583	76 110	231 800	37 680	81 599	47 568
Białostockie	—	—	2 468	34 582	74 886	11 086	17 498	31 340
Okr. adm. wileński	—	—	5 832	34 830	33 059	31 613	4 742	21 965
Nowogródzkie	—	—	154	36 264	81 621	7 838	8 582	24 707
Poleskie	—	—	6 544	27 213	57 256	18 582	7 380	23 962
Wolyńskie	—	8510	12 106	38 276	50 808	20 212	3 042	49 033
Poznańskie	28 935	800	5 803	110 438	362 401	671 577	169 171	77 391
Pomorskie	—	—	6 101	51 829	94 410	491 455	60 394	58 762
Krakowskie	3 230	92	18 556	37 881	24 712	8 369	901	10 470
Lwowskie	—	699	26 790	51 394	37 177	9 649	2 677	15 110
Stanisławowskie	—	—	5 050	13 865	40 470	3 542	632	4 078
Tarnopolskie	—	—	20 427	36 771	15 533	37 313	5 869	30 845
Śląskie	—	—	1 185	6 410	15 571	2 134	—	1,378
<i>Przeciętny zbiór z ha w q = 100 kg</i>								
Polska	150	7,3	9,8	9,1	11,9	13,4	8,0	2,3
Warszawskie	125	—	12,1	9,9	12,2	10,1	9,1	2,3
Łódzkie	217	—	12,8	9,9	11,4	10,2	7,6	2,1
Kieleckie	—	7,4	12,4	9,1	11,7	11,1	7,1	2,6
Lubelskie	—	7,4	11,1	10,0	11,9	10,4	6,7	2,3
Białostockie	—	—	13,7	9,7	13,0	9,9	6,2	2,2
Okr. adm. wileński	—	—	8,2	6,6	10,0	5,7	3,8	1,9
Nowogródzkie	—	—	8,1	6,6	12,2	7,5	4,2	2,1
Poleskie	—	—	4,9	6,0	9,8	7,6	4,7	3,1
Wolyńskie	—	7,4	9,1	7,1	10,3	8,7	6,5	2,1
Poznańskie	210	8,0	17,8	13,9	13,1	15,8	8,9	2,7
Pomorskie	—	—	16,9	13,2	13,4	15,1	8,2	2,9
Krakowskie	170	4,8	10,2	9,0	10,1	8,1	4,8	2,1
Lwowskie	—	5,1	8,6	7,7	9,3	8,1	5,3	1,5
Stanisławowskie	—	—	8,1	6,4	9,4	5,4	4,9	1,9
Tarnopolskie	—	—	10,1	7,4	9,5	9,0	6,8	1,8
Śląskie	—	—	15,0	13,0	13,3	10,6	—	1,5

Tabl. 2. Zbiór paszy.

Przeciętnie z ha w q = 100 kg.

Rok 1923/24.

Województwa	S i a n o						Koniczyna		Seradela	Wyka	Lucerna i esparceta	Bobik	Peluska	Mieszanki ze zbóż	Mieszanki ze strączkowych
	I pokos z łąk			II pokos z łąk			I pokos	II pokos							
	pol- nych	nizin- nych	meljo- rowa- nych	pol- nych	nizin- nych	meljo- rowa- nych									
Polska	22,3	22,4	33,5	13,8	13,6	21,8	36,0	23,1	31,1	26,3	34,4	26,0	30,1	27,3	27,9
Warszawskie	33,2	37,1	44,7	19,9	23,9	26,5	49,9	32,1	38,0	37,0	48,9	36,8	37,9	41,4	43,5
Łódzkie	24,7	29,3	41,4	16,9	18,1	32,1	38,1	28,2	35,2	34,8	—	25,2	33,8	42,3	38,0
Kieleckie	25,8	25,8	35,3	17,4	17,6	25,5	38,9	27,4	30,3	29,1	34,2	15,1	29,5	29,2	34,8
Lubelskie	28,0	25,1	36,4	17,5	15,9	25,5	37,7	27,3	33,3	31,1	33,1	36,9	33,2	29,3	32,2
Białostockie	25,5	22,3	28,1	17,8	15,1	18,7	37,1	27,9	31,7	29,6	18,0	—	28,6	27,3	30,0
Okr. adm. wileński	17,5	15,0	26,5	9,6	7,6	11,2	30,2	17,4	18,3	21,5	—	—	15,5	17,8	20,2
Nowogródzkie	19,1	17,5	24,9	9,5	8,9	10,5	31,8	16,5	20,7	23,6	39,6	—	31,7	18,6	23,0
Poleskie	16,9	17,6	26,2	11,3	9,2	21,9	23,7	19,2	14,0	15,2	—	—	11,7	—	18,9
Wolyńskie	16,1	16,2	20,3	10,4	10,6	14,2	22,6	17,9	21,4	19,2	32,4	16,8	18,5	14,0	16,4
Poznańskie	27,2	24,4	33,9	18,3	17,3	22,7	35,9	23,9	30,0	33,4	37,8	32,6	35,6	30,6	30,7
Pomorskie	38,9	37,3	39,5	23,2	26,5	27,8	51,5	28,0	30,0	33,8	39,4	24,1	34,8	32,4	31,9
Krakowskie	25,5	30,5	38,7	16,1	18,3	25,0	35,8	23,7	22,7	24,2	30,5	29,0	20,3	25,5	32,3
Lwowskie	22,1	28,0	31,3	13,3	16,7	17,7	29,5	18,0	18,8	20,2	22,0	20,2	25,5	24,1	25,5
Stanisławowskie	20,1	26,2	27,1	11,6	13,7	14,0	29,7	15,8	15,3	25,9	—	41,5	30,6	28,9	27,1
Tarnopolskie	19,8	20,3	33,1	10,4	11,9	12,7	31,8	20,4	28,1	16,5	27,5	—	—	18,9	22,9
Śląskie	18,7	17,3	26,7	11,8	12,5	15,8	25,7	17,4	—	—	—	—	—	—	—

Tabl. 3. Powierzchnia zasiana i ogólny zbiór według powiatów.

Pięć ważniejszych ziemiopłodów.

Rok 1923/24.

Województwa Powiaty	Powierzchnia zasiana w ha					Ogólny zbiór w q = 100 kg				
	Pszemica	Żyto	Jęczmień	Owies	Ziemiaki	Pszemica	Żyto	Jęczmień	Owies	Ziemiaki
Warszawskie										
Błonie	5 056	22 294	4 944	9 090	10 642	50 350	215 176	54 836	93 167	1 293 801
Ciechanów	6 010	20 939	5 624	13 284	10 141	74 073	191 062	63 904	129 164	1 300 264
Gostynin	4 456	18 040	2 532	8 103	8 741	59 466	175 179	35 955	130 026	1 060 015
Grójec	6 928	29 145	4 419	24 955	18 438	78 866	274 485	51 169	213 330	2 035 026
Kutno	7 552	14 223	7 383	9 142	7 652	115 144	157 496	112 061	139 567	904 792
Lipno	5 820	24 573	7 301	12 006	11 845	79 046	252 792	106 315	193 772	1 433 196
Łowicz	3 846	20 353	3 924	11 390	10 434	58 378	178 183	75 372	246 024	1 380 854
Maków	1 617	18 487	1 385	7 873	8 552	16 355	162 601	13 562	100 850	1 054 517
Mińsk Mazow.	1 035	21 288	3 555	14 165	12 605	9 865	153 851	39 276	177 358	1 292 107
Mława	2 053	26 634	4 347	9 971	15 094	25 695	227 498	63 754	113 640	1 769 818
Nieszawa	7 903	30 534	6 718	6 050	11 812	110 186	349 044	113 273	95 950	1 550 614
Płock	6 669	29 167	6 330	16 254	13 525	84 681	242 848	83 528	169 698	1 798 232
Płońsk	3 685	26 039	4 699	14 947	13 955	43 626	185 104	62 408	138 272	1 637 594
Przasnysz	4 656	18 031	2 224	7 480	7 720	63 319	169 150	40 032	103 014	1 119 260
Pułtusk	6 687	26 007	3 797	12 540	13 410	77 804	189 681	36 872	100 822	1 448 910
Radzymin	599	19 159	1 887	8 734	12 250	5 324	132 112	20 379	89 629	1 343 520
Rawa	2 732	30 735	4 528	17 523	15 014	28 703	276 277	44 688	188 540	1 595 560
Rypin	4 048	26 625	6 096	11 926	12 974	52 806	230 840	100 755	189 952	1 560 861
Sierpe	3 240	22 516	3 331	7 897	13 221	39 699	173 394	38 884	94 369	1 824 318
Skierniewice	2 173	20 221	3 154	10 015	9 456	24 422	188 595	38 290	143 215	1 358 472
Sochaczew	4 388	17 320	2 762	9 510	9 028	55 784	177 980	35 425	113 046	1 246 229
Warszawa	2 215	17 780	6 035	12 525	17 027	27 515	161 361	83 797	151 484	1 641 695
Włocławek	6 952	22 599	6 506	9 064	11 018	104 535	217 957	103 403	142 608	1 359 480

Tabl. 3. Powierzchnia zasiana i ogólny zbiór według powiatów (c. d.).

Pięć ważniejszych ziemiopłodów.

Rok 1923/24.

Województwa Powiaty	Powierzchnia zasiana w ha					Ogólny zbiór w q = 100 kg				
	Pszenica	Żyto	Jęczmień	Owies	Ziemiaki	Pszenica	Żyto	Jęczmień	Owies	Ziemiaki
Poznańskie										
Bydgoszcz . . .	2 644	21 832	3 867	4 835	9 314	59 803	357 923	87 121	104 460	1 473 322
Chodzież . . .	521	18 845	2 279	3 091	7 831	8 938	253 047	40 009	51 555	953 500
Czarnków . . .	297	10 725	1 210	2 138	8 792	4 561	124 080	14 281	27 020	975 044
Gniezno . . .	1 048	14 871	3 750	4 044	12 831	16 288	208 194	67 889	80 558	1 988 530
Gostyn . . .	3 687	11 862	3 513	6 008	10 933	71 545	187 548	61 325	119 560	1 590 474
Grodzisk . . .	1 060	11 610	2 131	2 150	10 814	22 781	208 099	45 791	46 426	1 371 741
Inowrocław . .	5 243	18 891	7 354	2 952	7 834	105 165	288 900	145 543	64 672	1 447 400
Jarocin . . .	2 000	14 905	2 812	4 942	7 658	31 247	210 251	48 668	84 354	1 188 399
Kępno . . .	1 076	13 526	1 532	7 709	7 648	15 301	128 759	20 078	106 356	889 480
Kościan . . .	1 718	13 253	3 967	3 223	7 896	33 537	272 617	87 460	74 613	1 323 888
Koźmin . . .	3 407	8 934	2 303	5 751	4 270	60 204	123 874	41 908	109 603	701 181
Krotoszyn . . .	2 675	7 984	1 855	4 950	4 702	26 913	87 349	23 584	70 400	624 536
Leszno . . .	1 688	18 851	2 304	4 950	7 707	34 323	318 192	53 205	113 909	1 138 230
Międzychód . .	476	12 602	982	2 299	6 271	8 240	198 113	18 848	47 698	821 957
Mogilno . . .	1 672	18 557	4 097	3 836	7 674	27 373	245 221	74 545	75 455	1 243 814
Nowy Tomysl . .	1 106	18 691	1 412	3 180	8 874	21 709	252 833	20 459	58 740	1 493 622
Oborniki . . .	1 491	22 879	3 785	5 386	10 174	26 165	349 255	64 078	98 821	1 727 727
Odolanów . . .	1 049	11 944	1 068	4 665	5 291	11 997	118 338	12 435	61 985	793 211
Ostrów . . .	934	7 103	929	2 689	4 304	13 253	88 164	15 148	48 198	571 083
Ostrzeszów . .	446	9 182	685	2 890	4 674	6 880	92 812	9 920	45 774	587 704
Pleszew . . .	2 329	11 065	1 725	5 401	5 705	40 126	138 065	29 991	86 180	785 240
Poznań Wsch. .	826	15 542	3 333	2 890	7 622	15 764	246 687	63 235	72 110	1 255 759
Poznań Zach. .	1 340	17 014	3 127	2 981	8 605	24 850	270 724	58 883	74 822	1 416 795
Rawicz . . .	2 304	10 830	2 103	4 035	4 711	44 619	165 828	36 568	79 012	589 321
Strzelno . . .	2 767	8 251	5 766	2 153	4 710	47 861	96 384	100 729	41 088	751 902
Szamotuly . .	2 740	20 111	4 534	5 381	11 461	54 815	333 509	88 668	131 747	1 698 701
Szubin . . .	1 709	18 624	3 568	3 660	8 682	29 701	222 684	59 227	64 913	1 317 270
Śmigiel . . .	1 415	14 554	2 286	3 486	6 903	25 623	205 494	37 576	66 587	1 025 241
Śrem . . .	1 728	20 110	4 422	4 910	9 058	29 652	284 317	75 034	92 380	1 277 920
Środa . . .	2 495	21 500	5 560	4 575	9 611	40 979	329 208	98 256	87 346	1 446 407
Wągrowiec . .	1 869	27 149	5 344	4 760	11 477	33 351	380 190	82 437	86 558	1 663 385
Witkowo . . .	1 362	13 055	2 937	2 776	6 433	20 429	155 838	51 528	49 246	933 019
Wolsztyn . . .	808	18 760	1 935	3 124	7 351	11 855	228 554	29 033	47 972	1 179 908
Września . . .	1 431	15 087	3 433	2 985	7 000	22 800	175 747	49 804	41 823	1 017 620
Wyrzysk . . .	2 481	21 915	5 737	5 454	11 954	47 336	334 419	97 083	102 416	1 822 328
Żnin . . .	2 398	16 910	4 065	3 957	6 994	41 345	211 421	81 914	85 183	1 040 452
Pomorskie										
Brodnica . . .	1 201	19 322	3 531	2 718	9 746	18 983	182 746	50 404	47 379	1 520 438
Chelmno . . .	4 062	11 205	4 469	3 567	6 279	69 196	132 675	76 185	61 283	860 034
Chojnice . . .	916	21 239	1 383	5 400	8 850	14 061	222 799	18 759	82 567	1 153 007
Działdowo . .	149	7 258	1 001	1 735	4 614	1 629	51 504	12 663	20 272	730 464
Gniew . . .	2 286	3 980	2 235	2 533	3 506	42 299	49 554	42 764	40 976	540 041
Gruździsz . . .	3 674	11 901	3 848	5 249	5 975	62 412	120 285	80 655	104 076	792 592
Kartuszy . . .	547	9 293	1 118	11 457	10 255	8 439	45 250	18 232	154 190	1 206 688
Kościerzyna . .	709	13 338	979	6 467	9 308	10 735	148 435	14 599	90 470	1 215 376
Lubawa . . .	867	15 860	3 966	4 409	9 145	12 106	132 082	66 597	79 274	1 307 642
Puck . . .	782	3 988	979	3 934	3 763	13 955	50 828	17 667	73 927	480 330
Sępólno . . .	306	13 126	2 026	4 732	4 568	6 037	206 007	41 443	99 229	638 553
Starogard . .	1 648	12 042	2 059	3 811	8 285	26 475	124 411	33 726	65 993	1 136 514
Świecie . . .	1 929	25 541	4 088	4 716	13 168	30 588	260 914	60 636	75 527	1 857 259
Tczew . . .	2 034	3 721	1 681	2 699	2 423	41 320	44 757	32 330	60 082	363 889
Toruń . . .	2 724	12 550	4 153	2 842	6 351	52 894	163 398	79 896	68 789	1 008 780
Tuchola . . .	528	10 888	1 919	2 671	5 503	11 579	168 816	32 794	43 651	748 199
Wąbrzeźno . .	2 406	14 410	3 258	3 310	6 853	41 336	146 158	59 979	59 328	1 059 728
Wejherowo . .	103	5 022	654	4 258	6 601	1 854	51 718	9 568	68 443	706 307

Tabl. 3. Powierzchnia i ogólny zbiór według powiatów (c. d.).

Pięć ważniejszych ziemiopłodów.

Rok 1923/24.

Województwa Powiaty	Powierzchnia zasiana w ha					Ogólny zbiór w q = 100 kg				
	Pszenica	Żyto	Jęczmień	Owies	Ziemi- niaki	Pszenica	Żyto	Jęczmień	Owies	Ziemi- niaki
Krakowskie										
Biała	1 354	2 113	1 508	8 198	5 012	9 701	12 159	12 788	94 020	255 612
Bochnia	5 322	8 764	4 336	9 188	7 245	24 133	48 275	29 361	71 562	590 310
Brzesko	8 007	7 649	6 592	9 725	9 700	39 869	28 255	47 913	64 511	1 035 450
Chrzanów	1 027	6 429	2 556	6 243	7 077	5 393	35 923	23 588	76 269	559 879
Dąbrowa	6 392	7 366	3 894	6 484	6 907	28 777	37 187	23 127	29 759	712 455
Gorlice	5 422	3 826	2 969	2 497	7 538	16 376	9 458	19 172	18 470	815 410
Grybów	5 092	3 112	2 562	7 872	4 742	13 248	7 022	33 619	85 416	261 878
Jasło	6 626	5 909	6 395	10 973	5 840	28 553	24 653	47 983	106 438	711 455
Kraków	4 979	10 044	3 677	10 460	7 577	44 372	72 819	41 811	109 364	448 076
Limanowa	3 286	3 964	4 116	10 053	6 580	10 633	19 696	27 742	112 852	385 690
Maków	3 203	4 761	3 300	13 563	6 536	8 478	17 572	28 804	114 516	403 155
Mielec	6 295	12 852	5 353	8 883	9 227	32 364	76 791	34 258	56 849	953 579
Myślenice	1 762	1 967	1 439	6 419	2 753	10 640	10 102	10 154	50 900	158 520
Nowy Sącz	4 895	4 224	8 115	8 795	9 158	30 630	24 667	54 699	78 495	803 013
Nowy Targ	1 162	3 097	3 764	26 418	7 618	3 954	14 623	44 173	148 389	690 036
Oświęcim	1 215	3 772	2 465	5 681	3 633	9 626	14 343	14 192	45 822	213 308
Pilzno	3 949	3 916	4 326	7 466	4 162	12 417	15 632	38 288	59 742	412 566
Ropczyce	5 449	8 390	5 757	9 462	10 148	28 051	34 047	41 829	62 415	1 186 512
Spisz-Orawa	85	657	3 871	12 404	6 670	325	2 873	27 008	86 310	308 620
Tarnów	5 488	6 461	2 675	10 124	6 368	28 222	42 513	16 008	60 134	482 118
Wadowice	3 256	5 007	3 013	10 910	8 155	20 442	23 617	21 787	96 409	432 215
Wieliczka	4 382	4 490	4 843	4 383	2 384	24 801	21 963	47 108	45 569	139 910
Żywiec	514	2 144	3 880	11 453	10 035	1 243	5 682	19 788	87 566	435 617
Lwowskie										
Bóbrka	5 212	5 858	4 353	7 792	6 701	33 432	34 050	22 308	40 556	811 352
Brzozów	2 176	4 444	4 478	7 076	7 971	9 281	27 378	30 149	35 740	1 207 283
Cieszanów	6 584	10 999	4 389	9 351	7 708	32 483	40 345	42 633	88 404	542 351
Dobromil	4 465	7 505	1 619	8 618	3 668	20 101	28 627	10 729	30 740	404 743
Drohobycz	3 719	6 307	3 026	10 415	8 003	9 469	23 421	15 066	41 419	900 432
Gródek Jagiel.	4 706	4 881	5 411	6 346	6 550	26 716	24 500	46 708	37 893	681 200
Jarosław	10 145	15 171	7 300	12 090	9 397	33 446	65 027	69 900	160 142	937 989
Jaworów	3 582	9 868	4 534	9 671	5 605	15 014	40 665	21 718	38 644	301 699
Kolbuszowa	3 062	13 451	3 824	9 138	6 526	12 526	58 751	19 786	60 343	580 252
Krasno	4 363	4 251	5 734	8 635	7 973	15 938	19 040	52 241	77 271	871 855
Lisko	3 420	4 449	1 857	34 928	7 496	14 095	17 253	12 696	224 531	497 590
Lwów	9 405	10 471	7 094	15 296	10 288	42 255	54 639	61 803	118 885	1 475 588
Łańcut	6 799	7 270	3 501	7 812	4 817	33 745	44 175	31 154	57 418	575 685
Mościska	5 708	5 335	3 522	8 657	5 899	19 795	20 768	21 169	29 434	589 900
Nisko	3 480	8 741	4 035	6 632	4 498	9 255	25 694	20 839	40 132	379 492
Przemyśl	13 502	8 244	3 686	10 281	7 779	36 470	33 513	35 925	54 965	919 854
Przeworsk	3 359	4 144	3 341	3 046	3 168	14 759	21 192	33 285	27 409	307 845
Rawa	9 972	8 430	7 041	10 603	7 070	55 521	53 396	66 532	77 966	525 500
Rudki	3 449	3 362	4 334	5 757	4 792	15 229	14 309	34 135	29 360	607 997
Rzeszów	5 619	14 710	6 853	12 317	8 207	37 559	41 612	81 540	101 431	1 346 982
Sambar	6 192	4 966	6 208	8 869	4 991	30 448	24 227	40 072	49 569	644 973
Sanok	5 569	7 747	4 617	16 551	10 341	21 291	28 001	26 237	104 271	1 025 985
Sokal	12 593	7 037	6 987	10 179	9 540	105 754	62 583	35 634	69 217	1 306 560
Stary Sambar	4 552	6 227	1 687	8 696	4 293	21 015	42 116	20 240	58 918	407 682
Strzyżów	5 609	4 841	3 340	6 415	4 274	25 099	16 817	24 886	50 037	462 871
Tarnobrzeg	2 302	7 135	4 432	3 994	4 305	9 549	28 112	21 750	18 232	521 640
Żółkiew	6 251	7 877	3 956	6 801	6 417	33 826	35 181	31 199	34 685	740 692
Stanisławowskie										
Bohorodczany	1 016	3 787	1 612	5 044	3 993	4 091	13 859	5 954	20 945	414 436
Dolina	1 578	6 084	1 059	4 239	5 282	6 220	26 598	7 201	24 589	269 382
Horodenka	13 534	8 630	7 739	8 425	11 641	50 172	41 424	44 605	30 629	1 251 947

Tabi. 3. Powierzchnia i ogólny zbiór według powiatów (dok.).

Plęć ważniejszych ziemiopłodów.

Rok 1923/24.

Województwo Powiaty	Powierzchnia zasiana w ha					Ogólny zbiór w q = 100 kg				
	Pszennica	Zyto	Jęczmień	Owies	Ziemiaki	Pszennica	Zyto	Jęczmień	Owies	Ziemiaki
Kałusz . . .	3 958	5 785	5 247	6 369	7 641	16 250	16 791	33 429	33 622	783 859
Kołomyja . .	4 521	5 549	3 931	7 846	5 365	18 714	27 725	17 045	41 780	556 802
Kosów . . .	621	461	606	1 097	2 274	3 124	2 501	3 091	9 555	261 483
Nadwórna . .	399	1 325	489	2 706	2 866	1 010	4 770	1 744	11 769	364 055
Peczeniżyn .	104	469	390	985	1 985	707	1 615	2 652	8 313	203 050
Rohatyn . . .	10 954	8 591	6 816	10 756	11 342	36 663	49 828	48 734	63 635	1 456 405
Skole . . .	473	1 854	1 309	8 079	4 542	1 625	3 693	8 901	68 672	482 119
Stanisławów .	4 978	3 244	4 033	7 376	7 429	13 057	11 030	13 896	25 079	950 912
Stryj . . .	2 120	3 164	1 536	6 396	4 442	12 227	10 240	9 465	48 534	570 708
Śniatyn . . .	5 758	3 713	5 481	5 396	6 698	14 124	22 972	25 071	33 294	731 766
Thumacz . . .	5 545	4 646	4 546	10 373	8 810	23 307	37 987	30 162	66 532	1 061 410
Turka . . .	1 186	1 430	1 037	21 638	2 412	5 383	3 905	5 598	109 671	201 984
Żydaczów . .	4 607	6 014	2 389	6 773	5 488	15 654	21 506	10 273	36 938	719 800
Tarnopolskie										
Borszczów . .	10 915	11 459	11 974	9 137	6 417	47 934	57 119	35 860	37 238	715 359
Brody . . .	8 047	4 808	4 472	8 080	5 885	54 404	26 153	45 614	54 944	778 542
Brzeżany . .	10 779	9 799	8 997	10 780	9 584	49 270	59 521	52 302	43 325	1 401 812
Buczacz . . .	16 634	15 025	12 110	15 288	9 867	41 359	76 628	45 312	49 621	1 417 979
Czortków . .	8 072	9 814	5 669	4 577	6 516	44 662	51 012	20 189	15 589	894 022
Husiatyn . .	8 335	8 309	8 368	6 069	9 504	43 194	50 902	34 309	15 294	1 292 544
Kamionka										
Strumilowa .	7 215	7 372	4 298	5 879	3 710	38 509	31 803	25 240	35 328	416 402
Podhajce . .	4 997	6 973	6 824	9 088	7 753	16 687	22 942	20 238	26 151	809 244
Przemysław .	6 917	6 691	4 732	7 695	4 516	31 910	30 590	46 902	44 335	571 887
Radziechów .	6 007	8 648	3 750	4 194	5 556	41 985	51 798	40 533	47 104	534 694
Skalat . . .	9 860	9 114	8 504	8 862	8 413	55 559	41 025	53 978	34 775	874 076
Tarnopol . .	7 580	13 758	10 979	15 215	10 275	35 608	83 006	73 964	81 211	1 225 769
Trembowla .	5 348	6 840	7 109	7 075	6 530	24 277	35 014	38 915	30 627	754 865
Zaleszczyki .	7 772	9 578	8 679	5 734	7 755	43 318	54 932	27 773	20 037	829 065
Zbaraż . . .	7 176	6 648	6 262	9 650	8 895	52 393	52 187	45 397	50 567	1 146 875
Zborów . . .	6 020	9 825	7 135	9 882	7 450	39 673	74 442	48 518	88 587	738 799
Złoczów . . .	6 374	5 654	6 496	9 212	6 951	36 677	45 416	57 144	101 054	612 626
Śląskie										
Bielsko . . .	1 825	4 840	1 930	9 010	5 166	10 651	30 318	17 248	88 723	280 798
Cieszyn . . .	934	799	466	1 079	1 003	6 322	3 806	4 401	14 282	97 599
Katowice . .	243	1 997	109	2 268	2 790	3 402	23 992	1 900	36 870	276 470
Królewska										
Huta . . .	—	78	—	69	168	—	874	—	1 070	16 296
Lubliniec . .	127	627	155	1 052	1 151	1 112	4 647	1 784	12 312	126 662
Pszczyna . .	1 208	13 567	1 687	16 138	14 479	15 996	132 937	22 043	216 099	1 342 024
Ruda . . .	226	2 043	195	1 627	1 964	2 531	24 516	3 012	24 742	200 978
Rybnik . . .	2 390	7 357	1 864	10 011	12 841	25 958	61 070	23 545	110 844	723 125
Świętochłowice	181	1 088	111	1 039	1 365	2 641	11 077	1 776	16 338	122 035
Tarnowskie										
Góry . . .	228	1 440	193	1 796	2 191	2 040	13 876	2 684	24 976	185 820

Tabl. 4. Przeciętny zbiór z hektara według powiatów.

Pięć ważniejszych ziemiopłodów.

W kwintalach ($q = 100$ kg).

Rok 1923/24.

Województwa Powiaty	Psze- nica	Żyto	Jęcz- mień	Owies	Ziem- niaki	Województwa Powiaty	Psze- nica	Żyto	Jęcz- mień	Owies	Ziem- niaki
Warszawskie						Lubelskie					
Błonie	10,0	9,7	11,1	10,2	122	Biała	7,0	8,4	9,3	8,7	109
Ciechanów	12,3	9,1	11,4	9,7	128	Bilgoraj	4,5	6,4	6,8	6,0	77
Gostynin	13,3	9,7	14,2	16,0	121	Chelm	9,5	10,3	11,9	12,2	115
Grójec	11,4	9,4	11,6	8,5	110	Garwolin	10,4	6,3	9,7	9,3	168
Kutno	15,2	11,1	15,2	15,3	118	Hrubieszów	7,4	6,6	6,5	6,0	132
Lipno	13,6	10,3	14,6	16,1	121	Janów	6,2	6,6	8,8	8,4	118
Łowicz	15,2	8,8	19,2	21,6	132	Konstantynów	8,1	8,0	9,4	9,1	140
Maków	10,1	8,8	9,8	18,2	123	Krasnystaw	11,2	9,7	13,1	12,4	124
Mińsk Mazow.	9,5	7,2	11,0	12,5	103	Lubartów	9,0	8,1	10,5	11,5	156
Mława	12,5	8,5	14,7	11,4	117	Lublin	9,8	9,1	11,7	9,5	130
Nieszała	13,9	11,4	16,9	15,9	131	Łuków	11,2	7,6	12,6	12,1	138
Płock	12,7	8,3	13,2	10,4	133	Puławy	7,0	9,6	11,0	8,6	135
Płońsk	11,8	7,1	13,3	9,3	117	Radzyń	7,4	8,1	10,2	11,8	159
Przasnysz	13,6	9,4	18,0	13,8	145	Siedlce	8,3	8,5	10,1	8,6	143
Pułtusk	11,6	7,3	9,7	8,0	108	Sokołów	8,1	6,3	6,8	6,8	109
Radzymin	8,9	6,9	10,8	10,3	110	Tomaszów	9,1	8,2	11,4	9,9	192
Rawa	10,5	9,0	9,9	10,8	106	Węgrów	5,8	5,6	9,5	10,1	82
Rypin	13,0	8,7	16,5	15,9	120	Włodawa	8,2	8,6	10,0	11,4	154
Sierpc	12,3	7,7	11,7	11,9	138	Zamość	10,8	11,1	14,2	15,4	122
Skierniewice	11,2	9,3	12,1	14,3	144	Białostockie					
Sochaczew	12,7	10,3	12,8	11,9	138	Augustów	9,8	7,4	9,5	9,7	95
Warszawa	12,4	9,1	13,9	12,1	96	Białystok	7,4	6,9	5,8	8,5	105
Włocławek	15,0	9,6	15,9	15,7	123	Bielsk	9,0	5,9	8,8	5,5	121
Łódzkie						Grodno	9,1	7,9	8,2	6,4	99
Brzeziny	9,5	7,4	7,7	7,1	130	Kolno	11,1	9,4	12,1	10,6	131
Kalisz	14,6	8,6	12,9	13,9	113	Łomża	10,8	10,4	18,8	7,8	136
Koło	14,8	8,4	12,8	11,0	125	Ostrołęka	11,2	9,1	10,8	11,7	141
Konin	13,2	10,0	14,7	14,3	146	Ostrów	9,4	4,7	8,8	8,5	101
Łask	10,8	7,1	10,9	11,6	116	Sejny	10,2	9,1	11,1	10,8	55
Łęczyca	11,4	7,2	11,6	13,1	94	Sokołka	9,1	6,5	7,9	5,8	72
Łódź	13,5	9,0	13,5	13,4	110	Suwałki	11,1	8,9	9,6	10,5	95
Piotrków	11,4	8,1	11,4	12,0	128	Szczuczyn	13,0	10,5	10,0	9,7	106
Radomsko	10,4	7,7	9,5	11,1	127	Wolkowysk	6,9	8,2	7,4	6,7	132
Sieradz	13,5	8,4	12,7	15,1	137	Wysokie Mazow.	10,9	8,8	10,1	7,1	90
Ślupca	14,5	11,5	14,3	15,7	142	Okr. adm. wileński					
Turek	11,8	8,0	8,2	11,3	99	Brasław	6,0	6,2	6,5	6,5	41
Wieluń	10,1	7,0	9,2	11,3	106	Duniłowicze	8,7	7,1	7,2	8,2	76
Kieleckie						Dzisiaj	8,0	5,7	7,4	7,5	55
Będzin	7,7	6,3	10,4	11,2	82	Oszmiana	6,1	5,5	7,1	7,0	45
Częstochowa	9,0	6,9	9,4	12,1	98	Święciany	6,2	5,1	6,7	5,4	53
Ilża	6,6	8,9	10,2	10,1	120	Wilejka	6,3	6,5	6,3	7,0	63
Jędrzejów	7,4	7,6	9,9	8,3	122	Wilno	7,0	6,0	7,4	5,1	70
Kielce	6,0	9,0	9,3	7,2	119	Nowogródzkie					
Końskie	8,7	6,8	9,4	8,6	97	Baranowicze	9,7	9,0	11,9	7,4	90
Kozienice	9,2	6,7	9,2	9,0	134	Lida	7,4	6,0	7,9	6,4	77
Miechów	9,9	9,5	11,0	10,2	110	Nieśwież	12,4	11,8	12,4	8,9	109
Olkusz	10,3	9,9	11,4	13,5	90	Nowogródek	6,0	5,7	5,7	5,7	76
Opatów	7,0	8,9	11,8	11,4	160	Stonun	5,7	5,8	6,1	6,3	94
Opoczno	7,5	8,6	9,4	10,6	120	Stolpce	9,0	6,9	8,5	8,7	85
Pińczów	6,3	6,8	8,1	6,1	92	Wolozyn	7,9	6,2	8,6	7,4	73
Radom	7,7	9,9	11,1	8,7	130	Poleskie					
Sandomierz	5,7	7,3	8,2	7,3	138	Brześć n. Bugiem	6,2	7,7	7,9	4,1	96
Stopnica	3,9	5,3	5,9	4,3	105	Drohiczyn	7,9	8,8	7,0	5,3	102
Włoszczowa	8,9	7,9	11,9	11,5	98						

Tabl. 4. Przeciętny zbiór z hektara według powiatów (c. d.).

Pięć ważniejszych ziemiopłodów.

W kwintalach ($q = 100$ kg).

Rok 1923/24

Województwa Powiaty	Psze- nica	Żyto	Jęcz- mień	Owies	Ziem- niaki	Województwa Powiaty	Psze- nica	Żyto	Jęcz- mień	Owies	Ziem- niaki
Kamień Koszyr.	5,7	7,5	7,1	6,0	55	Pomorskie					
Kobryń . . .	5,3	5,5	6,2	4,7	82	Brodnica . . .	15,8	9,5	14,3	17,4	156
Kossów . . .	5,1	4,7	5,1	5,0	79	Chelmno . . .	17,0	11,8	17,0	17,2	137
Luniniec . . .	5,3	8,5	5,8	4,5	85	Chojnice . . .	15,4	10,5	13,6	15,3	130
Pińsk . . .	7,3	9,1	7,9	7,3	98	Działdowo . . .	10,9	7,1	12,7	11,7	158
Prużana . . .	6,2	6,4	5,6	5,1	102	Gniew . . .	18,5	12,5	19,1	19,7	154
Sarny . . .	7,4	6,8	7,7	8,1	82	Grudziądz . . .	17,0	10,1	21,0	19,8	133
Stolin . . .	8,4	6,6	8,2	8,1	78	Kartuzy . . .	15,4	4,9	16,3	13,5	118
Wołyńskie						Kościerzyna . . .	15,1	11,1	14,9	14,0	131
Dubno . . .	9,2	7,1	7,1	7,1	104	Lubawa . . .	14,0	8,3	16,8	18,0	143
Horochów . . .	8,9	9,0	10,8	9,8	125	Puck . . .	17,8	12,7	18,0	18,8	128
Kowel . . .	6,2	3,2	5,0	5,3	96	Sepolno . . .	19,7	15,7	20,5	21,0	140
Krzemieniec . . .	5,2	5,7	5,8	5,0	124	Starogard . . .	16,1	10,3	16,4	17,3	137
Luboml . . .	8,5	6,2	5,0	8,6	80	Świecie . . .	15,9	10,2	14,8	16,0	141
Luck . . .	6,8	5,1	6,8	6,0	81	Tczew . . .	20,3	12,0	19,2	22,3	150
Ostróg . . .	8,0	8,0	6,5	7,1	101	Toruń . . .	19,4	13,0	19,2	24,2	159
Równe . . .	7,6	7,1	9,1	8,5	122	Tuchola . . .	21,9	15,5	17,1	16,3	136
Włodzimierz . . .	14,2	9,4	11,2	9,5	122	Wąbrzeźno . . .	17,2	10,1	18,4	17,9	155
Poznańskie						Wejherowo . . .	18,0	10,3	14,6	16,1	107
Bydgoszcz . . .	22,6	16,4	22,5	21,6	158	Krakowskie					
Chodzież . . .	17,2	13,4	17,6	16,7	122	Biała . . .	7,2	5,8	8,5	11,5	51
Czarnków . . .	15,4	11,6	11,8	12,6	111	Bochnia . . .	4,5	5,5	6,8	7,8	81
Gniezno . . .	15,5	14,0	18,1	19,9	155	Brzesko . . .	5,0	3,7	7,3	6,6	107
Gostyń . . .	19,4	15,8	17,5	19,9	145	Chrzanów . . .	5,3	5,6	9,2	12,2	79
Grodzisk . . .	21,5	17,9	21,5	21,6	127	Dąbrowa . . .	4,5	5,0	5,9	4,6	103
Inowrocław . . .	20,1	15,3	19,8	21,9	185	Gorlice . . .	3,0	2,5	6,5	7,4	108
Jarocin . . .	15,6	14,1	17,3	17,1	155	Grybów . . .	2,6	2,3	13,1	10,9	55
Kępno . . .	14,2	9,5	13,1	13,8	116	Jasło . . .	4,3	4,2	7,5	9,7	122
Kościan . . .	19,5	20,6	22,0	23,2	168	Kraków . . .	8,9	7,3	11,4	10,5	59
Koźmin . . .	17,7	13,9	18,2	19,1	164	Limanowa . . .	3,2	5,0	6,7	11,2	59
Krotoszyn . . .	10,1	10,9	12,7	14,2	133	Maków . . .	2,6	3,7	8,7	8,4	62
Leszno . . .	20,3	16,9	23,1	23,0	148	Mielec . . .	5,1	6,0	6,4	6,4	103
Międzybóże . . .	17,3	15,7	19,2	20,7	131	Myślenice . . .	6,0	5,1	7,1	7,9	58
Mogilno . . .	16,4	13,2	18,2	19,7	162	Nowy Sącz . . .	6,3	5,8	6,7	8,9	88
Nowy Tomyśl . . .	19,6	13,5	14,5	18,5	168	Nowy Targ . . .	3,4	4,7	11,7	5,6	91
Oborniki . . .	17,5	15,3	16,9	18,3	170	Oświęcim . . .	7,9	3,8	5,8	8,1	59
Odolanów . . .	11,4	9,9	11,6	13,3	150	Pilzno . . .	3,1	4,0	8,9	8,0	99
Ostrów . . .	14,2	12,4	16,3	17,9	133	Ropczyce . . .	5,1	4,1	7,3	6,6	117
Ostrzeszów . . .	15,4	10,1	14,5	15,8	126	Spisz-Orawa . . .	3,8	4,4	7,0	7,0	46
Pleszów . . .	17,2	12,5	17,4	16,0	138	Tarnów . . .	5,1	6,6	6,0	5,9	76
Poznań Wsch. . .	19,1	15,9	19,0	25,0	165	Wadowice . . .	6,3	4,7	7,2	8,8	53
Poznań Zach. . .	18,5	15,9	18,8	25,1	165	Wieliczka . . .	5,7	4,9	9,7	10,4	59
Rawicz . . .	19,4	15,3	17,4	19,6	125	Żywiec . . .	2,4	2,7	5,1	7,6	43
Strzelno . . .	17,3	11,7	17,5	19,1	160	Lwowskie					
Szamotuły . . .	20,0	16,6	19,6	24,5	148	Bóbrka . . .	6,4	5,8	5,1	5,2	121
Szubin . . .	17,4	12,0	16,6	17,7	152	Brzozów . . .	4,3	6,2	6,7	5,1	151
Śmigiel . . .	18,1	14,1	16,4	19,1	149	Cieszanów . . .	4,9	3,7	9,7	9,5	70
Śrem . . .	17,2	14,1	17,0	18,8	141	Dobromil . . .	4,5	3,8	6,6	3,6	110
Środa . . .	16,4	15,3	17,7	19,1	150	Drohobycz . . .	2,5	3,7	5,0	4,0	113
Wągrowiec . . .	17,8	14,0	15,4	18,2	145	Gródek Jagiel. . .	5,7	5,0	8,6	6,0	104
Witkowo . . .	15,0	11,9	17,5	17,7	145	Jarosław . . .	3,3	4,3	9,6	13,2	100
Wolsztyn . . .	14,7	12,2	15,0	15,4	161	Jaworów . . .	4,2	4,1	4,8	4,0	54
Września . . .	15,9	11,6	14,5	14,0	145	Kolbuszowa . . .	4,1	4,4	5,2	6,6	89
Wyrzysk . . .	19,1	15,3	16,9	18,8	152	Krosno . . .	3,7	4,5	9,1	8,9	109
Żnin . . .	17,2	12,5	20,2	21,5	149	Lisko . . .	4,1	3,9	6,8	6,4	66
						Lwów . . .	4,5	5,2	8,7	7,8	143
						Łańcut . . .	5,0	6,1	8,9	7,3	120

Tabl. 4. Przeciętny zbiór z hektara według powiatów (dok.).

Pięć ważniejszych ziemiopłodów.

W kwintalach ($q = 100 \text{ kg}$).

Rok 1923/24.

Województwa Powiaty	Psze- nica	Żyto	Jęcz- mień	Owies	Ziem- niaki	Województwa Powiaty	Psze- nica	Żyto	Jęcz- mień	Owies	Ziem- niaki
Mościska . . .	3,5	3,9	6,0	3,4	100	Tarnopolskie					
Nisko . . .	2,7	2,9	5,2	6,1	84	Borszczów . . .	4,4	5,0	3,0	4,1	111
Przemysł . . .	2,7	4,1	9,7	5,3	118	Brody . . .	6,8	5,4	10,2	6,8	132
Przeworsk . . .	4,4	5,1	10,0	9,0	97	Brzeżany . . .	4,6	6,1	5,8	4,0	146
Rawa Ruska . . .	5,6	6,3	9,4	7,3	74	Buczacz . . .	2,5	5,1	3,7	3,2	144
Rudka . . .	4,4	4,3	7,9	5,1	127	Czortków . . .	5,5	5,2	3,6	3,4	137
Rzeszów . . .	6,7	2,8	11,9	8,2	164	Husiatyn . . .	5,2	6,1	4,1	2,5	136
Sambar . . .	4,9	4,9	6,5	5,6	129	Kamionka Stru- miłowa . . .	5,3	4,3	5,9	6,0	112
Sanok . . .	3,8	3,6	5,7	6,3	99	Podhajce . . .	3,3	3,3	3,0	2,9	104
Sokal . . .	8,4	8,9	5,1	6,8	137	Przemysław . . .	4,6	4,6	9,9	5,8	127
Stary Sambar . . .	4,6	6,8	12,0	6,8	95	Radziechów . . .	7,0	6,0	10,8	11,2	96
Strzyżów . . .	4,5	3,5	7,5	7,8	108	Skalat . . .	5,6	4,5	6,3	3,9	104
Tarnobrzeg . . .	4,1	3,9	4,9	4,6	121	Tarnopol . . .	4,7	6,0	6,7	5,3	119
Żółkiew . . .	5,4	4,5	7,9	5,1	115	Trembowla . . .	4,5	5,1	5,5	4,3	116
Stanisławowskie						Zaleszczyki . . .	5,6	5,7	3,2	3,5	107
Bohorodczany . . .	4,0	3,7	3,7	4,2	104	Zbaraz . . .	7,3	7,9	7,2	5,2	129
Dolina . . .	3,9	4,4	6,8	5,8	51	Zborów . . .	6,6	7,6	6,8	9,0	99
Horodenka . . .	3,7	4,8	5,8	3,6	108	Złoczów . . .	5,8	8,0	8,8	11,0	88
Kalusz . . .	4,1	2,9	6,4	5,3	103	Śląskie					
Kolomyja . . .	4,1	5,0	4,3	5,3	104	Bielsko . . .	5,8	6,3	8,9	9,8	54
Kosów . . .	5,0	5,4	5,1	8,7	115	Cieszyn . . .	6,8	4,8	9,4	13,2	97
Nadwórna . . .	2,5	3,6	3,6	4,3	127	Katowice . . .	14,0	12,0	17,4	16,3	99
Peczeniżyn . . .	6,8	3,4	6,8	8,4	102	Królewska Huta . . .	—	11,2	—	15,5	97
Rohatyn . . .	3,3	5,8	7,1	5,9	128	Lubliniec . . .	8,8	7,4	11,5	11,7	110
Skole . . .	3,4	2,0	6,8	8,5	106	Pszczyna . . .	13,2	9,8	13,1	13,4	93
Stanisławów . . .	2,6	3,4	3,4	3,4	128	Ruda . . .	11,2	12,0	15,4	15,2	102
Stryj . . .	5,8	3,2	6,2	7,6	128	Rybnik . . .	10,9	8,3	12,6	11,1	56
Śniatyn . . .	2,5	6,2	4,6	6,2	109	Świętochłowice . . .	14,6	10,2	16,0	15,7	89
Tłumacz . . .	4,2	8,2	6,6	6,4	120	Tarnowskie Góry . . .	8,9	9,6	13,9	13,9	85
Turka . . .	4,5	2,7	5,4	5,1	84						
Żydaczów . . .	3,4	3,6	4,3	5,5	131						

Tabl. 5. Buraki cukrowe.

Rok 1923/24

Województwa Powiaty	Powierzchnia plantacji w ha				Przeciętny zbiór z ha			
	Ogółem	fabrycz- nych	dwor- skich	włościań- skich	Ogółem	fabrycz- nych	dwor- skich	włościań- skich
Warszawskie								
Blonie . . .	6 492	134	2 824	3 534	140	144	169	122
Ciechanów . . .	5 779	12	4 461	1 306	195	180	198	185
Gostynin . . .	1 309	2	745	562	190	223	187	160
Grójec . . .	1 457	62	780	615	180	180	220	160
Kutno . . .	8 450	417	5 244	2 789	176	146	178	182
Lipno . . .	1 171	—	948	223	170	—	175	160
Łowicz . . .	1 135	30	577	528	148	180	190	100
Nieszawa . . .	3 251	—	1 900	1 351	184	—	180	190
Płock . . .	2 172	—	1 550	622	169	—	202	90
Rypin . . .	1 448	—	1 290	158	187	—	189	170
Włocławek . . .	5 416	—	3 145	2 271	201	—	218	178

Tabl. 5. Buraki cukrowe. (dok.)

Rok 1923/24.

Województwa Powiaty	Powierzchnia plantacyj w ha				Przeciętny zbiór w q z ha			
	Ogółem	Fabrycz- nych	Dwor- skich	Włościań- skich	Ogółem	Fabrycz- nych	Dwor- skich	Włościań- skich
Łódzkie								
Kalisz	1 825	79	1 017	729	225	250	250	200
Rawicz	2 987	—	1 616	1 371	186	—	203	166
Łęczyca	1 868	182	974	712	265	300	288	225
Turek	726	4	534	188	181	286	198	134
Wieluń	1 260	—	811	449	170	—	179	161
Kieleckie								
Opatów	1 679	3	1 125	551	205	290	230	160
Pińczów	1 282	—	717	565	180	—	180	180
Sandomierz	1 804	243	1 235	326	198	180	201	199
Lubelskie								
Chelm	1 091	—	915	176	242	—	250	214
Hrubieszów	3 281	53	1 500	1 728	134	136	142	126
Janów	1 717	587	727	403	157	179	179	89
Lublin	4 928	143	3 235	1 550	128	125	128	128
Puławy	2 933	362	1 226	1 395	180	207	196	158
Sokolów	851	—	514	337	210	—	250	150
Tomaszów	1 342	160	857	325	180	226	187	135
Zamość	1 411	—	1 221	190	175	—	175	175
Wołyńskie								
Dubno	2 881	679	1 105	1 097	110	100	109	121
Równe	4 460	1 078	1 917	1 465	118	132	130	93
Poznańskie								
Gniezno	3 230	5	2 080	1 145	220	260	220	220
Gostyń	4 010	—	3 696	314	250	—	250	250
Grodzisk	5 495	—	4 700	795	250	—	260	225
Inowrocław	13 354	—	7 594	5 760	229	—	237	180
Jarocin	3 519	—	3 185	334	200	—	200	200
Kościan	4 567	—	4 096	471	198	—	200	180
Krotoszyn	2 500	—	1 900	600	220	—	220	220
Mogilno	3 160	—	2 800	360	258	—	260	240
Rawicz	3 589	—	2 800	789	250	—	250	250
Strzałków	4 245	—	2 182	2 063	240	—	278	200
Szamotuły	2 698	—	2 380	318	180	—	180	180
Środa	2 951	—	2 298	653	200	—	200	200
Września	3 906	—	2 584	1 322	238	—	245	230
Wyrzysk	3 100	—	2 180	920	200	—	200	200
Znin	4 384	—	3 184	1 200	210	—	210	210
Pomorskie								
Chelmno	1 625	—	1 025	600	240	—	240	240
Grudziądz	1 925	4	1 000	921	200	200	200	200
Świecie	2 102	—	1 584	518	180	—	180	180
Tczew	2 900	—	2 900	—	180	—	180	—
Toruń	6 320	—	4 214	2 106	250	—	250	250
Lwowskie								
Bóbrka	2 763	173	2 459	131	160	160	160	160
Przeworsk	3 015	—	2 709	306	172	—	179	143
Śląskie								
Bielsko	1 600	—	1 300	300	180	—	180	180

U w a g a. W powiatach tu niewymienionych plantacyj buraków cukrowych nie było.

Tabl. 6. Temperatura powietrza i opady.

Rok 1923/1924.

Stacje	1923				1924							
	IX	X	XI	XII	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
<i>Przeciętna miesięczna temperatura powietrza °C</i>												
Nowy Port (w m. Gdańsk)	13,4	10,4	.	-1,5	-4,3	-4,6	-0,7	4,0	11,8	14,8	16,2	17,0
Chojnice	12,7	9,4	2,4	-3,4	.	.	.	.	.	.	.	.
Bydgoszcz	13,7	10,3	3,1	-2,2	-5,5	-4,4	-0,5	5,0	14,3	16,9	17,5	17,1
Ciechocinek	14,1	10,4	2,9	-1,9	-5,6	-5,0	.	5,5	14,6	17,3	17,7	17,1
Poznań	14,2	10,7	3,3	-2,5	-4,6	-4,1	1,4	5,8	14,8	16,8	17,8	16,9
Łódź	14,2	10,5	.	-2,4	-6,0	-5,8	-0,7	5,5	14,8	17,2	17,5	16,6
Kalisz	14,3	10,9	3,1	-2,2	-5,0	-5,0	0,1	6,1	14,6	16,7	17,4	16,2
Białystok	13,8	9,9	3,5	.	-8,7	-5,8	1,8	4,6	14,9	17,2	16,8	16,6
Wądolki Borowe (Łomża)	13,5	9,3	3,2	-2,8	.	.	.	5,0	15,5	17,3	16,9	15,1
Warszawa	14,2	10,3	3,7	-1,6	-6,8	-5,6	-1,0	5,7	15,2	17,7	17,5	16,9
Radom	14,1	10,6	4,1	-1,6	-7,0	-5,9	-0,6	5,6	15,0	17,1	17,2	16,6
Kraków	14,2	11,2	4,1	-1,6	-5,7	-5,6	0,8	6,7	15,6	17,3	18,2	17,2
Bielsko	14,2	.	4,5	.	-4,0	.	.	6,6	14,8	15,8	.	.
Tarnów	15,0	11,8	5,3	-1,1	-4,8	-5,6	1,0	6,7	15,8	16,8	17,4	17,9
Lublin	14,3	10,6	4,7	.	-7,4	-5,6	-0,5	.	15,7	.	.	17,1
Przegaliny (Radzyń) . . .	14,1	10,2	4,0	-2,1	-7,7	-5,9	-1,5	5,0	15,7	17,6	16,9	16,7
Lwów	14,2	11,0	5,8	-1,9	-7,7	-5,0	-0,5	5,7	16,5	17,7	17,5	17,1
Kołomyja	14,3	.	6,2	-2,7	-9,2	-5,2	-1,0	6,8	16,9	.	18,2	17,8
Kiwerce (Łuck)	15,3	10,8	5,1	-2,8	-8,6	-5,8	-1,4	5,6	17,5	18,6	17,8	17,5
Wilno	13,1	8,9	3,1	-4,0	10,4	-6,8	-2,9	3,3	13,9	16,9	16,4	16,3
<i>Miesięczna suma opadów w mm</i>												
Nowy Port (w m. Gdańsk)	48,3	34,2	31,1	38,5	33,3	12,7	6,5	27,9	23,9	55,5	52,6	124,9
Chojnice	58,4	56,4	56,9	48,4	.	.	.	.	.	.	.	.
Bydgoszcz	53,0	49,0	63,5	39,1	25,8	23,6	9,4	30,0	49,3	59,1	63,0	39,9
Ciechocinek (Nieszawa) . .	41,7	47,1	64,5	35,0	23,0	15,1	25,3	37,1	50,3	58,8	73,9	104,3
Poznań	29,7	44,9	39,1	32,0	20,6	30,9	18,7	43,4	110,5	77,6	31,3	69,1
Łódź	57,1	67,8	.	58,9	57,4	45,8	23,7	39,8	40,8	50,7	61,1	58,3
Kalisz	46,9	57,0	97,9	24,6	.	.	.	36,2	72,9	77,5	31,5	118,0
Białystok	36,0	90,2	86,4	27,0	26,0	30,5	.	45,1	62,4	73,7	97,8	126,4
Wądolki Borowe (Łomża)	70,5	111,9	95,6	37,1	.	.	.	64,4	64,0	105,8	103,1	244,2
Warszawa	19,9	83,9	74,2	38,9	28,1	27,4	19,0	35,4	53,0	68,0	78,5	81,3
Radom	23,7	108,8	66,7	35,7	29,9	42,5	33,0	32,8	89,8	102,0	66,7	79,8
Kraków	59,1	117,3	86,1	42,8	21,5	61,6	32,3	46,2	165,7	121,3	147,4	194,3
Bielsko	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Tarnów	40,8	134,1	88,5	28,8	46,2	52,9	58,4	52,3	60,4	90,1	93,7	75,0
Lublin	24,8	97,9	53,8	25,9	27,2	34,1	33,9	.	55,5	.	.	82,4
Przegaliny (Radzyń) . . .	34,0	106,9	57,4	10,4	10,6	15,2	28,9	32,0	72,1	65,6	72,9	136,8
Lwów	40,8	75,1	51,1	24,1	21,7	37,5	38,9	75,7	78,6	48,5	81,8	63,5
Kołomyja	72,2	31,8	34,9	38,8	13,4	33,1	28,3	54,0	112,1	.	101,5	71,1
Kiwerce (Łuck)	37,9	82,0	44,0	31,0	30,0	.	39,0	27,0	20,0	105,3	43,0	41,5
Wilno	53,7	103,5	106,0	32,7	21,6	28,9	33,4	46,8	69,8	112,3	175,5	143,1

Zboża ozime.

Tabl. 7. Stan zasiewów w stopniach^a.

Rok 1923/24.

Województwa	Pszemica						Żyto						Jęczmień					
	X	XI	IV	V	VI	VII	X	XI	IV	V	VI	VII	X	XI	IV	V	VI	VII
Polska	3,7	4,0	3,3	3,4	3,5	2,9	3,8	4,1	2,9	2,7	2,8	2,8	3,8	3,9	2,5	2,4	2,8	2,9
Warszawskie	3,4	3,8	3,1	3,3	3,5	3,5	3,6	4,0	2,7	2,4	2,3	2,7	3,4	4,1	2,9	2,7	3,0	3,2
Łódzkie	3,7	3,9	3,1	3,2	3,6	3,5	3,9	4,1	2,3	2,4	2,5	2,5	3,6	3,6	2,5	2,4	2,8	3,0
Kieleckie	3,6	4,0	3,3	3,5	3,5	2,9	3,8	4,1	2,9	2,7	2,8	2,8	3,9	3,8	2,3	2,7	3,0	2,9
Lubelskie	3,6	3,9	3,2	3,4	3,4	2,8	3,8	4,1	2,9	2,7	2,9	2,7	4,0	3,7	2,2	2,7	2,7	2,9
Białostockie	3,7	4,0	3,1	3,1	3,4	3,5	3,9	4,2	2,8	2,5	2,8	2,9	3,5	4,4	2,6	1,5	2,8	2,6
Okrąg adm. wileński	3,8	3,6	3,2	2,8	3,1	3,3	4,0	4,0	3,0	3,2	3,2	3,3	3,3	3,0	3,0	3,0	4,0	3,5
Nowogródzkie	3,4	3,8	3,3	3,1	3,1	3,0	3,8	4,0	3,5	3,0	3,3	3,2	2,3	3,0	4,0	2,0	4,0	3,5
Poleskie	3,4	3,5	2,9	3,0	3,2	2,8	3,8	4,0	3,3	3,0	3,1	2,7	—	—	—	—	—	—
Wołyńskie	4,2	4,3	4,1	3,6	3,6	3,3	4,3	4,6	4,1	3,1	3,3	3,0	—	—	—	—	—	—
Poznańskie	3,7	4,0	3,0	3,0	3,4	3,4	3,7	4,1	2,9	2,9	3,0	3,0	3,7	4,0	2,5	2,5	2,9	3,0
Pomorskie	3,4	3,6	2,8	3,0	3,3	3,4	3,5	3,6	2,3	2,0	2,4	2,4	3,5	3,5	2,0	2,3	2,6	3,0
Krakowskie	3,7	3,9	3,1	3,5	3,5	2,2	3,8	3,9	2,4	2,0	2,4	2,2	3,8	3,9	2,8	2,1	2,5	2,6
Lwowskie	3,8	4,2	3,1	3,2	3,4	2,2	4,0	4,2	2,5	2,1	2,5	2,2	3,9	4,0	2,5	2,4	2,8	2,7
Stanisławowskie	3,7	4,1	3,3	3,6	3,6	2,4	4,0	4,3	3,2	2,6	3,0	2,5	4,1	3,6	4,0	2,0	2,9	2,8
Tarnopolskie	4,2	4,6	3,5	3,7	3,6	2,9	4,2	4,4	3,4	2,9	3,0	2,5	4,2	4,4	2,6	2,5	2,1	2,5
Śląskie	3,5	3,6	3,0	3,2	3,5	2,8	3,6	3,7	2,5	2,4	2,7	2,3	3,8	3,6	2,6	2,2	2,6	2,7

Zboża jare.

Rok 1924.

Województwa	Pszemica			Żyto			Jęczmień			Owies			Gryka		Proso	
	V	VI	VII	V	VI	VII	V	VI	VII	V	VI	VII	VI	VII	VI	VII
Polska	3,3	3,2	2,2	3,1	2,9	2,8	3,3	3,3	3,2	3,4	3,1	3,3	3,1	3,5	2,9	3,4
Warszawskie	3,3	2,7	3,1	3,2	2,9	2,6	3,3	3,2	3,3	3,3	3,0	3,3	3,1	3,5	2,9	3,4
Łódzkie	3,2	3,3	3,3	3,0	3,0	2,8	3,3	3,3	3,2	3,3	3,2	3,3	3,1	3,3	2,9	2,9
Kieleckie	3,3	3,5	2,4	3,1	3,0	2,8	3,4	3,3	3,3	3,5	3,1	3,3	3,2	3,6	3,1	3,5
Lubelskie	3,2	3,2	2,5	3,2	2,9	2,8	3,3	3,2	3,1	3,3	3,0	3,1	3,3	3,7	3,1	3,6
Białostockie	3,4	3,2	3,1	3,4	3,1	3,0	3,3	3,4	3,2	3,4	3,1	3,3	3,3	3,8	2,8	3,5
Okr. adm. wileński	2,3	3,1	3,3	2,9	2,9	3,0	3,0	3,3	3,5	3,2	3,4	3,6	2,7	3,3	—	3,0
Nowogródzkie	3,3	3,4	3,0	3,2	3,3	2,9	3,4	3,5	3,4	3,3	3,5	3,4	3,0	3,2	3,0	2,5
Poleskie	3,0	3,0	2,5	2,9	2,5	2,3	3,1	2,7	2,7	3,2	2,7	3,0	3,6	2,9	3,3	—
Wołyńskie	3,2	2,9	2,7	3,2	2,9	3,2	3,3	3,0	3,1	3,4	2,9	3,1	3,1	3,7	3,2	3,8
Poznańskie	3,3	3,2	3,2	3,2	2,9	2,9	3,5	3,3	3,5	3,4	3,3	3,5	3,1	3,2	2,9	3,0
Pomorskie	3,2	3,3	2,9	2,9	2,9	2,9	3,2	3,4	3,8	3,2	3,4	3,6	3,0	3,0	2,8	3,6
Krakowskie	3,1	3,2	2,1	3,2	3,1	2,8	3,4	3,3	3,1	3,4	3,4	3,5	3,2	3,2	3,4	3,2
Lwowskie	3,3	3,2	1,8	3,0	3,1	2,8	3,3	3,3	3,4	3,4	3,1	3,2	3,2	3,4	3,2	3,5
Stanisławowskie	3,4	3,2	2,2	3,0	3,0	2,3	3,4	3,3	2,8	3,5	3,2	3,2	3,6	3,1	3,4	3,7
Tarnopolskie	3,3	3,2	1,7	2,7	2,6	2,3	3,2	3,2	2,8	3,3	3,1	2,8	3,2	3,6	3,3	3,5
Śląskie	2,8	2,8	2,1	3,5	2,9	2,6	3,4	3,2	3,3	3,3	3,8	3,2	4,0	3,0	2,5	—

Rośliny oleiste i strączkowe.

Rok 1923/24.

Województwa	Rzepak ozimy						Rzepak jary			Len		Konopie		Groch		Łubin	
	X	XI	IV	V	VI	VII	V	VI	VII	VI	VII	VI	VII	VI	VII	VI	VII
Polska	3,7	3,8	2,7	2,7	3,0	2,7	3,0	3,0	3,0	3,4	3,5	3,5	3,5	3,2	3,5	3,4	3,5
Warszawskie	3,8	3,8	2,9	2,7	3,1	3,1	3,0	3,0	3,1	3,5	3,6	3,3	3,3	3,6	3,4	3,8	—
Łódzkie	3,6	3,9	2,5	2,6	3,1	3,2	3,2	3,2	3,3	3,5	3,5	3,2	3,5	3,4	3,5	3,5	3,8
Kieleckie	3,8	3,8	2,8	2,8	3,1	3,0	3,0	3,0	3,0	3,5	3,5	3,6	3,5	3,5	3,7	3,5	3,9
Lubelskie	3,7	3,9	2,8	2,8	3,1	3,1	3,1	3,0	2,9	3,5	3,6	3,6	3,4	3,2	3,5	3,5	3,6
Białostockie	3,7	3,7	2,8	2,4	2,9	2,6	2,7	2,9	3,0	3,3	3,6	3,1	3,5	3,3	3,9	3,4	3,7
Okr. adm. wileński	—	—	—	—	3,0	—	—	—	—	3,1	3,3	3,1	3,3	2,9	3,5	3,0	3,2
Nowogródzkie	3,5	3,7	—	—	3,0	—	—	—	—	3,3	3,5	3,3	3,4	2,9	3,3	3,4	3,1
Poleskie	3,3	4,0	3,5	3,0	3,0	3,0	—	—	—	3,5	3,3	3,5	3,5	3,1	3,2	3,1	2,9
Wołyńskie	4,2	4,0	3,5	3,1	2,9	3,3	3,0	2,9	3,0	3,3	3,1	3,5	3,6	3,3	3,5	3,0	3,2
Poznańskie	3,6	3,7	2,7	2,4	2,8	3,1	2,9	2,9	3,1	3,3	3,4	3,1	3,1	3,7	3,4	3,5	3,5
Pomorskie	3,7	3,4	2,1	2,4	2,7	2,9	2,8	2,8	2,8	3,1	3,2	3,0	3,3	3,4	3,6	3,3	3,1
Krakowskie	3,3	3,6	3,0	3,3	3,8	3,9	—	—	—	3,3	3,3	3,2	3,2	3,1	3,2	3,4	3,4
Lwowskie	4,0	4,4	3,1	3,0	3,2	2,7	—	—	—	3,5	3,4	3,5	3,5	3,3	3,3	3,4	3,2
Stanisławowskie	—	—	—	—	—	—	3,0	3,0	—	3,5	3,2	3,6	3,5	3,2	3,3	3,4	3,2
Tarnopolskie	3,6	4,3	2,8	2,5	2,8	3,2	—	—	—	3,3	3,2	3,5	3,8	3,1	3,3	2,9	3,9
Śląskie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,2	3,9	—	—	2,0	3,2	3,0	3,2

^a Znaczenie stopni: 5 oznacza stan wyborowy, 4 — dobry, 3 — średni, przeciętny, 2 — mierny, 1 — zły

Tabl. 7. Stan zasiewów w stopniach (dok.)

Koniczyna i okopowce.

Rok 1923/24.

Województwa	Koniczyna						Ziemniaki			Buraki cukrowe		
	X	XI	IV	V	VI	VII	VI	VII	VIII	VI	VII	VIII
Polska	3,6	3,6	3,2	3,2	3,6	3,5	3,3	3,6	3,4	3,2	3,4	3,3
Warszawskie	3,5	3,6	3,2	3,4	3,7	3,8	3,3	3,7	3,7	3,2	3,3	3,5
Łódzkie	3,6	3,6	3,2	3,2	3,8	3,7	3,3	3,6	3,5	3,2	3,1	3,5
Kieleckie	3,7	3,6	3,3	3,2	3,7	3,8	3,3	3,6	3,5	3,3	3,7	3,6
Lubelskie	3,7	3,7	3,4	3,3	3,5	3,4	3,3	3,6	3,7	2,8	3,4	3,6
Białostockie	3,3	3,4	3,2	3,3	3,5	3,7	3,3	3,6	3,8	—	—	—
Okr. adm. wileński	3,5	3,5	3,2	3,2	3,5	3,8	3,3	3,4	3,5	—	—	—
Nowogródzkie	3,8	3,8	3,4	3,4	3,5	3,7	3,3	3,5	3,9	—	—	—
Poleskie	3,3	3,6	3,1	3,0	3,4	3,2	3,4	3,5	3,7	—	—	—
Wołyńskie	4,2	4,0	4,0	3,5	3,4	3,2	3,5	3,5	3,3	2,9	3,7	2,9
Poznańskie	3,4	3,5	2,9	2,9	3,5	3,5	3,4	3,4	2,9	3,3	3,6	3,1
Pomorskie	3,5	3,6	2,7	3,1	3,5	3,5	3,4	3,4	3,4	3,4	3,5	3,6
Krakowskie	3,5	3,5	3,2	3,4	3,8	3,7	2,9	3,1	2,9	—	—	—
Lwowskie	3,5	3,6	3,2	3,1	3,6	3,1	3,5	3,4	3,3	3,4	3,0	3,6
Stanisławowskie	3,4	3,5	3,2	3,5	3,8	3,5	3,6	3,8	3,6	—	—	—
Tarnopolskie	3,8	3,7	3,5	3,3	3,6	3,4	3,5	3,6	3,4	—	—	—
Śląskie	3,7	3,4	3,2	3,2	3,7	3,4	3,0	2,9	2,9	3,0	2,5	3,1

Łąki.

Rok 1924.

Województwa	Suche polne				Mokre nizinne				Meljorowane			
	V	VI	VII	VIII	V	VI	VII	VIII	V	VI	VII	VIII
Polska	3,1	3,4	3,2	3,0	2,9	3,2	3,1	3,0	3,4	3,8	3,7	3,5
Warszawskie	3,0	3,4	3,3	3,0	2,5	2,9	3,1	3,0	3,5	4,0	3,8	3,7
Łódzkie	3,2	3,7	3,2	2,6	2,5	3,3	3,2	3,1	3,5	4,0	3,9	3,7
Kieleckie	3,3	3,7	3,5	3,1	2,8	3,1	3,3	3,1	3,6	3,9	4,1	3,8
Lubelskie	3,3	3,5	3,2	3,1	2,8	3,1	3,2	3,0	3,5	3,3	3,6	3,7
Białostockie	3,3	3,6	3,3	3,5	2,8	3,0	3,4	3,0	3,7	3,8	4,2	4,2
Okr. adm. wileński	3,0	3,4	3,6	3,7	3,0	3,1	3,0	2,9	3,1	3,4	4,1	3,8
Nowogródzkie	3,1	3,5	3,3	3,4	3,0	3,4	3,2	2,9	3,0	4,1	3,8	4,3
Poleskie	3,1	3,2	3,0	3,0	3,0	3,2	3,0	3,1	3,4	3,8	3,2	3,1
Wolyńskie	3,0	3,0	3,0	2,7	3,1	3,5	2,9	2,9	3,0	3,4	3,5	3,1
Poznańskie	2,9	3,2	3,0	2,1	2,5	2,8	3,0	2,7	3,2	3,7	3,6	3,0
Pomorskie	2,9	3,2	3,1	2,7	2,3	2,9	2,9	2,9	3,1	3,6	3,5	3,4
Krakowskie	3,1	3,5	3,3	3,0	3,0	3,3	3,1	3,0	3,7	3,9	3,4	3,3
Lwowskie	3,1	3,5	3,0	2,9	2,8	3,4	3,2	3,1	3,4	3,9	3,5	3,5
Stanisławowskie	3,2	3,3	3,2	2,9	3,4	3,4	3,5	3,2	3,6	3,6	4,0	3,4
Tarnopolskie	3,0	3,2	3,0	2,7	3,0	3,3	3,1	2,7	3,3	3,9	2,8	3,3
Śląskie	3,1	3,5	3,1	2,9	3,2	2,9	3,1	2,9	3,5	3,7	3,5	3,2

SZKOLNICTWO POWSZECHNE W ROKU SZKOLNYM 1922/23.

Materiałem źródłowym, na którego podstawie zestawione zostały tablice 1—5, są sprawozdania statystyczne inspektoratów szkolnych, zawierające wykazy wszystkich szkół powszechnych w dniu 1 grudnia 1922 r. Dane z Górnego Śląska dotyczą stanu z d. 1 grudnia 1923 r. Dane o szkolnictwie powszechnem w województwach lwowskim, stanisławowskim i tarnopolskim zaczerpnięte zostały z sumarycznych zestawień Kuratorjum Okręgu szkolnego lwowskiego; układ tych zestawień nie pozwolił na wyeliminowanie miast, ani na podział szkół według liczby uczniów (tablice 1, 2 i 5). W tablicach 3 i 4 w miejsce podziału szkół według liczby czynnych sił nauczycielskich uwzględniony został podział według formalnego stopnia organizacyjnego (szkoły jedno-, dwu-,..... klasowe).

Tablice 6—10 sporządzone zostały na podstawie sprawozdań oddzielnie zebranych, które dotyczą wyłącznie nauczycielstwa.

Pewną niezgodność między liczbami nauczycieli w tablicach 1—4, a liczbami w tablicach 6—10 przypisać należy różnicy momentów, w których sprawozdania były zbierane, po części również — dotyczy to szkolnictwa prywatnego — temu, że jak jedno jak i drugie sprawozdanie nie było zupełnie kompletne.

W celu częściowego uzupełnienia braków w tablicach 1 i 2, przytaczamy poniżej tabliczkę, zawierającą niektóre dane o publicznych szkołach powszechnych Kuratorjum lwowskiego z uwzględnieniem podziału na miasta i gminy wiejskie. Dane te zostały zaczerpnięte z książki p. t. *Szkolnictwo w Małopolsce*, wydanej nakładem Wydawnictwa książek szkolnych w Kuratorjum okręgu szkolnego lwowskiego, w opracowaniu Seweryna Lehnerta. Liczba szkół w tem zestawieniu uzupełniającąm różni się o 7 jednostek od liczby podanej w tablicach, liczby nauczycieli i uczniów są zgodne.

Szkoły powszechne publiczne.

	S z k ó ł			U c z n i ó w		
	Ogółem	w miastach	w gminach wiejskich	Ogółem	chłopców	dzieńców
Kuratorjum lwowskie ogółem	4 819	457	4 362	682 768	349 491	333 277
Miasta	457	457	.	173 268	81 949	91 319
Gminy wiejskie	4 362	.	4 362	509 500	267 542	241 958
Szkoły z językiem wykładowym:						
polskim	2 343	428	1 915	380 505	187 610	192 895
ruskim	2 453	26	2 427	300 677	161 017	139 660
niemieckim	23	3	20	1 586	864	722
Województwo lwowskie ogółem	2 339	225	2 114	353 350	174 762	178 588
Miasta	225	225	.	92 624	42 796	49 828
Gminy wiejskie	2 114	.	2 114	260 726	131 966	128 760
Szkoły z językiem wykładowym:						
polskim	1 356	218	1 138	235 651	114 260	121 391
ruskim	974	7	967	117 058	60 160	56 898
niemieckim	9	.	9	641	342	299
Województwo stanisławowskie ogółem	1 151	125	1 026	154 747	82 472	72 274
Miasta	125	125	.	38 272	18 406	19 866
Gminy wiejskie	1 026	.	1 026	116 475	64 067	52 408
Szkoły z językiem wykładowym:						
polskim	315	111	204	49 830	24 324	25 506
ruskim	823	11	812	104 021	57 657	46 364
niemieckim	13	3	10	896	492	404
Województwo tarnopolskie ogółem	1 329	107	1 222	174 671	92 256	82 415
Miasta	107	107	.	42 372	20 747	21 625
Gminy wiejskie	1 222	.	1 222	132 299	71 509	60 790
Szkoły z językiem wykładowym:						
polskim	672	99	573	95 024	49 026	45 998
ruskim	656	8	648	79 598	43 200	36 398
niemieckim	1	.	1	49	30	19

Uwagi do poszczególnych tabel:

Tablica 1-4: Do miast zaliczone zostały jednostki administracyjne, uważane za miasta w publikacjach, zawierających wyniki spisu ludności z dnia 30. IX. 1921 r. z uwzględnieniem wszystkich zmian, jakie zaszły później na mocy uchwał Rady Ministrów, wydanych aż do dnia 30 czerwca 1923 r. włącznie.

Przy ustalaniu liczby szkół uwzględniano każdą jednostkę szkolną, figurującą w wykazach inspektoratów, bez względu na to, czy do danej szkoły byli przypisani uczniowie lub nauczyciele.

Tablica 1-3: Kryterjum decydującem o zaliczaniu szkół do czynnych względnie nieczynnych był jedynie fakt, czy do danej szkoły byli przypisani uczniowie czy nie. Za szkoły nieczynne uważane były zatem te wszystkie szkoły, które w dniu 1. XII. 1922 nie miały uczniów, które jednak jako jednostki szkolne figurują w wykazach. Do tej kategorii zaliczone zostały między

innymi szkoły, przeznaczone do likwidacji z braku dostatecznej liczby uczniów, względnie do likwidacji w związku z zarządną już komasacją.

Tablica 3: Obok szkół nieczynnych wyodrębnione zostały szkoły czasowo nieczynne, oznaczone w tablicy 3 jako szkoły o liczbie sił nauczycielskich „0”. Do szkół tych są przypisani uczniowie, brak jednak nauczycieli przeważnie z powodu zwolnienia ich na urlop, dłuższy niż 4-tygodniowy.

Przeprowadzenie podziału szkół według zasadniczych stopni (typów) organizacyjnych okazało się nieracjonalne z przyczyn następujących: jak widać z danych, zawartych w materiale, uważano w województwach centralnych, po części i wschodnich za zasadniczy stopień organizacyjny albo A) przyszły typ szkoły stosownie do projektu sieci szkolnej z roku 1919, albo B) typ odpowiadający programowi, według którego nauka faktycznie była prowadzona, albo też C) typ szkoły zależny ściśle od liczby nauczycieli czynnych.

Powiaty Typ organizacyjny szkół	Szkół ogółem	Szkół o liczbie sił nauczycielskich							
		0	1	2	3	4	5	6	7 i więcej
Powiat Konin		W z ó r A.							
Szkół ogółem	106	9	39	26	15	5	2	5	
Szkół nieczynnych	9	9	—	—	—	—	—	—	—
„ 1-klasowych	4	—	4	—	—	—	—	—	—
„ 2 „	19	—	16	3	—	—	—	—	—
„ 3 „	22	—	11	7	4	—	—	—	—
„ 4 „	12	—	4	6	1	—	1	—	—
„ 5 „	16	—	3	6	5	2	—	—	—
„ 6 „	5	—	—	2	1	1	1	—	—
„ 7 „	19	—	1	2	4	2	3	2	5
Powiat Sieradz		W z ó r B.							
Szkół ogółem	249	56	157	10	2	4	6	1	13
Szkół nieczynnych	56	56	—	—	—	—	—	—	—
„ 1-klasowych	156	—	156	—	—	—	—	—	—
„ 2 „	11	—	1	10	—	—	—	—	—
„ 7-klasowych rozwojowych	10	—	—	—	2	4	6	1	6
„ 7-klasowych	7	—	—	—	—	—	—	—	7
Powiat Płock		W z ó r C.							
Szkół ogółem	138	8	108	6	5	2	2	2	5
Szkół nieczynnych	8	8	—	—	—	—	—	—	—
„ 1-klasowych	108	—	108	—	—	—	—	—	—
„ 2 „	6	—	—	6	—	—	—	—	—
„ 3 „	5	—	—	—	5	—	—	—	—
„ 4 „	2	—	—	—	—	2	—	—	—
„ 5 „	2	—	—	—	—	—	1	1	—
„ 6 „	1	—	—	—	—	—	—	1	—
„ 7 „	6	—	—	—	—	—	1	—	5

P o w i a t y Typ organizacyjny szkół	Szkół ogółem	Szkoly o liczbie sił nauczycielskich							
		o	1	2	3	4	5	6	7 i więcej
Województwo krakowskie		W z ó r D.							
Szkół ogółem	1 795	54	561	478	215	141	92	53	201
Szkół nieczynnych	47	47	—	—	—	—	—	—	—
„ 1-klasowych	789	7	483	245	42	7	5	—	—
„ 2 „	437	—	17	182	124	70	35	2	7
„ 3 „	24	—	—	—	12	5	4	3	—
„ 4 „	178	—	—	2	10	43	35	27	61
„ 5 „	48	—	—	—	1	3	7	9	28
„ 6 „	32	—	—	—	—	—	—	4	28
„ 7 „	54	—	—	—	—	—	—	—	54
„ wydziałowych	12	—	—	—	—	—	—	—	12
Stopień niepodany	174	—	61	49	26	13	6	8	1
Województwo poznańskie		W z ó r E.							
Szkół ogółem	2 829	205	1 844	469	92	57	25	25	112
Szkół nieczynnych	52	52	—	—	—	—	—	—	—
„ 1-klasowych	1 671	128	1 536	7	—	—	—	—	—
„ 2 „	698	22	295	370	2	—	—	—	—
„ 3 „	140	2	10	74	52	2	—	—	—
„ 4 „	70	—	3	15	28	23	—	1	—
„ 5 „	31	1	—	—	8	13	8	1	—
„ 6 „	23	—	—	3	1	8	5	5	1
„ 7 „	121	—	—	—	1	7	7	13	93
„ wydziałowych	32	—	—	—	—	4	5	5	18

W województwach południowych i na Śląsku Cieszyńskim D) podawany był typ szkoły zgodnie z orzeczeniem organizacyjnym, jakkolwiek organizacja faktyczna wyższa jest przeważnie niż stopień, nadany orzeczeniem.

W województwach zachodnich E) określano typ szkoły również przeważnie na podstawie dawnego orzeczenia, jakkolwiek organizacja w wielu wypadkach najoczywściej jest niższa od stopnia formalnego.

Z powodu zatem niemożności jednolitego ujęcia tej kwestji przeprowadzono podział według faktycznie czynnych w dniu 1. XII. 1922 r. sił nauczycielskich. Nauczyciele urlopowani na przeciąg czasu dłuższy niż 4 tygodnie nie byli brani w rachubę.

W celu zobrazowania relacji między formalnym (oznaczonym przez inspektorów) stopniem organizacyjnym a liczbą faktycznie czynnych sił nauczycielskich przytacza się kilka przykładów (wzory A B C D i E).

Zamieszczona obok tabliczka jest uzupełnieniem tablicy 5 „Szkoly publiczne według liczby uczniów“:

Województwa	Ogółem	Szkoly o liczbie dzieci ponad 650				
		651 — — 700	701 — — 800	801 — — 900	901 — — 1000	ponad 1000
Ogółem a	247	58	72	46	25	46
M. st. Warszawa . .	16	7	5	1	1	2
Warszawskie . . .	11	1	8	1	1	—
Łódzkie	22	6	12	3	1	—
Kieleckie	25	6	9	7	1	2
Lubelskie	3	1	1	1	—	—
Białostockie . . .	2	2	—	—	—	—
Okr. adm. wileński .	—	—	—	—	—	—
Nowogródzkie . .	2	—	—	2	—	—
Poleskie	—	—	—	—	—	—
Wołyńskie	1	—	1	—	—	—
Poznańskie	50	7	8	4	8	23
Pomorskie	17	9	3	4	1	—
Krakowskie	14	6	6	2	—	—
Śląskie	84	13	19	21	12	19

a Bez 3 województw kuratorjum lwowskiego.

SZKOLNICTWO POWSZECHNE.

Tabl. 1. Szkoły czynne, nauczyciele, komplety, uczniowie.

Rok szkolny 1922/23.

Województwa Miasta Gminy wiejskie	Szkoły publiczne i prywatne				Szkoły publiczne				Szkoły prywatne			
	Szkoł	Nau- czy- cieli	Kom- pletów	Uczniów	Szkoł	Nau- czy- cieli	Kom- pletów	Uczniów	Szkoł	Nau- czy- cieli	Kom- pletów	Ucz- niów
Polska	27384	60503		3208352	26653	57611		3132074	731	2892		76278
Bez kuratorjum lwow- skiego a:												
Ogółem	22 440	48 401	63 805	2 510 360	21 841	46 002	61 761	2 449 306	599	2 399	2 044	61 054
Miasta	2 190	16 870	15 730	678 338	1 815	14 848	14 105	631 129	375	2 022	1 625	47 209
Gminy wiejskie	20 250	31 531	48 075	1 832 022	20 026	31 154	47 656	1 818 177	224	377	419	13 845
M. st. Warszawa	223	2 180	1 820	75 903	156	1 748	1 534	67 967	67	432	286	7 936
Warszawskie	2 487	4 376	6 237	235 510	2 442	4 281	6 124	231 727	45	95	113	3 783
Miasta	159	1 285	1 165	53 920	147	1 251	1 130	52 934	12	34	35	986
Gminy wiejskie	2 328	3 091	5 072	181 590	2 295	3 030	4 994	178 793	33	61	78	2 797
Łódzkie	2 362	5 535	7 167	290 882	2 284	5 242	6 902	282 366	78	293	265	8 516
Miasta	378	2 838	2 668	115 796	315	2 565	2 432	108 437	63	273	236	7 359
Gminy wiejskie	1 984	2 697	4 499	175 086	1 969	2 677	4 470	173 929	15	20	29	1 157
Kieleckie	2 374	4 613	7 167	288 116	2 352	4 543	7 082	285 372	22	70	85	2 744
Miasta	141	1 244	1 268	59 720	133	1 212	1 234	58 913	8	32	34	807
Gminy wiejskie	2 233	3 369	5 899	228 396	2 219	3 331	5 848	226 459	14	38	51	1 937
Lubelskie	2 603	4 670	7 081	229 628	2 564	4 563	6 979	227 044	39	107	102	2 584
Miasta	129	883	662	30 512	99	802	591	28 909	30	81	71	1 603
Gminy wiejskie	2 474	3 787	6 419	199 116	2 465	3 761	6 388	198 135	9	26	31	981
Białostockie	1 506	2 913	3 865	119 403	1 456	2 645	3 605	113 221	50	268	260	6 182
Miasta	148	985	961	32 412	101	722	707	26 383	47	263	254	6 029
Gminy wiejskie	1 358	1 928	2 904	86 991	1 355	1 923	2 898	86 838	3	5	6	153
Okr. adm. wileński	1 353	2 365	2 396	79 776	1 209	1 967	2 120	70 683	144	398	276	9 093
Miasta	117	819	607	19 954	82	551	460	15 183	35	268	147	4 771
Gminy wiejskie	1 236	1 546	1 789	59 822	1 127	1 416	1 660	55 500	109	130	129	4 322
Nowogrodzkie	901	1 351	1 828	59 099	883	1 287	1 762	57 524	18	64	66	1 575
Miasta	33	190	173	7 060	21	142	124	5 971	12	48	49	1 089
Gminy wiejskie	868	1 161	1 655	52 039	862	1 145	1 638	51 553	6	16	17	486
Poleskie	680	1 107	1 263	50 701	657	959	1 132	46 391	23	148	131	4 310
Miasta	60	327	311	12 615	38	185	185	8 485	22	142	126	4 130
Gminy wiejskie	620	780	952	38 086	619	774	947	37 906	1	6	5	180
Wolyńskie	1 158	2 086	2 873	81 152	1 139	1 974	2 779	77 904	19	112	94	3 248
Miasta	89	582	560	20 522	71	471	468	17 294	18	111	92	3 228
Gminy wiejskie	1 069	1 504	2 313	60 630	1 068	1 503	2 311	60 610	1	1	2	20
Poznańskie	2 813	5 157	8 042	342 381	2 777	5 059	7 940	339 497	36	98	102	2 884
Miasta	329	2 060	2 417	110 097	301	1 971	2 325	107 423	28	89	92	2 674
Gminy wiejskie	2 484	3 097	5 625	232 284	2 476	3 088	5 615	232 074	8	9	10	210
Pomorskie	1 565	2 820	3 710	158 551	1 559	2 793	3 677	157 886	6	27	33	665
Miasta	106	817	865	34 101	102	793	839	33 515	4	24	26	586
Gminy wiejskie	1 459	2 003	2 845	124 450	1 457	2 000	2 838	124 371	2	3	7	79
Krakowskie	1 783	5 788	6 540	297 821	1 748	5 605	6 402	294 113	35	183	138	3 708
Miasta	193	1 860	1 510	70 422	174	1 721	1 408	67 608	19	139	102	2 814
Gminy wiejskie	1 590	3 928	5 030	227 399	1 574	3 884	4 994	226 505	16	44	36	894
Lwowskie	2 408	6 599		361 346	2 337	6 267		353 350	71	332		7 996
Stanisławowskie	1 190	2 755		159 187	1 146	2 645		154 747	44	110		4 440
Tarnopolskie	1 346	2 748		177 459	1 329	2 697		174 671	17	51		2 788
Śląskie	632	3 440	3 816	201 437	615	3 336	3 723	197 611	17	104	93	3 826
Miasta	85	800	743	35 304	75	714	668	32 107	10	86	75	3 197
Gminy wiejskie	547	2 640	3 073	166 133	540	2 622	3 055	165 504	7	18	18	629

a Ob. Uwagi na str. 146.

Tabl. 2. Szkoły męskie, żeńskie i koedukacyjne, nauczyciele i uczniowie według płci.

Rok szkolny 1922/23.

Wyszczególnienie	Szkoł czyn- nych ogó- łem	Szkoł			Nauczycieli						Uczniów						
		mę- skich	żeń- skich	koedu- kacyj- nych	Ogó- łem	czynnych			urlopowanych			Ogółem	chłopców	dziewcząt			
						Ogó- łem	męż- czyzn	kobiet	Ogó- łem	męż- czyzn	kobiet						
Polska	27 384	505	513	26 366	62 003	60 503	25 572	34 931	1500	601	899	3 208	352	1 661	045	1 547	307
bez Kurat.	22 440	343	344	21 753	49 439	48 401	21 216	27 185	1 038	436	602	2 510	360	1 304	297	1 208	064
Lwowskie- go	2 190 20 250	318 25	317 27	1 555 20 198	17 388 32 051	16 875 31 526	6 441 14 775	10 434 16 751	513 525	199 237	314 288	678 1 831	510 850	326	502	352	010
Szkoły publiczne	26 653	392	433	25 828	59 111	57 611	24 285	33 326	1500	601	899	3 132	074	1 621	165	1 510	900
bez Kurat.	21 841	246	288	21 307	47 040	46 002	20 103	25 899	1 038	436	602	2 449	306	1 271	674	1 177	031
Lwowskie- go	1 815 20 026	223 23	266 22	1 326 19 981	15 366 31 674	14 853 31 149	5 404 14 639	9 389 16 510	513 525	199 237	314 288	631 1 818	301 005	300	977	330	320
Szkoły prywatne	731	113	80	538	2 892	2 892	1 287	1 605	—	—	—	762	78	39	880	36	390
bez Kurat.	599	97	56	446	2 399	2 399	1 113	1 286	—	—	—	61	054	32	623	28	631
Lwowskie- go	375 224	95 2	51 5	229 217	2 022 377	2 022 377	977 136	1 045 241	—	—	—	47	209	25	525	21	631
Szkoły z jęz. wykład.:																	
polskim	22 346	276	316	19 381	44 299	43 294	18 309	24 985	1005	422	583	2 291	502	1 184	715	1 106	787
niemieckim	1 217	14	14	1 107	1 857	1 851	1 090	761	6	2	4	87	256	43	849	43	407
polskim i niemieck.	333	6	4	323	938	928	487	441	10	3	7	51	221	26	480	24	751
rusińskim	3 025	—	—	544	884	872	467	405	12	7	5	39	484	25	314	14	120
polskim i rusińskim	89	—	—	89	139	137	74	63	2	—	2	6	245	4	553	1	692
rosyjskim	11	—	—	11	53	51	27	24	2	1	1	1	754	1	013	741	120
białoruskim	32	—	—	32	52	52	31	21	—	—	—	1	884	1	196	688	120
litewskim	92	—	—	92	99	99	39	60	—	—	—	3	903	2	385	1	513
polskim i litewskim	1	—	—	1	5	5	1	4	—	—	—	2	61	1	56	105	105
czeskim	39	—	—	39	52	51	36	15	1	1	—	1	742	9	81	97	97
polskim i czeskim	3	—	—	3	6	6	4	2	—	—	—	2	30	1	33	97	97
żydowskim	113	18	6	81	616	616	368	248	—	—	—	14	134	7	141	6	998
polskim i żydowskim	3	1	—	2	16	16	7	9	—	—	—	4	54	1	76	273	273
hebrajskim	71	23	3	45	340	340	224	116	—	—	—	8	945	5	099	3	846
polskim i hebrajskim	3	1	—	2	18	18	9	9	—	—	—	3	76	2	19	127	127
żydowskim i hebrajsk.	6	4	1	1	65	65	43	22	—	—	—	1	019	8	98	121	121
M. st. Warszawa	223	32	37	154	2 251	2 180	649	1 531	71	21	50	75	903	35	496	40	401
Szkoły publiczne	156	20	24	112	1 819	1 748	485	1 263	71	21	50	67	967	31	385	36	582
Szkoły prywatne	67	12	13	42	432	432	164	268	—	—	—	7	936	4	111	3	820
Warszawskie	2 487	15	15	2 457	4 429	4 376	1 978	2 398	53	27	26	235	510	122	339	113	171
Miasta	151	15	14	130	1 308	1 283	534	74	25	15	10	53	920	25	573	28	341
Gminy wiejskie	2 328	—	1	2 327	3 121	3 093	1 444	1 649	28	12	16	181	590	96	766	84	824
Szkoły publiczne miasta	147	13	14	120	1 274	1 249	519	730	25	15	10	52	934	25	001	27	933
„ „ gm. wiejskie	2 295	—	—	2 295	3 060	3 032	1 425	1 607	28	12	16	178	793	95	423	83	379
Szkoły prywatne miasta	12	2	—	10	34	34	15	19	—	—	—	9	86	5	72	4	414
„ „ gm. wiejskie	33	—	1	32	61	61	19	42	—	—	—	2	797	1	343	1	414
Łódzkie	2 362	60	47	2 255	5 608	5 535	2 257	3 278	73	35	38	290	882	147	673	143	207
Miasta	378	60	47	271	2 882	2 838	1 043	1 795	44	20	24	115	796	55	817	59	978
Gminy wiejskie	1 984	—	—	1 984	2 726	2 697	1 214	1 483	29	15	14	175	086	91	856	83	280
Szkoły publiczne miasta	315	22	41	252	2 609	2 505	900	1 665	44	20	24	108	437	50	175	58	824
„ „ gm. wiejskie	1 969	—	—	1 969	2 706	2 677	1 211	1 466	29	15	14	173	929	91	358	82	280
Szkoły prywatne miasta	63	38	6	19	273	273	143	130	—	—	—	7	359	5	642	1	711
„ „ gm. wiejskie	15	—	—	15	20	20	3	17	—	—	—	1	157	4	98	65	65
Kieleckie	2 374	28	30	2 316	4 717	4 613	1 993	2 620	104	51	53	288	116	150	557	137	558
Miasta	141	27	28	86	1 286	1 244	429	815	42	17	25	59	720	27	278	32	44
Gminy wiejskie	2 233	1	2	2 230	3 431	3 369	1 564	1 805	62	34	28	228	396	123	279	105	111
Szkoły publiczne miasta	133	26	28	79	1 254	1 212	421	791	42	17	25	58	913	26	987	31	940
„ „ gm. wiejskie	2 219	1	1	2 217	3 393	3 331	1 548	1 783	62	34	28	226	459	122	269	104	104
Szkoły prywatne miasta	8	1	—	7	32	32	8	24	—	—	—	8	07	2	91	51	51
„ „ gm. wiejskie	14	—	1	13	38	38	16	22	—	—	—	1	937	1	010	92	92

a Ob. uwagi na str. 146.

b w tej liczbie szkół 2 373

c „ „ „ „ 82

d „ „ „ „ 2 481

e „ „ „ „ 8

Kuratorjum lwowskiego, które nie są
uwzględnione w rubrykach dalszych.

Tabl. 2. Szkoły męskie, żeńskie i koedukacyjne, nauczyciele i uczniowie według płci (c. d.).

Rok szkolny 1922/23.

Wyszczególnienie	Szkoł czyn- nych ogó- łem	Szkoł			Nauczycieli						Uczniów			
		mę- skich	żeń- skich	koedu- kacyj- nych	Ogó- łem	czynnych			urlopowanych			Ogółem	chłopców	dziewcząt
						Ogó- łem	męż- czyzn	kobiet	Ogó- łem	męż- czyzn	kobiet			
Lubelskie	2 603	22	20	2 561	4 765	4 670	1 690	2 980	95	39	56	229 628	118 033	111 595
Miasta	129	22	20	87	916	883	273	610	33	14	19	30 512	13 385	17 127
Gminy wiejskie	2 474	—	—	2 474	3 849	3 787	1 417	2 370	62	25	37	199 116	104 648	94 468
Szkoły publiczne miasta.	99	17	16	66	835	802	241	561	33	14	19	28 909	12 634	16 275
„ „ gm. wiejskie	2 465	—	—	2 465	3 823	3 761	1 408	2 353	62	25	37	198 135	104 114	94 021
Szkoły prywatne miasta.	30	5	4	21	81	81	32	49	—	—	—	1 603	751	852
„ „ gm. wiejskie	9	—	—	9	26	26	9	17	—	—	—	981	534	447
Białostockie	1 506	24	14	1 468	2 958	2 913	1 340	1 573	45	22	23	119 403	63 264	56 139
Miasta	148	22	13	113	1 006	985	460	525	21	7	14	32 412	16 538	15 874
Gminy wiejskie	1 358	2	1	1 355	1 952	1 928	880	1 048	24	15	9	86 991	46 726	40 265
Szkoły publiczne miasta.	101	1	7	93	743	722	278	444	21	7	14	26 383	13 008	13 375
„ „ gm. wiejskie	1 355	2	1	1 352	1 947	1 923	877	1 046	24	15	9	86 838	46 678	40 160
Szkoły prywatne miasta.	47	21	6	20	263	263	182	81	—	—	—	6 029	3 530	2 499
„ „ gm. wiejskie	3	—	—	3	5	5	3	2	—	—	—	153	48	105
Okr. adm. wileński	1 353	11	9	1 333	2 412	2 365	972	1 393	47	6	41	79 776	46 057	33 719
Miasta	117	10	8	99	848	819	298	521	29	2	27	19 954	10 126	9 828
Gminy wiejskie	1 236	1	1	1 234	1 564	1 546	674	872	18	4	14	59 822	35 931	23 891
Szkoły publiczne miasta.	82	2	5	75	580	551	122	429	29	2	27	15 183	7 685	7 498
„ „ gm. wiejskie	1 127	—	1	1 126	1 434	1 416	626	790	18	4	14	55 500	33 514	21 986
Szkoły prywatne miasta.	35	8	3	24	268	268	176	92	—	—	—	4 771	2 441	2 330
„ „ gm. wiejskie	109	1	—	108	130	130	48	82	—	—	—	4 322	2 417	1 905
Nowogródzkie	901	1	4	896	1 365	1 351	683	668	14	7	7	59 099	35 923	23 176
Miasta	33	1	4	28	194	190	95	95	4	2	2	7 060	3 525	3 535
Gminy wiejskie	868	—	—	868	1 171	1 161	588	573	10	5	5	52 039	32 398	19 641
Szkoły publiczne miasta.	21	1	2	18	146	142	68	74	4	2	2	5 971	3 040	2 931
„ „ gm. wiejskie	862	—	—	862	1 155	1 145	575	570	10	5	5	51 553	32 116	19 437
Szkoły prywatne miasta.	12	—	2	10	48	48	27	21	—	—	—	1 089	485	604
„ „ gm. wiejskie	6	—	—	6	16	16	13	3	—	—	—	486	282	204
Poleskie	680	2	2	676	1 113	1 107	540	567	6	2	4	50 701	32 363	18 338
Miasta	60	2	2	56	330	327	169	158	3	—	3	12 615	6 093	6 522
Gminy wiejskie	620	—	—	620	783	780	371	409	3	2	1	38 086	26 270	11 816
Szkoły publiczne miasta.	38	1	1	36	188	185	83	102	3	—	3	8 485	4 206	4 279
„ „ gm. wiejskie	619	—	—	619	777	774	367	407	3	2	1	37 906	26 168	11 738
Szkoły prywatne miasta.	22	1	1	20	142	142	86	56	—	—	—	4 130	1 887	2 243
„ „ gm. wiejskie	1	—	—	1	6	6	4	2	—	—	—	180	102	78
Wolińskie	1 158	5	2	1 151	2 130	2 086	1 103	983	44	23	21	81 152	51 241	29 911
Miasta	89	5	2	82	611	582	293	285	29	19	10	20 522	11 051	9 471
Gminy wiejskie	1 069	—	—	1 069	1 519	1 504	810	694	15	4	11	60 630	40 190	20 440
Szkoły publiczne miasta.	71	2	2	67	500	471	222	249	29	19	10	17 294	8 993	8 301
„ „ gm. wiejskie	1 068	—	—	1 068	1 518	1 503	810	693	15	4	11	60 610	40 178	20 432
Szkoły prywatne miasta.	18	3	—	15	111	111	71	40	—	—	—	3 228	2 058	1 170
„ „ gm. wiejskie	1	—	—	1	1	1	—	1	—	—	—	20	12	8
Poznańskie	2 813	17	21	2 775	5 223	5 157	2 651	2 506	66	31	35	342 381	172 023	170 358
Miasta	329	17	20	292	2 113	2 067	805	1 262	46	13	33	110 269	55 192	55 077
Gminy wiejskie	2 484	—	1	2 483	3 110	3 090	1 846	1 244	20	18	2	232 112	116 831	115 281
Szkoły publiczne miasta.	301	17	19	264	2 024	1 978	787	1 191	46	13	33	107 595	53 519	54 076
„ „ gm. wiejskie	2 476	—	1	2 475	3 101	3 081	1 844	1 237	20	18	2	231 902	116 729	115 173
Szkoły prywatne miasta.	28	—	1	27	89	89	18	71	—	—	—	2 674	1 673	1 001
„ „ gm. wiejskie	8	—	—	8	9	9	2	7	—	—	—	210	102	108
Pomorskie	1 565	8	11	1 546	2 895	2 820	1 708	1 112	75	38	37	158 551	80 087	78 464
Miasta	106	8	10	88	845	817	341	476	28	9	19	34 101	16 669	17 432
Gminy wiejskie	1 459	—	1	1 458	2 050	2 003	1 367	636	47	29	18	124 450	63 418	61 032
Szkoły publiczne miasta.	102	8	10	84	821	793	335	458	28	9	19	33 515	16 399	17 116
„ „ gm. wiejskie	1 457	—	1	1 456	2 047	2 000	1 367	633	47	29	18	124 371	63 386	60 985
Szkoły prywatne miasta.	4	—	—	4	24	24	6	18	—	—	—	586	270	316
„ „ gm. wiejskie	2	—	—	2	3	3	—	3	—	—	—	79	32	47

Tabl. 2. Szkoły męskie, żeńskie i koedukacyjne, nauczyciele i uczniowie według płci (dok.).

Wyszczególnienie	Szkół czyn- nych ogó- łem	S z k o ł			N a u c z y c i e l i							U c z n i ó w		
		mę- skich	żeń- skich	koedu- kacyj- nych	Ogó- łem	czynnych			urlopowanych			Ogółem	chłopców	dziewcząt
						Ogół- łem	męż- czyzn	kobiet	Ogół- łem	męż- czyzn	kobiet			
Krakowskie	1 783	83	99	1 601	6 100	5 788	1 916	3 872	312	116	196	297 821	147 641	150 180
Miasta	193	77	93	23	1 985	1 860	653	1 207	125	53	72	70 422	31 838	38 584
Gminy wiejskie	1 590	6	6	1 578	4 115	3 928	1 263	2 665	187	63	124	227 399	115 803	111 596
Szkoły publiczne miasta	174	75	82	17	1 846	1 721	633	1 088	125	53	72	67 608	31 287	36 321
„ „ gm. wiejskie	1 574	5	3	1 566	4 071	3 884	1 248	2 636	187	63	124	226 505	115 417	111 088
Szkoły prywatne miasta	19	2	11	6	139	139	20	119	—	—	—	2 814	551	2 263
„ „ gm. wiejskie	16	1	3	12	44	44	15	29	—	—	—	894	386	508
Lwowskie	2 408	91	96	2 221	6 856	6 599	2 180	4 419	257	85	172	361 346	178 325	183 021
Szkoły publiczne	2 337	81	79	2 177	6 524	6 267	2 081	4 186	257	85	172	353 350	174 762	178 588
Szkoły prywatne	71	10	17	44	332	332	99	233	—	—	—	7 996	3 563	4 433
Stanisławowskie	1 190	40	44	1 106	2 865	2 755	1 010	1 745	110	40	70	159 187	84 732	74 455
Szkoły publiczne	1 146	37	40	1 069	2 755	2 645	955	1 690	110	40	70	154 747	82 473	72 274
Szkoły prywatne	44	3	4	37	110	110	55	55	—	—	—	4 440	2 259	2 181
Tarnopolskie	1 346	31	29	1 286	2 843	2 748	1 166	1 582	95	40	55	177 459	93 691	83 768
Szkoły publiczne	1 329	28	26	1 275	2 792	2 697	1 146	1 551	95	40	55	174 671	92 256	82 415
Szkoły prywatne	17	3	3	11	51	51	20	31	—	—	—	2 788	1 435	1 353
Śląskie	632	35	33	564	3 473	3 440	1 736	1 704	33	18	15	201 437	101 600	99 837
Miasta	85	20	19	46	813	800	399	401	13	7	6	35 304	17 921	17 383
Gminy wiejskie	547	15	14	518	2 660	2 640	1 337	1 303	20	11	9	166 133	83 679	82 454
Szkoły publiczne miasta	75	18	15	42	727	714	370	344	13	7	6	32 107	16 658	15 449
„ „ gm. wiejskie	540	15	14	511	2 642	2 622	1 333	1 289	20	11	9	165 504	83 347	82 157
Szkoły prywatne miasta	10	2	4	4	86	86	29	57	—	—	—	3 197	1 263	1 934
„ „ gm. wiejskie	7	—	—	7	18	18	4	14	—	—	—	629	332	297

Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich oraz języka wykładowego.

Rok szkolny 1922/23.

Wyszczególnienie	Ogółem	Szkoly nie- czyn- ne	Szkoly czynne o liczbie sil nauczycielskich								Szkoly wy- dzialo- we	Szkoly kura- torjum lwowskiego
			0	1	2	3	4	5	6	7 i wie- cej		
P o l s k a												
Szkół ogółem	27170	517	278	14351	3573	967	553	365	279	1393	82	4812
Nauczycieli ogółem	57611	5	—	14351	7146	2901	2212	1825	1674	15055	833	11609
Uczniów ogółem	3132074	—	15694	889407	403852	162429	113301	93009	80353	667736	23525	682765
Na 1 nauczyciela uczniów	54,4	—	—	62,0	56,5	56,0	51,1	50,8	48,0	44,4	28,2	58,8
Szkół z język. wykład.												
polskim	21 997	—	190	12 850	3 202	896	529	343	264	1 311	69	2 349
niemieckim	1 102	—	63	854	67	16	15	13	12	39	7	16
polskim i niemieckim	332	—	23	142	107	19	4	4	—	27	6	—
rusińskim	2 996	—	1	356	141	23	5	3	1	13	—	2 458
polskim i rusińskim	89	—	1	48	32	7	1	—	—	—	—	—
rosyjskim	9	—	—	2	2	1	—	1	1	—	2	—
białoruskim	32	—	—	20	9	1	—	1	1	—	—	—
litewskim	52	—	—	46	6	—	—	—	—	—	—	—
polskim i litewskim	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
czeskim	39	—	—	30	6	3	—	—	—	—	—	—
polskim i czeskim	3	—	—	1	1	1	—	—	—	—	—	—
polskim i żydowskim	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
niefpodanym	517	517	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

^a Podział szkół według liczby sił nauczycielskich nie dotyczy szkół kuratorium lwowskiego. Ob. uwagi na str. 146.

Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich oraz języka wykładowego (c. d.).

Rok szkolny 1922/23.

Wyszczególnienie	Ogółem	Szkoly nieczynne	Szkoły czynne o liczbie sił nauczycielskich							Szkoly z językiem wykładowym polskim	
			0	1	2	3	4	5	6		7 i więcej
M. st. Warszawa											
Szkół ogółem	156	—	—	—	—	2	1	—	4	149	156
Nauczycieli ogółem	1 748	—	—	—	—	6	4	—	24	1 714	1 748
Uczniów ogółem	67 967	—	—	—	—	182	176	—	1 111	66 498	67 967
Na 1 nauczyciela uczniów	38,9	—	—	—	—	30,0	44,0	—	46,3	38,8	38,9
Szkół z językiem wykładowym polskim	156	—	—	—	—	2	1	—	4	149	156

Powiaty	Ogółem	Szkoly nieczynne	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich								Szkoły z językiem wykładowym		
			0	1	2	3	4	5	6	7 i więcej	polskim	niemieckim	polskim i niemieckim
Województwo warszawskie													
Szkół ogółem	2 585	143	12	1 887	267	85	33	25	22	111	2 350	91	1
Nauczycieli ogół.	4 281	5	—	1 887	534	255	132	125	132	1 211	4 176	103	2
Uczniów ogółem	231 727	—	690	118 875	30 126	13 807	6 285	5 855	5 798	50 291	225 401	6 237	89
Na 1 nauczyciela uczniów	54,1	—	—	63,0	56,4	54,1	47,6	46,8	43,9	41,5	54,0	60,5	44,5
Szkół w miastach	147	—	—	8	11	6	13	8	10	91	144	3	—
Szkół w gminach wiejskich	2 438	143	12	1 879	256	79	20	17	12	20	2 206	88	1
Szkół z językiem wykładowym polskim	2 350	—	12	1 804	259	85	33	25	21	111	2 350	—	—
niemieckim	91	—	—	83	7	—	—	—	1	—	—	91	—
polskim i niem.	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
bez podania języka wykład.	143	143	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Błonie													
Szkół ogółem	79	—	1	46	17	3	1	2	2	7	79	—	—
Nauczycieli ogół.	215	—	—	46	34	9	4	10	12	100	215	—	—
Uczniów ogółem	12 458	—	82	3 441	2 220	708	268	513	581	4 645	12 458	—	—
Szkół w miastach	12	—	—	—	3	—	1	1	—	7	12	—	—
Ciechanów													
Szkół ogółem	108	—	—	98	4	3	—	—	1	2	108	—	—
Nauczycieli ogół.	138	—	—	98	8	9	—	—	6	17	138	—	—
Uczniów ogółem	7 615	—	—	5 560	420	513	—	—	353	769	7 615	—	—
Szkół w miastach	5	—	—	1	—	1	—	—	1	2	5	—	—
Gostynin													
Szkół ogółem	101	—	—	85	9	1	1	2	1	2	80	20	1
Nauczycieli ogół.	157	—	—	85	18	3	4	10	6	31	133	22	2
Uczniów ogółem	9 066	—	—	5 731	1 136	111	193	424	219	1 252	7 680	1 297	89
Szkół w miastach	6	—	—	1	1	—	—	1	1	2	4	2	—
Grójec													
Szkół ogółem	140	3	—	119	7	4	1	2	1	3	137	—	—
Nauczycieli ogół.	201	—	—	119	14	12	4	10	6	36	201	—	—
Uczniów ogółem	13 370	—	—	8 428	982	812	429	535	374	1 810	13 370	—	—
Szkół w miastach	5	—	—	—	—	—	1	—	1	3	5	—	—

**Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich
oraz języka wykładowego (c. d.).**

Rok szkolny 1922/23.

Powiaty	Ogółem	Szkoly nieczynne	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich								Szkoły z językiem wykładowym		
			0	1	2	3	4	5	6	7 i więcej	polskim	niemieckim	polskim i niemieckim
Województwo warszawskie (c. d.).													
Kutno													
Szkół ogółem . .	108	14	—	70	13	3	3	2	—	3	94	—	—
Nauczycieli ogół.	158	—	—	70	26	9	12	10	—	31	158	—	—
Uczniów ogółem	10 051	—	—	5 360	1 655	549	567	609	—	1 311	10 051	—	—
Szkół w miastach	6	—	—	—	2	1	—	2	—	1	6	—	—
Lipno													
Szkół ogółem . .	118	14	2	75	13	9	—	2	—	3	81	23	—
Nauczycieli ogół.	179	—	—	75	26	27	—	10	—	41	155	24	—
Uczniów ogółem	10 182	—	135	4 880	1 456	1 721	—	467	—	1 523	8 598	1 584	—
Szkół w miastach	3	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3	—	—
Łowicz													
Szkół ogółem . .	144	20	—	103	13	1	2	—	—	5	124	—	—
Nauczycieli ogół.	187	—	—	103	26	3	8	—	—	47	187	—	—
Uczniów ogółem	10 443	—	—	6 375	1 601	146	381	—	—	1 940	10 443	—	—
Szkół w miastach	5	—	—	—	—	1	1	—	—	3	5	—	—
Maków													
Szkół ogółem	89	—	7	58	14	5	2	—	—	3	89	—	—
Nauczycieli ogół.	137	—	—	58	28	15	8	—	—	28	137	—	—
Uczniów ogółem	7 025	—	350	3 199	1 347	776	340	—	—	1 013	7 025	—	—
Szkół w miastach	4	—	—	—	—	—	1	—	—	3	4	—	—
Mińsk Mazowiecki													
Szkół ogółem . .	108	—	—	79	15	2	4	1	—	7	108	—	—
Nauczycieli ogół.	200	—	—	79	30	6	16	5	—	64	200	—	—
Uczniów ogółem	10 031	—	—	4 868	1 427	344	739	196	—	2 457	10 031	—	—
Szkół w miastach	6	—	—	—	—	—	2	—	—	4	6	—	—
Mława													
Szkół ogółem . .	114	—	—	98	8	—	1	3	—	4	114	—	—
Nauczycieli ogół.	170	—	—	98	16	—	4	15	—	37	170	—	—
Uczniów ogółem	8 687	—	—	5 603	940	—	150	645	—	1 349	8 687	—	—
Szkół w miastach	7	—	—	—	1	—	1	1	—	4	7	—	—
Nieszawa													
Szkół ogółem . .	131	13	2	85	15	6	1	—	—	5	105	13	—
Nauczycieli ogół.	226	3	—	85	30	18	4	—	—	86	210	16	—
Uczniów ogółem	11 903	—	123	5 743	1 556	945	169	—	—	3 367	11 016	887	—
Szkół w miastach	6	—	—	—	—	—	—	—	—	6	6	—	—
Płock													
Szkół ogółem . .	138	8	—	108	6	5	2	2	2	5	123	7	—
Nauczycieli ogół.	237	—	—	108	12	15	8	10	12	72	229	8	—
Uczniów ogółem	12 072	—	—	6 686	614	701	355	450	545	2 721	11 648	424	—
Szkół w miastach	11	—	—	3	1	1	—	1	1	4	11	—	—
Płońsk													
Szkół ogółem . .	114	—	—	102	7	—	1	1	1	2	114	—	—
Nauczycieli ogół.	152	—	—	102	14	—	4	5	6	21	152	—	—
Uczniów ogółem	8 318	—	—	6 075	682	—	210	285	281	785	8 318	—	—
Szkół w miastach	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	—	—
Przasnysz													
Szkół ogółem . .	95	—	—	85	5	1	1	—	2	1	95	—	—
Nauczycieli ogół.	129	—	—	85	10	3	4	—	12	15	129	—	—
Uczniów ogółem	5 523	—	—	3 663	484	112	246	—	476	542	5 523	—	—
Szkół w miastach	4	—	—	1	—	—	1	—	1	1	4	—	—
Pułtusk													
Szkół ogółem . .	144	21	—	110	6	1	—	—	—	6	122	1	—
Nauczycieli ogół.	197	1	—	110	12	3	—	—	—	71	196	1	—
Uczniów ogółem	10 766	—	—	6 750	736	138	—	—	—	3 142	10 716	50	—
Szkół w miastach	6	—	—	—	—	—	—	—	—	6	6	—	—
Radzymin													
Szkół ogółem . .	96	—	—	87	7	—	—	—	—	2	96	—	—
Nauczycieli ogół.	127	—	—	87	14	—	—	—	—	26	127	—	—
Uczniów ogółem	7 229	—	—	5 389	699	—	—	—	—	1 141	7 229	—	—
Szkół w miastach	3	—	—	—	1	—	—	—	—	3	3	—	—

Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich oraz języka wykładowego (c. d.).

Rok szkolny 1922/23.

Powiaty	Ogółem	Szkoly liczące	Szkoly o liczbie sil nauczycielskich							Szkoly z jezykiem wykladowym			
			0	1	2	3	4	5	6	7 i wiecej	polskim	niemie- ckim	polskim i niemie- ckim
Województwo warszawskie (dok.).													
Rawa													
Szkół ogółem . .	132	28	—	78	15	6	2	—	1	2	100	4	—
Nauczycieli ogół.	162	—	—	78	30	18	8	—	6	22	158	4	—
Uczniów ogółem	9 738	—	—	5 208	1 873	1 086	369	—	245	957	9 493	245	—
Szkół w miastach.	7	—	—	2	1	1	—	—	1	2	7	—	—
Rypin													
Szkół ogółem . .	95	—	—	74	13	4	1	—	—	3	82	13	—
Nauczycieli ogół.	151	—	—	74	26	12	4	—	—	35	138	13	—
Uczniów ogółem	8 509	—	—	4 769	1 552	614	163	—	—	1 411	7 749	760	—
Szkół w miastach.	4	—	—	—	—	—	1	—	—	3	4	—	—
Sierpe													
Szkół ogółem . .	93	6	—	74	7	1	1	—	—	4	87	—	—
Nauczycieli ogół.	134	—	—	74	14	3	4	—	—	39	134	—	—
Uczniów ogółem	7 485	—	—	4 398	700	189	227	—	—	1 971	7 485	—	—
Szkół w miastach.	3	—	—	—	—	—	1	—	—	2	3	—	—
Skierniewice													
Szkół ogółem . .	85	12	—	50	13	3	—	1	—	6	71	2	—
Nauczycieli ogół.	155	1	—	50	26	9	—	5	—	64	153	2	—
Uczniów ogółem	7 742	—	—	3 184	1 426	515	—	237	—	2 380	7 587	155	—
Szkół w miastach.	5	—	—	—	—	—	—	—	—	5	5	—	—
Sochaczew													
Szkół ogółem . .	71	—	—	49	11	6	1	1	1	2	69	2	—
Nauczycieli ogół.	127	—	—	49	22	18	4	5	6	23	125	2	—
Uczniów ogółem	6 173	—	—	2 911	1 107	690	199	184	251	831	6 004	169	—
Szkół w miastach.	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—
Warszawa													
Szkół ogółem . .	168	4	—	87	32	15	5	4	5	16	164	—	—
Nauczycieli ogół.	439	—	—	87	64	45	20	20	30	173	439	—	—
Uczniów ogółem	22 199	—	—	5 980	3 489	2 113	766	928	1 270	7 653	22 199	—	—
Szkół w miastach.	10	—	—	—	—	—	—	—	—	10	10	—	—
Włocławek													
Szkół ogółem . .	114	—	—	67	17	6	3	2	5	14	108	6	—
Nauczycieli ogół.	303	—	—	67	34	18	12	10	30	132	292	11	—
Uczniów ogółem	15 142	—	—	4 674	2 024	1 024	514	382	1 203	5 321	14 476	666	—
Szkół w miastach.	26	—	—	—	1	1	3	2	4	15	25	1	—

Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich oraz języka wykładowego (c. d.). Rok szkolny 1922/23.

Powiaty	Ogółem	Szkoły nieczynne	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich								Szkoły z jęz. wykładowym	
			0	1	2	3	4	5	6	7 i więcej	pol-skim	nie-mieck m
Województwo łódzkie (c. d.).												
Brzeziny												
Szkół ogółem	183	19	—	121	14	2	6	6	2	13	149	15
Nauczycieli ogółem	340	—	—	121	28	6	24	30	12	119	324	16
Uczniów ogółem	17 078	—	—	6 883	1 440	270	1 162	1 377	732	5 214	16 107	971
Szkół w miastach	25	—	—	2	1	—	5	4	2	11	23	2
Kalisz												
Szkół ogółem	175	4	—	134	16	6	4	2	1	8	160	11
Nauczycieli ogółem	324	—	—	134	32	18	16	10	6	108	312	12
Uczniów ogółem	19 293	—	—	9 464	2 118	1 217	1 167	633	275	4 419	18 342	951
Szkół w miastach	12	—	—	1	—	—	2	1	1	7	12	—
Kolo												
Szkół ogółem	174	18	—	141	6	—	3	1	—	5	156	—
Nauczycieli ogółem	218	—	—	141	12	—	12	5	—	48	218	—
Uczniów ogółem	13 410	—	—	9 369	714	—	608	327	—	2 392	13 410	—
Szkół w miastach	7	—	—	—	1	—	3	—	—	3	7	—
Konin												
Szkół ogółem	142	11	—	85	24	11	2	2	4	3	123	8
Nauczycieli ogółem	230	—	—	85	48	33	8	10	24	22	222	8
Uczniów ogółem	13 696	—	—	5 749	3 058	1 622	420	614	1 143	1 090	13 208	488
Szkół w miastach	9	—	—	—	—	2	—	2	2	3	9	—
Lask												
Szkół ogółem	185	—	1	121	22	5	7	5	4	20	175	10
Nauczycieli ogółem	447	—	—	121	44	15	28	25	24	190	423	24
Uczniów ogółem	21 115	—	90	8 537	1 395	691	1 424	1 008	897	7 073	20 039	1 076
Szkół w miastach	24	—	—	1	—	—	—	4	4	15	22	2
Łęczyca												
Szkół ogółem	136	—	—	117	10	1	—	—	—	8	129	7
Nauczycieli ogółem	227	—	—	117	20	3	—	—	—	87	220	7
Uczniów ogółem	14 237	—	—	8 629	1 276	171	—	—	—	4 161	13 807	430
Szkół w miastach	7	—	—	—	1	1	—	—	—	5	7	—
Łódź miasto												
Szkół ogółem	160	—	—	1	—	3	8	14	15	119	139	21
Nauczycieli ogółem	1 444	—	—	1	—	9	32	70	90	1 242	1 286	158
Uczniów ogółem	61 465	—	—	90	—	432	1 093	3 334	3 437	53 079	54 813	6 652
Łódź												
Szkół ogółem	140	18	—	82	15	4	2	7	2	10	98	24
Nauczycieli ogółem	277	—	—	82	30	12	8	35	12	98	235	42
Uczniów ogółem	14 827	—	—	5 504	1 611	553	380	1 402	558	4 819	12 165	2 662
Szkół w miastach	14	—	—	—	1	1	1	6	1	4	12	2
Piotrków												
Szkół ogółem	228	—	—	173	28	6	2	3	5	11	220	8
Nauczycieli ogółem	445	—	—	173	56	18	8	15	30	145	433	12
Uczniów ogółem	24 441	—	—	11 757	3 633	1 032	756	679	1 334	5 250	23 687	754
Szkół w miastach	14	—	—	1	—	1	—	1	4	7	13	1
Radomsko												
Szkół ogółem	203	—	—	165	17	5	5	3	1	7	203	—
Nauczycieli ogółem	314	—	—	165	34	15	20	15	6	59	314	—
Uczniów ogółem	21 573	—	—	13 148	2 581	942	1 076	858	313	2 655	21 573	—
Szkół w miastach	9	—	—	1	—	—	3	—	—	5	9	—
Sieradz												
Szkół ogółem	249	56	—	157	10	2	4	6	1	13	193	—
Nauczycieli ogółem	356	—	—	157	20	6	16	30	6	121	356	—
Uczniów ogółem	18 111	—	—	10 012	1 089	263	729	1 334	219	4 465	18 111	—
Szkół w miastach	18	—	—	2	—	—	1	3	—	12	18	—
Słupca												
Szkół ogółem	111	7	—	87	10	3	1	—	—	3	91	13
Nauczycieli ogółem	147	—	—	87	20	9	4	—	—	27	134	13
Uczniów ogółem	10 366	—	—	6 524	1 444	624	308	—	—	1 466	9 425	941
Szkół w miastach	5	—	—	—	1	—	1	—	—	3	5	—

Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich oraz języka wykładowego (c. d.).

Rok szkolny 1922/23.

Powiaty	Ogółem	Szkoly nieczynne	Szkoly o liczbie sil nauczycielskich								Szkoly z jez. wykładowym	
			0	1	2	3	4	5	6	7 i więcej	pol-skim	nie-mieckim
Województwo lubelskie (c. d.)												
Biała Podlaska												
Szkół ogółem	80	—	—	44	23	5	3	2	—	3	80	—
Nauczycieli ogółem	150	—	—	44	46	15	12	10	—	23	150	—
Uczniów ogółem	5 787	—	—	2 104	1 620	465	524	289	—	785	5 787	—
Szkół w miastach	8	—	—	—	1	2	1	1	—	3	8	—
Bilgoraj												
Szkół ogółem	98	—	—	65	20	4	4	2	1	2	98	—
Nauczycieli ogółem	177	—	—	65	40	12	16	10	6	28	177	—
Uczniów ogółem	9 508	—	—	3 902	2 262	657	847	452	285	1 103	9 508	—
Szkół w miastach	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—
Chelm												
Szkół ogółem	157	—	—	111	29	5	—	4	1	7	157	—
Nauczycieli ogółem	270	—	—	111	58	15	—	20	6	60	270	—
Uczniów ogółem	11 686	—	—	5 148	2 670	595	—	831	213	2 229	11 686	—
Szkół w miastach	6	—	—	—	—	—	—	—	—	6	6	—
Garwolin												
Szkół ogółem	130	—	2	57	40	11	5	4	2	9	129	1
Nauczycieli ogółem	304	—	—	57	80	33	20	20	12	82	303	1
Uczniów ogółem	17 161	—	129	4 193	4 713	2 019	934	987	683	3 503	17 087	74
Szkół w miastach	3	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3	—
Hrubieszów												
Szkół ogółem	129	4	—	90	19	6	2	1	2	5	125	—
Nauczycieli ogółem	220	—	—	90	38	18	8	5	12	49	220	—
Uczniów ogółem	10 539	—	—	5 077	2 017	823	308	159	339	1 816	10 539	—
Szkół w miastach	3	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3	—
Janów												
Szkół ogółem	171	20	—	112	22	3	7	4	2	1	151	—
Nauczycieli ogółem	233	—	—	112	44	9	28	20	12	8	233	—
Uczniów ogółem	18 432	—	—	10 911	3 165	613	1 631	1 131	624	357	18 432	—
Szkół w miastach	5	—	—	1	1	—	—	—	2	1	5	—
Konstantynów												
Szkół ogółem	113	—	—	94	10	3	2	—	1	3	113	—
Nauczycieli ogółem	164	—	—	94	20	9	8	—	6	27	164	—
Uczniów ogółem	8 232	—	—	4 913	999	424	403	—	231	1 262	8 232	—
Szkół w miastach	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	—
Krasnystaw												
Szkół ogółem	143	18	1	99	14	7	1	—	1	2	125	—
Nauczycieli ogółem	182	—	—	99	28	21	4	—	6	24	182	—
Uczniów ogółem	11 692	—	33	7 156	1 803	1 234	167	—	271	1 028	11 692	—
Szkół w miastach	3	—	—	—	—	1	—	—	1	1	3	—
Lubartów												
Szkół ogółem	159	—	—	113	28	5	4	3	1	5	159	—
Nauczycieli ogółem	269	—	—	113	56	15	16	15	6	48	269	—
Uczniów ogółem	12 922	—	—	5 752	2 985	732	690	587	329	1 847	12 922	—
Szkół w miastach	3	—	—	—	—	—	—	—	1	2	3	—
Lublin miasto												
Szkół ogółem	28	—	—	1	3	—	1	2	2	19	28	—
Nauczycieli ogółem	213	—	—	1	6	—	4	10	12	180	213	—
Uczniów ogółem	5 277	—	—	90	263	—	63	367	497	3 997	5 277	—
Szkół w miastach	28	—	—	1	3	—	1	2	2	19	28	—
Lublin												
Szkół ogółem	189	—	—	99	45	23	3	6	7	6	189	—
Nauczycieli ogółem	391	—	—	99	90	69	12	30	42	49	391	—
Uczniów ogółem	16 389	—	—	4 258	4 297	3 158	438	1 362	1 484	1 342	16 389	—
Szkół w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Luków												
Szkół ogółem	144	—	—	119	17	2	—	—	3	3	144	—
Nauczycieli ogółem	214	—	—	119	34	6	—	—	18	37	214	—
Uczniów ogółem	10 636	—	—	6 315	1 889	267	—	—	796	1 369	10 636	—
Szkół w miastach	5	—	—	—	—	—	—	—	2	3	5	—

Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich oraz języka wykładowego (c. d.). Rok szkolny 1922/23.

Powiaty	Ogółem	Szkoly nieczynne	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich								Szkoły z jęz. wykładowym	
			0	1	2	3	4	5	6	7 i więcej	pol-skim	nie-mieckim
Województwo lubelskie (dok.).												
Pulawy												
Szkół ogółem	194	—	—	142	32	6	2	—	—	12	194	—
Nauczycieli ogółem	355	—	—	142	64	18	8	—	—	123	355	—
Uczniów	19 953	—	—	8 514	3 992	1 134	542	—	—	5 771	19 953	—
Szkół w miastach	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	—
Radzyń												
Szkół ogółem	136	1	1	104	24	3	—	—	—	3	135	—
Nauczycieli ogółem	198	—	—	104	48	9	—	—	—	37	198	—
Uczniów ogółem	10 085	—	53	5 619	2 345	488	—	—	—	1 580	10 085	—
Szkół w miastach	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	—
Siedlce												
Szkół ogółem	168	—	12	113	16	7	7	4	4	5	168	—
Nauczycieli ogółem	280	—	—	113	32	21	28	20	24	42	280	—
Uczniów ogółem	11 769	—	333	4 989	1 338	991	1 052	747	972	1 347	11 769	—
Szkół w miastach	19	—	—	1	—	—	5	4	4	5	19	—
Sokołów												
Szkół ogółem	105	—	—	81	16	5	1	—	—	2	105	—
Nauczycieli ogółem	153	—	—	81	32	15	4	—	—	21	153	—
Uczniów ogółem	8 036	—	—	4 541	1 700	781	161	—	—	853	8 036	—
Szkół w miastach	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	—
Tomaszów												
Szkół ogółem	109	—	—	63	28	7	7	—	—	4	109	—
Nauczycieli ogółem	221	—	—	63	56	21	28	—	—	53	221	—
Uczniów ogółem	10 380	—	—	3 597	2 670	963	1 202	—	—	1 948	10 380	—
Szkół w miastach	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—
Węgrów												
Szkół ogółem	120	—	1	102	8	3	3	1	—	2	118	2
Nauczycieli ogółem	170	—	—	102	16	9	12	5	—	26	168	2
Uczniów ogółem	8 574	—	47	5 689	835	481	476	149	—	897	8 425	149
Szkół w miastach	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—
Włodawa												
Szkół ogółem	86	—	—	59	23	1	—	—	1	2	86	—
Nauczycieli ogółem	143	—	—	59	46	3	—	—	6	29	143	—
Uczniów ogółem	6 269	—	—	2 767	1 798	101	—	—	229	1 374	6 269	—
Szkół w miastach	3	—	—	—	—	—	—	—	1	2	3	—
Zamość												
Szkół ogółem	148	—	—	95	37	6	5	2	—	3	148	—
Nauczycieli ogółem	256	—	—	95	74	18	20	10	—	39	256	—
Uczniów ogółem	13 717	—	—	5 635	3 940	869	958	518	—	1 797	13 717	—
Szkół w miastach	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	—

Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich oraz języka wykładowego (c. d.). Rok szkolny 1922/23.

Powiaty	Ogółem	Szkoly nieczynne	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich							Szkoły z językiem wykładowym			
			1	2	3	4	5	6	7 i więcej	pol-skim	nie-mieckim	białoru-skim	litew-skim
Województwo białostockie.													
Szkół ogółem.	1 470	14	1 003	255	60	41	19	16	62	1 451	3	1	1
Nauczycieli ogół.	2 645	—	1 003	510	180	164	95	96	597	2 635	3	6	1
Uczniów ogółem	113 221	—	48 860	21 536	7 775	6 479	3 698	3 846	21 027	112 763	166	247	45
Na 1 naucz. uczn.	42,8	—	48,7	42,2	43,2	39,5	38,9	40,1	35,2	42,4	55,4	41,2	45,0
Szkół w miastach	102	1	3	3	8	14	7	11	55	100	—	1	—
Szkół w gminach wiejskich	1 368	13	1 000	252	52	27	12	5	7	1 351	3	—	1

Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich
oraz języka wykładowego (c. d.).

Rok szkolny 1922/23.

Powiaty	Ogółem	Szkoly nie czynne	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich							Szkoły z językiem wykładowym			
			1	2	3	4	5	6	7 i więcej	pol-skim	nie-mie-ckim	biało-ru-skim	litew-skim
Województwo białostockie (c. d.)													
Szkoł z językiem wykładowym													
polskim . . .	1 451	—	999	255	60	41	19	15	62	1 451	—	—	—
niemieckim . . .	3	—	3	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—
białoruskim . . .	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—
litewskim . . .	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Szkoły nieczynne	14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Augustów													
Szkoł ogółem . .	67	—	51	8	3	2	1	—	2	67	—	—	—
Nauczycieli ogół.	111	—	51	16	9	8	5	—	22	111	—	—	—
Uczniów ogółem	5 692	—	3 074	747	425	398	234	—	814	5 692	—	—	—
Szkoł w miastach .	3	—	—	—	—	—	1	—	2	3	—	—	—
Białystok													
Szkoł ogółem . .	181	1	113	31	4	7	3	5	17	180	—	—	—
Nauczycieli ogół.	420	—	113	62	12	28	15	30	160	420	—	—	—
Uczniów ogółem	16 327	—	5 268	2 695	542	1 049	467	1 044	5 262	16 327	—	—	—
Szkoł w miastach .	30	1	1	—	1	4	2	4	17	29	—	—	—
Bielsk													
Szkoł ogółem . .	231	13	139	63	6	2	2	1	5	218	—	—	—
Nauczycieli ogół.	349	—	139	126	18	8	10	6	42	349	—	—	—
Uczniów ogółem	14 827	—	6 875	4 702	736	376	508	236	1 394	14 827	—	—	—
Szkoł w miastach .	9	—	—	1	2	—	1	—	5	9	—	—	—
Grodno													
Szkoł ogółem . .	102	—	64	17	3	9	1	4	4	101	—	1	—
Nauczycieli ogół.	217	—	64	34	9	36	5	24	45	211	—	6	—
Uczniów ogółem	7 832	—	2 869	1 326	313	1 099	74	759	1 392	7 585	—	247	—
Szkoł w miastach .	10	—	1	—	—	2	—	3	4	9	—	1	—
Kolno													
Szkoł ogółem . .	77	—	57	9	2	3	2	—	4	77	—	—	—
Nauczycieli ogół.	136	—	57	18	6	12	10	—	33	136	—	—	—
Uczniów ogółem	6 638	—	3 234	783	253	500	459	—	1 409	6 638	—	—	—
Szkoł w miastach .	3	—	—	—	—	—	—	—	3	3	—	—	—
Lomża													
Szkoł ogółem . .	99	—	32	33	17	5	4	2	6	98	1	—	—
Nauczycieli ogół.	252	—	32	66	51	20	20	12	51	251	1	—	—
Uczniów ogółem	11 988	—	1 870	3 035	2 329	902	874	762	2 216	11 943	45	—	—
Szkoł w miastach .	11	—	—	—	2	2	—	1	6	11	—	—	—
Ostrołęka													
Szkoł ogółem . .	92	—	70	15	3	1	—	—	3	92	—	—	—
Nauczycieli ogół.	142	—	70	30	9	4	—	—	29	142	—	—	—
Uczniów ogółem	5 920	—	3 065	1 198	382	181	—	—	1 094	5 920	—	—	—
Szkoł w miastach .	2	—	—	—	—	—	—	—	2	2	—	—	—
Ostrów													
Szkoł ogółem . .	100	—	71	17	7	2	—	—	3	98	2	—	—
Nauczycieli ogół.	168	—	71	34	24	8	—	—	34	166	2	—	—
Uczniów ogółem	8 256	—	3 975	1 644	969	358	—	—	1 310	8 135	121	—	—
Szkoł w miastach .	5	—	—	1	—	2	—	—	2	5	—	—	—
Sokółka													
Szkoł ogółem . .	137	—	113	12	1	3	2	1	5	137	—	—	—
Nauczycieli ogół.	212	—	113	24	3	12	10	6	44	212	—	—	—
Uczniów ogółem	8 622	—	5 173	944	130	382	277	184	1 532	8 622	—	—	—
Szkoł w miastach .	7	—	—	1	—	2	—	—	4	7	—	—	—
Suwałki													
Szkoł ogółem . .	95	—	84	5	1	1	—	—	4	94	—	—	1
Nauczycieli ogół.	145	—	84	10	3	4	—	—	44	144	—	—	1
Uczniów ogółem	5 708	—	3 668	456	146	120	—	—	1 318	5 663	—	—	45
Szkoł w miastach .	5	—	—	—	—	1	—	—	4	5	—	—	—

Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich oraz języka wykładowego (c. d.). Rok szkolny 1922/23.

Powiaty	Ogółem	Szkoly nieczynne	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich							Szkoły z językiem wykładowym			
			1	2	3	4	5	6	7 i więcej	pol-skim	nie-miec-kim	biało-ru-skim	litew-skim
Województwo białostockie (dok.)													
Szczuczyn													
Szkół ogółem . .	75	—	58	8	2	2	2	1	2	75	—	—	—
Nauczycieli ogół.	126	—	58	16	6	8	10	6	22	126	—	—	—
Uczniów ogółem	6 257	—	3 218	741	243	383	450	252	970	6 257	—	—	—
Szkół w miastach	6	—	1	—	—	—	2	1	2	6	—	—	—
Wolkowysk													
Szkół ogółem . .	112	—	81	21	5	2	—	1	2	112	—	—	—
Nauczycieli ogół.	174	—	81	42	15	8	—	6	22	174	—	—	—
Uczniów ogółem	7 179	—	3 164	1 699	556	392	—	414	954	7 179	—	—	—
Szkół w miastach	5	—	—	—	2	1	—	1	1	5	—	—	—
Wysokie Mazow.													
Szkół ogółem . .	102	—	70	16	6	2	2	1	5	102	—	—	—
Nauczycieli ogół.	193	—	70	32	18	8	10	6	49	193	—	—	—
Uczniów ogółem	7 975	—	3 407	1 566	751	339	355	195	1 362	7 975	—	—	—
Szkół w miastach	6	—	—	—	1	—	1	1	3	6	—	—	—

Powiaty	Ogółem	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich							Szkoły z językiem wykładowym				
		1	2	3	4	5	6	7 i więcej	pol-skim	bia-łoru-skim	rosyj-skim	litew-skim	pol-skim i litew-skim
Okrag admin. wileński													
Szkół ogółem . . .	1 209	945	150	32	21	9	11	41	1 123	30	4	51	1
Nauczycieli ogół.	1 967	945	300	96	84	45	66	431	1 853	44	8	57	5
Uczniów ogółem	70 683	38 692	10 385	3 894	2 393	1 582	2 031	11 706	66 178	1 557	332	2 355	261
Na 1 naucz. uc n.	35,9	40,9	34,6	40,6	28,5	35,2	30,8	27,2	35,7	35,4	41,5	41,3	52,2
Szkół w miastach	82	12	9	4	6	4	8	38	71	5	3	3	—
Szkół w gminach wiejskich . . .	1 127	933	141	28	15	5	3	2	1 052	25	1	48	1
Szkół z językiem wykładowym													
polskim	1 123	879	134	30	21	7	11	41	1 123	—	—	—	—
białoruskim . . .	30	20	8	1	—	1	—	—	—	30	—	—	—
rosyjskim	4	1	2	1	—	—	—	—	—	—	4	—	—
litewskim	51	45	6	—	—	—	—	—	—	—	—	51	—
litewsk. i polsk.	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Brasław													
Szkół ogółem . . .	70	41	21	6	2	—	—	—	70	—	—	—	—
Nauczycieli ogół.	109	41	42	18	8	—	—	—	109	—	—	—	—
Uczniów ogółem	4 180	1 720	1 422	769	269	—	—	—	4 180	—	—	—	—
Szkół w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Dzisna													
Szkół ogółem . . .	120	87	24	5	—	—	1	3	120	—	—	—	—
Nauczycieli ogół.	177	87	48	15	—	—	6	21	177	—	—	—	—
Uczniów ogółem	7 738	4 026	1 851	794	—	—	240	827	7 738	—	—	—	—
Szkół w miastach	4	1	—	—	—	—	1	2	4	—	—	—	—
Dunilowicze													
Szkół ogółem . . .	109	97	6	2	—	1	2	1	106	3	—	—	—
Nauczycieli ogół.	139	97	12	6	—	5	12	7	136	3	—	—	—
Uczniów ogółem	5 625	4 052	440	291	—	135	452	255	5 482	143	—	—	—
Szkół w miastach	1	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—
Oszmiana													
Szkół ogółem . . .	189	157	27	2	1	1	—	1	187	1	—	1	—
Nauczycieli ogół.	237	157	54	6	4	5	—	11	234	1	—	2	—
Uczniów ogółem	9 489	6 481	1 954	386	82	159	—	427	9 382	40	—	67	—
Szkół w miastach	3	—	1	1	—	—	—	1	3	—	—	—	—

Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby sił czynnych nauczycielskich oraz języka wykładowego (c. d.). Rok szkolny 1922/23.

Powiaty	Ogółem	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich							Szkoły z językiem wykładowym				
		1	2	3	4	5	6	7 i więcej	pol-skim	bia-łoru-skim	rosyj-skim	litew-skim	pol-skim i litew-skim
Okrag admin. wileński (dok.)													
Świętłany													
Szkół ogółem . .	267	225	27	6	5	2	1	1	213	12	1	40	1
Nauczycieli ogół.	343	225	54	18	20	10	6	10	275	18	1	44	5
Uczniów ogółem	12 924	8 852	1 697	538	679	504	250	404	10 194	555	54	1 860	261
Szkół w miastach .	4	1	—	—	—	1	1	1	3	—	—	1	—
Wilno miasto													
Szkół ogółem . .	62	9	7	2	5	3	5	31	52	5	3	2	—
Nauczycieli ogół.	442	9	14	6	20	15	30	348	421	11	7	3	—
Uczniów ogółem	11 240	328	485	165	413	391	767	8 691	10 563	288	278	111	—
Szkół w miastach .	62	9	7	2	5	3	5	31	52	5	3	2	—
Wilno													
Szkół ogółem . .	284	247	23	4	5	1	—	4	276	—	—	8	—
Nauczycieli ogół.	364	247	46	12	20	5	—	34	356	—	—	8	—
Uczniów ogółem	13 835	9 917	1 655	405	582	174	—	1 102	13 518	—	—	317	—
Szkół w miastach .	5	—	1	1	—	—	—	3	5	—	—	—	—
Wilejka													
Szkół ogółem . .	108	82	15	5	3	1	2	—	99	9	—	—	—
Nauczycieli ogół.	156	82	30	15	12	5	12	—	145	11	—	—	—
Uczniów ogółem	5 652	3 316	881	546	368	219	322	—	5 121	531	—	—	—
Szkół w miastach .	3	1	—	—	1	—	1	—	3	—	—	—	—

Powiaty	Ogółem	Szkoly nieczynne	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich							Szkoły z językiem wykładowym	
			1	2	3	4	5	6	7 i więcej	pol-skim	bia-łoru-skim
Województwo nowogródzkie											
Szkół ogółem	905	22	683	140	21	10	9	6	14	882	1
Nauczycieli ogółem	1 287	—	683	280	63	40	45	36	140	1 285	2
Uczniów ogółem	57 524	—	32 002	12 065	2 962	1 579	1 739	1 494	5 683	57 444	80
Na 1 nauczyciela uczniów	44,7	—	46,9	43,1	47,0	39,5	38,6	41,5	40,6	44,7	40,0
Szkół w miastach	21	—	1	3	3	1	3	1	1	21	—
Szkół w gminach wiejskich	884	22	682	137	18	9	6	5	5	861	1
Szkół z językiem wykładow. polskim	882	—	683	139	21	10	9	6	14	882	—
białoruskim	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Szkoły nieczynne	22	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Baranowieze											
Szkół ogółem	90	—	64	12	6	1	3	1	3	90	—
Nauczycieli ogółem	168	—	64	24	18	4	15	6	37	168	—
Uczniów ogółem	7 552	—	3 100	1 168	842	206	513	265	1 458	7 552	—
Szkół w miastach	2	—	—	—	—	—	—	—	2	2	—
Lida											
Szkół ogółem	217	—	173	32	4	1	2	2	3	217	—
Nauczycieli ogółem	309	—	173	64	12	4	10	12	34	309	—
Uczniów ogółem	15 472	—	8 705	3 193	650	180	405	597	1 742	15 472	—
Szkół w miastach	4	—	—	1	—	—	—	—	3	4	—
Nieśwież											
Szkół ogółem	161	22	110	23	1	1	1	—	3	138	1
Nauczycieli ogółem	196	—	110	46	3	4	5	—	28	194	2
Uczniów ogółem	8 753	—	5 208	1 936	96	162	293	—	1 058	8 673	80
Szkół w miastach	4	—	—	—	1	—	1	—	2	4	—

**Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich
oraz języka wykładowego (c. d.). Rok szkolny 1922/23.**

Powiaty	Ogółem	Szkoly nieczynne	Szkoly o liczbie sił nauczycielskich							Szkoly z językiem wykładowym	
			1	2	3	4	5	6	7 i więcej	pol-skim	rusiń-skim
Województwo poleskie (dok.)											
Kobryń											
Szkoł ogółem	88	1	76	6	2	3	—	—	—	87	—
Nauczycieli ogółem	106	—	76	12	6	12	—	—	—	106	—
Uczniów ogółem	5 728	—	4 136	684	304	604	—	—	—	5 728	—
Szkoł w miastach	6	—	—	2	2	2	—	—	—	6	—
Kossów											
Szkoł ogółem	36	—	29	5	1	—	1	—	—	36	—
Nauczycieli ogółem	47	—	29	10	3	—	5	—	—	47	—
Uczniów ogółem	3 559	—	2 553	611	172	—	223	—	—	3 559	—
Szkoł w miastach	2	—	—	—	1	—	1	—	—	2	—
Luniniec											
Szkoł ogółem	53	—	41	5	4	1	—	1	1	53	—
Nauczycieli ogółem	81	—	41	10	12	4	—	6	8	81	—
Uczniów ogółem	3 782	—	1 788	461	477	197	—	435	424	3 782	—
Szkoł w miastach	4	—	—	—	1	1	—	1	1	4	—
Pińsk											
Szkoł ogółem	100	—	73	24	2	—	—	—	1	100	—
Nauczycieli ogółem	137	—	73	48	6	—	—	—	10	137	—
Uczniów ogółem	5 886	—	3 202	1 865	360	—	—	—	459	5 886	—
Szkoł w miastach	4	—	—	1	2	—	—	—	1	4	—
Prużana											
Szkoł ogółem	73	—	55	13	1	—	2	—	2	73	—
Nauczycieli ogółem	108	—	55	26	3	—	10	—	14	108	—
Uczniów ogółem	6 250	—	3 643	1 370	214	—	522	—	501	6 250	—
Szkoł w miastach	4	—	—	—	—	—	2	—	2	4	—
Sarny											
Szkoł ogółem	108	6	71	18	2	5	1	—	5	99	3
Nauczycieli ogółem	182	—	71	36	6	20	5	—	44	161	21
Uczniów ogółem	6 836	—	2 370	1 901	245	647	163	—	1 510	6 165	671
Szkoł w miastach	6	—	—	—	—	2	—	—	4	4	2
Stolin											
Szkoł ogółem	32	—	24	6	1	1	—	—	—	32	—
Nauczycieli ogółem	43	—	24	12	3	4	—	—	—	43	—
Uczniów ogółem	1 897	—	1 195	476	130	96	—	—	—	1 897	—
Szkoł w miastach	2	—	1	—	—	1	—	—	—	2	—

Powiaty	Ogółem	Szkoly nieczynne	Szkoly o liczbie sil nauczycielskich								Szkoly z językiem wykładowym				
			0	1	2	3	4	5	6	7 i więcej	pol-skim	niem. i pol-niem.	rusińsk. i pol-rus.	czeski i pol-czesk.	innym
Województwo wołyńskie															
Szkoł ogółem	1 145	6	3	760	239	53	19	12	14	39	543	17	531	42	6
Nauczycieli ogół.	1 974	—	—	760	478	159	76	60	84	357	1 015	17	846	57	39
Uczniów ogółem	77 904	—	166	33 410	18 018	5 404	2 877	2 314	2 967	12 748	37 418	702	36 355	1972	1457
Na 1 naucz. uczn.	39,5	—	—	44,0	37,7	34,0	37,9	38,6	35,3	35,7	36,9	41,0	43,0	34,6	37,4
szkoł w miastach	71	—	—	6	3	5	6	6	7	38	47	—	20	—	4
szkoł w gmin. wiejsk.	1 074	6	3	754	236	48	13	6	7	1	496	17	511	42	2

Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich oraz języka wykładowego (c. d.). Rok szkolny 1922/23.

Powiaty	Ogółem	Szkoły nieczyn.	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich									Wydziałowe	Szkoły z językiem wykładowym		
			0	1	2	3	4	5	6	7 i więcej	polskim		niemieckim	polskim i niemieckim	
Województwo poznańskie															
Szkół ogółem	2 829	52	153	1 844	469	92	53	20	20	94	32	2 081	622	74	
Nauczycieli ogółem	5 059	—	—	1 844	938	276	212	100	120	1 242	327	4 228	692	139	
Uczniów ogółem	339 497	—	9704	134 843	67 188	19 197	13 550	6018	7448	71 601	9 953	295 894	35 158	8 445	
Na 1 naucz. uczn.	67,1	—	—	73,1	71,6	69,6	63,9	60,2	62,1	57,6	30,4	70,0	50,8	60,8	
szkół w miastach	302	1	6	71	30	17	23	15	17	90	32	195	100	6	
szkół w gm. wiejsk.	2 527	51	147	1 773	439	75	30	5	3	4	—	1 886	522	68	
szkół z jęz. wykładowym polskim	2 081	—	100	1 294	404	80	48	16	19	88	32	2 081	—	—	
niemieckim	622	—	47	518	38	7	4	3	1	4	—	—	622	—	
polsk. i niemieck.	74	—	6	32	27	5	1	1	—	2	—	—	—	74	
szkoły nieczynne	52	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Bydgoszcz miasto															
Szkół ogółem	33	—	—	10	3	1	2	2	2	11	2	23	10	—	
Nauczycieli ogółem	189	—	—	10	6	3	8	10	12	116	24	154	35	—	
Uczniów ogółem	11 526	—	—	786	511	318	564	256	597	7 333	1 161	10372	1 154	—	
Szkół w miastach	33	—	—	10	3	1	2	2	2	11	2	23	10	—	
Bydgoszcz															
Szkół ogółem	135	1	15	105	6	4	—	—	1	2	1	81	53	—	
Nauczycieli ogółem	156	—	—	105	12	12	—	—	6	17	4	106	50	—	
Uczniów ogółem	9 250	—	737	5 874	635	478	—	—	326	1 020	180	6 755	2 495	—	
Szkół w miastach	12	1	1	4	1	1	—	—	1	2	1	6	5	—	
Czarnków															
Szkół ogółem	61	1	—	38	15	2	2	1	1	1	—	43	16	1	
Nauczycieli ogółem	101	—	—	38	30	6	8	5	6	8	—	81	18	2	
Uczniów ogółem	6 082	—	—	2 495	1 662	315	495	341	371	403	—	4 896	1 091	95	
Szkół w miastach	4	—	—	1	—	1	—	—	1	1	—	2	2	—	
Chodzież															
Szkół ogółem	92	9	5	63	6	3	3	2	—	1	—	40	39	4	
Nauczycieli ogółem	120	—	—	63	12	9	12	10	—	14	—	69	41	10	
Uczniów ogółem	6 686	—	216	3 555	588	405	706	499	—	717	—	3 988	2 252	446	
Szkół w miastach	9	—	—	1	2	1	2	2	—	1	—	5	4	—	
Gniezno															
Szkół ogółem	81	5	3	55	13	—	1	—	1	3	—	49	27	—	
Nauczycieli ogółem	135	—	—	55	26	—	4	—	6	44	—	104	31	—	
Uczniów ogółem	9 442	—	139	3 823	1 444	—	140	—	330	3 566	—	7 814	1 628	—	
Szkół w miastach	6	—	—	—	1	—	1	—	1	3	—	4	2	—	
Gostyń															
Szkół ogółem	64	1	5	37	16	1	—	1	1	2	—	54	8	1	
Nauczycieli ogółem	105	—	—	37	32	3	—	5	6	22	—	89	7	9	
Uczniów ogółem	9 240	—	572	3 310	2 861	305	—	303	435	1 454	—	8 338	379	523	
Szkół w miastach	8	—	1	3	—	—	—	1	1	2	—	4	3	1	
Grodzisk															
Szkół ogółem	49	—	1	31	9	2	1	—	—	3	2	44	5	—	
Nauczycieli ogółem	99	—	—	31	18	6	4	—	—	27	18	94	5	—	
Uczniów ogółem	6 618	—	44	2 483	1 424	379	190	—	—	1 754	344	6 356	262	—	
Szkół w miastach	7	—	—	2	—	—	—	—	—	3	2	5	2	—	
Inowrocław															
Szkół ogółem	107	3	6	73	16	—	3	—	—	4	2	70	33	1	
Nauczycieli ogółem	200	—	—	73	32	—	12	—	—	64	19	170	30	—	
Uczniów ogółem	12 364	—	275	4 920	2 201	—	794	—	—	3 477	697	10 749	1 561	54	
Szkół w miastach	9	—	—	3	—	—	—	—	—	4	2	7	2	—	
Jarocin															
Szkół ogółem	75	—	—	45	22	3	2	—	—	2	1	68	7	—	
Nauczycieli ogółem	131	—	—	45	44	9	8	—	—	20	5	124	7	—	
Uczniów ogółem	10 068	—	—	3 669	3 829	750	500	—	—	1 260	120	9 754	314	—	
Szkół w miastach	8	—	—	1	1	—	1	—	—	2	1	5	1	—	
Kępno															
Szkół ogółem	90	—	6	53	22	6	2	—	—	1	—	77	1	12	
Nauczycieli ogółem	140	—	—	53	44	18	8	—	—	17	—	128	1	11	
Uczniów ogółem	10 478	—	228	4 298	3 295	1 242	546	—	—	869	—	9 763	56	659	
Szkół w miastach	4	—	—	2	—	1	—	—	—	1	—	1	1	2	

Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich oraz języka wykładowego (c. d.).

Rok szkolny 1922/23.

Powiaty	Ogółem	Szkoły nieczynn.	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich								Wydziałowe	Szkoły z językiem wykładowym		
			0	1	2	3	4	5	6	7 i więcej		polskim	niemieckim	polskim i niemieckim
Województwo poznańskie (c. d.)														
Kościan														
Szkół ogółem	67	—	3	42	15	2	2	1	—	2	—	63	4	—
Nauczycieli ogółem	116	—	—	42	30	6	8	5	—	25	—	112	4	—
Uczniów ogółem	9 444	—	397	3 922	2 307	435	378	361	—	1 644	—	2 268	176	—
Szkół w miastach	5	—	—	2	—	—	—	1	—	2	—	3	2	—
Koźmin														
Szkół ogółem	45	—	—	22	19	1	—	—	2	1	—	37	8	—
Nauczycieli ogółem	84	—	—	22	38	3	—	—	12	9	—	76	8	—
Uczniów ogółem	6 276	—	—	1 740	3 000	204	—	—	656	676	—	5 905	371	—
Szkół w miastach	4	—	—	1	—	—	—	—	2	1	—	3	1	—
Krotoszyn														
Szkół ogółem	55	2	1	28	10	6	1	2	2	2	1	42	9	2
Nauczycieli ogółem	126	—	—	28	20	18	4	10	12	27	7	110	13	3
Uczniów ogółem	8 554	—	77	2 310	1 264	1 225	237	747	751	1 661	282	7 626	762	166
Szkół w miastach	10	—	—	1	2	1	—	1	2	2	1	6	4	—
Leszno														
Szkół ogółem	69	—	2	38	17	5	3	2	—	2	—	44	12	13
Nauczycieli ogółem	145	—	—	38	34	15	12	10	—	36	—	86	15	44
Uczniów ogółem	8 876	—	196	2 329	2 106	850	845	554	—	1 996	—	5 612	770	2 494
Szkół w miastach	8	—	—	2	1	1	1	1	—	2	—	3	3	2
Międzychód														
Szkół ogółem	59	—	4	47	4	1	—	—	1	1	1	40	16	5
Nauczycieli ogółem	80	—	—	47	8	3	—	—	6	12	4	60	17	3
Uczniów ogółem	5 212	—	192	3 232	382	288	—	—	474	534	110	4 121	859	232
Szkół w miastach	6	—	—	1	2	—	—	—	1	1	1	3	3	—
Mogilno														
Szkół ogółem	84	—	1	68	9	2	—	—	—	3	1	55	29	—
Nauczycieli ogółem	124	—	—	68	18	6	—	—	—	26	6	93	31	—
Uczniów ogółem	8 835	—	39	4 667	1 237	515	—	—	—	2 082	295	7 295	1 540	—
Szkół w miastach	8	—	—	2	1	1	—	—	—	3	1	5	3	—
Nowy Tomysł														
Szkół ogółem	78	—	6	49	17	2	2	1	—	1	—	38	38	2
Nauczycieli ogółem	109	—	—	49	34	6	8	5	—	7	—	64	41	4
Uczniów ogółem	8 759	—	327	3 752	2 728	322	448	485	—	697	—	5 977	2 504	278
Szkół w miastach	6	—	—	1	1	1	1	1	—	1	—	3	3	—
Oborniki														
Szkół ogółem	116	4	5	82	17	1	2	—	—	3	2	74	32	6
Nauczycieli ogółem	167	—	—	82	34	3	8	—	—	26	14	128	33	6
Uczniów ogółem	10 146	—	348	5 018	2 310	166	500	—	—	1 486	318	8 287	1 478	381
Szkół w miastach	10	—	—	3	1	—	1	—	—	3	2	6	4	—
Odolanów														
Szkół ogółem	76	3	8	38	18	6	—	1	—	—	—	67	4	2
Nauczycieli ogółem	109	—	—	38	36	18	—	5	12	—	—	102	3	4
Uczniów ogółem	8 201	—	281	3 050	2 578	1 111	—	419	762	—	—	7 853	154	194
Szkół w miastach	5	—	1	1	—	—	—	1	2	—	—	4	1	—
Ostrów														
Szkół ogółem	52	—	1	29	9	4	—	1	—	6	2	50	2	—
Nauczycieli ogółem	137	—	—	29	18	12	—	5	—	54	19	135	2	—
Uczniów ogółem	8 015	—	82	2 289	1 301	834	—	299	—	2 764	446	7 939	76	—
Szkół w miastach	7	—	—	1	—	—	—	—	—	4	2	6	1	—
Ostrzeszów														
Szkół ogółem	63	1	2	45	9	2	2	—	—	2	—	62	—	—
Nauczycieli ogółem	94	—	—	45	18	6	8	—	—	17	—	94	—	—
Uczniów ogółem	8 080	—	67	4 112	1 576	492	541	—	—	1 292	—	8 080	—	—
Szkół w miastach	5	—	—	2	—	—	1	—	—	2	—	5	—	—
Pleszew														
Szkół ogółem	54	—	1	28	19	3	1	—	—	1	1	45	6	—
Nauczycieli ogółem	105	—	—	28	38	9	4	—	—	17	—	92	8	—
Uczniów ogółem	7 114	—	20	2 398	2 732	641	108	—	—	1 016	199	6 442	310	332
Szkół w miastach	3	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1	2	1	—

Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich oraz języka wykładowego (c. d.). *Rok szkolny 1922/23.*

Powiaty	Ogółem	Szkoły nieczynne	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich								Szkoły z językiem wykładowym			
			0	1	2	3	4	5	6	7 i więcej	Wydziałowe	pol-skim	nie-mie-cskim	polskim i nie-mie-cskim
Województwo poznańskie (c. d.)														
Poznań miasto														
Szkół ogółem	22	—	—	—	2	—	—	—	—	15	5	19	3	—
Nauczycieli ogółem	523	—	—	—	4	—	—	—	—	377	142	495	28	—
Uczniów ogółem	21 926	—	—	—	83	—	—	—	—	17 771	4 072	20 980	946	—
Szkół w miastach	22	—	—	—	2	—	—	—	—	15	5	19	3	—
Poznań Wschodni														
Szkół ogółem	65	—	—	42	12	1	3	—	1	4	2	58	7	—
Nauczycieli ogółem	148	—	—	42	24	3	12	—	6	51	10	140	8	—
Uczniów ogółem	8 744	—	—	2 851	1 561	142	744	—	307	2 835	304	8 310	434	—
Szkół w miastach	6	—	—	1	1	—	—	—	—	2	2	4	2	—
Poznań Zachodni														
Szkół ogółem	52	—	1	27	14	6	3	—	—	1	—	46	6	—
Nauczycieli ogółem	92	—	—	27	28	18	12	—	—	7	—	85	7	—
Uczniów ogółem	6 737	—	23	1 979	2 305	1 385	684	—	—	361	—	6 442	295	—
Szkół w miastach	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—
Rawicz														
Szkół ogółem	65	—	3	35	13	4	3	2	—	3	1	53	12	—
Nauczycieli ogółem	129	—	—	35	26	12	12	10	—	29	5	110	19	—
Uczniów ogółem	8 571	—	534	2 520	1 896	1 017	651	406	—	1 365	182	7 760	811	—
Szkół w miastach	12	—	1	3	—	1	1	2	—	3	1	7	5	—
Śmigiel														
Szkół ogółem	71	—	10	49	9	1	1	—	1	—	—	62	9	—
Nauczycieli ogółem	80	—	—	49	18	3	4	—	6	—	—	72	8	—
Uczniów ogółem	7 549	—	512	4 361	1 646	261	370	—	399	—	—	6 974	575	—
Szkół w miastach	3	—	—	—	1	—	1	—	1	—	—	2	1	—
Śrem														
Szkół ogółem	87	1	8	60	9	2	3	1	—	3	—	77	9	—
Nauczycieli ogółem	128	—	—	60	18	6	12	5	—	27	—	119	9	—
Uczniów ogółem	10 884	—	736	4 999	1 338	464	944	429	—	1 974	—	10 512	372	—
Szkół w miastach	7	—	—	1	—	—	2	1	—	3	—	6	1	—
Środa														
Szkół ogółem	81	2	1	63	11	—	—	1	1	2	—	70	9	—
Nauczycieli ogółem	119	—	—	63	22	—	—	5	6	23	—	110	9	—
Uczniów ogółem	8 988	—	136	4 993	1 640	—	—	291	290	1 638	—	8 529	459	—
Szkół w miastach	6	—	—	3	—	—	—	1	—	2	—	3	3	—
Strzelno														
Szkół ogółem	66	1	5	48	7	2	—	—	1	1	1	54	10	1
Nauczycieli ogółem	90	—	—	48	14	6	—	—	6	9	7	79	10	1
Uczniów ogółem	7 076	—	399	3 735	1 157	478	—	—	425	677	205	6 620	413	43
Szkół w miastach	5	—	—	2	—	—	—	—	1	1	1	3	2	—
Szamotły														
Szkół ogółem	89	—	7	52	19	4	1	—	1	3	2	69	17	3
Nauczycieli ogółem	154	—	—	52	38	12	—	—	6	30	12	132	16	6
Uczniów ogółem	11 749	—	354	5 068	2 805	715	98	—	410	2 019	280	10 714	723	312
Szkół w miastach	10	—	—	1	2	—	—	—	—	3	2	7	3	—
Szubin														
Szkół ogółem	92	—	10	67	11	—	2	—	—	2	—	56	34	2
Nauczycieli ogółem	112	—	—	67	22	—	8	—	—	15	—	79	31	2
Uczniów ogółem	8 367	—	581	4 838	1 235	—	689	—	—	1 024	—	6 304	1 858	205
Szkół w miastach	10	—	—	5	1	—	2	—	—	2	—	5	5	—
Wągrowiec														
Szkół ogółem	113	4	—	87	17	2	1	1	—	1	—	76	33	—
Nauczycieli ogółem	148	—	—	87	34	6	4	5	—	12	—	115	33	—
Uczniów ogółem	9 773	—	—	5 519	2 307	557	291	300	—	799	—	7 916	1 857	—
Szkół w miastach	6	—	2	—	—	1	1	1	—	1	—	4	2	—
Witkowo														
Szkół ogółem	59	2	1	44	10	1	1	—	—	—	—	44	13	—
Nauczycieli ogółem	71	—	—	44	20	3	4	—	—	—	—	58	13	—
Uczniów ogółem	5 179	—	46	2 929	1 648	172	384	—	—	—	—	4 720	459	—
Szkół w miastach	5	—	—	2	2	—	1	—	—	—	—	3	2	—

Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich oraz języka wykładowego (c. d.). Rok szkolny 1922/23.

Powiaty	Ogółem	Szkoły nieczynne	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich									Szkoły z językiem wykładowym		
			0	1	2	3	4	5	6	7 i więcej	Wydziałowe	polskim	niemieckim	polskim i niemieckim
Województwo poznańskie (dok.)														
Wolsztyn														
Szkół ogółem	83	—	2	54	15	6	3	—	—	2	1	55	24	4
Nauczycieli ogółem	133	—	—	54	30	18	12	—	—	15	4	96	28	9
Uczniów ogółem	8 821	—	100	3 588	1 950	1 278	935	—	—	886	84	6 870	1 368	583
Szkół w miastach	8	—	—	2	1	1	1	—	—	2	1	4	3	1
Września														
Szkół ogółem	63	—	19	36	4	1	—	—	1	1	1	46	17	—
Nauczycieli ogółem	78	—	—	36	8	3	—	—	6	19	6	66	12	—
Uczniów ogółem	7 225	—	1625	3 031	497	455	—	—	460	900	257	6 276	949	—
Szkół w miastach	4	—	—	1	—	—	—	—	1	1	1	3	1	—
Wyrzysk														
Szkół ogółem	137	11	9	90	17	3	3	1	—	1	2	74	42	10
Nauczycieli ogółem	175	—	—	90	34	9	12	5	—	15	10	119	41	15
Uczniów ogółem	11 348	—	395	5 748	2 170	612	768	328	—	1 097	225	7 783	2 461	1 099
Szkół w miastach	14	—	—	5	1	2	3	—	—	1	2	8	6	—
Żnin														
Szkół ogółem	79	1	1	64	8	2	—	—	1	1	1	56	18	4
Nauczycieli ogółem	107	—	—	64	16	6	—	—	6	8	7	82	20	5
Uczniów ogółem	7 299	—	26	4 652	974	386	—	—	455	614	192	5 994	956	349
Szkół w miastach	8	—	—	1	3	1	—	—	1	1	1	5	3	—
Województwo pomorskie														
Szkół ogółem	1 574	15	68	962	350	61	25	10	8	49	26	1 163	169	227
Nauczycieli ogółem	2 793	—	—	962	700	183	100	50	48	547	203	2 186	219	388
Uczniów ogółem	157 886	—	2646	61 442	41 021	10 911	5 079	2 299	2608	26 135	5 745	128 343	9 890	21 653
Na 1 nauczyc. uczn.	56,5	—	—	63,9	58,6	59,6	50,8	46,0	54,3	47,8	28,3	57,8	45,2	55,8
Szkół w miastach	102	—	—	13	7	3	3	3	3	44	26	63	30	—
Szkół w gm. wiejsk.	1 472	15	68	949	343	58	22	7	5	5	—	1 100	139	218
Szkół z jęz. wykład. polskim	1 163	—	35	722	260	51	20	6	8	43	18	1 163	—	—
niemieckim	169	—	16	131	11	1	3	1	—	4	2	—	169	—
polsk. i niemieck.	227	—	17	109	79	9	2	3	—	2	6	—	—	227
Szkoły nieczynne	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Brodnica														
Szkół ogółem	98	—	11	58	20	2	1	—	1	3	2	75	6	17
Nauczycieli ogółem	159	—	—	58	40	6	4	—	6	30	15	130	4	25
Uczniów ogółem	10 359	—	585	4 039	2 801	424	196	—	353	1 574	387	8 207	275	1 877
Szkół w miastach	5	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	5	—	—
Chełmno														
Szkół ogółem	89	—	2	56	22	4	2	1	—	2	—	54	16	19
Nauczycieli ogółem	155	—	—	56	44	12	8	5	—	30	—	101	18	36
Uczniów ogółem	7 696	—	24	3 930	2 163	532	298	253	—	1 396	—	5 249	769	1 678
Szkół w miastach	8	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—
Chojnice														
Szkół ogółem	120	—	1	78	24	6	3	—	—	5	3	102	8	10
Nauczycieli ogółem	220	—	—	78	48	18	12	—	—	46	18	184	18	18
Uczniów ogółem	13 708	—	18	5 373	3 304	1 182	773	—	—	2 472	586	11 793	784	1 131
Szkół w miastach	10	—	—	1	2	—	—	—	—	4	3	6	4	—
Działdowo														
Szkół ogółem	49	—	2	33	9	2	—	1	—	1	1	40	2	7
Nauczycieli ogółem	78	—	—	33	18	6	—	5	—	8	8	55	6	17
Uczniów ogółem	3 777	—	93	1 698	885	399	—	125	—	335	242	2 790	197	790
Szkół w miastach	3	—	—	—	—	—	—	1	—	1	1	1	1	1
Gulów														
Szkół ogółem	49	—	—	27	18	3	—	—	—	1	—	47	1	1
Nauczycieli ogółem	85	—	—	27	36	9	—	—	—	13	—	83	1	1
Uczniów ogółem	4 749	—	—	1 685	2 076	488	—	—	—	500	—	4 628	52	69
Szkół w miastach	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1

Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich oraz języka wykładowego (c. d.). Rok szkolny 1922/23

Powiaty	Ogółem	Szkoły nieczynne	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich								Szkoły z językiem wykładowym			
			0	1	2	3	4	5	6	7 i więcej	Wydziałowe	pol-skim	nie-mie-ckim	polskim i nie-mie-ckim
Województwo pomorskie (c. d.)														
Grudziądz miasto														
Szkół ogółem . . .	7	—	—	—	—	—	—	—	—	6	1	5	1	1
Nauczycieli ogółem . .	81	—	—	—	—	—	—	—	—	69	12	60	9	12
Uczniów ogółem . . .	3 776	—	—	—	—	—	—	—	—	3 359	417	2 971	388	417
Szkół w miastach . . .	7	—	—	—	—	—	—	—	—	6	1	5	1	1
Grudziądz														
Szkół ogółem . . .	99	—	12	60	20	2	1	2	1	—	1	45	18	36
Nauczycieli ogółem . .	136	—	—	60	40	6	4	10	6	—	10	74	14	48
Uczniów ogółem . . .	7 342	—	375	3 475	2 100	278	183	480	294	—	157	3 744	825	2 773
Szkół w miastach . . .	4	—	—	1	—	—	—	2	—	—	1	3	1	—
Kartuszy														
Szkół ogółem . . .	119	—	2	81	28	3	3	—	—	1	1	105	7	7
Nauczycieli ogółem . .	176	—	—	81	56	9	12	—	—	11	7	162	6	8
Uczniów ogółem . . .	12 033	—	63	6 123	3 825	591	779	—	—	502	150	11 200	252	581
Szkół w miastach . . .	3	—	—	1	—	—	—	—	—	1	1	2	1	—
Kościerzyna														
Szkół ogółem . . .	98	—	6	72	14	2	1	—	—	2	1	74	6	18
Nauczycieli ogółem . .	136	—	—	72	28	6	4	—	—	20	6	100	5	31
Uczniów ogółem . . .	8 883	—	340	5 181	1 687	310	201	—	—	1 055	109	6 660	348	1 875
Szkół w miastach . . .	4	—	—	1	—	—	—	—	—	2	1	1	1	2
Lubawa														
Szkół ogółem . . .	106	8	5	59	25	4	1	—	—	2	2	88	5	5
Nauczycieli ogółem . .	161	—	—	59	50	12	4	—	—	21	15	137	6	18
Uczniów ogółem . . .	9 949	—	127	4 296	3 158	881	179	—	—	907	401	8 924	179	846
Szkół w miastach . . .	5	—	—	1	—	—	—	—	—	2	2	3	1	1
Puck														
Szkół ogółem . . .	63	—	—	46	15	—	—	—	—	1	1	55	2	6
Nauczycieli ogółem . .	92	—	—	46	30	—	—	—	—	7	9	74	2	16
Uczniów ogółem . . .	4 956	—	—	2 840	1 599	—	—	—	—	334	183	4 350	58	548
Szkół w miastach . . .	3	—	—	1	—	—	—	—	—	1	1	1	1	1
Sepolno														
Szkół ogółem . . .	57	—	4	35	13	3	—	—	1	—	1	24	19	14
Nauczycieli ogółem . .	83	—	—	35	26	9	—	—	6	—	7	35	21	27
Uczniów ogółem . . .	4 691	—	163	2 258	1 295	566	—	—	298	—	111	2 310	1 072	1 309
Szkół w miastach . . .	7	—	—	2	1	2	—	—	1	—	1	3	3	1
Starogard														
Szkół ogółem . . .	107	4	1	57	24	7	5	1	2	5	1	96	6	1
Nauczycieli ogółem . .	222	—	—	57	48	21	20	5	12	45	14	213	7	2
Uczniów ogółem . . .	11 047	—	36	3 371	2 352	986	906	237	535	2 193	431	10 669	263	115
Szkół w miastach . . .	4	—	—	—	1	—	—	—	—	2	1	3	1	—
Świecie														
Szkół ogółem . . .	165	3	12	107	30	4	1	2	2	2	2	93	23	46
Nauczycieli ogółem . .	230	—	—	107	60	12	4	10	12	17	8	149	23	58
Uczniów ogółem . . .	14 230	—	488	6 526	3 863	762	260	289	785	1 025	232	9 372	1 140	3 718
Szkół w miastach . . .	6	—	—	1	1	—	—	—	1	1	2	4	2	—
Tczew														
Szkół ogółem . . .	39	—	1	22	8	—	3	—	—	4	1	33	3	3
Nauczycieli ogółem . .	106	—	—	22	16	—	12	—	—	50	6	87	14	5
Uczniów ogółem . . .	5 320	—	26	1 500	824	—	574	—	—	2 269	127	4 588	473	259
Szkół w miastach . . .	6	—	—	—	—	—	1	—	—	4	1	4	2	—
Toruń miasto														
Szkół ogółem . . .	10	—	—	—	1	—	1	—	—	6	2	7	3	—
Nauczycieli ogółem . .	120	—	—	—	2	—	4	—	—	85	29	103	17	—
Uczniów ogółem . . .	5 090	—	—	—	33	—	93	—	—	3 895	1 069	4 640	450	—
Szkół w miastach . . .	10	—	—	—	1	—	1	—	—	6	2	7	3	—
Toruń														
Szkół ogółem . . .	95	—	4	61	18	6	2	—	—	3	1	68	23	4
Nauczycieli ogółem . .	170	—	—	61	36	18	8	—	—	38	9	135	21	14
Uczniów ogółem . . .	8 720	—	99	2 895	1 913	1 236	454	—	—	1 878	245	7 158	1 077	485
Szkół w miastach . . .	6	—	—	2	—	—	—	—	—	3	1	3	2	1

Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich oraz języka wykładowego (c. d.). *Rok szkolny 1922/23.*

Powiaty	Ogółem	Szkół nieczyn.	Szkoly o liczbie sił nauczycielskich								Szkoly z językiem wykładowym			
			0	1	2	3	4	5	6	7 i więcej	Wydziałowe	pol-skim	nie-mie-cskim	polskim i nie-mie-cskim
Województwo pomorskie. (dok.).														
Tuchola														
Szkół ogółem	53	—	1	24	17	6	—	3	—	1	1	41	9	10
Nauczycieli ogółem	107	—	—	24	34	18	—	15	—	9	7	88	2	17
Uczniów ogółem	5 928	—	43	1 436	1 937	969	—	915	—	413	215	4 816	101	1 011
Szkół w miastach	8	—	—	1	—	—	—	—	—	1	1	2	1	—
Wąbrzeźno														
Szkół ogółem	79	—	4	42	24	3	—	—	1	3	2	41	17	21
Nauczycieli ogółem	147	—	—	42	48	9	—	—	6	29	13	95	19	33
Uczniów ogółem	8 174	—	166	2 585	2 957	481	—	—	343	1 240	402	5 123	995	2 056
Szkół w miastach	9	—	—	1	1	1	—	—	1	3	2	6	3	—
Wejherowo														
Szkół ogółem	72	—	—	44	20	4	1	—	—	1	2	70	1	1
Nauczycieli ogółem	129	—	—	44	40	12	4	—	—	19	10	121	6	2
Uczniów ogółem	7 458	—	—	3 131	2 249	826	183	—	—	788	281	7 151	192	115
Szkół w miastach	8	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2	2	1	—

Powiaty	Ogółem	Szkół nieczyn.	Szkoly o liczbie sił nauczycielskich									Szkoly z językiem wykład.		
			0	1	2	3	4	5	6	7 i więcej	Wydziałowe	pol-skim	ru-siń-skim	nie-mie-cskim
Województwo krakowskie														
Szkół ogółem	1 795	47	7	561	478	215	141	92	53	189	12	1 664	79	5
Nauczycieli ogółem	5 605	—	—	561	956	645	564	460	318	1 906	195	5 459	113	33
Uczniów ogółem	294 113	—	492	42 999	59 154	38 480	30 421	24 410	14 615	78 544	4 998	285 475	7380	1258
na 1 nauczyc. uczn.	52,5	—	—	76,6	61,9	59,7	53,9	53,1	46,0	41,2	25,6	52,3	65,3	38,1
Szkół w miastach	174	—	—	—	1	—	16	8	17	120	12	172	—	2
Szkół w gm. wiejsk.	1 621	47	7	561	477	215	125	84	36	69	—	1 492	79	3
Szkół z jęz. wykł.														
polskim	1 664	—	7	513	449	213	141	90	53	186	12	1 664	—	—
rusińskim	79	—	—	48	28	2	—	1	—	—	—	—	79	—
niemieckim	5	—	—	—	1	—	—	1	—	3	—	—	—	5
Szkoly nieczynne	47	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Biała														
Szkół ogółem	51	—	1	3	13	7	5	8	2	12	—	46	—	5
Nauczycieli ogółem	236	—	—	3	26	21	20	40	12	114	—	203	—	33
Uczniów ogółem	12 429	—	124	228	1 816	1 325	1 139	2 509	700	4 588	—	11 171	—	1258
Szkół w miastach	7	—	—	—	—	—	—	—	1	6	—	5	—	2
Bochnia														
Szkół ogółem	126	1	—	40	33	22	12	4	5	9	—	125	—	—
Nauczycieli ogółem	368	—	—	40	66	60	48	20	30	98	—	368	—	—
Uczniów ogółem	18 245	—	—	2 492	3 696	3 527	2 125	906	1 404	4 095	—	18 245	—	—
Szkół w miastach	9	—	—	—	—	—	—	—	2	7	—	9	—	—
Brzesko														
Szkół ogółem	94	—	—	17	29	20	10	3	4	11	—	94	—	—
Nauczycieli ogółem	304	—	—	17	58	60	40	15	24	90	—	304	—	—
Uczniów ogółem	15 295	—	—	1 070	3 212	3 282	2 175	721	1 161	3 734	—	15 295	—	—
Szkół w miastach	4	—	—	—	—	—	—	—	1	3	—	4	—	—
Chrzanów														
Szkół ogółem	91	—	—	14	13	12	9	16	6	21	—	91	—	—
Nauczycieli ogółem	443	—	—	14	26	36	36	80	36	215	—	443	—	—
Uczn ogółemniów	21 045	—	—	796	1 458	1 762	2 008	3 968	1 772	9 281	—	21 045	—	—
Szkół w miastach	6	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—	6	—	—

Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich oraz języka wykładowego (c. d.). Rok szkolny 1922/13.

Powiaty	Ogółem	Szkoły naucz.	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich								Szkoły z językiem wykł.			
			0	1	2	3	4	5	6	7 i więcej	Wydziałowe	pol-skim	ru-siń-skim	nie-mie-ckim
Województwo krakowskie (c. d.)														
Dąbrowa														
Szkół ogółem . . .	60	1	—	9	26	11	3	5	1	4	—	59	—	—
Nauczycieli ogółem . .	183	—	—	9	52	33	12	25	6	46	—	183	—	—
Uczniów ogółem . . .	9 864	—	—	742	2 914	1 880	612	1 307	243	2 166	—	9 864	—	—
Szkół w miastach . . .	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	—	—
Gorlice														
Szkół ogółem . . .	79	1	—	28	22	12	7	5	—	4	—	47	31	—
Nauczycieli ogółem . .	201	—	—	28	44	36	28	25	—	40	—	157	44	—
Uczniów ogółem . . .	10 569	—	—	1 634	2 530	2 150	1 346	1 282	—	1 627	—	8 039	2 530	—
Szkół w miastach . . .	6	—	—	—	—	—	2	—	—	4	—	6	—	—
Grybów														
Szkół ogółem . . .	59	1	—	27	20	3	2	4	1	1	—	43	15	—
Nauczycieli ogółem . .	117	—	—	27	40	9	8	20	6	7	—	96	21	—
Uczniów ogółem . . .	7 900	—	—	2 318	2 862	551	525	1 082	223	348	—	6 495	1 414	—
Szkół w miastach . . .	4	—	—	—	—	—	—	2	1	1	—	4	—	—
Jasło														
Szkół ogółem . . .	70	—	—	16	23	16	7	1	—	5	2	64	6	—
Nauczycieli ogółem . .	244	—	—	16	46	48	28	5	—	53	48	235	9	—
Uczniów ogółem . . .	11 688	—	—	1 249	2 654	2 359	1 843	258	—	1 804	1 521	10 988	700	—
Szkół w miastach . . .	4	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	4	—	—
Kraków miasto														
Szkół ogółem . . .	58	—	—	—	—	—	5	4	6	34	9	58	—	—
Nauczycieli ogółem . .	560	—	—	—	—	—	20	20	36	350	134	560	—	—
Uczniów ogółem . . .	20 305	—	—	—	—	—	732	769	1 491	14 287	3 026	20 305	—	—
Szkół w miastach . . .	58	—	—	—	—	—	5	4	6	34	9	58	—	—
Kraków														
Szkół ogółem . . .	65	—	—	6	14	14	10	9	3	9	—	65	—	—
Nauczycieli ogółem . .	247	—	—	6	28	42	40	45	18	68	—	247	—	—
Uczniów ogółem . . .	12 540	—	—	503	1 740	2 304	2 013	2 647	672	2 661	—	12 540	—	—
Szkół w miastach . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Limanowa														
Szkół ogółem . . .	80	4	—	27	16	9	8	5	5	6	—	76	—	—
Nauczycieli ogółem . .	235	—	—	27	32	27	32	25	30	62	—	235	—	—
Uczniów ogółem . . .	10 703	—	—	2 015	1 444	1 421	1 562	1 001	1 243	2 017	—	10 703	—	—
Szkół w miastach . . .	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	—	—
Meleć														
Szkół ogółem . . .	78	2	—	29	27	6	7	2	1	4	—	76	—	—
Nauczycieli ogółem . .	181	—	—	29	54	18	28	10	6	36	—	181	—	—
Uczniów ogółem . . .	10 348	—	—	2 492	2 844	972	1 413	511	281	1 835	—	10 348	—	—
Szkół w miastach . . .	4	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	4	—	—
Myślenice														
Szkół ogółem . . .	60	—	—	5	21	14	7	4	3	6	—	60	—	—
Nauczycieli ogółem . .	207	—	—	5	42	42	28	20	18	52	—	207	—	—
Uczniów ogółem . . .	12 207	—	—	461	2 872	2 790	1 854	1 125	795	2 310	—	12 207	—	—
Szkół w miastach . . .	4	—	—	—	—	—	—	—	1	3	—	4	—	—
Nowy Sącz														
Szkół ogółem . . .	132	8	—	62	33	7	6	2	1	13	—	99	25	—
Nauczycieli ogółem . .	342	—	—	62	66	21	24	10	6	153	—	306	36	—
Uczniów ogółem . . .	18 053	—	—	4 655	4 370	1 269	1 254	461	206	5 838	—	15 570	2 483	—
Szkół w miastach . . .	16	—	—	—	—	—	3	1	1	11	—	16	—	—
Nowy Targ														
Szkół ogółem . . .	84	7	—	46	14	7	3	—	1	6	—	75	2	—
Nauczycieli ogółem . .	175	—	—	46	28	21	12	—	6	62	—	172	3	—
Uczniów ogółem . . .	10 430	—	—	3 874	1 766	1 195	520	—	327	2 748	—	10 177	253	—
Szkół w miastach . . .	4	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	4	—	—
Oświęcim														
Szkół ogółem . . .	49	6	—	13	9	2	8	3	—	8	—	43	—	—
Nauczycieli ogółem . .	161	—	—	13	18	6	32	15	—	77	—	161	—	—
Uczniów ogółem . . .	8 630	—	—	861	904	936	1 874	821	—	3 234	—	8 630	—	—
Szkół w miastach . . .	6	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—	6	—	—

Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich oraz języka wykładowego (c. d.). Rok szkolny 1922/23.

Powiaty	Ogółem	Szkoły nieczynne	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich								Szkoły z językiem wykładowym			
			0	1	2	3	4	5	6	7 i więcej	Wydziałowe	pol-skim	ru-siń-skim	nie-mie-skim
Województwo krakowskie (dok.)														
Pilzno														
Szkół ogółem . . .	49	—	1	34	10	—	4	—	—	—	—	49	—	—
Nauczycieli ogółem . . .	70	—	—	34	20	—	16	—	—	—	—	70	—	—
Uczniów ogółem . . .	5 706	—	66	2 961	1 596	—	1 083	—	—	—	—	5 706	—	—
Szkół w miastach . . .	3	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	3	—	—
Podgórze														
Szkół ogółem . . .	49	—	—	21	16	4	1	2	3	2	—	49	—	—
Nauczycieli ogółem . . .	111	—	—	21	32	12	4	10	18	14	—	111	—	—
Uczniów ogółem . . .	6 850	—	—	1 589	2 177	785	222	571	968	538	—	6 850	—	—
Szkół w miastach . . .	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	—	—
Ropczyce														
Szkół ogółem . . .	62	—	—	21	27	6	—	3	1	4	—	62	—	—
Nauczycieli ogółem . . .	159	—	—	21	54	18	—	15	6	45	—	159	—	—
Uczniów ogółem . . .	9 803	—	—	1 853	3 663	1 225	—	783	364	1 915	—	9 803	—	—
Szkół w miastach . . .	5	—	—	—	—	—	—	—	1	4	—	5	—	—
Spisz-Orawa														
Szkół ogółem . . .	39	—	5	26	7	1	—	—	—	—	—	39	—	—
Nauczycieli ogółem . . .	43	—	—	26	14	3	—	—	—	—	—	43	—	—
Uczniów ogółem . . .	2 572	—	302	1 498	632	140	—	—	—	—	—	2 572	—	—
Szkół w miastach . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Tarnów														
Szkół ogółem . . .	89	5	—	31	23	9	7	3	—	11	—	84	—	—
Nauczycieli ogółem . . .	271	—	—	31	46	27	28	15	—	124	—	271	—	—
Uczniów ogółem . . .	17 201	—	—	2 741	3 895	2 242	1 756	983	—	5 584	—	17 201	—	—
Szkół w miastach . . .	12	—	—	—	—	—	1	1	—	10	—	12	—	—
Wadowice														
Szkół ogółem . . .	99	4	—	24	35	12	9	5	4	5	1	95	—	—
Nauczycieli ogółem . . .	270	—	—	24	70	36	36	25	24	42	13	270	—	—
Uczniów ogółem . . .	15 024	—	—	1 667	4 263	2 112	2 105	1 462	1 158	1 806	451	15 024	—	—
Szkół w miastach . . .	7	—	—	—	1	—	1	—	—	4	1	7	—	—
Wieliczka														
Szkół ogółem . . .	75	—	—	25	28	8	6	—	4	4	—	75	—	—
Nauczycieli ogółem . . .	205	—	—	25	56	24	24	—	24	52	—	205	—	—
Uczniów ogółem . . .	10 514	—	—	1 480	3 166	1 267	1 179	—	1 153	2 269	—	10 514	—	—
Szkół w miastach . . .	6	—	—	—	—	—	1	—	3	2	—	6	—	—
Żywiec														
Szkół ogółem . . .	97	7	—	37	19	13	5	4	2	10	—	90	—	—
Nauczycieli ogółem . . .	272	—	—	37	38	39	20	20	12	106	—	272	—	—
Uczniów ogółem . . .	16 183	—	—	3 820	2 680	2 986	1 081	1 243	514	3 859	—	16 183	—	—
Szkół w miastach . . .	3	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	3	—	—

Powiaty	Ogółem	Szkoły klasowe								Szkoły z językiem wykładowym			Nau- czy- cieli czyn- nych	Uczniów
		1	2	3	4	5	6	7	8 i wię- cej	pol- skim	rusiń- skim	nie- mie- ckim		
Województwo lwowskie *														
Ogółem	2 337	1080	678	146	157	72	52	149	3	1 356	974	7	6 267	358 350
Bóbrka	99	49	39	—	5	—	4	2	—	26	72	1	215	13 583
Brzozów	72	27	18	13	4	5	2	3	—	65	7	—	178	10 220
Dobromil	71	41	21	2	3	1	1	2	—	31	40	—	134	8 382
Drohobycz	97	31	24	15	11	4	4	7	1	33	62	2	324	20 307
Gródek Jagielloński	72	53	11	—	6	—	—	2	—	28	44	—	146	8 852

* Ob. uwagi na str. 146.

Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich oraz języka wykładowego (c. d.). Rok szkolny 1922/23.

Powiaty	Ogółem	Szkoły klasowe								Szkoły z językiem wykładowym			Nauczycieli czynnych	Uczniów
		1	2	3	4	5	6	7	8 i więcej	pol-skim	rusiń-skim	nie-mie-cskim		
Województwo lwowskie (dok.)														
Jarosław	128	64	39	7	6	5	2	5	—	95	33	—	308	18 828
Jaworów	76	41	22	6	2	3	—	2	—	22	54	—	143	9 263
Kolbuszowa	47	14	17	7	4	3	—	2	—	47	—	—	117	8 459
Krosno	64	14	25	11	5	2	2	5	—	52	12	—	199	10 495
Lisko	60	33	22	—	2	—	—	3	—	23	37	—	117	9 541
Lubaczów	92	50	30	6	—	2	2	2	—	53	39	—	167	11 027
Lwów miasto	43	—	—	—	—	—	—	43	—	42	1	—	577	21 033
Lwów powiat	150	58	44	18	8	5	5	12	—	82	68	—	386	20 976
Łancut	74	25	14	6	16	6	2	5	—	73	1	—	234	12 457
Mościska	71	32	27	4	4	—	2	2	—	36	35	—	151	11 238
Nisko	50	22	15	4	6	—	2	1	—	50	—	—	119	8 089
Przemyśl	138	76	32	5	9	4	4	7	1	61	77	—	382	17 450
Przeworsk	45	7	14	5	11	5	—	3	—	45	—	—	160	8 775
Rawa Ruska	81	41	26	3	4	2	2	3	—	22	57	2	168	13 006
Rudki	75	33	28	1	2	4	4	3	—	34	41	—	192	10 491
Rzeszów	118	60	36	—	11	3	2	5	1	118	—	—	458	23 872
Sambor	93	41	30	5	6	7	2	2	—	34	58	1	241	12 743
Sanok	117	63	27	—	11	4	3	9	—	60	57	—	272	14 991
Sokal	123	72	34	3	6	2	3	3	—	48	75	—	248	13 521
Stary Sambor	59	27	23	2	—	2	—	5	—	13	46	—	133	6 234
Strzyżów	57	21	19	7	4	1	2	3	—	54	3	—	134	7 708
Tarnobrzeg	68	26	17	13	6	1	—	5	—	68	—	—	181	11 583
Zółkiew	97	59	24	3	5	1	2	3	—	41	55	1	183	10 226
Województwo stanisławowskie. a														
Ogółem	1 146	567	357	44	91	14	33	38	2	315	823	8	2 645	154 747
Bohorodczany	49	22	19	1	3	2	2	—	—	11	38	—	99	6 515
Dolina	92	45	30	—	13	—	1	3	—	17	73	2	197	12 720
Horodenka	64	29	23	2	5	—	—	2	—	16	48	—	155	9 261
Kalusz	83	34	31	7	7	2	—	2	—	17	65	1	170	11 512
Kołomyja	100	41	30	—	21	—	3	4	1	38	62	—	274	12 302
Kosów	50	33	—	1	1	2	1	3	—	7	43	—	110	4 916
Nadwórna	60	37	15	3	2	—	1	2	—	24	36	—	112	7 668
Peczeniżyn	29	20	6	—	1	1	1	—	—	5	24	—	72	3 707
Rohatyn	112	55	41	10	1	1	2	2	—	43	69	—	217	15 861
Skole	47	31	7	4	1	2	1	1	—	7	38	2	88	5 539
Śniatyn	50	18	21	—	7	—	2	2	—	8	42	—	124	6 551
Stanisławów	96	40	30	—	11	—	4	10	1	37	59	—	350	16 172
Stryj	67	22	29	5	3	—	6	2	—	20	47	—	172	10 495
Thumacz	89	40	26	7	9	—	6	1	—	36	53	—	206	12 192
Turka	72	46	21	—	3	—	—	2	—	12	60	—	123	7 592
Żydaczów	86	54	19	4	3	1	3	2	—	17	66	3	176	11 744
Województwo tarnopolskie. a														
Ogółem	1 329	765	381	50	53	24	20	36	—	672	656	1	2 697	174 671
Borszczów	63	34	19	—	6	4	—	—	—	29	34	—	137	8 217
Brody	58	41	11	1	2	—	1	2	—	29	29	—	102	6 584
Brzeżany	109	62	37	—	4	—	4	2	—	54	55	—	210	12 545
Buczacz	113	74	20	6	3	7	—	3	—	66	47	—	210	14 477
Czortków	52	13	26	5	4	1	1	2	—	28	24	—	137	8 311
Husiatyn	64	19	33	4	3	3	1	1	—	35	29	—	141	8 730
Kamionka	81	53	22	—	2	—	1	3	—	37	44	—	151	11 148
Podhajce	86	54	22	5	3	—	—	2	—	45	41	—	128	12 254
Przemysłyany	95	61	29	1	—	—	—	4	—	46	49	—	192	12 736
Radziechów	64	34	21	3	—	3	1	2	—	22	41	1	134	6 973
Skalat	79	33	23	11	6	2	3	1	—	49	30	—	160	10 249
Tarnopol	96	52	30	2	4	—	4	4	—	52	44	—	257	13 522
Trembowła	55	22	18	5	4	2	2	2	—	37	18	—	151	8 415
Zaleszczyki	64	33	25	2	1	—	1	2	—	24	40	—	123	7 980
Zbaraż	74	58	13	—	1	—	—	2	—	39	35	—	128	9 556
Zborów	68	58	6	—	1	—	1	2	—	24	44	—	108	7 794
Złoczów	108	64	26	5	9	2	—	2	—	56	52	—	228	15 180

Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich oraz języka wykładowego (c. d.). Rok szkolny 1922/23.

Powiaty	Ogółem	Szkoły liczyna	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich								Wy- dzia- łowe	Szkoły z językiem wykładowym		
			0	1	2	3	4	5	6	7 i więcej		pol- skim	nie- mie- ckim	polskim i nie- mie- ckim
Województwo śląskie														
Śląskie														
Szkoł ogółem . . .	615	—	2	120	107	80	50	45	29	170	12	526	59	30
Nauczycieli ogół. .	3 336	—	—	120	214	240	200	225	174	2 055	108	2 624	314	398
Uczniów ogółem . .	197611	—	153	10618	14 963	15 931	12 207	14 036	11 156	115718	2 829	163170	13 453	20 988
<i>Na 1 nauczyciela uczniów</i>	59,2	—	—	88,4	69,9	67,1	60,9	62,7	64,1	56,2	26,2	62,0	43,3	52,7
Szkoł w miastach . .	75	—	—	3	3	4	1	9	4	40	11	47	26	2
Szkoł w gminach wiejskich	540	—	2	115	104	76	50	37	25	130	1	480	33	27
Szkoł z językiem wykładowym:														
polskim	527	—	2	106	100	69	45	40	23	135	7	527	—	—
niemieckim	59	—	—	12	7	6	5	6	6	12	5	—	59	—
polskim i nie- mieckim	29	—	—	—	—	5	1	—	—	23	—	—	—	29
Śląsk Cieszyński														
Szkoł ogółem . . .	123	—	—	22	26	14	17	14	10	9	11	103	20	—
Nauczycieli ogół. .	473	—	—	22	52	42	68	70	60	73	86	365	108	—
Uczniów ogółem . .	20 030	—	—	1 332	2 518	2 140	3 376	2 869	2 632	3 143	2 020	16 646	3 384	—
<i>Na 1 nauczyciela uczniów</i>	42,4	—	—	60,5	48,4	51,0	49,6	41,0	43,9	43,0	23,5	45,6	31,3	—
Szkoł w miastach . .	25	—	—	—	1	1	—	9	3	1	10	11	14	—
Szkoł w gminach wiejskich	98	—	—	22	25	13	17	5	7	8	1	92	6	—
Szkoł z językiem wykładowym:														
polskim	103	—	—	22	25	13	14	9	5	9	6	103	—	—
niemieckim	20	—	—	—	1	1	3	5	5	—	5	—	20	—
Górny Śląsk														
Szkoł ogółem . . .	492	—	2	98	81	66	33	31	19	161	1	423	39	30
Nauczycieli ogół. .	2 863	—	—	98	162	198	132	155	114	1 982	22	2 259	206	398
Uczniów ogółem . .	177581	—	153	9 286	12 445	13 791	8 831	11 167	8 524	112575	809	146524	10 069	20 988
<i>Na 1 nauczyciela uczniów</i>	62,0	—	—	94,8	76,8	70,5	66,5	72,2	74,8	56,7	36,8	64,6	49,5	52,7
Szkoł w miastach . .	50	—	—	3	2	3	1	—	1	39	1	36	12	2
Szkoł w gminach wiejskich	442	—	2	93	79	63	33	32	18	122	—	388	27	27
Szkoł z językiem wykładowym:														
polskim	424	—	2	84	75	56	31	31	18	126	1	424	—	—
niemieckim	39	—	—	12	6	5	2	1	1	12	—	—	39	—
polskim i nie- mieckim	29	—	—	—	—	5	1	—	—	23	—	—	—	29
Śląsk Cieszyński	123	—	—	22	26	14	17	14	10	9	11	103	20	—
Bielsk miasto														
Szkoł ogółem . . .	13	—	—	—	1	—	—	7	—	—	5	4	9	—
Nauczycieli ogół. .	69	—	—	—	2	—	—	35	—	—	32	18	51	—
Uczniów ogółem . .	2 139	—	—	—	61	—	—	1 267	—	—	811	592	1 547	—
Szkoł w miastach . .	13	—	—	—	1	—	—	7	—	—	5	4	9	—
Bielsk														
Szkoł ogółem . . .	45	—	—	7	10	6	8	4	5	4	1	39	6	—
Nauczycieli ogół. .	166	—	—	7	20	18	32	20	30	34	5	136	30	—
Uczniów ogółem . .	7 937	—	—	362	952	995	1 618	1 004	1 327	1 539	140	6 803	1 134	—
Szkoł w miastach . .	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—
Cieszyn														
Szkoł ogółem . . .	65	—	—	15	15	8	9	3	5	5	5	60	5	—
Nauczycieli ogół. .	238	—	—	15	30	24	36	15	30	39	45	211	27	—
Uczniów ogółem . .	9 954	—	—	970	1 505	1 145	1 758	598	1 305	1 604	1 069	9 251	703	—
Szkoł w miastach . .	11	—	—	—	—	1	—	1	3	1	5	6	5	—

Tabl. 3. Szkoły publiczne według liczby czynnych sił nauczycielskich oraz języka wykładowego (dok.). Rok szkolny 1922/23.

Powiaty	Ogółem	Szkoły nieczynne	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich								Wydziałowe	Szkoły z językiem wykładowym		
			0	1	2	3	4	5	6	7 i więcej		pol-skim	nie-mie-ckim	polskim i nie-mie-ckim
Województwo śląskie (dok.)														
Górny Śląsk . . .	492	—	2	96	81	66	34	32	19	161	1	424	39	29
Katowice miasto	—	—	—	—	—	1	—	—	—	10	1	5	6	1
Szkół ogółem . .	12	—	—	—	—	3	—	—	—	133	22	72	74	12
Nauczycieli ogół.	158	—	—	—	—	66	—	—	—	4 701	809	3 089	2 278	209
Uczniów ogółem	5 576	—	—	—	—	1	—	—	—	10	1	5	6	1
Szkół w miastach .	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Katowice	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Szkół ogółem . .	84	—	—	4	—	8	4	2	3	63	—	53	7	24
Nauczycieli ogół.	874	—	—	4	—	24	16	10	18	802	—	507	39	328
Uczniów ogółem	46 956	—	—	319	—	1 307	1 045	589	1 121	42 575	—	28 117	2 143	16 696
Szkół w miastach .	4	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	3	1	—
Królewska Huta	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Szkół ogółem . .	16	—	—	—	1	—	—	—	—	15	—	15	1	—
Nauczycieli ogół.	216	—	—	—	2	—	—	—	—	214	—	208	8	—
Uczniów ogółem	12 105	—	—	—	50	—	—	—	—	12 055	—	11 745	360	—
Szkół w miastach .	16	—	—	—	1	—	—	—	—	15	—	15	1	—
Lubliniec	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Szkół ogółem . .	46	—	2	23	12	3	—	2	1	3	—	45	1	—
Nauczycieli ogół.	95	—	—	23	24	9	—	10	6	23	—	93	2	—
Uczniów ogółem	7 173	—	153	1 999	1 889	715	—	653	315	1 449	—	7 047	126	—
Szkół w miastach .	4	—	—	1	1	—	—	—	—	2	—	3	1	—
Pszczyna	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Szkół ogółem . .	123	—	—	34	27	25	13	8	6	10	—	114	9	—
Nauczycieli ogół.	398	—	—	34	54	75	52	40	36	107	—	383	15	—
Uczniów ogółem	26 992	—	—	3 311	3 699	4 527	3 145	2 973	2 961	6 376	—	26 092	900	—
Szkół w miastach .	6	—	—	1	—	2	1	—	—	2	—	3	3	—
Rybnik	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Szkół ogółem . .	128	—	—	30	33	20	12	11	5	17	—	122	2	4
Nauczycieli ogół.	469	—	—	30	66	60	48	55	30	180	—	426	3	40
Uczniów ogółem	35 990	—	—	3 186	5 676	5 359	3 400	3 824	2 302	12 243	—	32 520	229	3 241
Szkół w miastach .	5	—	—	1	—	—	—	—	—	4	—	4	—	1
Świętochłowice	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Szkół ogółem . .	53	—	—	2	3	3	2	4	1	38	—	41	11	1
Nauczycieli ogół.	517	—	—	2	6	9	8	20	6	466	—	438	61	18
Uczniów ogółem	33 877	—	—	127	376	659	618	1 657	460	29 980	—	29 226	3 809	842
Szkół w miastach .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Tarnowskie Góry	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Szkół ogółem . .	30	—	—	5	5	6	2	4	3	5	—	28	2	—
Nauczycieli ogół.	136	—	—	5	10	18	8	20	18	57	—	132	4	—
Uczniów ogółem	8 912	—	—	344	755	1 158	623	1 471	1 365	3 196	—	8 688	224	—
Szkół w miastach .	3	—	—	—	—	—	—	—	1	2	—	3	—	—

Tabl. 4. Szkoły prywatne według liczby czynnych sił nauczyc. i języka wykładowego.

Wyszczególnienie	Ogółem	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich								Wydziałowe	Niepodane	Nauczycieli czynnych	Uczniów
		1	2	3	4	5	6	7 i więcej					
Polska	731	202	82	62	58	44	29	108	14	132	2 892	76 278	
Szkół z jęz. wyk. polskim :													
polskim	350	123	54	35	33	14	9	46	6	30	1 118	29 254	
niemieckim	115	22	6	3	6	3	—	1	8	66	175	5 234	
rusińskim	29	—	—	—	—	—	1	—	—	28	6	170	
rosyjskim	2	—	—	—	—	1	—	1	—	—	13	304	
litewskim	40	39	1	—	—	—	—	—	—	—	41	1 503	
żydowskim	113	13	10	13	9	15	6	39	—	8	616	14 134	
polskim i żydowskim	2	1	—	—	—	—	1	—	—	—	7	115	
hebrajskim	71	4	11	10	9	11	11	15	—	—	340	8 945	
polskim i hebrajskim	3	—	—	—	1	—	1	1	—	—	18	876	
żydowskim i hebrajsk.	6	—	—	1	—	—	—	5	—	—	65	1 019	

a Ob. uwagi do tablicy 4 na str. 146. b dla 132 szkół Kuratorium lwowskiego braku podziału według języka uwzględniającego zarazem liczbę nauczycieli i uczniów. c W tem 493 nauczycieli i 15 224 uczniów w 132 szkołach Kuratorium lwowskiego.

Tabl. 4. Szkoły prywatne według liczby czynnych sił nauczycielskich i języka wykładowego (c. d.). Rok szkolny 1922/23.

Wyszczególnienie	Ogółem	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich							Szkoły z językiem wykładowym				Nauczycieli	Uczniów
		1	2	3	4	5	6	7 i więcej	pol. skim	rosyj. skim	żydow. skim	hebraj. skim		
M. st. Warszawa														
Szkół ogółem	67	1	8	8	9	7	5	29	45	1	12	9	432	7 936
Szkoły z jęz. wykład. polskim	45	1	8	4	8	4	3	17	45	—	—	—	287	4 653
rosyjskim	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	8	84
żydowskim	12	—	—	—	1	2	1	8	—	—	12	—	87	2 109
hebrajskim	9	—	—	4	—	1	1	3	—	—	—	9	50	1 090

Powiaty	Ogółem	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich							Szkoły z językiem wykładowym polskim	Nauczycieli	Uczniów	
		1	2	3	4	5	6	7 i więcej				
Województwo warszawskie												
Szkół ogółem	45	24	11	4	2	—	—	1	3	45	95	3783
w tem miastach	12	4	5	—	1	—	—	—	2	12	34	986
Szkół z językiem wykładowym: polskim	45	24	11	4	2	—	—	1	3	45	95	3783
Blonie												
Szkół ogółem	4	2	1	1	—	—	—	—	4	7	320	
w tem w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ciechanów												
Szkół ogółem	3	2	1	—	—	—	—	—	3	4	252	
w tem w miastach	1	—	1	—	—	—	—	—	1	2	108	
Gostynin												
Szkół ogółem	4	4	—	—	—	—	—	—	4	4	189	
w tem w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Grójec												
szkół ogółem	2	2	—	—	—	—	—	—	2	2	151	
w tem w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kutno												
Szkół ogółem	7	3	2	1	—	—	—	—	1	7	19	755
w tem w miastach	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1	9	152
Lipno												
Szkół ogółem	2	2	—	—	—	—	—	—	2	2	86	
w tem w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Łowicz												
Szkół ogółem	2	1	1	—	—	—	—	—	2	3	135	
w tem w miastach	2	1	1	—	—	—	—	—	2	3	135	
Mińsk Mazowiecki												
Szkół ogółem	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1	6	181
w tem w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Plock												
Szkół ogółem	4	1	3	—	—	—	—	—	4	7	261	
w tem w miastach	2	1	1	—	—	—	—	—	2	3	94	
Płońsk												
Szkół ogółem	2	2	—	—	—	—	—	—	2	2	133	
w tem w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pultusk												
Szkół ogółem	1	1	—	—	—	—	—	—	1	1	43	
w tem w miastach	1	1	—	—	—	—	—	—	1	1	43	
Sochaczew												
Szkół ogółem	1	—	—	—	1	—	—	—	1	4	141	
w tem w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Warszawa												
Szkół ogółem	7	2	2	2	—	—	—	1	7	19	667	
w tem w miastach	2	1	1	—	—	—	—	—	2	3	104	
Włocławek												
Szkół ogółem	5	2	1	—	1	—	—	1	5	15	469	
w tem w miastach	3	—	1	—	1	—	—	1	3	13	350	

Tabl. 4. Szkoły prywatne według liczby czynnych sił nauczycielskich i języka wykładowego (c. d.). Rok szkolny 1922/23.

Powiaty	Ogółem	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich							Szkoły z językiem wykładowym				Nauczycieli	Uczniów
		1	2	3	4	5	6	7 i więcej	polskim	żydowskim	polskim i żydowskim	hebrajskim		
Województwo łódzkie														
Szkół ogółem	78	18	12	15	12	5	4	12	71	4	2	1	298	8 516
w tem w miastach	63	7	9	14	12	5	4	12	57	4	1	1	273	7 359
Szkoły w jęz. wykładowym :														
polskim	71	17	11	15	11	5	3	9	71	—	—	—	257	7 822
żydowskim	4	—	1	—	1	—	—	2	—	4	—	—	22	387
polskim i żydowskim	2	1	—	—	—	—	1	—	—	—	2	—	7	115
hebrajskim	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	7	192
Brzeziny														
Szkół ogółem	2	1	—	—	—	—	1	—	2	—	—	—	7	125
w tem w miastach	1	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	6	58
Kalisz														
Szkół ogółem	5	2	1	—	—	—	—	2	5	—	—	—	28	700
w tem w miastach	2	—	—	—	—	—	—	2	2	—	—	—	24	491
Koło														
Szkół ogółem	2	—	2	—	—	—	—	—	2	—	—	—	4	72
w tem w miastach	1	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	2	44
Konin														
Szkół ogółem	2	—	1	—	—	—	1	—	1	—	1	—	8	156
w tem w miastach	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	6	70
Łęczyca														
Szkół ogółem	7	5	—	2	—	—	—	—	7	—	—	—	11	823
w tem w miastach	1	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	3	232
Łódź miasto														
Szkół ogółem	50	7	6	12	11	3	1	10	45	4	—	1	205	5 540
Piotrków														
Szkół ogółem	6	—	2	1	—	2	1	—	6	—	—	—	23	775
w tem w miastach	6	—	2	1	—	2	1	—	6	—	—	—	23	775
Słupca														
Szkół ogółem	1	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	4	149
w tem w miastach	1	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	4	149
Turek														
Szkół ogółem	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	78
w tem w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Wieluń														
Szkół ogółem	2	2	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	2	98
w tem w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Powiaty	Ogółem	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich							Szkoły z językiem wykładowym			Nauczycieli	Uczniów
		1	2	3	4	5	6	7 i więcej	pol-skim	nie-mie-ckim	ży-dow-skim		
Województwo kieleckie													
Szkół ogółem	22	9	4	4	—	1	1	3	19	2	1	70	2 744
w tem w miastach	8	—	2	3	—	1	1	1	7	—	1	32	807
Szkół z jęz. wykładowym :													
polskim	19	7	3	4	—	1	1	3	19	—	—	66	2 636
niemieckim	2	2	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	45
żydowskim	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	2	63
Częstochowa													
Szkół ogółem	4	3	—	1	—	—	—	—	4	—	—	6	234
w tem w miastach	1	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	3	82
Ilża													
Szkół ogółem	1	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	14	629
w tem w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

a Brak danych z powiatu będzińskiego.

Tabl. 4. Szkoły prywatne według liczby czynnych sił nauczycielskich i języka wykładowego (c. d.). Rok szkolny 1922/23.

Powiaty	Ogółem	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich							Szkoły z językiem wykładowym			Nauczycieli	Uczniów
		1	2	3	4	5	6	7 i więcej	pol-skim	nie-mieckim	ży-dowskim		
Województwo kieleckie (dok.).													
Kielec													
Szkół ogółem	5	1	1	1	—	1	1	—	4	1	—	17	490
w tem w miastach	4	—	1	1	—	1	1	—	4	—	—	16	462
Olkusz													
Szkół ogółem	4	2	1	1	—	—	—	—	4	—	—	7	493
w tem w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Opatów													
Szkół ogółem	3	—	2	—	—	—	—	1	2	—	1	12	595
w tem w miastach	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	2	63
Radom													
Szkół ogółem	1	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	8	84
w tem w miastach	1	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	8	84
Sandomierz													
Szkół ogółem	2	1	—	1	—	—	—	—	1	1	—	4	133
w tem w miastach	1	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	3	116
Włoszczowa													
Szkół ogółem	2	2	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2	86
w tem w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Powiaty	Ogółem	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich							Szkoły z językiem wykładowym				Nauczycieli	Uczniów
		1	2	3	4	5	6	7 i więcej	polskim	żydowskim	hebrajskim	polskim i hebrajskim		
Województwo lubelskie														
Szkół ogółem	39	11	13	4	6	3	1	1	31	4	3	1	107	2 584
w tem w miastach	30	6	11	4	5	3	1	—	22	4	3	1	81	1 603
Szkół z jęz. wykładowym :														
polskim	31	11	11	4	4	—	—	1	31	—	—	—	74	1 784
żydowskim	4	—	—	—	1	2	1	—	—	4	—	—	20	441
hebrajskim	3	—	2	—	—	1	—	—	—	—	3	—	9	253
polskim i hebrajskim	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	4	106
Chełm														
Szkół ogółem	1	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	6	132
w tem w miastach	1	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	6	132
Garwolin														
Szkół ogółem	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	34
w tem w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Hrubieszów														
Szkół ogółem	2	1	—	—	1	—	—	—	2	—	—	—	5	135
w tem w miastach	1	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	4	92
Janów														
Szkół ogółem	1	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	2	120
w tem w miastach	1	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	2	120
Lubartów														
Szkół ogółem	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	43
w tem w miastach	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	43
Lublin miasto														
Szkół ogółem	18	4	8	4	2	—	—	—	18	—	—	—	40	504
Puławy														
Szkół ogółem	2	1	—	—	1	—	—	—	2	—	—	—	5	264
w tem w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Radzyń														
Szkół ogółem	3	—	—	—	1	2	—	—	—	2	1	—	14	354
w tem w miastach	3	—	—	—	1	2	—	—	—	2	1	—	14	354

Tabl. 4. Szkoły prywatne według liczby czynnych sił nauczycielskich i języka wykładowego (c. d.). *Rok szkolny 1922/23.*

Powiaty	Ogółem	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich							Szkoły z językiem wykładowym				Nauczycieli	Uczniów
		1	2	3	4	5	6	7 i więcej	pol-skim	ży-dow-skim	he-braj-skim	pol-skim i hebraj-skim		
Województwo lubelskie (dok.)														
Siedlce														
Szkół ogółem	3	2	—	—	—	1	—	—	2	1	—	—	7	170
w tem w miastach	2	1	—	—	—	1	—	—	1	1	—	—	6	134
Tomaszów														
Szkół ogółem	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	2	85
w tem w miastach	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	2	85
Węgrów														
Szkół ogółem	1	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	2	130
w tem w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Zamość														
Szkół ogółem	5	1	2	—	1	—	—	1	3	—	1	1	22	613
w tem w miastach	2	—	1	—	1	—	—	—	—	—	1	1	6	139

Powiaty	Ogółem	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich							Szkoły z językiem wykładowym					Nauczycieli	Uczniów
		1	2	3	4	5	6	7 i więcej	pol-skim	nie-mieckim	ży-dow-skim	he-braj-skim	pol-skim i he-braj-skim		
Województwo białostockie															
Szkół ogółem	50	10	5	7	5	5	3	15	3	1	19	25	2	268	6182
w tem w miastach	47	8	5	6	5	5	3	15	2	—	19	24	2	263	6029
Szkół z jęz. wykładowym															
polskim	3	1	—	—	1	—	—	1	3	—	—	—	—	25	523
niemieckim	1	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	40
żydowskim	19	5	1	3	—	2	—	8	—	—	19	—	—	124	2752
hebrajskim	25	3	4	4	4	3	2	5	—	—	—	25	—	104	2597
polskim i hebrajskim . .	2	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	2	14	270
Białystok															
Szkół ogółem	21	2	2	—	2	4	1	10	1	1	6	11	2	148	2901
w tem w miastach	20	1	2	—	2	4	1	10	1	—	6	11	2	147	2861
Bielsk															
Szkół ogółem	16	7	3	3	1	1	—	1	—	—	9	7	—	40	1223
w tem w miastach	16	7	3	3	1	1	—	1	—	—	9	7	—	40	1223
Gródno															
Szkół ogółem	4	—	—	1	1	—	1	1	—	—	2	2	—	25	664
w tem w miastach	4	—	—	1	1	—	1	1	—	—	2	2	—	25	664
Kołno															
Szkół ogółem	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	46
w tem w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Suwałki i Sejny															
Szkół ogółem	2	—	—	—	—	—	1	1	1	—	—	1	—	26	520
w tem w miastach	2	—	—	—	—	—	1	1	1	—	—	1	—	26	520
Wołkowysk															
Szkół ogółem	6	—	—	3	1	—	—	2	—	—	2	4	—	28	828
w tem w miastach	5	—	—	2	1	—	—	2	—	—	2	3	—	25	761

Tabl. 4. Szkoły prywatne według liczby czynnych sił nauczycielskich
i języka wykładowego (c. d.).

Rok szkolny 1922/23.

Powiaty	Ogółem	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich							Szkoły z językiem wykładowym					Nau- czy- cieli	Ucz- niów
		1	2	3	4	5	6	7 i wię- cej	pol- skim	litew- skim	ży- dow- skim	he- braj- skim	ży- dow- skim i he- braj- skim		
Okrag adm. wileński															
Szkół ogółem	144	98	10	6	6	5	1	18	52	40	32	14	6	398	9093
w tem w miastach	35	3	1	3	4	5	1	18	—	2	20	7	6	268	4771
Szkół z jęz. wykładowym :															
polskim	52	52	—	—	—	—	—	—	52	—	—	—	—	52	1687
litewskim	40	39	1	—	—	—	—	—	—	40	—	—	—	41	1503
żydowskim	32	6	4	4	2	3	1	12	—	—	32	—	—	188	3693
hebrajskim	14	1	5	1	4	2	—	1	—	—	—	14	—	52	1191
żydowskim i hebrajskim	6	—	—	1	—	—	—	5	—	—	—	—	6	65	1019
Brasław															
Szkół ogółem	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	4	179
w tem w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Dzisna															
Szkół ogółem	7	4	—	1	1	1	—	—	4	—	3	—	—	16	488
w tem w miastach	3	—	—	1	1	1	—	—	—	—	3	—	—	12	358
Dunilowicze															
Szkół ogółem	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	3	74
w tem w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Oszmiana															
Szkół ogółem	14	11	2	—	—	1	—	—	11	—	—	3	—	20	698
w tem w miastach	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	5	205
Święciany															
Szkół ogółem	52	44	2	1	3	1	—	1	8	31	9	4	—	76	2179
w tem w miastach	5	1	—	—	2	1	—	1	—	1	2	2	—	22	409
Wilno miasto															
Szkół ogółem	25	2	1	1	1	2	1	17	—	1	14	4	6	226	3735
w tem w miastach	25	2	1	1	1	2	1	17	—	1	14	4	6	226	3735
Wilno															
Szkół ogółem	33	28	2	2	1	—	—	—	20	8	2	3	—	42	1292
w tem w miastach	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	3	64
Wilejka															
Szkół ogółem	10	9	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	11	448
w tem w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Powiaty	Ogółem	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich							Szkoły z językiem wykładowym			Nau- czy- cieli	Ucz- niów
		1	2	3	4	5	6	7 i więcej	pol- skim	ży- dow- skim	he- braj- skim		
Województwo nowogrodzkie													
Szkół ogółem	18	2	3	4	4	3	1	1	2	14	2	64	1 575
w tem w miastach	12	1	1	3	2	3	1	1	2	8	2	48	1 089
Szkół z jęz. wykładowym :													
polskim	2	—	—	—	1	—	—	1	2	—	—	11	149
żydowskim	14	2	3	4	3	2	—	—	—	14	—	42	1 205
hebrajskim	2	—	—	—	—	1	1	—	—	—	2	11	221
Baranowicze													
Szkół ogółem	4	1	1	1	1	—	—	—	—	4	—	10	220
w tem w miastach	3	1	—	1	1	—	—	—	—	3	—	8	175
Nieśwież													
Szkół ogółem	4	—	—	1	—	1	1	1	1	2	1	21	361
w tem w miastach	4	—	—	1	—	1	1	1	1	2	1	21	361

Tabl. 4. Szkoły prywatne według liczby czynnych sił nauczycielskich i języka wykładowego (c. d.). Rok szkolny 1922/23.

Powiaty	Ogółem	Szkoły klasowe								Szkoły z językiem wykładowym				Nauczycieli czynnych	Uczniów
		1	2	3	4	5	6	7	8 i więcej	pol-skim	rusiń-skim	nie-miec-kim	ży-dow-skim		
Województwo lwowskie ^a															
Ogółem	71	29	2	1	12	—	1	25	1	21	15	34	1	332	7 996
Dobromil	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	3	87
Drohobycz	8	—	—	—	8	—	—	—	—	—	2	6	—	15	332
Gródek Jagiell.	5	4	—	—	1	—	—	—	—	—	1	4	—	11	376
Jarosław	2	1	—	—	1	—	—	—	—	2	—	—	—	8	125
Jaworów	2	1	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1	—	9	94
Lisko	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	119
Lubaczów	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	27
Lwów-miasto	24	—	—	—	—	—	—	24	—	16	7	1	—	211	4 701
Lwów powiat	12	11	1	—	—	—	—	—	—	—	2	10	—	22	480
Łańcut	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	6	15
Nisko	1	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	2	251
Przemyśl	3	—	1	—	1	—	—	—	1	1	1	—	1	22	659
Przeworsk	1	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	3	153
Rawa Ruska	2	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	2	—	5	227
Rudki	2	1	—	—	—	—	1	—	—	—	1	1	—	10	273
Sambor	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	43
Żółkiew	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	34
Województwo stanisławowskie ^a															
Ogółem	44	18	5	4	13	—	1	3	—	7	7	26	4	110	4 440
Bohoradczany	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	41
Dolina	10	6	—	—	4	—	—	—	—	—	1	8	1	16	870
Kalusz	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	116
Kołomyja	3	—	2	—	1	—	—	—	—	—	—	2	1	4	411
Nadwórna	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	79
Rohatyn	4	—	—	—	4	—	—	—	—	—	4	—	—	7	231
Śniatyn	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	54
Stanisławów	4	—	2	—	1	—	—	—	—	1	1	1	1	28	953
Stryj	8	4	—	—	2	—	—	—	—	1	1	6	—	18	734
Tumacz	5	2	1	—	1	—	—	—	—	1	—	3	1	11	240
Turka	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	8	114
Żydaczów	4	1	—	—	—	—	1	2	—	3	—	1	—	13	597
Województwo tarnopolskie ^a															
Ogółem	17	10	2	—	4	1	—	—	—	2	6	6	3	51	2 788
Borszczów	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3	62
Brody	2	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2	9	840
Brzeżany	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	3	45
Czortków	1	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	3	57
Husiatyn	2	1	—	—	1	—	—	—	—	—	2	—	—	5	239
Kamionka	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	36
Tarnopol	2	1	—	—	1	—	—	—	—	1	—	1	—	16	592
Złoczów	7	6	—	—	—	1	—	—	—	—	3	4	—	11	917
Województwo śląskie															
Szkół ogółem ^b	17	3	4	3	3	1	—	—	—	3	5	12	104	3 826	
w tem w miastach	10	1	2	2	2	—	—	—	—	3	3	7	86	3 197	
Szkoły z jęz. wykładowym:															
polskim	5	1	2	1	1	—	—	—	—	—	5	—	12	477	
niemieckim	12	2	2	2	2	1	—	—	—	3	—	12	92	3 349	

^a Obacz uwagi na str.

^b Brak danych z miasta Bielsko.

Tabl. 4. Szkoły prywatne według liczby czynnych sił nauczycielskich i języka wykładowego (dok.). Rok szkolny 1922/23.

Powiaty	Ogółem	Szkoły o liczbie sił nauczycielskich								Szkoły z jęz. wykładow.		Nauczycieli	Uczniów
		1	2	3	4	5	6	7 i więcej	Wydziałowe	polskim	niemieckim		
Województwo śląskie (dok.)													
Śląsk Cieszyński													
Szkół ogółem	2	—	—	—	1	—	—	—	1	1	1	18	368
w tem w miastach	2	—	—	—	1	—	—	—	1	1	1	18	368
Szkoły z jęz. wykładowym													
polskim	1	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	4	60
niemieckim	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	14	308
Śląsk Górny													
Szkół ogółem	15	3	4	3	2	1	—	—	2	4	11	86	3 458
w tem w miastach	8	1	2	2	1	—	—	—	2	2	6	68	2 829
Szkoły z jęz. wykładowym													
polskim	4	1	2	1	—	—	—	—	—	4	—	8	417
niemieckim	11	2	2	2	2	1	—	—	2	—	11	78	3 041
Śląsk Cieszyński	2	—	—	—	1	—	—	—	1	1	1	18	368
Cieszyn													
Szkół ogółem	2	—	—	—	1	—	—	—	1	1	1	18	368
w tem w miastach	2	—	—	—	1	—	—	—	1	1	1	18	368
Śląsk Górny	15	3	4	3	2	1	—	—	2	4	11	86	3 458
Katowice miasto													
Szkół ogółem	2	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	53	2 249
Katowice													
Szkół ogółem	1	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	3	112
w tem w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Królewska Huta miasto													
Szkół ogółem	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	3	76
Lubliniec													
Szkół ogółem	3	2	1	—	—	—	—	—	—	1	2	4	85
w tem w miastach	2	1	1	—	—	—	—	—	—	1	1	3	68
Pszczyna													
Szkół ogółem	3	—	1	1	1	—	—	—	—	—	3	9	282
w tem w miastach	2	—	—	1	1	—	—	—	—	—	2	7	237
Rybnik													
Szkół ogółem	4	1	1	—	1	1	—	—	—	2	2	12	578
w tem w miastach	1	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	2	199
Tarnowskie Góry													
Szkół ogółem	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	2	76
w tem w miastach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Tabl. 5. Szkoły publiczne według liczby uczniów.

Rok szkolny 1922/23.

Województwa	Szkół		Szkół o liczbie uczniów									
	ogółem	nie-czynnych	do 40	41-60	61-100	101-150	151-200	201-250	251-300	301-350	351-650	ponad 650
Polska	22 319	517	3 026	5 412	6 583	3 033	1 187	685	446	303	880	247
M. st. Warszawa	156	—	1	—	—	—	4	4	18	18	95	16
Warszawskie	2 585	143	208	768	908	297	89	37	28	26	70	11
Łódzkie	2 433	149	80	557	917	286	101	74	50	62	135	22
Kieleckie	2 371	19	74	494	920	453	132	78	33	32	111	25
Lubelskie	2 607	43	408	757	775	343	115	57	39	19	48	3
Białostockie	1 470	14	351	488	371	112	51	28	16	9	28	2
Okr. adm. wileński	1 209	—	495	442	170	43	18	13	12	5	11	—
Nowogródzkie	905	22	260	332	197	50	18	8	8	4	4	2
Poleskie	664	7	160	222	187	43	21	9	8	—	7	—
Wolyńskie	1 109	6	354	306	289	76	29	16	14	9	9	1
Poznańskie	2 829	52	368	509	844	545	221	97	52	21	70	50
Pomorskie	1 574	15	205	319	555	289	78	35	19	9	33	17
Krakowskie	1 792	47	52	188	375	410	226	169	109	66	136	14
Śląskie	615	—	10	30	75	86	84	60	40	23	123	84

a Bez 4 812 szkół Kuratorium lwowskiego oraz 39 szkół z niepodaną liczbą dzieci. b Ob. uzupełnienie str. (6).

Tabl. 5. Szkoły publiczne według liczby uczniów (c. d.).

Rok szkolny 1922/23.

Województwa	Szkoł		Szkoł o liczbie uczniów										
	ogó- lem	nie- czyn- nych	do 40	41-60	61- -100	101- -150	151- -200	201- -250	251- -300	301- -350	351- -650	ponad 650	
M. st. Warszawa	156	—	1	—	—	—	4	4	18	18	95	16	
Warszawskie	2 585	143	208	768	908	297	89	37	28	26	70	11	
Błonie	79	—	3	12	26	16	8	2	4	1	5	2	
Ciechanów	108	—	12	54	30	7	2	—	—	—	3	—	
Gostynin	101	—	1	28	54	10	4	2	—	—	1	1	
Grójec	140	3	7	34	67	14	6	3	—	1	4	1	
Kutno	108	14	4	13	45	19	5	3	1	1	3	—	
Lipno	118	14	8	30	36	17	6	2	2	—	3	—	
Łowicz	144	20	12	45	43	16	2	1	—	2	3	—	
Maków	89	—	8	38	28	8	4	—	—	2	1	—	
Mińsk Mazowiecki	108	—	9	33	43	10	3	3	2	3	2	—	
Mława	114	—	16	50	30	10	2	2	2	—	2	—	
Nieszawa	131	13	7	32	51	11	8	—	2	2	5	—	
Płock	138	8	10	43	54	12	3	1	1	3	1	2	
Płońsk	114	—	8	54	40	7	—	1	2	1	1	—	
Przasnysz	95	—	46	30	12	3	1	1	—	1	1	—	
Pułtusk	144	21	6	53	47	11	—	—	—	1	4	1	
Radzymin	96	—	8	37	44	4	1	—	—	—	1	1	
Rawa	132	28	5	24	45	19	6	2	1	—	2	—	
Rypin	95	—	3	32	38	15	4	—	—	—	3	—	
Sierpe	93	6	7	39	29	6	1	1	—	—	3	1	
Skierniewice	85	12	3	23	24	12	4	1	1	1	4	—	
Sochaczew	71	—	10	21	23	11	4	—	1	—	1	—	
Warszawa	168	4	9	26	60	36	7	5	7	1	11	2	
Włocławek	114	—	6	17	39	23	8	7	2	6	6	—	
Łódzkie	2 433	149	80	557	917	286	101	74	50	62	135	22	
Brzeziny	183	19	7	68	53	9	6	6	5	4	5	1	
Kalisz	175	4	8	49	70	17	9	5	3	1	6	3	
Koło	174	18	5	56	75	9	3	2	1	1	4	—	
Konin	142	11	1	32	48	29	9	3	4	4	1	—	
Łask	185	—	15	41	66	25	11	8	7	6	5	1	
Łęczyca	136	—	2	32	73	17	3	1	—	—	6	2	
Łódź miasto	160	—	—	3	3	3	8	15	13	28	74	13	
Łódź	140	18	9	30	42	18	6	5	3	1	7	1	
Piotrków	228	—	7	53	114	21	10	6	4	3	9	1	
Radomsko	203	—	—	38	102	34	14	4	2	4	5	—	
Sieradz	249	56	12	66	69	23	2	10	3	4	4	—	
Słupca	111	7	4	21	49	19	4	3	—	1	3	—	
Turek	159	2	7	40	81	22	3	—	1	1	2	—	
Wieluń	188	14	3	28	72	40	13	6	4	4	4	—	
Kieleckie	2 371	19	74	494	920	453	132	78	33	32	111	25	
Bedzin	157	—	2	14	30	32	17	12	3	6	26	15	
Częstochowa	191	14	2	19	69	49	5	6	2	—	22	3	
Ilza	149	—	12	40	58	24	7	3	—	1	4	—	
Jędrzejów	123	—	5	43	42	20	2	2	2	2	1	—	
Kielce	141	—	1	27	64	27	4	6	3	2	6	1	
Końskie	176	—	9	52	68	25	9	2	2	1	5	3	
Kozienice	145	—	3	40	62	21	8	5	1	2	3	—	
Miechów	152	—	1	11	63	35	16	8	4	4	6	—	
Olkusz	127	—	—	19	53	24	18	3	1	3	6	—	
Opatów	156	—	2	34	74	20	11	1	6	1	7	—	
Opoczno	159	—	9	43	76	20	3	5	—	1	1	1	
Pińczów	168	5	18	36	62	33	6	2	1	—	3	2	
Radom	224	—	5	63	92	39	1	7	6	2	9	—	
Sandomierz	97	—	1	20	39	19	5	4	—	3	6	—	
Stopnica	124	—	—	21	40	38	13	5	1	1	5	—	
Włoszczowa	82	—	—	12	28	23	7	7	1	3	1	—	

Tabl. 5. Szkoły publiczne według liczby uczniów (c. d.).

Rok szkolny 1922/23.

Województwa	Szkoły		Szkoły o liczbie uczniów										
	ogółem	nieczynnych	do 40	41-60	61-100	101-150	151-200	201-250	251-300	301-350	351-400	ponad 400	
Lubelskie	2 607	43	408	757	775	343	115	57	39	19	48	3	
Biała Podlaska	80	—	20	19	28	7	3	1	2	—	—	—	
Biłgoraj	98	—	1	39	31	14	6	2	3	—	2	—	
Chełm	157	—	43	54	36	11	2	5	2	2	2	—	
Garwolin	130	—	3	9	56	26	16	7	3	3	6	1	
Hrubieszów	129	4	29	21	50	13	6	1	2	1	2	—	
Janów	171	20	—	—	74	50	11	6	6	3	1	—	
Konstantynów	113	—	14	64	22	6	2	2	—	—	3	—	
Krasnystaw	143	18	11	27	49	26	7	—	3	—	2	—	
Lubartów	159	—	34	60	30	21	5	2	2	3	2	—	
Lublin miasto	28	—	—	—	4	9	6	3	3	1	2	—	
Lublin	189	—	53	43	26	42	8	13	4	—	—	—	
Łuków	144	—	31	52	40	14	1	1	2	—	3	—	
Puławy	194	—	1	81	66	20	10	3	—	3	10	—	
Radzyń	136	1	20	60	36	15	—	1	—	—	3	—	
Siedlce	168	—	64	51	22	12	10	3	5	1	—	—	
Sokolów	105	—	18	34	36	10	5	—	—	—	2	—	
Tomaszów	109	—	10	27	46	13	7	1	1	1	2	1	
Węgrów	120	—	20	47	36	9	4	1	1	—	—	—	
Włodawa	86	—	21	34	25	3	—	1	—	—	1	1	
Zamość	148	—	15	35	62	22	6	4	—	1	3	—	
Białostockie	1 470	14	351	488	371	112	51	28	16	9	28	2	
Augustów	67	—	7	19	28	7	2	1	1	—	2	—	
Białystok	181	1	41	55	44	9	13	7	4	2	5	—	
Bielsk	231	13	45	83	69	10	2	6	1	1	1	—	
Grodno	102	—	27	34	19	13	4	2	2	—	—	1	
Kolno	77	—	11	25	28	4	3	2	1	1	2	—	
Łomża	99	—	2	16	39	22	6	6	1	1	6	—	
Ostrołęka	92	—	32	33	17	6	1	—	—	—	1	—	
Ostrów	100	—	15	36	32	7	6	1	—	—	3	—	
Sokółka	137	—	41	60	22	8	2	—	1	1	2	—	
Suwałki i Sejny	95	—	44	32	12	3	—	1	—	1	2	—	
Szczuczyn	75	—	12	25	27	3	4	—	2	—	—	—	
Wolkowysk	112	—	49	35	15	7	2	1	1	—	1	1	
Wysokie Mazowieckie	102	—	25	35	19	13	6	1	2	—	1	—	
Okr. adm. wileński	1 209	—	495	442	170	43	18	13	12	5	11	—	
Brasław	70	—	17	27	17	9	—	—	—	—	—	—	
Dzisna	120	—	29	44	36	4	3	2	1	—	1	—	
Dunilowicze	109	—	51	42	9	3	1	2	1	—	—	—	
Oszmiana	189	—	73	83	29	1	1	—	1	—	1	—	
Święciany	267	—	133	100	24	4	2	1	2	—	1	—	
Wilno miasto	62	—	6	6	9	11	7	6	5	4	8	—	
Wilno	284	—	137	103	34	3	3	1	2	1	—	—	
Wilejka	108	—	49	37	12	8	1	1	—	—	—	—	
Nowogrodzkie	905	22	260	332	197	50	18	8	8	4	4	2	
Baranowicze	90	—	25	29	18	7	5	2	2	—	1	1	
Lida	217	—	41	97	53	15	5	1	1	1	2	—	
Nieśwież	161	22	47	45	39	2	2	—	2	1	1	—	
Nowogródek	111	—	50	35	16	8	—	1	1	—	—	—	
Stonim	98	—	32	34	19	9	2	1	1	—	—	—	
Stolpce	94	—	29	35	18	4	3	3	—	2	—	—	
Wołożyn	134	—	36	57	34	5	1	—	1	—	—	—	
Poleskie	664	7	160	222	187	43	21	9	8	—	7	—	
Brześć nad Bugiem	93	—	26	32	21	4	5	1	3	—	1	—	
Drohiczyn	52	—	11	16	14	6	3	2	—	—	—	—	
Kamień Koszyrski	29	—	10	6	10	3	—	—	—	—	—	—	
Kobryń	88	1	13	39	24	7	3	—	1	—	—	—	

Tabl. 5. Szkoły publiczne według liczby uczniów (c. d.).

Rok szkolny 1922/23.

Województwa	Szkoł		Szkoł o liczbie uczniów										
	ogó- łem	nie- czyn- nych	do 40	41-60	61- 100	101- 150	151- 200	201- 250	251- 300	301- 350	351- 400	ponad 400	
Kossów	36	—	—	7	16	7	4	2	—	—	—	—	
Luniniec	53	—	18	15	14	2	2	—	—	—	2	—	
Pińsk	100	—	32	40	25	1	—	1	—	—	1	—	
Prużana	73	—	4	29	27	6	2	2	2	—	1	—	
Sarny	108	6	37	29	24	5	2	1	2	—	2	—	
Stolin	32	—	9	9	12	2	—	—	—	—	—	—	
Wołyńskie ^a	1 109	6	354	306	289	76	29	16	14	9	9	1	
Dubno	170	—	60	49	44	12	—	2	2	1	—	—	
Horochów	49	—	13	14	17	2	2	—	—	—	1	—	
Kowel	97	—	21	27	26	15	1	3	—	2	1	1	
Krzemieniec	151	—	31	43	55	10	9	—	1	2	—	—	
Luboml	47	—	2	6	24	5	6	2	1	—	1	—	
Łuck	178	—	94	45	29	5	2	1	2	—	—	—	
Ostróg	57	—	14	17	14	6	2	1	2	—	1	—	
Równe	264	—	96	69	58	17	7	7	4	4	2	—	
Włodzimierz	96	6	23	36	22	4	—	—	2	—	3	—	
Poznańskie	2 829	52	368	509	844	545	221	97	52	21	70	50	
Bydgoszcz miasto	33	—	3	2	2	5	2	4	2	1	7	5	
Bydgoszcz	135	1	38	38	42	9	4	—	—	2	—	1	
Chodzież	92	9	20	24	26	7	1	3	1	—	—	1	
Czarnków	61	1	6	15	20	10	4	1	1	1	2	—	
Gnieźno	81	5	9	15	32	15	1	—	—	1	—	3	
Gostyń	64	1	2	8	14	19	10	4	1	2	2	1	
Grodzisk	49	—	4	6	15	10	9	2	—	—	2	1	
Inowrocław	107	3	20	23	25	19	8	1	2	1	2	3	
Jarocin	75	—	5	8	19	19	13	7	2	—	—	—	
Kępno	90	—	10	8	31	18	17	1	4	—	—	1	
Kościan	67	—	2	8	13	25	13	3	—	—	2	1	
Koźmin	45	—	4	3	9	15	7	4	—	1	1	1	
Krotoszyn	55	2	16	15	12	4	3	2	—	—	1	—	
Leszno	69	—	5	14	24	13	4	4	—	3	—	2	
Miedzychód	59	—	13	12	18	13	—	—	1	—	2	—	
Mogilno	84	—	14	16	30	14	4	1	2	—	1	2	
Nowy Tomyśl	78	—	9	13	22	21	5	4	2	—	1	1	
Oborniki	116	4	25	23	31	18	10	1	1	—	3	—	
Odolanów	76	3	13	7	19	17	9	4	1	—	3	—	
Ostrów	52	—	2	5	19	7	7	5	1	—	6	—	
Ostrzeszów	63	1	3	14	13	16	4	6	4	—	1	1	
Pleszew	54	—	2	5	15	20	7	3	1	—	1	—	
Poznań miasto	22	—	1	1	—	—	—	—	1	—	1	18	
Poznań Wschodni	65	—	6	11	20	17	3	1	2	1	2	2	
Poznań Zachodni	52	—	7	7	8	9	10	6	4	—	1	—	
Rawicz	65	—	5	9	20	12	8	5	1	1	4	—	
Strzelno	66	1	7	9	24	15	4	3	1	—	1	1	
Szamotuły	89	—	10	14	22	22	6	8	2	—	5	—	
Szubin	92	—	8	31	33	11	4	1	1	—	3	—	
Śmigiel	71	—	7	14	21	17	7	1	1	1	2	—	
Śrem	87	1	8	11	30	19	9	1	3	—	4	1	
Środa	81	2	2	12	42	13	4	2	2	—	1	1	
Wągrowiec	113	4	17	27	38	16	6	1	1	2	—	1	
Witków	59	2	12	11	14	12	5	—	1	1	1	—	
Wolsztyn	83	—	17	11	23	21	—	4	4	1	2	—	
Września	63	—	6	13	19	17	4	—	1	—	2	1	
Wyrzysk	137	11	22	33	40	18	6	3	1	2	—	1	
Żnin	79	1	8	13	39	12	3	1	—	—	2	—	
Pomorskie	1 574	15	205	319	555	289	78	35	19	9	33	17	
Brodnica	98	—	12	21	32	18	9	1	1	1	2	1	
Chełmno	89	—	15	28	30	11	2	—	1	—	—	2	

* Ponadto 36 szkół w pow. łuckim o niewiadomej liczbie dzieci.

Tabl. 5. Szkoły publiczne według liczby uczniów (dok.).

Rok szkolny 1922/23.

Województwa	Szkoł		Szkoł o liczbie uczniów									
	ogółem	nieczynnych	do 40	41-60	61-100	101-150	151-200	201-250	251-300	301-350	351-650	ponad 650
Chojnice	120	—	11	20	43	25	7	4	5	—	4	1
Działdowo	49	—	11	13	15	6	1	1	1	—	—	—
Gniew	49	—	4	10	17	12	4	1	—	—	1	—
Grudziądz miasto	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	3
Grudziądz	99	—	21	20	40	11	4	2	1	—	—	—
Kartuzy	119	—	10	17	46	33	6	4	1	1	1	—
Kościerzyna	98	—	9	20	46	17	3	1	—	—	1	1
Lubawa	106	8	12	12	33	25	10	3	1	—	2	—
Puck	63	—	7	16	28	9	2	—	—	1	—	—
Sepolno	57	—	8	12	22	12	1	1	1	—	—	—
Starogard	107	4	10	24	35	19	4	4	—	1	6	—
Świecie	165	3	27	42	51	26	7	—	4	1	3	1
Tczew	39	—	2	6	16	9	—	2	1	—	1	2
Toruń miasto	10	—	1	—	1	—	—	2	—	—	1	5
Toruń	95	—	22	25	29	9	3	4	—	—	2	1
Tuchola	53	—	4	10	15	14	5	1	1	2	1	—
Wąbrzeźno	79	—	12	10	28	18	5	1	1	1	3	—
Wojherowo	72	—	7	13	28	15	5	3	—	—	1	—
Krakowskie	1 792	47	52	188	375	410	226	169	109	66	186	14
Biała	51	—	—	2	2	9	7	8	8	4	11	—
Bochnia	126	1	1	24	28	27	23	6	6	3	6	1
Brzesko	94	—	2	8	17	23	18	14	3	3	6	—
Chrzanów	89	—	2	6	6	22	7	12	10	7	15	2
Dąbrowa	60	1	—	1	15	21	7	9	2	1	2	1
Gorlice	79	1	8	11	13	19	11	9	2	2	3	—
Grybów	59	1	1	5	16	16	11	4	2	2	1	—
Jasło	70	—	—	5	21	20	9	4	2	2	5	2
Kraków miasto	58	—	—	—	—	—	3	8	11	9	22	2
Kraków	65	—	—	2	6	18	9	18	2	5	5	—
Limanowa	80	4	4	10	21	13	12	7	4	3	2	—
Mielec	78	2	13	21	25	7	3	1	2	—	4	—
Myślenice	60	—	—	—	5	16	12	10	8	5	4	—
Nowy Sącz	132	8	6	15	36	30	15	6	3	3	9	1
Nowy Targ	84	7	1	10	25	23	8	2	1	2	4	—
Oświęcim	49	6	2	7	7	5	3	7	2	2	8	—
Pilzno	49	—	1	9	14	15	3	3	3	1	—	—
Podgórze	49	—	—	5	14	11	10	2	5	1	1	—
Ropczyce	62	—	—	5	12	24	8	7	2	—	4	—
Spisz-Orawa	39	—	5	12	19	3	—	—	—	—	—	—
Tarnów	88	5	—	3	17	19	10	9	11	3	9	2
Wadowice	99	4	1	12	19	23	15	8	7	5	5	—
Wieliczka	75	—	4	11	17	23	8	4	4	—	2	2
Żywiec	97	7	1	4	20	30	14	11	9	3	8	—
Śląskie	615	—	10	30	75	86	84	60	40	23	123	84
Bielsk miasto	13	—	—	—	2	2	6	3	—	—	—	—
Bielsk	45	—	1	4	9	7	5	10	4	2	3	—
Cieszyn	65	—	2	5	23	6	9	12	2	3	3	—
Katowice miasto	12	—	—	—	1	—	—	1	1	—	6	3
Katowice	84	—	1	1	—	6	1	5	1	4	36	29
Królewska Huta miasto	16	—	—	1	—	—	—	—	1	—	4	10
Lubliniec	46	—	3	3	12	10	10	1	1	2	3	1
Pszczyna	123	—	2	7	14	27	28	9	13	1	18	4
Rybnik	128	—	1	5	11	22	20	13	15	6	26	9
Świętochłowice	53	—	—	1	2	1	2	2	—	4	15	26
Tarnowskie Góry	30	—	—	3	1	5	3	4	2	1	9	2

a Ponadto 2 szkoły w powiecie chrzanowskim i 1 — w tarnowskim.

Tabl. 6. Nauczyciele szkół publicznych.

A. Nauczyciele kwalifikowani.

Rok szkolny 1922/23.

Województwa	Ogółem nauczycieli u- względ- nionych	w tem kwali- fiko- wa- nych	Nauczyciele kwalifikowani na zasadzie					w tej liczbie na podstawie świadectwa matury seminarjalnej wydanego w roku					innych egza- minów a
			wyż- szych studjów	egzam. wydzia- łowego lub równor- zędnego	egzam. kwali- fikacyj- nego po maturze seminarjal- nej	matury semi- narjal- nej	1922	1921	1920	1919	1918		
Wszyscy nauczyciele													
Polska	57 627	34 664	137	3 148	14 332	12 876	2 874	2 287	2 012	1 573	1 224	4 176	
M. st. Warszawa	1 710	816	1	93	56	325	21	28	41	35	50	341	
Warszawskie	4 279	1 224	5	44	66	756	149	148	92	67	78	353	
Łódzkie	5 187	1 632	12	114	156	794	143	123	85	90	53	556	
Kieleckie	4 549	2 358	3	54	201	1 517	286	207	229	191	126	583	
Lubelskie	4 570	2 135	4	50	253	1 475	236	226	208	166	142	353	
Białostockie	2 636	767	6	18	89	464	86	89	39	45	41	190	
Okr. adm. wileński	2 066	84	4	2	2	75	9	18	5	2	5	1	
Nowogródzkie	1 310	122	3	1	11	73	22	9	6	2	7	34	
Poleskie	980	99	3	1	17	53	15	9	12	4	7	25	
Wołyńskie	2 000	451	23	7	56	343	55	51	23	15	15	22	
Poznańskie	5 038	3 568	8	208	1 727	1 303	460	331	291	228	114	322	
Pomorskie	2 764	1 442	5	39	634	726	215	105	129	103	12	38	
Krakowskie	5 770	5 737	16	946	3 175	1 309	371	289	302	210	165	291	
Lwowskie	6 460	6 455	18	975	3 586	1 369	199	242	220	200	180	507	
Stanisławowskie	2 694	2 693	14	264	1 570	610	84	100	92	57	79	235	
Tarnopolskie	2 730	2 722	5	218	1 556	712	132	155	102	64	104	231	
Śląskie	2 884	2 359	7	109	1 177	972	391	157	136	94	46	94	
Nauczyciele uczący w języku polskim													
Polska	50 171	28 944	114	2 932	11 004	11 278	2 623	2 005	1 768	1 393	1 015	3 616	
M. st. Warszawa	1 710	816	1	93	56	325	21	28	41	35	50	341	
Warszawskie	4 192	1 210	5	44	65	750	149	144	91	65	78	346	
Łódzkie	4 905	1 562	12	107	149	753	142	123	84	87	49	541	
Kieleckie	4 548	2 358	3	54	201	1 517	281	203	229	182	124	583	
Lubelskie	4 568	2 134	4	50	253	1 475	236	226	208	166	142	352	
Białostockie	2 623	767	6	18	89	464	86	89	39	45	41	190	
Okr. adm. wileński	1 957	84	4	2	2	75	9	18	5	2	5	1	
Nowogródzkie	1 308	121	3	1	11	72	22	8	6	2	7	34	
Poleskie	932	96	1	1	17	53	15	9	12	4	7	24	
Wołyńskie	1 150	369	7	7	56	294	55	49	21	15	14	5	
Poznańskie	4 320	3 198	6	190	1 576	1 137	410	291	248	190	67	289	
Pomorskie	2 429	1 265	3	32	556	637	189	86	113	81	11	37	
Krakowskie	5 628	5 596	16	939	3 081	1 283	364	288	297	208	163	277	
Lwowskie	4 749	4 744	17	911	2 513	989	170	191	168	164	127	314	
Stanisławowskie	1 244	1 243	14	234	700	228	43	34	38	35	32	67	
Tarnopolskie	1 684	1 679	5	193	899	458	101	113	75	46	61	124	
Śląskie	2 224	1 702	7	56	780	768	330	105	93	66	37	91	
Nauczyciele uczący w języku niepolskim													
Polska	7 456	5 720	23	211	3 328	1 598	251	282	244	180	209	560	
M. st. Warszawa	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Warszawskie	87	14	—	—	1	6	—	4	1	2	—	7	
Łódzkie	282	70	—	7	7	41	1	—	1	3	4	15	
Kieleckie	1	—	—	—	—	—	5	4	—	9	2	—	
Lubelskie	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	
Białostockie	13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Okr. adm. wileński	109	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Nowogródzkie	2	1	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	
Poleskie	48	3	2	—	—	—	—	—	—	—	—	1	
Wołyńskie	850	82	16	—	—	49	—	2	2	—	1	17	
Poznańskie	718	370	2	18	151	166	50	40	43	38	47	33	
Pomorskie	335	177	2	7	78	89	26	19	16	22	1	1	
Krakowskie	142	141	—	7	94	26	7	1	5	2	2	14	
Lwowskie	1 711	1 711	1	64	1 073	380	29	51	52	36	53	193	
Stanisławowskie	1 450	1 450	—	30	870	382	41	66	54	22	47	168	
Tarnopolskie	1 046	1 043	—	25	657	254	31	42	27	18	43	107	
Śląskie	660	657	—	53	397	204	61	52	43	28	9	3	

U w a g a: Podział nauczycieli według kwalifikacji opiera się na ustawach z dn. 27. V. 1919 (Dz. U. Nr. 44 poz. 311) i 13. VII. 1920 (Dz. U. Nr. 65 poz. 434).

Nie uwzględniono nauczycieli uczących wyłącznie religii oraz nauczycieli płatnych od godziny.

a Egzaminów dla czynnych a niekwalifikowanych nauczycieli szkół powszechnych lub egzaminu kwalifikacyjnego bez matury seminarjalnej.

Tabl. 6. Nauczyciele szkół publicznych. Rok szkolny 1922/23.

B. Nauczyciele czasowo kwalifikowani i niekwalifikowani.

Województwa	Nauczyciele czasowo kwalifikowani obowiązani do składania egzaminu ^a				Nauczyciele niekwalifikowani obowiąz- zani do składania pełnego egzaminu			
	Ogółem	z przedmiotów			Ogółem	w tem posiadający:		
		pedago- gicznych	humani- stycznych	pedago- gicz. i hu- manist.		wykształ- cenie domowe	Świad. szkoły średn. mniej niż 4 klas	4 lub 5 klas
Wszyscy nauczyciele								
Polska	10 791	4 802	1 738	4 251	12 172	1 571	3 940	6 661
M. st. Warszawa	850	330	128	392	44	7	2	35
Warszawskie	1 787	856	352	579	1 268	222	181	865
Łódzkie	1 900	914	435	551	1 655	281	163	1 211
Kieleckie	1 305	672	253	380	886	78	164	644
Lubelskie	982	582	128	272	1 453	201	397	855
Białostockie	867	397	101	369	1 002	169	213	620
Okr. adm. wileński	1 004	339	31	634	978	146	325	507
Nowogródzkie	557	254	59	244	631	62	155	414
Poleskie	459	186	87	186	422	22	115	285
Wołyńskie	835	191	117	527	714	41	297	376
Poznańskie	22	22	—	—	1 448	18	929	501
Pomorskie	94	27	14	53	1 228	260	793	175
Krakowskie	8	7	1	—	25	—	2	23
Lwowskie	—	—	—	—	5	1	—	4
Stanisławowskie	—	—	—	—	1	—	—	1
Tarnopolskie	1	1	—	—	7	—	6	1
Śląskie	120	24	32	64	405	63	198	144
Nauczyciele uczący w języku polskim								
Polska	9 990	4 749	1 473	3 768	11 237	1 500	3 526	6 211
M. st. Warszawa	850	330	128	392	44	7	2	35
Warszawskie	1 749	850	331	568	1 233	211	169	853
Łódzkie	1 738	905	314	519	1 605	257	157	1 191
Kieleckie	1 305	672	253	380	885	78	164	643
Lubelskie	981	582	128	271	1 453	201	397	855
Białostockie	856	396	95	365	1 000	168	213	619
Okr. adm. wileński	977	337	28	612	896	139	292	465
Nowogródzkie	556	254	59	243	631	62	155	414
Poleskie	423	186	76	161	413	22	115	276
Wołyńskie	342	162	16	164	439	34	193	212
Poznańskie	22	22	—	—	1 100	14	746	340
Pomorskie	64	23	12	29	1 100	243	720	137
Krakowskie	8	7	1	—	24	—	2	22
Lwowskie	—	—	—	—	5	1	—	4
Stanisławowskie	—	—	—	—	1	—	—	1
Tarnopolskie	1	1	—	—	4	—	3	1
Śląskie	118	22	32	64	404	63	198	143
Nauczyciele uczący w języku niepolskim								
Polska	801	53	265	483	935	71	414	450
M. st. Warszawa	—	—	—	—	—	—	—	—
Warszawskie	38	6	21	11	35	11	12	12
Łódzkie	162	9	121	32	50	24	6	20
Kieleckie	—	—	—	—	1	—	—	1
Lubelskie	1	—	—	1	—	—	—	—
Białostockie	11	1	6	4	2	1	—	1
Okr. adm. wileński	27	2	3	22	82	7	33	42
Nowogródzkie	1	—	—	1	—	—	—	—
Poleskie	36	—	11	25	9	—	—	9
Wołyńskie	493	29	101	363	275	7	104	164
Poznańskie	—	—	—	—	348	4	183	161
Pomorskie	30	4	2	24	128	17	73	38
Krakowskie	—	—	—	—	1	—	—	1
Tarnopolskie	—	—	—	—	3	—	3	—
Śląskie	2	2	—	—	1	—	—	1

^a Za nauczycieli czasowo kwalifikowanych uważa się nauczycieli, posiadających świadectwa ukończenia co najmniej sześciu klas szkoły średniej ogólnokształcącej, lub dawne rosyjskie świadectwa nauczyciela początkowego i domowego oraz wyższej domowej nauczycielki.

Tabl. 7. Nauczyciele szkół prywatnych według kwalifikacji i narodowości.

A. Wszysey nauczyciele.

Rok szkolny 1922/23.

Województwa	Nauczycieli uwzględnionych	Kwalifikacje			N a r o d o w o ś ć								
		Kwalifikowani	Czasowo kwalifikowani	Niekwalifikowani	polska	rusińska	rosyjska	białoruska	litewska	niemiecka	żydowska	inne	
Mężczyźni i kobiety													
Polska	2 586	922	1 034	630	1 105	169	5	9	12	208	1 076	2	
M. st. Warszawa	499	19	347	133	167	—	4	2	—	—	326	—	
Warszawskie	88	15	41	32	74	—	—	—	—	1	13	—	
Łódzkie	74	11	43	20	31	—	—	—	—	2	41	—	
Kieleckie	247	43	164	40	237	—	—	—	—	2	8	—	
Lubelskie	127	25	40	62	77	—	—	—	—	—	50	—	
Białostockie	88	17	26	45	6	—	—	—	—	—	82	—	
Okrąg adm. wileński	351	37	199	115	44	—	1	2	12	1	291	—	
Nowogródzkie	52	9	27	16	12	—	—	—	—	—	40	—	
Poleskie	131	45	62	24	15	—	—	5	—	1	110	—	
Wołyńskie	100	34	37	29	4	5	—	—	—	—	91	—	
Poznańskie	82	38	19	25	57	—	—	—	—	25	—	1	
Pomorskie	44	14	3	27	14	—	—	—	—	29	—	—	
Krakowskie	173	158	3	12	131	—	—	—	—	26	16	1	
Lwowskie	329	291	11	27	152	129	—	—	—	43	4	—	
Stanisławowskie	87	66	9	12	42	16	—	—	—	26	3	—	
Tarnopolskie	53	44	3	6	28	19	—	—	—	5	1	—	
Śląskie	61	56	—	5	14	—	—	—	—	47	—	—	
Mężczyźni													
Polska	1 064	316	434	314	266	56	2	7	3	93	636	1	
M. st. Warszawa	180	3	114	63	27	—	2	2	—	—	149	—	
Warszawskie	37	11	11	15	27	—	—	—	—	1	9	—	
Łódzkie	19	2	17	—	3	—	—	—	—	2	14	—	
Kieleckie	86	18	58	10	78	—	—	—	—	2	6	—	
Lubelskie	82	16	26	40	45	—	—	—	—	—	37	—	
Białostockie	65	12	15	38	6	—	—	—	—	—	59	—	
Okrąg adm. wileński	210	32	119	59	4	—	—	1	3	1	201	—	
Nowogródzkie	30	7	16	7	4	—	—	—	—	—	26	—	
Poleskie	65	21	27	17	8	—	—	4	—	1	52	—	
Wołyńskie	64	22	19	23	1	—	—	—	—	—	63	—	
Poznańskie	17	10	5	2	14	—	—	—	—	3	—	—	
Pomorskie	10	1	2	7	4	—	—	—	—	6	—	—	
Krakowskie	37	28	1	8	9	—	—	—	—	16	12	—	
Lwowskie	89	75	2	12	11	40	—	—	—	33	4	1	
Stanisławowskie	43	35	2	6	15	10	—	—	—	15	3	—	
Tarnopolskie	21	15	—	6	10	6	—	—	—	4	1	—	
Śląskie	9	8	—	1	—	—	—	—	—	9	—	—	
Kobiety													
Polska	1 522	606	600	316	839	113	3	2	9	115	440	1	
M. st. Warszawa	319	16	233	70	140	—	2	—	—	—	177	—	
Warszawskie	51	4	30	17	47	—	—	—	—	—	4	—	
Łódzkie	55	9	26	20	28	—	—	—	—	—	27	—	
Kieleckie	161	25	106	30	159	—	—	—	—	—	2	—	
Lubelskie	45	9	14	22	32	—	—	—	—	—	13	—	
Białostockie	23	5	11	7	—	—	—	—	—	—	23	—	
Okrąg adm. wileński	141	5	80	56	40	—	1	1	9	—	90	—	
Nowogródzkie	22	2	11	9	8	—	—	—	—	—	14	—	
Poleskie	66	24	35	7	7	—	—	1	—	—	58	—	
Wołyńskie	36	12	18	6	3	5	—	—	—	—	28	—	
Poznańskie	65	28	14	23	43	—	—	—	—	22	—	—	
Pomorskie	34	13	1	20	10	—	—	—	—	23	—	1	
Krakowskie	136	130	2	4	122	—	—	—	—	10	4	—	
Lwowskie	240	216	9	15	141	89	—	—	—	10	—	—	
Stanisławowskie	44	31	7	6	27	6	—	—	—	11	—	—	
Tarnopolskie	32	29	3	—	18	13	—	—	—	1	—	—	
Śląskie	52	48	—	—	14	—	—	—	—	38	—	—	

U w a g a: Nie wliczono nauczycieli szkół prywatnych religijnych, np. chederów. Co do podziału według kwalifikacji ob. uwagi str. 193 i 194.

Tabl. 7. Nauczyciele szkół prywatnych według kwalifikacyj i narodowości.

B. Nauczyciele uczący w języku polskim.

Rok szkolny 1922/23.

Województwa	Nauczycieli uwzględnionych	Kwalifikacje			Narodowość			
		kwalifi- kowani	Czasowo kwalifi- kowani	Nie kwalifi- kowani	polska	rusińska	niemiecka	żydowska
Mężczyźni i kobiety								
Polska	1 570	570	650	350	1 090	53	21	406
M. st. Warszawa	363	16	261	86	167	—	—	196
Warszawskie	85	15	39	31	74	—	—	11
Łódzkie	74	11	43	20	31	—	2	41
Kieleckie	246	43	164	39	237	—	1	8
Lubelskie	113	25	32	56	77	—	—	36
Białostockie	18	3	10	5	5	—	—	13
Okrag adm. wileński	73	2	30	*41	44	—	—	29
Nowogródzkie	31	2	15	14	12	—	—	19
Poleskie	39	10	23	6	15	—	—	24
Wołyńskie	15	4	9	2	4	—	—	11
Poznańskie	57	26	18	13	57	—	—	—
Pomorskie	12	2	—	10	12	—	—	—
Krakowskie	142	134	2	6	128	—	3	11
Lwowskie	219	209	—	10	151	53	12	3
Stanisławowskie	41	28	4	9	38	—	—	3
Tarnopolskie	25	24	—	1	24	—	—	1
Śląskie	17	16	—	1	14	—	3	—
Mężczyźni								
Polska	500	142	233	125	260	18	13	209
M. st. Warszawa	112	3	73	36	27	—	—	85
Warszawskie	35	11	10	14	27	—	—	8
Łódzkie	19	2	17	—	3	—	2	14
Kieleckie	85	18	58	9	78	—	1	6
Lubelskie	73	16	52	35	45	—	—	28
Białostockie	11	1	5	5	5	—	—	6
Okrag adm. wileński	26	2	21	*3	4	—	—	22
Nowogródzkie	14	—	8	6	4	—	—	10
Poleskie	17	2	11	4	8	—	—	9
Wołyńskie	7	2	3	2	1	—	—	6
Poznańskie	14	8	5	1	14	—	—	—
Pomorskie	3	1	—	2	3	—	—	—
Krakowskie	20	17	—	3	9	—	3	8
Lwowskie	38	38	—	—	10	18	7	3
Stanisławowskie	18	14	—	4	15	—	—	3
Tarnopolskie	8	7	—	1	7	—	—	—
Śląskie	—	—	—	—	—	—	—	—
Kobiety								
Polska	1 070	428	417	225	830	35	8	197
M. st. Warszawa	251	13	188	50	140	—	—	111
Warszawskie	50	4	29	17	47	—	—	3
Łódzkie	55	9	26	20	28	—	—	27
Kieleckie	161	25	106	30	159	—	—	2
Lubelskie	40	9	10	21	32	—	—	8
Białostockie	7	2	5	—	—	—	—	7
Okrag adm. wileński	47	—	9	*38	40	—	—	7
Nowogródzkie	17	2	7	8	8	—	—	9
Poleskie	22	8	12	2	7	—	—	15
Wołyńskie	8	2	6	—	3	—	—	5
Poznańskie	43	18	13	12	43	—	—	—
Pomorskie	9	1	—	8	9	—	—	—
Krakowskie	122	117	2	3	119	—	—	3
Lwowskie	181	171	—	10	141	35	5	—
Stanisławowskie	23	14	4	5	23	—	—	—
Tarnopolskie	17	17	—	—	17	—	—	—
Śląskie	17	16	—	1	14	—	3	—

* W tem 20 nauczycieli bez oznaczenia kwalifikacji.

Tabl. 7. Nauczyciele szkół prywatnych według kwalifikacji i narodowości (c. d.).

C. Nauczyciele uczący w języku niepolskim. Rok szkolny 1922/23.

Województwo	Nauczyciele uwzględnionych	Kwalifikacje			Narodowość							
		Kwalifikowani	Czasowo kwalifikowani	Niekwalifikowani	polska	rusińska	rosyjska	białoruska	litewska	niemiecka	żydowska	inne
Mężczyźni i kobiety												
Polska	1 016	352	384	280	15	116	5	9	12	187	670	2
M. st. Warszawa	136	3	86	47	—	—	4	2	—	—	130	—
Warszawskie	3	—	2	1	—	—	—	—	—	1	2	—
Łódzkie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kieleckie	1	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—
Lubelskie	14	—	8	6	—	—	—	—	—	—	14	—
Białostockie	70	14	16	40	1	—	—	—	—	—	69	—
Okrag adm. wileński	278	35	169	74	—	—	1	2	12	1	262	—
Nowogródzkie	21	7	12	2	—	—	—	—	—	—	21	—
Poleskie	92	35	39	18	—	—	—	5	—	1	86	—
Wolyńskie	85	30	28	27	—	5	—	—	—	—	80	—
Poznańskie	25	12	1	12	—	—	—	—	—	25	—	—
Pomorskie	32	12	3	17	2	—	—	—	—	29	—	1
Krakowskie	31	24	1	6	3	—	—	—	—	23	5	—
Lwowski	110	82	11	17	1	76	—	—	—	31	1	1
Stanisławowskie	46	38	5	3	4	16	—	—	—	26	—	—
Tarnopolskie	28	20	3	5	4	15	—	—	—	5	—	—
Śląskie	44	40	—	4	—	—	—	—	—	44	—	—
Mężczyźni												
Polska	564	174	201	189	6	38	2	7	3	80	427	1
M. st. Warszawa	68	—	41	27	—	—	2	2	—	—	64	—
Warszawskie	2	—	1	1	—	—	—	—	—	1	1	—
Łódzkie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kieleckie	1	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—
Lubelskie	9	—	4	5	—	—	—	—	—	—	9	—
Białostockie	54	11	10	33	1	—	—	—	—	—	53	—
Okrag adm. wileński	184	30	98	56	—	—	—	1	3	1	179	—
Nowogródzkie	16	7	8	1	—	—	—	—	—	—	16	—
Poleskie	48	19	16	13	—	—	—	4	—	1	43	—
Wolyńskie	57	20	16	21	—	—	—	—	—	—	57	—
Poznańskie	3	—	—	1	—	—	—	—	—	3	—	—
Pomorskie	7	—	2	5	1	—	—	—	—	6	—	—
Krakowskie	17	11	1	5	—	—	—	—	—	13	4	—
Lwowski	51	37	2	12	1	22	—	—	—	26	1	—
Stanisławowskie	25	21	2	2	—	10	—	—	—	15	—	—
Tarnopolskie	13	8	—	5	3	6	—	—	—	4	—	—
Śląskie	9	8	—	1	—	—	—	—	—	9	—	—
Kobiety												
Polska	452	178	183	91	9	78	3	2	9	107	243	1
M. st. Warszawa	68	3	45	20	—	—	2	—	—	—	66	—
Warszawskie	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Łódzkie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kieleckie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Lubelskie	5	—	4	1	—	—	—	—	—	—	5	—
Białostockie	16	3	6	7	—	—	—	—	—	—	16	—
Okrag adm. wileński	94	5	71	18	—	—	1	1	9	—	83	—
Nowogródzkie	5	—	4	1	—	—	—	—	—	—	5	—
Poleskie	44	16	23	5	—	—	—	1	—	—	43	—
Wolyńskie	28	10	12	6	—	5	—	—	—	—	23	—
Poznańskie	22	10	1	11	—	—	—	—	—	22	—	—
Pomorskie	25	12	1	12	1	—	—	—	—	23	—	1
Krakowskie	14	13	—	1	3	—	—	—	—	10	1	—
Lwowski	59	45	—	5	—	54	—	—	—	5	—	—
Stanisławowskie	21	17	3	1	4	6	—	—	—	11	—	—
Tarnopolskie	15	12	3	—	1	13	—	—	—	1	—	—
Śląskie	35	32	—	3	—	—	—	—	—	35	—	—

Tabl. 8. Ruch służbowy nauczycieli szkół publicznych.

A. Wszyscy nauczyciele. Od 1. XII. 1921 do 1. XII. 1922 r.

Województwa	Przybyło nowych nauczycieli			Ubyło nauczycieli			Przyczyny opuszczenia posady w szkole powszechnej						
	Ogółem	w tej liczbie		Ogółem	w tej liczbie z powodu		śmierć	przejście na emeryturę	przejście do innego zawodu	małżeństwo	zwolnienie	inne przyczyny	
		już pracowało	jeszcze nie pracowało		przeniesienia do innego powiatu	opuszczenia posady w szkole powszechnej							
													w zawodzie nauczycielskim
Mężczyźni i kobiety													
Polska	13 448	5 154	8 294	7 858	3 145	4 713	365	298	1 276	426	1 481	867	
M. st. Warszawa	235	178	57	71	13	58	12	9	35	2	—	—	
Warszawskie	1 041	362	679	595	202	393	27	20	175	35	107	29	
Łódzkie	1 116	420	696	639	268	371	34	17	135	62	79	44	
Kieleckie	949	289	660	634	285	349	34	19	130	35	111	20	
Lubelskie	963	294	669	652	303	349	22	4	163	30	120	10	
Białostockie	712	161	551	440	124	316	18	12	95	31	136	24	
Okra adm. wileński	882	255	627	423	44	379	4	—	70	10	248	47	
Nowogrodzkie	603	178	425	418	79	339	7	—	77	10	177	68	
Poleskie	446	126	320	191	45	146	5	—	48	18	60	15	
Wołyńskie	713	267	446	492	68	424	12	—	71	17	307	17	
Poznańskie	1 261	531	730	777	453	324	29	16	92	64	42	81	
Pomorskie	1 072	323	749	428	175	253	16	2	69	28	24	114	
Krakowskie	823	329	494	638	458	180	48	52	38	20	17	5	
Lwowskie	446	198	248	487	301	186	40	52	17	36	25	16	
Stanisławowskie	228	76	152	183	46	137	37	39	30	9	14	8	
Tarnopolskie	261	71	190	186	89	97	16	41	8	9	10	13	
Śląskie	1 697	1 096	601	604	192	412	4	15	23	10	4	356	
Mężczyźni													
Polska	6 513	2 256	4 257	3 597	1 374	2 223	210	157	598	—	682	576	
M. st. Warszawa	75	59	16	16	3	13	8	3	2	—	—	—	
Warszawskie	494	167	327	233	92	141	15	11	65	—	39	11	
Łódzkie	515	154	361	244	97	147	18	13	69	—	33	14	
Kieleckie	435	103	332	274	116	158	24	15	64	—	48	7	
Lubelskie	499	129	370	228	107	121	10	1	66	—	40	4	
Białostockie	365	67	298	173	45	128	7	11	39	—	62	9	
Okrag adm. wileński	412	93	319	146	15	131	2	—	37	—	81	11	
Nowogrodzkie	346	79	267	222	42	180	5	—	47	—	108	20	
Poleskie	232	51	181	74	13	61	1	—	21	—	28	11	
Wołyńskie	483	171	312	314	46	268	9	—	49	—	193	17	
Poznańskie	669	225	444	381	226	155	22	15	39	—	14	65	
Pomorskie	641	200	441	282	112	170	14	1	38	—	14	103	
Krakowskie	208	87	121	213	148	65	27	13	18	—	5	2	
Lwowskie	143	84	59	168	104	64	13	24	12	—	8	7	
Stanisławowskie	63	25	38	69	20	49	21	15	10	—	3	—	
Tarnopolskie	107	29	78	87	35	52	10	20	5	—	4	13	
Śląskie	826	533	293	473	153	320	4	15	17	—	2	282	
Kobiety													
Polska	6 935	2 898	4 037	4 261	1 771	2 490	155	141	678	426	799	291	
M. st. Warszawa	160	119	41	55	10	45	4	6	33	2	—	—	
Warszawskie	547	195	352	362	110	252	12	9	110	35	68	18	
Łódzkie	601	266	335	395	171	224	16	4	66	62	46	30	
Kieleckie	514	186	328	360	169	191	10	4	66	35	63	13	
Lubelskie	464	165	299	424	196	228	12	3	97	30	80	6	
Białostockie	347	94	253	267	79	188	11	1	56	31	74	15	
Okrag adm. wileński	470	162	308	277	29	248	2	—	33	10	167	36	
Nowogrodzkie	257	99	158	196	37	159	2	—	30	10	69	48	
Poleskie	214	75	139	117	32	85	4	—	27	18	32	4	
Wołyńskie	230	96	134	178	22	156	3	—	22	17	114	—	
Poznańskie	592	306	286	390	227	163	7	1	53	64	28	16	
Pomorskie	431	123	308	146	63	83	2	1	31	28	10	11	
Krakowskie	615	242	373	425	310	115	21	39	20	20	12	3	
Lwowskie	303	114	189	319	197	122	27	28	5	36	17	9	
Stanisławowskie	165	51	114	114	26	88	16	24	20	9	11	8	
Tarnopolskie	154	42	112	99	54	45	6	21	3	9	6	—	
Śląskie	871	563	308	131	39	92	—	—	6	10	2	74	

Tabl. 8. Ruch służbowy nauczycieli szkół publicznych (c. d.).

B. Nauczyciele uczący w języku polskim. *Od I—XII 1921 do I—XII 1922 r.*

Województwa	Przybyło nowych nauczycieli			Ubyło nauczycieli			Przyczyny opuszczenia posady w szkole powszechnej						
	Ogółem	w tej liczbie		Ogółem	w tej liczbie z powodu		śmierć	przej- ście na emery- turę	przej- ście do innego zawodu	mał- żeństwo	zwol- nienie	inne przy- czyny	
		już praco- wało	jeszcze nie praco- wało		prze- nie- sien- ia do innego powiatu	opusz- czenia posady w szkole po- wsze- cznej							
													w zawodzie nauczycielskim
Mężczyźni													
Polska	12 129	4 483	7 646	6 576	2 809	3 767	314	234	1 154	396	1 324	345	
M. st. Warszawa	235	178	57	71	13	58	12	9	35	2	—	—	
Warszawskie	1 035	358	677	588	199	389	26	19	173	35	107	29	
Łódzkie	1 030	370	660	576	243	333	32	15	112	56	75	43	
Kieleckie	949	289	660	633	285	348	34	19	129	35	111	20	
Lubelskie	963	294	669	652	303	345	22	4	163	30	120	10	
Białostockie	711	161	550	440	124	316	18	12	95	31	136	24	
Okrag adm. wileński	807	240	567	394	21	373	4	—	68	10	244	47	
Nowogródzkie	603	178	425	415	79	336	7	—	74	10	177	68	
Poleskie	428	110	318	189	45	144	5	—	47	18	59	15	
Wołyńskie	580	195	385	345	61	284	6	—	40	12	214	12	
Poznańskie	1 065	454	611	564	388	176	25	16	57	61	10	7	
Pomorskie	952	291	661	293	147	146	14	2	56	26	17	31	
Krakowskie	807	325	482	632	455	177	48	51	38	18	17	5	
Lwowskie	362	162	200	392	250	142	27	38	13	31	20	12	
Stanisławowskie	104	35	69	114	25	89	21	20	28	6	9	5	
Tarnopolskie	184	58	126	124	66	58	9	18	7	7	4	13	
Śląskie	1 314	785	529	154	105	49	4	11	19	8	4	3	
Kobiety													
Polska	5 835	1 908	3 927	2 761	1 187	1 574	181	120	527	—	592	154	
M. st. Warszawa	75	59	16	16	3	13	8	3	2	—	—	—	
Warszawskie	489	164	325	227	90	137	14	10	63	—	39	11	
Łódzkie	470	136	334	218	86	132	16	11	59	—	32	14	
Kieleckie	435	103	332	273	116	157	24	15	63	—	48	7	
Lubelskie	499	129	370	228	107	121	10	1	66	—	40	4	
Białostockie	364	67	297	173	45	128	7	11	39	—	62	4	
Okrag adm. wileński	385	89	296	135	7	128	2	—	36	—	79	11	
Nowogródzkie	346	79	267	219	42	177	5	—	44	—	108	20	
Poleskie	222	42	180	73	13	60	1	—	20	—	28	11	
Wołyńskie	388	118	270	209	40	169	4	—	27	—	126	12	
Poznańskie	547	180	367	246	182	64	20	15	22	—	4	3	
Pomorskie	567	177	390	178	96	82	14	1	30	—	9	28	
Krakowskie	202	86	116	209	145	64	27	12	18	—	5	2	
Lwowskie	120	73	47	136	89	47	7	17	10	—	6	7	
Stanisławowskie	34	12	22	43	11	32	14	6	9	—	3	—	
Tarnopolskie	75	22	53	59	29	30	4	7	5	—	1	13	
Śląskie	617	372	245	119	86	33	4	11	14	—	2	2	
Kobiety													
Polska	6 294	2 575	3 719	3 815	1 622	2 193	133	114	627	396	732	191	
M. st. Warszawa	160	119	41	55	10	45	4	6	33	2	—	—	
Warszawskie	546	194	352	361	109	252	12	9	110	35	68	18	
Łódzkie	560	234	326	358	157	201	16	4	53	56	43	29	
Kieleckie	514	186	328	360	169	191	10	4	66	35	63	13	
Lubelskie	484	165	299	424	196	228	12	3	97	30	80	6	
Białostockie	347	94	253	267	79	188	11	1	56	31	74	15	
Okrag adm. wileński	422	151	271	259	14	245	2	—	32	10	165	36	
Nowogródzkie	257	99	158	196	37	159	2	—	30	10	69	48	
Poleskie	206	68	138	116	32	84	4	—	27	18	31	4	
Wołyńskie	192	77	115	136	21	115	2	—	13	12	88	—	
Poznańskie	518	274	244	318	206	112	5	1	35	61	6	4	
Pomorskie	385	114	271	115	51	64	—	1	26	26	8	3	
Krakowskie	605	239	366	423	310	113	21	39	20	18	12	3	
Lwowskie	242	89	153	256	161	95	20	21	3	31	14	6	
Stanisławowskie	70	23	47	71	14	57	7	14	19	6	6	5	
Tarnopolskie	109	36	73	65	37	28	5	11	2	—	7	3	
Śląskie	697	413	284	35	19	16	—	—	5	8	2	1	

Tabl. 8. Ruch służbowy nauczycieli szkół publicznych (dok.).

C. Nauczyciele uczący w języku niepołskim.

Od I—XII 1921 do I—XII 1922 r.

Województwa	Przybyło nowych nauczycieli			Ubyło nauczycieli			Przyczyny opuszczenia posady w szkole powszechnej					
	Ogółem	w tej liczbie:		Ogółem	w tej liczbie z powodu:		śmierć	prze- ście na emery- turę	prze- ście do innego zawodu	mał- żeństwo	zwol- nienie	inne przy- czyny
		już praco- wało	jeszcze nie praco- wało		prze- niesie- nia do innego powiatu	opusz- czenia posady w szkole po wszech- niej						
Polska	1 319	671	648	1 282	336	946	51	64	122	30	157	522
M. st. Warszawa	6	4	2	7	3	4	1	1	2	—	—	—
Warszawskie	86	50	36	63	25	38	2	2	23	6	4	1
Łódzkie	—	—	—	1	—	1	—	—	1	—	—	—
Kieleckie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Lubelskie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Białostockie	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Okrąg adm. wileński	75	15	60	29	23	6	—	—	2	—	4	—
Nowogródzkie	—	—	—	3	—	3	—	—	3	—	—	—
Poleskie	18	16	2	2	—	2	—	—	1	—	1	—
Wolyńskie	133	72	61	147	7	140	6	—	31	5	93	5
Poznańskie	196	77	119	213	65	148	4	—	35	3	32	74
Pomorskie	120	32	88	135	28	107	2	—	13	2	7	83
Krakowskie	16	4	12	6	3	3	—	1	—	—	—	—
Lwowskie	84	36	48	95	51	44	13	14	4	5	5	3
Stanisławowskie	124	41	83	69	21	48	16	19	2	3	5	3
Tarnopolskie	77	13	64	62	23	39	7	23	1	2	6	—
Śląskie	353	311	72	450	87	363	—	4	4	2	—	353
Polska	678	348	330	836	187	649	29	37	71	—	90	422
M. st. Warszawa	5	3	2	6	2	4	1	1	2	—	—	—
Warszawskie	45	18	27	26	11	15	2	2	10	—	1	—
Łódzkie	—	—	—	1	—	1	—	—	1	—	—	—
Kieleckie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Lubelskie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Białostockie	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Okrąg adm. wileński	27	4	23	11	8	3	—	—	1	—	2	—
Nowogródzkie	—	—	—	3	—	3	—	—	3	—	—	—
Poleskie	10	9	1	1	—	1	—	—	1	—	—	—
Wolyńskie	95	53	42	105	6	99	5	—	22	—	67	5
Poznańskie	122	45	77	135	44	91	2	—	17	—	10	62
Pomorskie	74	23	51	104	16	88	—	—	8	—	5	75
Krakowskie	6	1	5	4	3	1	—	1	—	—	—	—
Lwowskie	23	11	12	32	15	17	6	7	2	—	2	—
Stanisławowskie	29	13	16	26	9	17	7	9	1	—	—	—
Tarnopolskie	32	7	25	28	6	22	6	13	—	—	3	—
Śląskie	209	161	48	354	67	287	—	4	3	—	—	280
Polska	641	323	318	446	149	297	22	27	51	30	67	100
M. st. Warszawa	1	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—
Warszawskie	41	32	9	37	14	23	—	—	13	6	3	1
Łódzkie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kieleckie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Lubelskie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Białostockie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Okrąg adm. wileński	48	11	37	18	15	3	—	—	1	—	2	—
Nowogródzkie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Poleskie	8	7	1	1	—	1	—	—	—	—	1	—
Wolyńskie	38	19	19	42	1	41	1	—	—	5	26	—
Poznańskie	74	32	42	78	21	57	2	—	18	3	22	12
Pomorskie	46	9	37	31	12	19	2	—	5	2	2	8
Krakowskie	10	3	7	9	—	9	—	—	—	—	—	—
Lwowskie	61	25	36	63	36	27	7	7	2	5	3	3
Stanisławowskie	95	28	67	43	12	31	9	10	1	3	5	3
Tarnopolskie	45	6	39	34	17	17	1	10	1	2	3	—
Śląskie	174	150	24	96	20	76	—	—	1	—	—	73

CENY

Tabl. 1. Ceny ziemiopłodów.

Przeciętnie płacono producentom złotych za q = 100 kg.

Październik 1924.

Powiaty	Pszemnica	Zyto	Jęczmień	Owies	Ziemiaki	Powiaty	Pszemnica	Zyto	Jęczmień	Owies	Ziemiaki
Wojew. warszawskie						Garwolin	28,00	21,71	23,00	22,71	3,31
Blonie	31,23	21,86	22,47	26,00	3,74	Hrubieszów	23,83	18,83	20,33	19,67	3,00
Ciechanów	24,95	20,00	23,56	20,60	2,87	Janów	27,38	20,78	21,67	20,64	4,03
Gostynin	27,42	20,84	23,29	19,89	3,50	Konstantynów	29,20	19,00	20,60	20,10	2,36
Grójec	29,20	21,40	23,00	22,60	3,30	Krasnystaw	22,81	18,75	20,75	17,50	3,14
Kutno	27,00	21,50	25,21	19,50	3,86	Lubartów	25,45	19,05	19,51	19,96	3,14
Lipno	25,25	20,00	26,00	20,25	3,67	Lublin	23,70	18,85	20,92	20,10	3,58
Łowicz	30,50	20,50	22,25	24,25	3,93	Łuków	30,80	19,00	20,00	19,90	3,38
Maków	29,88	22,13	19,57	21,25	2,26	Puławy	25,82	18,95	20,82	19,73	3,45
Mińsk Mazowiecki	28,00	22,67	27,00	22,00	3,67	Radzyń	27,00	20,50	21,70	21,33	2,11
Mława	27,15	20,35	21,85	18,93	2,55	Siedlce	30,00	19,64	20,90	21,30	2,80
Niesza	24,71	20,29	24,29	20,86	3,63	Sokolów	28,46	19,43	21,50	20,90	2,60
Plock	25,57	19,40	21,42	20,50	3,05	Tomaszów	24,67	20,67	20,50	17,67	2,83
Płońsk	26,43	19,14	22,14	21,14	2,96	Węgrów	30,71	23,00	25,17	23,83	3,13
Przasnysz	26,33	16,67	20,33	18,33	2,83	Włodawa	26,00	19,25	18,00	18,22	2,72
Pultusk	30,10	20,90	24,89	21,50	2,57	Zamość	24,31	20,78	19,80	19,14	3,87
Radzymin	33,67	22,64	22,40	20,83	4,21	Wojew. białostockie					
Rawa	28,00	19,80	23,00	22,40	3,20	Augustów	25,14	18,67	19,30	18,33	3,14
Rypin	25,38	19,75	23,75	20,13	3,40	Białystok	24,11	15,00	13,80	16,20	6,00
Sierpc	25,11	18,72	21,78	18,67	2,58	Bielsk	27,83	18,33	18,33	22,00	3,50
Skierniewice	28,80	20,00	22,20	21,20	3,52	Grodno	22,19	16,89	16,97	17,15	3,42
Sochaczew	25,86	21,36	24,25	22,58	3,79	Kolno	27,27	19,17	19,50	19,17	3,08
Warszawa	28,33	22,33	24,50	22,00	4,75	Łomża	26,33	18,17	18,53	16,83	7,07
Włocławek	25,88	20,50	25,56	20,86	3,31	Ostrołęka	31,20	19,56	19,83	20,18	3,26
Wojew. łódzkie						Ostrów	27,50	20,33	24,50	21,50	3,33
Brzeziny	27,00	21,33	21,00	23,33	3,24	Sejny	24,50	15,50	16,50	14,25	4,00
Kalisz	26,90	21,40	25,60	21,60	3,64	Sokółka	22,33	15,63	16,13	18,00	3,75
Kolo	26,00	21,19	23,63	22,13	3,71	Suwałki	23,63	18,00	20,40	17,13	3,31
Konin	25,17	20,94	22,56	20,08	3,48	Szczuczyn	24,00	18,00	15,50	18,00	5,50
Łask	28,00	22,25	25,00	20,88	3,73	Wolkowsk	23,25	16,68	16,50	16,94	2,85
Łęczyca	27,00	21,50	27,00	21,50	3,25	Wysokie Mazow.. . . .	26,00	20,11	24,00	23,71	4,07
Łódź	30,56	27,27	26,67	27,17	4,67	Okr. adm. wileński					
Piotrków	28,20	23,00	23,40	22,00	4,08	Brasław	20,76	15,66	14,07	11,46	6,14
Radomsko	28,00	22,20	23,63	22,25	3,75	Duniłowicze	20,40	13,38	13,36	12,44	3,85
Sieradz	28,65	22,77	24,73	21,68	4,13	Dzisna	21,70	14,50	13,45	13,15	3,07
Słupca	25,00	20,50	27,00	20,33	3,33	Oszmiana	21,84	15,83	15,03	14,16	6,13
Turek	26,00	23,00	24,00	21,80	3,85	Święciany	23,00	15,00	14,64	14,70	4,14
Wieluń	27,75	21,75	21,00	20,25	4,25	Wilejka	21,46	16,10	14,30	13,35	4,78
Wojew. kieleckie						Wilno	19,40	16,30	15,80	13,50	7,44
Będzin	37,73	28,55	27,33	22,78	6,73	Wojew. nowogródzkie					
Częstochowa	30,50	24,71	24,00	23,59	5,54	Baranowicze	26,40	15,70	14,70	14,55	3,60
Ilza	28,44	20,78	22,38	19,40	3,06	Lida	21,30	15,06	14,46	12,84	3,61
Jędrzejów	28,87	21,59	22,64	22,92	3,38	Nieswież	23,46	15,84	14,70	15,06	3,10
Kielce	28,00	21,00	24,00	22,00	4,00	Nowogródek	22,07	15,35	16,45	15,30	4,05
Końskie	35,00	23,50	22,57	24,86	3,90	Słomim	23,10	16,43	15,93	16,50	2,90
Kozienice	26,40	20,00	21,20	24,20	3,40	Stalpece	21,33	15,38	14,94	13,77	4,14
Miechów	27,35	24,24	22,38	19,53	5,71	Wolożyn	21,30	14,54	13,62	13,68	4,41
Olkusz	30,43	26,43	23,33	20,67	6,12	Wojew. poleskie					
Opatów	29,23	21,36	22,73	20,27	3,00	Brześć n. Bugiem	26,00	18,24	19,14	20,78	3,03
Opoczno	35,37	20,33	19,64	18,80	3,67	Drohiczyn	25,80	16,65	18,60	19,50	3,50
Pinczów	27,33	21,76	21,60	22,00	4,28	Kamień Koszyrski	25,20	16,10	18,00	17,00	4,90
Radom	27,88	21,56	25,22	23,00	3,41	Kobryń	30,50	17,94	17,46	18,48	3,36
Sandomierz	28,00	21,08	21,33	19,73	3,01	Kossów	28,95	18,50	19,50	19,50	3,00
Stąpnie	31,20	23,30	23,40	27,00	4,25	Luniniec	31,20	16,50	15,60	15,60	6,00
Włoszczowa	29,41	22,19	22,33	22,20	3,88	Pińsk	28,10	17,18	17,76	18,88	3,87
Wojew. lubelskie						Prużna	26,70	14,90	15,30	20,16	3,62
Biała	28,84	18,20	17,30	18,63	3,20	Sarny	22,00	16,56	14,64	16,30	3,77
Bilgoraj	29,21	22,31	19,70	18,07	4,83	Stolin	23,40	15,44	14,74	17,88	3,60
Chełm	24,28	19,50	20,70	18,63	3,30						

Tabl. 1. Ceny ziemiopłodów (c. d.).

Przeciętnie płacono producentom złotych za $q = 100$ kg.

Październik 1924.

Powiaty	Pszec-nica	Zyto	Jęcz-mień	Owies	Ziem-niaki	Powiaty	Pszec-nica	Zyto	Jęcz-mień	Owies	Ziem-niaki
Wojew. wołyńskie						Starogard	26,14	22,65	25,16	20,83	4,27
Dubno	23,70	18,42	19,20	16,44	3,38	Świecie	25,61	21,56	23,61	21,17	4,23
Horochów	25,70	18,80	18,75	19,50	3,00	Tczew	25,55	23,80	26,65	21,05	4,22
Kowel	22,70	18,40	18,00	17,20	3,82	Toruń	25,00	22,31	26,30	20,70	3,70
Krzemieniec	21,50	17,75	13,40	12,20	4,74	Tuchola	26,00	22,33	27,00	23,33	4,77
Luboml	28,33	18,52	18,90	22,00	3,27	Wąbrzeźno	24,96	21,23	25,96	20,93	3,68
Luck	27,00	18,00	18,00	21,00	3,00	Wejherowo	25,71	23,23	22,00	20,67	4,00
Ostróg	24,13	17,07	16,73	14,90	4,43	Wojew. krakowskie					
Równe	21,00	15,00	13,20	12,75	3,45	Biała	37,50	28,83	26,67	23,83	11,67
Włodzimierz	24,40	19,60	19,50	18,00	3,00	Bochnia	34,25	25,25	21,75	21,75	7,00
Wojew. poznańskie						Brzesko	33,38	26,00	22,13	18,00	5,75
Bydgoszcz	24,80	21,32	26,00	21,80	4,48	Chrzanów	32,67	26,00	24,00	20,00	6,33
Chodzież	25,67	21,33	26,00	21,00	3,60	Dąbrowa	29,67	23,00	23,00	23,33	6,00
Czarnków	25,17	22,33	26,33	22,83	4,03	Gorlice	34,00	25,40	23,75	21,50	5,10
Gniezno	25,50	21,30	27,00	20,80	3,58	Grybów	41,33	29,33	30,50	22,00	10,75
Gostyń	25,31	21,27	24,92	20,56	4,43	Jasło	32,90	26,27	23,50	21,70	6,14
Grodzisk	25,50	21,08	27,08	21,33	3,67	Kraków	32,50	26,00	22,00	23,40	8,00
Irówroslaw	26,00	21,63	27,00	20,00	3,80	Limanowa	35,00	27,50	22,75	20,08	10,08
Jarocin	25,70	21,64	26,38	20,69	4,30	Maków	46,00	31,33	28,00	29,33	9,00
Kepno	26,00	21,50	24,00	21,25	3,43	Mielec	33,00	24,50	21,00	20,00	4,00
Kościan	25,50	20,33	25,00	20,50	4,45	Myślenice	32,00	26,50	21,50	22,25	8,50
Koźmin	25,63	21,13	23,63	20,88	3,93	Nowy Sącz	36,00	29,00	28,00	20,00	9,50
Krotoszyń	25,67	21,00	26,00	21,00	4,30	Nowy Targ	40,00	29,00	26,75	24,20	9,00
Leszno	24,83	20,83	25,75	22,50	4,80	Oświęcim	36,00	30,00	26,50	22,00	7,00
Międzybóże	24,13	22,38	25,50	21,50	4,16	Pilzno	30,17	23,50	21,33	18,80	4,00
Mogilno	24,00	21,60	26,00	21,40	3,67	Ropczyce	31,83	23,83	21,60	21,40	5,40
Nowy Tomysl	25,50	21,50	24,48	21,78	4,00	Spisz-Orawa	40,00	22,50	21,00	21,00	11,00
Oborniki	24,80	21,43	25,81	21,11	4,26	Tarnów	33,20	23,00	21,25	22,00	5,40
Odolanów	25,60	21,74	23,40	21,50	4,88	Wadowice	36,60	30,00	27,25	26,50	8,60
Ostrów	26,08	21,60	25,01	22,33	4,83	Wieliczka	32,40	25,80	22,00	21,50	6,33
Ostrzeszów	27,50	22,25	25,33	23,33	4,55	Żywiec	38,00	32,00	30,00	30,00	10,00
Pleszew	26,00	22,00	28,00	22,00	4,00	Wojew. iwowskie					
Pozrań wschodni	26,33	21,75	28,50	23,33	4,92	Bobrka	25,40	20,40	19,00	17,80	2,86
Pozrań zachodni						Brzozów	31,50	23,50	15,00	17,00	3,70
Rawicz	25,07	22,14	26,14	21,24	5,90	Cieszanów	27,67	21,67	19,33	20,67	5,83
Strzelno	26,10	22,50	26,90	22,30	4,03	Dobromil	31,67	25,75	22,67	18,00	4,40
Szarnotul	24,80	22,00	26,40	22,30	3,98	Drohobycz	36,40	28,60	22,00	18,80	4,50
Szubin	25,62	20,68	23,95	20,73	4,03	Gródek Jagielloński	28,67	23,50	19,00	18,50	4,50
Śmigiel	26,00	20,50	27,00	20,00	4,00	Jarosław	29,00	23,00	19,50	19,50	3,50
Śram	25,68	21,61	25,32	21,85	4,30	Jaworów	29,67	21,33	18,67	19,83	3,50
Środa	24,86	21,35	25,51	20,95	4,08	Kolbuszowa	32,00	22,50	20,00	22,00	6,00
Wągrowiec	27,06	21,61	25,44	22,67	3,88	Krosno	35,60	25,60	22,25	19,80	4,75
Witkowo	24,71	20,80	23,39	20,95	4,18	Lisko	33,25	22,88	18,50	17,38	4,00
Wolsztyn	24,30	20,51	22,39	20,21	4,48	Lwów	28,80	21,90	20,30	19,10	4,00
Września	24,43	20,92	25,38	20,81	3,63	Łańcut	28,00	24,00	21,67	20,00	6,00
Wyrzysk	24,88	20,38	23,50	21,75	4,35	Mościska	27,00	21,29	19,57	18,43	4,21
Żnin	24,42	21,21	26,12	20,88	4,25	Nisko	36,00	25,00	21,00	24,00	6,00
Wojew. pomorskie						Przemysl	30,40	23,40	23,80	17,80	4,25
Brodnica	23,40	19,33	21,17	18,67	3,23	Przeworsk	31,50	24,25	22,00	20,00	3,95
Chełmno	25,30	21,64	25,93	20,70	3,87	Rawa	29,00	21,20	19,40	17,40	3,50
Chojnice	27,92	21,91	25,00	20,50	4,92	Rudki	28,40	23,25	18,20	16,80	3,75
Działdowo	24,96	21,08	23,92	20,67	3,03	Rzeszów	30,33	25,50	26,00	24,00	4,75
Gniew	25,45	21,80	26,27	20,70	4,20	Sambor	30,25	25,75	21,50	20,75	3,33
Grudziądz	24,49	20,40	23,50	19,15	4,33	Sarok	31,00	24,67	20,00	18,50	4,67
Kartuzy	25,86	23,90	22,56	20,67	5,11	Sokal	23,50	20,00	20,00	17,00	3,50
Kościerzyna	27,00	22,57	23,29	17,43	4,83	Stary-Sambor	34,80	25,20	21,80	18,25	4,80
Lubawa	25,50	21,14	23,93	20,10	3,50	Strzyżów	32,63	26,63	23,88	21,00	4,90
Puck	25,56	22,56	24,50	21,00	4,97	Tartobrzeg	23,33	20,50	18,00	16,33	3,54
Sepolno	25,00	20,94	24,75	20,63	5,14	Żółkiew	33,50	21,75	19,13	19,57	4,13

Tabl. 1. Ceny ziemiopłodów (dok.).

Przeciętnie płacono producentom złotych za $q = 100$ kg.

Październik 1924.

Powiaty	Pszec-nica	Żyto	Jęcz-mień	Owies	Ziem-niaki	Powiaty	Pszec-nica	Żyto	Jęcz-mień	Owies	Ziem-niaki
Wojew. stanisławowskie						Czortków	20,40	16,00	12,50	15,50	2,60
Bohorodczany . . .	24,50	19,50	17,00	14,50	3,75	Husiatyn	22,00	17,00	16,00	15,00	3,10
Dolina	34,00	23,00	22,00	19,67	5,00	Kamionka Strum. .	25,20	18,70	18,44	17,44	3,20
Horodenka	23,60	19,14	16,60	16,65	2,80	Podhajce	21,50	17,50	14,50	14,00	2,50
Kałuż	31,00	25,33	18,00	15,00	3,17	Przemysław	23,17	18,08	17,42	16,00	3,30
Kołomyja	26,36	19,94	16,40	16,30	3,64	Radziechów	23,00	18,67	18,00	15,17	2,33
Kosów	24,00	18,75	20,33	17,25	3,75	Skalat	21,00	17,44	16,43	17,00	3,36
Nadwórna	29,00	20,40	18,00	15,20	3,30	Tarnopol	21,33	17,50	16,00	14,60	2,92
Peczenizyn	25,00	23,00	20,00	16,30	3,60	Trembowla	21,56	17,33	16,37	16,00	3,10
Rohatyn	24,21	17,50	15,71	15,86	2,44	Zaleszczyki	21,05	16,65	15,00	16,63	2,77
Skole	35,00	25,00	19,25	17,00	5,00	Zbaraż	21,33	17,50	16,80	16,00	3,08
Stanisławów	25,00	18,00	18,00	18,00	2,00	Zborów	21,67	18,00	17,33	15,00	3,33
Stryj	33,67	25,83	21,70	18,17	3,75	Złoczów	22,75	17,75	18,00	18,00	4,25
Śniatyn	24,40	19,20	16,80	16,60	4,10	Wojew. śląskie					
Thumacz	28,33	20,67	16,00	16,00	3,17	Bielsk	40,00	29,00	30,00	21,50	12,00
Turka	35,00	22,33	16,50	16,00	5,75	Cieszyn	34,17	28,83	28,00	22,33	12,33
Żydaczów	35,00	24,00	22,00	22,00	4,00	Katowice	31,70	26,50	28,70	28,00	8,50
Wojew. tarnopolskie						Lubliniec	28,67	23,90	27,25	22,83	6,30
Borszczów	22,33	17,67	18,00	18,00	3,67	Pszczyna	28,80	23,00	27,00	23,06	6,25
Brody	25,00	20,00	21,00	18,00	3,00	Ruda	30,25	24,75	27,85	25,53	7,38
Brzeżany	24,13	18,63	17,23	16,08	2,81	Rybnik	28,20	24,80	26,00	26,20	7,30
Buczacz	21,50	16,00	12,00	13,50	2,50	Świętochłowice . .	28,00	22,50	28,00	22,50	7,00
						Tarnowskie Góry . .	28,00	22,00	29,00	23,00	8,50

Źródło: Sprawozdania korespondentów rolnych Gł. U. St.

Tabl. 2. Ceny ziemiopłodów, paszy i inwentarza żywego.

Przeciętnie płacono producentom złotych.

Październik 1924

Województwa	Pszec-nica	Żyto	Jęcz-mień	Owies	Ziem-niaki	Siano	Słoma	Koń roboczy za sztukę			Krowa dojna za sztukę		
	za $q = 100$ kg.							od	do	prze-ciętnie	od	do	prze-ciętnie
Polska	26,90	20,38	20,69	19,20	4,37	5,64	3,73	114	715	308	97	464	220
Warszawskie	27,60	20,55	23,25	21,14	3,35	5,16	3,20	219	494	357	164	339	252
Łódzkie	27,25	22,24	24,25	21,92	3,78	6,12	4,26	166	410	288	145	304	225
Kieleckie	30,07	22,65	22,88	22,06	4,21	5,66	3,66	198	410	304	167	331	249
Lubelskie	26,91	19,91	20,68	19,90	3,25	4,30	2,74	179	418	299	141	301	221
Białostockie	25,38	17,86	18,56	18,53	3,71	4,97	3,50	167	361	264	127	235	181
Okr. adm. wileński .	21,22	15,25	14,52	13,25	5,08	4,55	3,37	166	352	259	97	205	151
Nowogrodzkie	22,71	15,47	14,97	14,53	3,70	4,88	2,51	187	387	287	109	205	157
Poleskie	26,83	16,80	17,07	18,41	3,83	4,04	2,52	156	385	271	102	222	162
Wołyńskie	24,27	17,95	17,30	17,11	3,57	4,82	2,89	114	288	201	99	203	151
Poznańskie	25,40	21,40	25,56	21,43	4,20	5,56	3,25	244	562	403	180	340	260
Pomorskie	25,52	21,91	24,53	20,49	4,22	5,71	3,77	212	552	382	152	322	237
Krakowskie	35,13	26,72	24,18	22,37	7,59	7,74	5,47	211	415	313	177	317	247
Lwowskie	30,34	23,45	20,45	19,19	4,33	6,33	4,73	156	359	258	158	314	236
Stanisławowskie	28,63	21,35	18,39	16,91	3,70	5,30	3,30	152	334	243	149	319	234
Tarnopolskie	22,29	17,67	16,53	16,00	3,05	5,49	3,56	138	302	220	135	257	196
Śląskie	30,87	25,03	27,98	23,88	8,40	9,27	6,98	279	715	497	246	464	355

Źródło: Sprawozdania korespondentów rolnych Gł. U. St.

Tabl. 3. Giełdy zbożowe w Polsce.

Przeciętnie za $q = 100$ kg. w złotych.

Lipiec — grudzień 1924.

Miesiące	Warszawa				Poznań				Lwów			
	Pszec-nica	Żyto	Jęcz-mień	Owies	Pszec-nica	Żyto	Jęcz-mień	Owies	Pszec-nica	Żyto	Jęcz-mień	Owies
1924 VII	24,37	11,97	14,28	15,29	22,17	10,84	12,59	13,12	19,65	10,40	10,25	11,64
VIII	26,59	15,93	19,67	17,03	24,54	14,32	18,66	15,99	23,41	14,10	14,54	14,36
IX	26,53	18,93	24,88	18,34	24,19	19,03	23,07	16,44	23,31	16,89	18,25	16,12
X	27,93	22,39	27,97	23,00	25,15	22,13	25,96	21,97	24,61	20,44	21,35	17,31
XI	27,50	22,01	27,45	22,32	25,56	20,78	26,05	21,58	25,79	20,68	22,60	20,75
XII	27,13	22,28	24,75	22,16	24,09	20,70	23,65	20,80	26,86	20,43	22,99	21,50

Źródło: Cedule giełdowe i Agencja Wschodnia.

Tabl. 4. Wskaźniki cen hurtowych w Polsce.

Rok 1914 — 100.

Grudzień 1923 — grudzień 1924.

Rok Miesiąc	Przeciętny wskaźnik ogółnej liczby towarów (57 towarów)	Porównanie z poprzednim okresem w %	G r u p y t o w a r ó w							
			I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
			Zboża i żywność pochodzenia roślinnego	Żywność pochodzenia zwierzęcego	Towary kolonialne i cukier	Skóry surowe i gotowe	Surowce i materiały przemysłu włókienniczego	Metale i węgiel	Materiały budowlane	Chemia i różne
Przeciętne	(1922) 72,5	-	86,2	71,3	50,7	58,8	121,4	83,1	49,5	61,4
	(1923) 85,4	-	74,0	70,7	95,6	83,7	148,8	101,0	66,1	69,7
	(1924) 109,7	-	104,4	150,9	195,8	90,3	153,5	123,2	82,1	83,4
1923										
XII	95,0	+17,1	75,7	96,4	88,2	92,0	177,5	110,1	63,5	75,7
1924										
I	106,9	+12,5	90,1	165,6	89,6	77,7	140,0	133,7	83,2	86,9
II	111,8	+4,6	85,4	155,8	107,2	91,3	153,2	132,5	91,3	90,4
III	110,4	-1,3	86,8	143,3	107,0	98,7	158,8	125,0	85,0	91,0
IV	109,0	-1,3	85,8	139,7	106,9	97,9	162,9	122,3	85,4	86,6
V	104,0	-4,6	87,3	125,2	106,6	76,4	160,2	119,7	79,6	88,9
VI	100,6	-3,3	84,7	113,3	105,7	75,0	145,0	119,4	78,3	88,7
VII	102,3	+1,7	94,1	130,4	102,7	84,2	143,4	118,3	73,0	83,1
VIII	109,2	+6,8	117,8	150,4	107,7	96,7	154,8	118,9	72,6	79,8
IX	112,4	+2,9	135,9	160,5	109,0	95,2	151,9	118,9	76,9	79,9
X	116,4	+3,6	142,1	184,7	109,4	102,4	154,7	121,5	81,8	76,0
XI	116,6	+0,2	137,0	180,2	109,4	101,2	158,6	123,8	89,2	71,9
XII	118,3	+1,5	134,7	181,7	109,4	93,8	160,0	125,7	92,4	80,0

Tabl. 5. Ceny hurtowe w Polsce.

W złotych.

Październik — grudzień 1924.

Nazwa towaru, waga lub miara i warunki dostawy	C e n y			W s k a ź n i k i		
	Październik	Listopad	Grudzień	Październik	Listopad	Grudzień
I. Zboża i żywność pochodzenia roślinnego (Ceny giełdowe za 100 kg)						
Pszonica	25,33	24,87	24,25	133,5	131,1	127,8
Żyto	22,67	20,44	21,25	164,5	148,3	154,2
Jęczmień browarny	27,00	25,94	23,00	185,1	177,8	157,6
Owies	22,33	21,10	21,25	153,1	144,6	145,7
Mąka pszenna 70 %	40,33	40,88	40,25	124,4	126,1	124,2
Mąka żytnia pyłowa 70 %	32,00	30,38	30,25	129,5	123,0	122,4
Groch polny	28,00	28,00	28,00	116,7	116,7	116,7
Fasola	42,00					
Makuchy rzepakowe	20,50	23,00	22,00			
Otręby żytnie	17,50	15,25	15,00			
II. Żywność pochodzenia zwierzęcego (Ceny za 1 kg loco Warszawa)						
Mięso wołowe	1,87	1,75	1,79	181,6	169,9	173,8
Mięso wieprzowe (wieprz żywej wagi)	1,85	1,45	1,28	162,3	127,2	112,3
Świnina	2,76	2,60	2,42	207,5	195,5	182,0
Masło	5,75	5,18	6,20	158,4	151,0	170,8
Mleko za 1 litr	0,23	0,36	0,36	157,9	172,3	172,3
Jaja skrzynia 1440 sztuk	200,00	240,00	265,00	259,6	311,5	343,9
Towary kolonialne i cukier (Ceny za 1 kg loco Warszawa)						
Ryż	0,53	0,53	0,53	91,7	91,7	91,7
Herbata	10,50	10,50	10,50	108,1	108,1	108,1
Kawa	3,90	3,90	3,90	105,7	105,7	105,7
Cukier loco cukrownia	1,00	1,00	1,00	137,0	137,0	137,0

Tabl. 5. Ceny hurtowe w Polsce (dok.).

W złotych.

Październik — grudzień 1924.

Nazwa towaru, waga lub miara i warunki dostawy	C e n y			W s k a z n i k i		
	Paź- dziernik	Listopad	Grudzień	Paź- dziernik	Listopad	Grudzień
IV. Skóry surowe i gotowe (<i>loco Warszawa</i>)						
Skóry surowe bydlęce 1 kg	1,22	1,23	1,04	75,3	75,9	64,2
Skóry surowe cielęce 1 kg	2,20	2,60	2,30	117,0	138,3	122,3
Skóry surowe końskie 1 sztuka	20,00	17,00	14,00	94,1	80,0	65,9
Skóry podeszwiane 1 kg	4,30	4,30	4,30	94,7	94,7	94,7
Juchty tuszczone 1 kg	8,60	8,60	8,60	132,7	132,7	132,7
Ssaki chromowe czarne 1 stopa	1,80	1,75	1,80	110,5	101,7	104,7
V. Surowce i materiały przemysłu włókienniczego (<i>Ceny za 1 kg loco Łódź</i>)						
Wetna polska myta	14,00	15,00	15,00	356,2	381,7	381,7
Bawełna amerykańska	3,38	3,29	3,44	147,0	143,0	149,6
Przędza bawełniana $\frac{1}{11}$	5,03	5,19	5,24	150,3	155,1	156,6
Przędza bawełniana $\frac{3}{22}$	6,22	6,43	6,53	136,4	141,0	143,2
Przędza kamgarłowa $\frac{1}{40}$	16,33	16,33	16,33	138,3	138,3	138,3
(Ceny za 1 metr loco Warszawa)						
Madapolam	1,27	1,27	1,27	165,5	165,5	165,5
Cajg podwójny	2,32	2,43	2,43	113,0	118,3	118,3
Sibir desenowy	2,12	2,22	2,22	118,0	123,6	123,6
VI. Metale i węgiel (<i>Ceny za 1 tonnę loco huta</i>)						
Surówka odlewnicza	170,00	170,00	170,00	142,2	142,2	142,2
Żelazo handlowe	222,00	222,00	222,00	98,1	98,1	98,1
Żelazo bednarskie	256,00	256,00	256,00	113,1	113,1	113,1
Drut walcowany	274,00	274,00	274,00	112,7	112,7	112,7
(Ceny za 1 kg loco Warszawa)						
Blacha żelazna do 0,5 mm grubości	0,50	0,48	0,47			
Blacha żelazna od 0,5—0,88 mm grubości	0,45	0,45	0,45			
Blacha żelazna od 0,88 mm grubości	0,35	0,35	0,34			
Blacha cynkowa dachowa	1,02	1,05	1,10	109,4	112,7	118,0
Cyna	7,20	7,45	7,40	146,3	151,4	150,4
Ołów miękki w blokach	1,04	1,08	1,15	150,9	156,8	166,9
Cynk	0,90	0,98	1,03	116,1	126,5	132,9
Miedź w blokach	3,80	3,80	3,80	140,4	140,4	140,4
(Ceny za 1 tonnę loco wagon kopalnia)						
Węgiel dąbrowiecki gruby, kostka I i II	24,00	24,00	25,33	120,6	120,6	127,3
Węgiel górnośląski gruby	29,00	30,10	30,10	188,6	195,8	195,8
Węgiel górnośląski orzech II	25,40	25,80	25,80			
(Ceny za 100 kg loco Warszawa)						
Koks	4,50	4,50	4,50	92,2	92,2	92,2
VII. Materiały budowlane						
Cegła palona loco st. wysył. 1000 sztuk	43,00	48,00	48,00	101,2	112,9	112,9
Wapno palone loco st. wysył. 100 kg	3,05	3,25	3,25	88,3	94,0	94,0
Cement loco st. wysył. 100 kg	4,25	4,50	4,80	59,3	62,8	67,0
Drzewo ciesielskie obrzynane loco st. wysył. za 1 m	50,00	55,00	55,00	75,3	82,8	82,8
Drzewo stolarskie loco st. wysył. za 1 m ²	70,00	70,00	70,00	65,9	65,9	65,9
Szkło loco Warszawa 1 m ²	3,40	4,50	5,00	71,1	94,0	104,5
Asfalt loco fabryka 100 kg	9,65	9,65	10,40	131,8	131,8	142,1
VIII. Chemikalia i różne (<i>Ceny za 1 kg loco Warszawa</i>)						
Soda kalcystyczna	0,80	0,80	0,80	173,9	173,9	173,9
Kwas siarczany	0,18	0,18	0,18	111,1	111,1	111,1
Sól potasowa 25 %	0,06	0,05	0,06	40,7	33,9	40,3
Kainit 10 %	0,02	0,02	0,02	34,3	25,7	38,7
(Ceny za 100 kg loco rafinerja)						
Nafta	12,00	12,00	14,00	54,6	54,6	63,6
Benzyna do aut. (C. G. 741—750)	31,00	31,00	35,00	126,0	126,0	142,3
Olej amar. motor. (4,1—4,5) 50° C	19,45	19,45	19,50	71,9	71,9	72,1
(Ceny za 1 kg loco fabryka)						
Papier rotacyjny	0,39	0,40	0,40	83,4	85,6	85,6
Soda amonjakalna	0,17	0,17	0,17			

Tabl. 6. Wskaźniki kosztów utrzymania w Warszawie^a.

Rok 1914 = 100.

Rok 1924.

Miesiące	Ogólne koszty utrzymania	Zywność	Odzież	Opał	Mieszkanie	Pozostałe
1923 XII	79,7	104,6	170,6	88,7	6,4	64,1
I	120,5	165,1	186,7	172,6	13,1	99,5
II	127,4	163,3	183,7	167,0	25,4	137,8
III	126,3	155,4	213,5	158,3	25,4	137,6
IV	126,5	151,5	236,5	152,3	25,4	137,6
V	125,6	146,0	236,5	148,0	26,2	149,0
VI	123,7	138,3	236,5	146,1	31,6	150,6
VII	127,2	139,1	236,5	144,9	35,6	166,7
VIII	134,7	155,4	251,2	147,4	36,5	156,0
IX	141,1	164,4	251,2	152,6	36,5	171,4
X	150,0	181,3	253,2	155,1	40,5	172,5
XI	151,6	184,0	253,2	160,7	40,5	172,5
XII	153,1	186,9	253,2	163,9	40,5	172,5

^a Obliczenie Głównego Urzędu Statystycznego według przeciętnych cen tygodniowych za ostatni tydzień każdego miesiąca, na podstawie kosztów 37 artykułów i usług, reprezentujących zasadnicze pozycje budżetu rodziny robotniczej, składającej się z 4 osób.

Tabl. 7. Koszty utrzymania w Warszawie według grup^a.

Liczby względne.

Ogólne koszty utrzymania = 100. Rok 1924.

Miesiące	Ogólne koszty utrzymania	Zywność	Odzież	Opał	Mieszkanie	Pozostałe
1923 XII	100,0	57,4	21,5	7,9	2,0	11,2
I	100,0	59,9	15,8	10,2	2,7	11,4
II	100,0	56,0	14,7	9,3	5,0	15,0
III	100,0	53,8	17,2	8,9	5,1	15,0
IV	100,0	52,3	19,0	8,6	5,1	15,0
V	100,0	50,8	19,2	8,4	5,2	16,4
VI	100,0	48,9	18,5	8,4	6,4	16,8
VII	100,0	47,8	18,9	8,1	7,1	18,1
VIII	100,0	50,4	19,0	7,8	6,8	16,0
IX	100,0	50,9	18,1	7,7	6,5	16,8
X	100,0	52,8	17,2	7,3	6,8	15,9
XI	100,0	53,0	17,0	7,5	6,7	15,8
XII	100,0	53,3	16,8	7,6	6,7	15,6

Tabl. 8. Wskaźniki kosztów żywności w Polsce.

Rok 1914 = 100.

Rok 1924.

Województwa Miasta	Paź- dzier- nik	Listo- pad	Gru- dzień	Województwa Miasta	Paź- dzier- nik	Listo- pad	Gru- dzień
Polska	154,1	161,1	163,0	Łuck	168,9	178,5	193,8
Województwa centralne				Pińsk	144,7	153,3	162,8
M. st. Warszawa	179,9	182,8	185,0	Równe	154,2	169,1	183,3
Warszawskie	158,2	167,9	164,9	Wilno	199,8	215,1	221,1
Łódzkie	172,0	176,6	176,1	Województwa zachodnie			
Kieleckie	157,3	164,2	162,7	Poznańskie	138,6	140,1	138,4
Lubelskie	154,7	162,8	162,7	Pomorskie	147,3	152,9	154,1
Białostockie	164,2	174,9	180,4	Bydgoszcz	123,3	126,6	121,5
Białystok	169,2	180,9	183,4	Gnieźno	161,5	164,7	167,3
Bedzin	164,2	168,3	165,1	Grudziądz	145,0	151,4	147,8
Częstochowa	154,0	161,7	159,7	Inowrocław	154,9	159,1	153,8
Dąbrowa Górnicza	150,1	152,3	154,0	Poznań	140,9	140,9	140,8
Grodno	159,5	169,2	185,6	Toruń	149,2	154,1	159,4
Kalisz	177,5	186,2	183,2	Województwa południowe			
Kielce	147,5	152,9	154,4	Krakowskie	126,0	136,3	139,4
Lublin	157,0	161,4	159,3	Lwowskie	127,8	134,7	136,7
Łódź	175,0	177,2	177,0	Stanisławowskie	124,9	138,1	138,6
Łomża	154,5	163,5	162,1	Tarnopolskie	117,8	124,1	129,5
Pabjanice	162,2	165,9	165,6	Borysław	160,0	172,5	176,5
Piotrków	159,9	171,9	173,7	Drohobycz	175,3	196,9	199,1
Płock	150,4	161,7	159,2	Jarosław	153,1	158,8	166,4
Radom	160,8	176,5	172,3	Kołomyja	102,8	118,5	119,5
Siedlce	162,4	176,2	181,7	Kraków	123,6	133,4	135,8
Sosnowiec	162,6	165,8	163,3	Lwów	118,5	125,6	127,0
Tomaszów Mazowiecki	162,3	168,7	165,1	Nowy Sącz	146,4	155,6	165,2
Warszawa	179,9	182,8	185,0	Przemyśl	115,0	117,2	119,4
Włocławek	163,6	172,2	168,8	Rzeszów	128,0	137,9	137,9
Zamość	130,2	148,3	149,2	Stanisławów	117,7	125,9	127,0
Zawiercie	160,3	168,0	169,9	Stryj	166,2	181,0	179,9
Województwa wschodnie				Tarnopol	117,8	124,1	129,5
Okr. adm. wileński	199,8	215,1	221,1	Tarnów	123,1	136,4	138,3
Nowogródzkie	166,5	191,7	211,8	Województwo śląskie			
Poleskie	153,5	164,3	172,5	Śląskie	147,9	148,7	152,2
Wojęskie	152,7	167,3	180,1	Bielsko	139,0	144,4	144,5
Baranówce	166,5	191,7	211,8	Katowice	138,6	141,0	143,3
Brześć nad Bugiem	160,5	172,9	180,2	Królewska Huta	156,1	154,7	159,8
Kowel	141,3	153,5	161,8				

Tabl. 9. Porównanie kosztów żywności w miastach^a.

Wskaźniki: Warszawa = 100.

Rok 1914 i 1924.

Województwa Miasta	1914					Województwa Miasta	1914				
	Sty- czeń	Pa- ździe- nik	Listo- pad	Gru- dzień	Przec. w kwar- tale IV		Sty- cznia	Pa- ździe- nik	Listo- pad	Gru- dzień	Przec. w kwar- tale IV
Województwa centralne											
M. st. Warszawa	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	Pińsk	94,0	75,6	78,8	82,8	79,1
Warszawskie	84,5	74,4	77,7	75,4	75,8	Równe	81,4	70,2	75,7	81,1	75,7
Łódzkie	91,3	87,8	88,2	86,9	87,6	Wilno	84,3	93,6	99,2	100,7	97,8
Kieleckie	93,1	76,1	83,5	81,8	80,5	Województwa zachodnie					
Lubelskie	85,2	73,1	75,7	74,7	74,5	Poznańskie	110,7	84,8	84,8	82,3	83,8
Białostockie	87,2	79,6	83,5	85,1	82,7	Pomorskie	99,9	81,7	83,5	83,1	82,8
Białystok	87,7	82,5	86,8	87,0	85,4	Bydgoszcz	119,4	81,8	82,7	78,4	81,0
Białzin	94,9	86,6	87,4	85,1	86,4	Gniezno	97,0	87,1	87,2	87,7	87,3
Częstochowa	94,4	80,8	83,5	81,4	81,9	Grudziądz	102,9	82,9	85,2	82,2	83,4
Dąbrowa Górna	97,8	81,6	81,5	81,4	81,5	Inowrocław	96,9	83,4	84,3	80,5	82,7
Grodno	86,6	76,7	80,1	86,8	81,2	Poznań	110,1	86,2	84,9	83,8	85,0
Kalisz	82,5	81,3	84,0	81,7	82,3	Toruń	97,3	80,6	82,0	83,8	82,1
Kielce	91,9	75,4	76,9	76,7	76,3	Województwa południowe					
Lublin	86,4	75,4	76,3	74,4	75,4	Krakowskie	117,9	82,2	87,5	88,4	86,0
Łódź	93,8	91,2	90,9	89,7	90,6	Lwowskie	120,3	83,5	87,2	87,3	86,0
Łomża	86,6	74,4	77,4	75,9	75,9	Stanisławowskie	104,5	70,5	76,9	76,3	74,6
Pabjanice	85,6	77,2	77,7	76,7	77,2	Tarnopolskie	117,1	76,6	79,5	81,9	79,3
Piotrków	81,5	72,4	76,6	76,5	75,2	Boryslaw	103,0	91,6	97,2	98,2	95,7
Płock	81,8	68,4	72,4	70,4	70,4	Drohobyce	90,1	87,7	97,0	96,9	93,9
Radom	84,4	75,4	81,4	78,6	78,5	Jarosław	88,8	75,5	77,1	79,9	77,5
Siedlce	79,2	71,5	76,3	77,8	75,2	Kolomyja	111,6	63,8	72,4	72,1	69,4
Sosnowiec	97,7	88,3	88,6	86,2	87,7	Kraków	123,3	84,7	89,9	90,5	88,4
Tomaszów Maz.	88,1	79,4	81,2	78,6	79,7	Lwów	130,0	85,6	89,3	89,2	88,0
Włocławek	86,4	78,6	81,4	78,9	79,6	Nowy Sącz	92,4	75,1	78,6	82,5	78,7
Zamość	88,6	64,1	71,9	71,5	69,2	Przemysł	123,4	79,2	79,5	80,0	79,6
Zawiercie	88,6	79,0	81,4	81,4	80,6	Rzeszów	98,8	70,3	74,5	73,6	72,8
Województwa wschodnie						Stanisławów	117,0	76,5	80,6	80,3	79,1
Okr. adm. wileński	84,3	93,6	99,2	100,7	97,8	Stryj	80,8	74,6	80,0	78,6	77,7
Nowogródzkie	85,9	79,5	90,1	98,4	89,3	Tarnopol	117,1	76,6	79,5	81,9	79,3
Poleskie	92,7	79,0	83,2	86,4	82,9	Tarnów	110,2	75,4	82,2	82,4	80,0
Wolyńskie	82,3	69,5	75,0	79,8	74,8	Województwo śląskie					
Baranówce	85,9	79,5	90,1	98,4	89,3	Śląskie	114,3	93,7	92,8	93,8	93,4
Brześć n. Bugiem	91,6	81,7	86,6	89,2	85,8	Bielsko	124,8	96,4	98,6	97,5	97,5
Kowel	89,0	66,4	74,7	77,8	73,0	Katowice	117,8	90,7	90,8	91,2	90,9
Luck	76,2	71,5	74,3	79,8	75,2	Królewska Huta	109,3	94,8	92,5	94,4	93,9

^a Obliczone na podstawie przeciętnych miesięcznych cen 16 artykułów według norm, stosowanych przez Komisję dla badania wzrostu kosztów utrzymania.

Tabl. 10. Ceny detaliczne w Warszawie^a.

Rok 1924.

A r t y k u ł y	Ceny w styczniu r. 1914	C e n y			Wskaźniki (Rok 1914 = 100)		
		Paźdz.	Listopad	Grudzień	Paźdz.	Listopad	Grudzień
Chleb żytni pyłowy	0,29	0,44	0,44	0,44	151,7	151,7	151,7
Mąka pszenna	0,37	0,66	0,67	0,61	178,4	181,1	164,9
Kasza jęczmienna	0,26	0,60	0,60	0,56	230,8	230,8	215,4
Fasola	0,39	0,81	0,87	0,84	207,7	223,1	215,4
Ryż	0,65	0,91	0,97	0,95	140,0	149,2	146,2
Ziemniaki	0,034	0,10	0,11	0,11	185,2	203,7	203,7
Mleko	0,215	0,42	0,47	0,47	195,3	218,6	218,6
Jaja	0,09	0,19	0,23	0,26	211,1	255,6	288,9
Masło	2,59	6,06	5,96	6,71	234,0	230,1	259,1
Ślona	1,50	2,76	2,60	2,42	184,0	173,3	161,3
Kielbasa zwyczajna	1,55	3,91	3,69	3,52	252,3	238,1	227,1
Mięso wołowe	1,23	2,23	2,09	2,16	181,3	169,9	175,6
Cukier kryształ	0,775	1,21	1,19	1,14	156,1	153,5	147,1
Sól	0,10	0,29	0,29	0,29	290,0	290,0	290,0
Herbata	11,67	19,38	19,46	19,98	166,1	166,8	171,2
Kawa zbożowa	1,62	1,45	1,48	1,46	89,5	91,4	90,1
Węgiel	0,39	0,55	0,55	0,55	141,0	141,0	141,0
Drzewo	0,32	0,61	0,67	0,67	190,6	209,4	209,4
Natta	0,27	0,37	0,37	0,41	137,0	137,0	151,9
Mydło zwyczajne	0,86	1,35	1,34	1,34	157,0	155,8	155,8

^a Ceny w złotych: artykułów żywnościowych nafty i mydła za 1 kg., mleka za litr, jaj za sztukę, węgla i drzewa za 10 kg.

Tabl. 11. Ceny odzieży i obuwia w Warszawie^a.

Rok 1924.

A r t y k u ł y	Ceny w stycz- niu 1914 r.	C e n y			W s k a ż n i k i (Rok 1914 = 100)		
		Paździer- nik	Listopad	Grudzień	Paździer- nik	Listopad	Grudzień
Palto męskie	79,70	122,00	122,00	122,00	153,1	153,1	153,1
Garnitur marynarkowy męski . .	58,45	140,00	140,00	140,00	239,5	239,5	239,5
Ubranie robocze męskie	13,28	14,00	14,00	14,00	105,4	105,4	105,4
Palto kobiece	39,85	117,00	117,00	117,00	293,6	293,6	293,6
Suknia kobieca	26,57	90,00	90,00	90,00	336,4	336,4	336,4
Ubranie kobiece codzienne	13,28	40,00	40,00	40,00	301,2	301,2	301,2
Koszula męska	3,99	14,00	14,00	14,00	350,9	350,9	350,9
Kamasze męskie	13,28	29,00	29,00	29,00	218,1	218,1	218,1
Zelówki męskie	3,19	8,00	8,00	8,00	250,8	250,8	250,8

^a Cena w złotych przeciętnie za ostatni tydzień każdego miesiąca.Tabl. 12. Ceny usług w Warszawie^a.

Rok 1924.

N a z w a	Ceny w stycz- niu 1914 r.	C e n y			W s k a ż n i k i (Rok 1914 = 100)		
		Paździer- nik	Listopad	Grudzień	Paździer- nik	Listopad	Grudzień
Mieszkanie ^b (komorne, woda i świadczenia)	34,14	13,82	13,82	13,82	40,5	40,5	40,5
Tramwaj (bilet normalny)	0,133	0,15	0,15	0,15	112,8	112,8	112,8
Gazeta	0,053	0,15	0,15	0,15	283,0	283,0	283,0
Zeszyt szkolny	0,133	0,08	0,08	0,08	60,2	60,2	60,2
Wpis szkolny ^c	146,30	300,00	300,00	300,00	205,1	205,1	205,1
Strzyżenie	0,399	1,50	1,50	1,50	375,9	375,9	375,9
Teatr Polski, II piętro 1 rząd . .	3,458	5,00	5,00	5,00	144,6	144,6	144,6

^a Cena w złotych przeciętnie za ostatni tydzień każdego miesiąca.^b Przeciętny miesięczny koszt komornego łącznie z wodą i świadczeniami mieszkań jedno- i dwuizbowych.^c Przeciętny półroczny wpis w klasach 1-4, w szkołach średnich prywatnych męskich i żeńskich.

Tabl. 13. Ceny artykułów pierwszej potrzeby w handlu detalicznym^a.Ceny w groszach^b.

Październik—grudzień 1924.

Miasta	Mie- siące	Chleb żytni pył.	Mąka pszę- na	Kasza jęcz- mienna	Ryż	Faso- la biała	Cu- kier kry- ształ	Mleko	Jaja	Kiel- basa	Masło	Mięso wolo- we	Sło- nina	Kar- tofle	Mydło	We- giel	Drze- wo	Nafta
W o j e w ó d z t w a c e n t r a l n e																		
Białystok . .	X	39	60	47	67	67	136	44	15	300	500	135	250	7	112	54	48	35
	XI	39	60	50	65	67	119	54	20	300	581	135	250	8	129	56	53	35
	XII	39	60	50	65	67	115	53	25	300	600	123	250	7	130	56	55	40
Będzin . . .	X	34	56	46	62	61	130	50	17	320	500	140	320	10	140	30		34
	XI	35	58	50	66	54	126	56	23	300	500	135	310	10	140	30		37
	XII	33	60	48	66	52	120	60	25	280	500	120	275	10	140	30		37
Częstochowa	X	45	60	38	65	60	129	32	14	260	530	134	240	7	140	40	50	37
	XI	46	60	45	60	60	534	40	19	260	550	125	240	7	140	40	50	37
	XII	42	58	45	60	60	120	41	22	240	500	121	240	8	140	40	50	37
Dąbrowa Gór.	X	34	62	41	72	58	132	34	16	300	476	140	320	9	110	27		34
	XI	35	59	42	60	48	120	42	20	280	500	135	295	8	110	25		35
	XII	34	60	45	60	56	118	50	20	240	538	120	260	10	140	23		39
Grodno . . .	X	44	53	33	63	61	126	36	13	240	525	100	222	6	107	60		35
	XI	44	51	44	68	57	126	48	17	228	556	100	221	6	110	65		35
	XII	44	49	47	69	57	121	60	30	215	657	100	205	6	116	70		40
Kalisz	X	47	50	58	65	85	135	25	15	390	438	120	250	5	100	45	48	36
	XI	46	50	68	68	88	123	26	20	250	613	135	250	6	115	48	56	37
	XII	43	49	60	63	75	120	30	26	200	600	120	230	5	120	48	60	41
Kielce	X	40	62	40	67	72	126	25	13	279	390	127	248	10	124	40	25	31
	XI	43	62	45	67	72	120	29	16	274	372	127	250	10	125	40	40	31
	XII	40	60	45	67	70	115	29	20	266	413	125	242	10	125	40	40	33
Lublin	X	39	47	43	79	59	125	24	17	242	464	124	214	6	136	55	45	35
	XI	40	45	45	78	57	123	27	19	250	500	114	215	7	126	50	40	35
	XII	39	42	45	75	53	116	28	23	215	500	110	189	6	136	50	40	36
Łódź	X	41	60	50	86	67	136	35	19	280	581	185	280	10	129	56	60	37
	XI	43	59	58	86	73	120	39	22	272	538	171	272	10	130	56	60	39
	XII	40	56	54	81	74	115	42	27	254	544	165	254	10	133	56	60	43
Łomża	X	36	50	47	70	76	131	30	16	230	500	100	190	7	123	51	34	31
	XI	37	50	48	70	65	125	38	21	230	500	100	190	7	130	50	32	35
	XII	35	51	48	65	70	124	35	25	210	550	90	170	5	120	50	32	30
Pabjanice . .	X	39	54	43	64	60	120	26	15	240	590	130	260	6	135	43	48	35
	XI	40	51	55	82	60	126	26	19	240	540	130	260	6	130	45	52	37
	XII	36	50	60	74	60	118	31	24	240	470	130	260	6	130	46	52	40
Piotrków . .	X	35	60	35	65	56	130	20	15	280	400	126	230	7	120	42	43	30
	XI	36	58	45	60	60	128	26	23	280	425	120	230	7	121	42	43	30
	XII	34	55	45	60	60	117	30	27	230	483	116	223	7	142	43	46	31
Płock	X	37	31	39	66	26	124	25	14	300	373	110	165	5	120	53	53	42
	XI	38	35	45	66	26	125	28	20	300	410	110	165	5	130	55	59	42
	XII	33	35	50	71	50	120	28	23	270	470	100	160	4	120	55	60	42
Radom	X	38	69	50	65	74	129	26	15	300	450	124	208	6	132	50	46	30
	XI	38	65	68	70	66	131	35	23	300	490	124	240	6	148	50	46	30
	XII	36	70	65	70	65	121	33	23	285	488	124	225	6	145	50	48	35
Siedlce	X	40	50	43	70	60	130	23	15	220	388	125	200	5	100	60	40	40
	XI	42	52	46	65	61	130	31	21	220	475	120	200	5	108	65	45	36
	XII	40	64	50	65	60	120	30	27	220	500	120	200	5	130	60	40	40
Sosnowiec . .	X	37	60	45	65	60	136	47	17	308	550	140	323	10	140	30	58	44
	XI	39	61	53	65	56	130	50	20	311	526	135	296	10	140	37	50	44
	XII	37	60	50	65	52	119	52	25	293	556	120	245	10	140	40	56	48
Tomaszów Mazowiecki	X	40	70	40	65	60	136	25	16	280	472	136	250	4	110	50	40	30
	XI	43	68	60	68	60	125	28	20	280	487	125	250	5	120	53	60	37
	XII	38	63	56	65	60	121	30	26	280	514	106	250	4	120	51	60	34
Warszawa . .	X	42	66	57	89	80	123	43	18	389	612	230	268	10	131	55	61	36
	XI	44	66	60	95	85	121	44	21	382	595	217	266	11	134	55	65	37
	XII	43	62	58	95	85	114	47	25	354	636	219	246	11	134	55	68	40
Włocławek . .	X	38	50	48	66	58	120	27	20	240	510	130	230	9	132	48	51	32
	XI	41	50	50	69	60	120	33	25	235	455	128	228	9	140	48	52	32
	XII	34	50	50	65	50	120	35	28	220	495	120	220	9	140	48	52	40
Zamość	X	38	45	40	70	38	123	22	13	210	419	80	200	4	93	61	34	35
	XI	46	47	45	82	45	133	26	18	210	506	80	200	5	100	61	34	35
	XII	43	45	45	80	44	130	30	20	210	500	80	198	5	120	63	55	35
Zawiercie . .	X	39	55	37	65	65	125	35	14	280	500	122	295	9	110	34	51	35
	XI	41	60	44	63	60	130	35	18	280	500	122	300	11	113	32	49	37
	XII	40	60	40	60	55	120	41	21	280	550	120	260	10	110	35	49	37

Tabl. 13. Ceny artykułów pierwszej potrzeby w handlu detalicznym (c. d.)^a.
Ceny w groszach^b. Październik—grudzień 1924.

Miasta	Mie- siące	Chleb żytni pył.	Mąka pszem- na	Kasza jęcz- mien- na	Ryż	Faso- ła	Cu- kier kry- ształ	Mleko	Jaja	Kiel- basa	Masło	Mięso wołow- e	Sło- nina	Kar- tofle	Mydło	We- giel	Drze- wo	Nafta
W o j e w ó d z t w a w s c h o d n i e																		
Baranówce	X	47	65	37	80	70	125	42	12	230	472	100	235	6	100	58	.	42
	XI	50	70	40	84	70	132	55	15	230	650	100	300	7	100	60	.	42
	XII	46	62	48	75	70	130	68	24	280	738	115	300	9	100	60	.	42
Brześć nad Brzegiem	X	43	45	41	67	58	122	49	14	275	498	110	220	8	125	70	.	33
	XI	46	43	45	65	55	130	68	18	268	515	105	210	9	125	70	.	35
	XII	46	40	49	65	55	126	69	24	260	631	100	200	9	135	70	.	37
Kowel	X	48	51	34	70	64	119	30	8	245	279	111	228	8	115	43	.	33
	XI	46	48	36	69	70	120	44	13	250	388	100	225	9	123	47	.	34
	XII	46	47	36	70	73	120	56	15	245	438	100	220	9	130	50	.	34
Luck	X	45	48	45	80	56	136	28	10	250	440	70	250	5	121	60	40	33
	XI	45	46	48	77	42	125	35	15	250	483	63	250	6	140	60	40	42
	XII	45	49	45	75	43	115	45	24	250	525	56	250	8	140	60	40	42
Pińsk	X	37	47	41	68	55	143	47	10	250	550	100	220	6	140	.	.	35
	XI	37	48	50	70	55	133	54	14	269	620	90	220	6	140	.	.	35
	XII	37	49	56	73	55	126	60	20	275	620	100	220	6	160	.	.	41
Równe	X	38	46	30	71	46	123	28	13	220	428	100	250	7	113	50	31	
	XI	40	49	42	71	49	111	34	20	220	509	100	238	7	125	55	30	
	XII	40	50	50	75	55	110	44	23	220	591	100	250	8	125	80	38	
Wilno	X	45	63	58	72	65	131	45	18	320	600	143	295	14	140	70	25	33
	XI	49	65	66	73	65	129	59	21	340	650	135	300	15	140	70	30	36
	XII	47	65	70	72	65	122	60	29	320	700	141	280	15	163	70	30	40
W o j e w ó d z t w a z a c h o d n i e																		
Bydgoszcz	X	39	60	58	79	100	116	27	19	200	440	180	260	10	145	50	50	45
	XI	38	60	56	84	100	149	28	24	200	400	180	260	10	145	50	46	44
	XII	37	60	56	84	80	116	28	24	200	440	160	225	10	145	52	51	50
Gniezno	X	39	60	58	78	65	130	25	20	320	440	200	280	12	200	47	.	43
	XI	40	60	60	79	70	118	26	26	295	455	188	245	12	193	49	.	43
	XII	40	60	62	78	80	110	28	32	295	470	165	240	12	200	47	.	45
Grudziądz	X	42	46	60	70	100	130	24	20	280	480	180	280	6	160	50	56	38
	XI	40	50	60	70	90	130	28	24	280	520	200	260	6	180	50	56	38
	XII	40	50	60	70	100	130	28	24	260	500	180	260	6	160	50	56	38
Inowrocław	X	40	56	50	90	72	114	24	24	240	424	200	250	5	160	54	.	38
	XI	40	56	50	90	80	126	26	25	265	415	205	240	4	160	53	.	37
	XII	40	56	50	80	80	120	26	29	223	445	153	220	5	160	52	.	47
Poznań	X	40	60	52	70	113	118	28	18	240	525	220	255	10	160	50	.	40
	XI	40	60	53	70	120	115	30	22	200	480	215	240	10	160	50	.	40
	XII	39	59	50	70	83	109	34	25	200	560	200	240	10	160	50	.	47
Toruń	X	40	57	53	75	83	125	24	19	200	485	175	240	8	145	52	.	43
	XI	40	54	56	81	88	130	25	25	198	488	166	240	8	164	54	.	43
	XII	40	54	54	80	76	125	28	27	180	535	168	260	9	180	56	.	47
W o j e w ó d z t w a p o l u d n i o w e																		
Borysław	X	51	65	55	90	70	145	34	17	290	560	120	280	10	150	55	34	28
	XI	50	62	45	70	65	150	50	23	300	700	100	320	9	150	55	40	30
	XII	50	65	45	75	80	150	50	20	320	720	120	320	10	150	55	40	30
Drohobycz	X	47	65	51	70	80	139	30	16	280	533	140	255	10	150	50	60	26
	XI	51	66	66	72	79	140	40	23	300	588	144	285	12	149	55	47	27
	XII	50	60	65	70	80	141	38	25	300	600	144	320	12	150	55	65	30
Jarosław	X	44	63	48	62	44	130	23	13	260	420	132	225	6	129	45	45	25
	XI	46	60	53	62	45	131	26	18	200	453	126	206	7	155	45	45	28
	XII	45	60	53	64	43	130	31	23	200	483	124	210	7	155	46	42	30
Kolomyja	X	41	50	38	70	29	136	20	9	210	343	80	200	4	134	.	.	31
	XI	45	57	40	70	34	140	33	15	210	450	80	200	5	149	.	.	31
	XII	45	59	45	70	36	140	28	20	180	413	80	200	6	143	.	.	34
Kraków	X	37	65	40	70	61	125	32	17	316	552	158	240	12	133	36	60	35
	XI	40	64	50	70	60	130	41	22	320	570	165	240	12	138	36	60	35
	XII	40	61	50	70	60	125	40	25	320	620	160	240	13	140	36	60	39
Lwów	X	42	60	44	95	60	130	40	16	310	500	150	230	9	140	60	35	28
	XI	44	60	58	95	60	128	50	20	305	550	145	225	9	150	58	38	30
	XII	44	60	60	80	60	118	50	22	300	600	140	220	10	150	58	38	35
Nowy Sącz	X	43	58	50	65	58	137	26	16	214	414	104	236	10	120	41	35	29
	XI	43	60	55	65	60	135	35	19	220	475	100	220	10	140	42	40	30
	XII	42	60	59	65	60	135	35	23	220	513	113	220	15	140	42	40	34

Tabl. 13. Ceny artykułów pierwszej potrzeby w handlu detalicznym (dok.)^a.Ceny w groszach^b.

Październik—grudzień 1924.

Miasta	Mie- siące	Chleb żytni pytl.	Mąka pszem- na	Kasza jęcz- mien- na	Ryż	Faso- la biała	Cu- kier kry- ształ	Mleko	Jaja	Kiel- basa	Masło	Mięso wołow- e	Sło- nina	Kar- tofle	Mydło	Wę- giel	Drze- wo	Nafta
Przemyśl . . .	X	40	68	44	66	60	124	30	17	292	450	120	280	7	140	50	35	31
	XI	44	60	50	60	50	131	30	21	280	425	115	233	9	148	50	35	34
	XII	42	56	50	60	60	121	30	25	230	600	110	220	8	150	50	35	35
	X	42	52	50	66	45	123	23	15	198	416	110	206	5	138	42	35	28
Rzeszów . . .	XI	44	53	56	64	65	130	25	20	197	420	114	206	6	150	42	39	28
	XII	41	53	56	64	48	128	26	20	201	470	117	214	6	145	42	40	30
	X	45	59	33	62	41	132	30	14	240	450	130	256	4	122	60	40	26
Stanisławów . . .	XI	45	56	49	62	42	122	38	20	240	530	125	245	5	138	60	44	27
	XII	44	55	66	61	42	117	36	22	240	560	120	240	5	135	60	40	31
	X	43	53	54	67	56	133	28	17	250	450	105	210	4	153	50	33	25
Stryj	XI	45	54	54	67	60	140	35	22	245	525	101	205	5	150	53	40	30
	XII	44	51	50	65	44	131	38	23	250	575	90	190	5	145	55	38	30
	X	36	60	27	75	40	138	29	14	200	563	120	280	6	145	55	37	30
Tarnopol	XI	38	62	30	70	35	140	34	17	255	580	120	250	8	140	58	42	30
	XII	39	66	34	71	40	125	35	20	240	600	135	235	8	146	60	45	35
	X	37	58	46	62	58	130	28	15	240	454	128	240	8	156	46	36	34
Tarnów	XI	40	60	53	60	68	129	38	20	225	570	116	230	12	155	49	43	34
	XII	38	60	56	60	67	126	41	24	243	513	116	230	11	160	49	45	34
W o j e w ó d z t w o ś l ą s k i e																		
Bielsko	X	48	65	71	70	68	128	40	20	350	520	170	273	15	150	44	.	32
	XI	48	65	71	70	70	130	45	24	350	560	170	280	15	160	46	.	32
	XII	45	60	70	69	70	126	49	25	320	580	180	260	15	160	50	.	32
	X	50	56	78	70	85	135	35	12	320	525	180	360	8	150	32	.	40
Katowice	XI	50	54	80	76	80	125	38	17	310	510	180	360	7	150	36	.	43
	XII	50	52	80	76	75	120	38	15	300	530	180	360	9	150	30	.	43
	X	36	80	80	120	80	133	36	16	400	640	180	300	8	150	35	.	44
Królewska Huta	XI	36	80	80	85	80	133	38	18	380	585	180	295	9	150	35	.	80
	XII	36	80	80	80	80	130	43	22	360	640	180	280	10	150	35	.	80

^a Ceny przeciętne za cały miesiąc, podawane przez magistraty miast.^b Mleko za *litr*, jaja za sztukę, węgiel i drzewo za 10 *kg*, pozostałe artykuły za *kg*.

U w a g a. Na znaczną różnicę cen chleba w poszczególnych miastach wpływa uwzględnienie różnych gatunków, a mianowicie tych, które w każdym mieście są najczęściej nabywane. Uwzględniono następujące gatunki chleba: w Stanisławowie i we Lwowie chleb z przemiału 50 — 60%; we Włocławku, w Kielcach, Płocku, Równem, Gnieźnie, Kołomyji i Przemyśle 60 %; w Pabjanicach, Pińsku, Bydgoszczy, Grudziądzu, Inowrocławiu, Poznaniu, Toruniu i Krakowie 65 %; w Dąbrowie Górniczej, Piotrkowie, Sosnowcu, Królewskiej Hucie i Będzinie 70 %, w pozostałych miastach 50%.

EDWARD SZTUM DE SZTREM.

Międzynarodowe porównania indeksów cen i indeks uniwersalny.

Dla mierzenia zmian w czasie, zachodzących w cenach różnych towarów i usług, używane są indeksy, które mają zadanie przedstawić dla interesującego nas momentu, w jakim stosunku ceny różnych towarów pojedynczo lub w różnych ugrupowaniach zmieniały się przy porównaniu z cenami w takichże ugrupowaniach innego okresu wziętego za podstawę (bazę).

Indeksy buduje się w najrozmaitszy sposób zależnie od celu stawianego przez konstruktora indeksu, od jego metod myślenia, upodobań i umiejętności. Cel budowy indeksu najczęściej sprowadza się do jednej z dwóch kwestyj:

1. jakie są zmiany w pieniężnej wartości kupowanych przez nas przedmiotów, wynikające ze zmian cen, które nastąpiły od jakiegoś określonego momentu w przeszłości i
2. jaka jest średnia zmiana wartości pieniądza w stosunku do innych przedmiotów, która nastąpiła od jakiegoś określonego momentu w przeszłości.

Pierwsze pytanie wynika ściśle z punktu widzenia spożywców. Nas zaś w tej chwili będzie interesować sposób rozwiązania drugiego pytania z następujących powodów. Z chwilą stabilizacji waluty coraz natężej jest stawiana kwestja niewspółmierności rzekomo niskiej wewnętrznej siły nabywczej złotego do wartości zewnętrznej tegoż złotego. Zewnętrzna siła nabywczą przytem jest mierzona wartością złotego wyrażoną w zlocie lub inaczej w walucie złotej, co praktycznie obecnie sprowadza się do mierzenia według kursu dolara. Zmiany w wewnętrznej sile nabywczej pieniądza mierzy się za pomocą indeksów cen rynku wewnętrznego.

Jak wiadomo, indeksy cen, niezależnie od najrozmaitszych metod stosowanych przy ich konstrukcji, rozpadają się na dwie zasadnicze grupy: indeksy cen hurtowych i detalicznych. Jak jedne tak i drugie mogą być brane, jako miernik wartości pieniądza, naturalnie

w różnych momentach gospodarki krajowej. Jednakże indeksy cen detalicznych praktycznie najczęściej (i prawie jedynie) używane są, gdy chodzi o punkt widzenia spożywców, do indeksów hurtowych zaś jest przywiązywane szersze znaczenie oświetlania różnych momentów gospodarstwa krajowego i wpływu różnych czynników na to gospodarstwo. To też indeksy hurtowe są najczęściej używane, gdy chodzi o kwestję ogólnego znaczenia gospodarczego, i one też więcej się nadają do oświetlenia poruszanej przez nas kwestji wartości nabywczej pieniądza.

Rozpatrując indeksy hurtowe Polski pełny (miesięczny) i skrócony (tygodniowy) — oba prowadzone przez Główny Urząd Statystyczny — widzimy, że indeksy od momentu podstawy (r. 1914) znacznie wzrosły. Z tego prosty wniosek: wartość nabywczą pieniądza znacznie spadła. Lecz podobnyż wzrost, niezależnie od kraju i metody budowy, wykazują wszystkie indeksy wszystkich krajów. Nasuwa się więc kwestja, że Polska nie jest pod tym względem odosobniona i że ważne jest przeprowadzenie dokładnych porównań, dla zbadania przyczyn rządzących tym zjawiskiem. Niestety, dla bezpośredniego porównania na podstawie indeksów rzeczywistej siły nabywczej złota w Polsce i innych krajach stoją na przeszkodzie dwie rzeczy. Pierwszą z nich jest różna metoda konstrukcji indeksów w różnych krajach. Aby wskazać, jak te różnice w metodzie wpływają na rezultat, dość wziąć te kraje, gdzie istnieje kilka indeksów hurtowych, prowadzonych według odmiennych zasad. Dla przykładu przytoczymy tutaj dla kilku krajów równoległe indeksy hurtowe, które dla porównalności sprowadziliśmy do jednej dla każdego kraju podstawy przedwojennej (r. 1913 lub 1914) oraz przeliczyliśmy na indeksy złote. Aby nie gubić się w drobiazgach ograniczamy się do 3 indeksów dla każdego kraju i przytem tylko do ogólnych.

Rok 1924 Miesiąc	A n g l i a			N i e m c y			Stany Zjednoczone			P o l s k a	
	Economist	Statist	Board of Trade	Reichsant	Ind. u. Hand. Zeit.	Frankfur- ter Zeit.	B. of Labor Stat.	Federal Reserve Board	Dun's Rev.	Pełny G. U. St.	Skrócony G. U. St.
VIII	156,8	148,2	150,8	120,4	124,3	132,5	150	158	156	109,2	114,3
IX	160,7	152,1	152,7	126,9	131,3	138,5	149	156	158	112,4	120,9
X	167,1	159,7	156,8	131,2	130,9	138,5	152	159	160	116,4	126,4
XI	170,7	162,8	161,5	128,5	133,1	140,8	152	160	164	116,6	122,6
XII	175,6	-	164,3	134,3	138,6	145,0	.	.	.	118,3	123,9

Widzimy, że taka lub inna metoda obliczania, taki lub inny wykaz towarów wpływa nie tylko na różnicę w wysokości indeksu dla tegoż samego kraju, ale często zmienia tempo lub nawet niekiedy i sam kierunek ruchu indeksu: gdy jeden wykazuje wzrost — drugi odwrotnie spadek. Naprzykład, w Niemczech w październiku w stosunku do września każdy z indeksów zachowuje się inaczej, tak samo w listopadzie w stosunku do października. W Stanach Zjednoczonych w sierpniu i wrześniu indeksy Federal Res. Bul. i Dun's Rev. ruch mają akurat odwrotny, tak samo w Polsce w listopadzie w stosunku do października indeksy idą w odwrotnych kierunkach. Ponieważ przy zestawieniu indeksów różnych krajów między sobą nie możemy stwierdzić, jakie różnice w ruchu indeksów są spowodowane rzeczywistą odmiennością ruchu, a jakie odmiennością metody, dokładniejsze porównywanie jest niemożliwe.

Drugą przeszkodą jest to, że indeks w każdym kraju przedstawia tylko zmianę w porównaniu z bazą, którą w interesującym nas wypadku jest okres bezpośrednio przed wojną (r. 1913 lub 1914).

Na podstawie indeksów możemy stwierdzić, że w jednym kraju wartość złota obecnie w stosunku do wartości przed wojną w tymże kraju spadła więcej, niż w innych, ale czy możemy twierdzić, że jest ona obecnie naprzykład w Polsce większa niż w Niemczech, lub w Niemczech większa niż w Anglii? Naturalnie, że nie, gdyż nie mamy podstaw twierdzić, że przed wojną siła nabywcza złota wszędzie była jednakowa. Przeciwnie wiemy, że bezwzględny poziom cen w różnych krajach był różny, na co przedewszystkiem wpływała polityka celna, która była odmienna w poszczególnych krajach, bo w jednych celem jej było podniesienie wewnątrz kraju cen na wyroby przemysłowe, w innych na produkty rolne, w innych znów na wszystkie lub na żadne i t. p.

Dla umożliwienia więc bezpośrednich porównań jest konieczne:

1. skonstruowanie indeksu hurtowego według jednej metody dla wszystkich krajów (przytem nie mówimy identycznego, co jest absurdem, gdyż musimy uwzględnić indywidualne warunki gospodarcze);
2. stworzenie miernika dla przedwojennego poziomu cen, celem porównania tego ostatniego w różnych krajach między sobą.

Zadania są bardzo trudne, co jest jasnem z tego, że w większości krajów dla ich wewnętrznego użytku nie skonstruowano jeszcze całkiem dobrego indeksu. W tym zaś wypadku mamy na myśli uniwersalny indeks.

Dla tych dwóch zadań, które, przy pewnem uproszczeniu metody mogą być rozwiązane równocześnie, za jednym zamachem, zasadniczo są wymagane różne metody działania.

Indeks zbudowany według jednej metody dla różnych krajów, ale mający wiernie odzwierciedlać ruch cen (a co za tym idzie zniany w stanie gospodarczym) danego kraju, musi uwzględnić indywidualne cechy

ekonomiczne kraju, które muszą być głęboko przebadane i znane konstruktorowi.

Trudności byłyby nie do pokonania, gdyby nie to, że nawet zgruba w uproszczony sposób zbudowane indeksy w zasadniczych zarysach odzwierciedlają ogólny ruch cen, ogólne tendencje, i że wiele krajów z wcale niezłym skutkiem posługuje się takimi indeksami dla wewnętrznego użytku. Wobec tego zysk jednolitej metody sowiec okupi nawet duże usterki budowy indeksu. Jednak to ułatwienie, będąc dużem, praktycznie nie rozwiązuje bardzo wielu trudności. To też prób stworzenia indeksu zbudowanego według jednej metody jest dotąd niewiele.

Najpoważniejszą próbą tego rodzaju są indeksy, skonstruowane przez amerykański Federal Reserve Board dla Stanów Zjednoczonych, Anglii, Francji, Japonii i Kanady. Ogólny schemat i metoda każdego indeksu jest ta sama. Indeksy są ważone i zbudowane w skomplikowany sposób, przytem towary i waga ich są inne w każdym kraju i ustalone po gruntownych, długich studiach życia gospodarczego każdego kraju. Indeksy te ogólne i grupowe są obliczane stale od r. 1919 z podstawą w r. 1913. Dla zilustrowania przytaczamy tu za część roku 1924 dla 3 krajów te indeksy w zestawieniu z własnymi urzędowymi indeksami każdego kraju. Indeksy są przeliczone na złote.

Rok 1924	Stany Zjedno- czone	Anglia	Francja	Stany Zjedno- czone	Anglia	Francja
	Federal Reserve Board		B. of Labor Stat.	Board of Trade	St. Ge- neral de la Franc.	
Kwiecień . .	158	162	137	148	147	158
Maj	156	158	128	147	147	132
Czerwiec . .	154	155	120	145	144	129
Lipiec . . .	156	156	117	147	146	126
Sierpień . .	158	160	125	150	153	133
Wrzesień . .	156	158	120	149	153	133
Październik .	159	161	120	152	157	135
Listopad . .	160	167	123	153	162	139

Widzimy, jak potrzebne jest uzgodnienie metody.

Stosunek poziomów wskaźników zupełnie jest różny w indeksach, zbudowanych według jednej metody i w indeksach prowadzonych niezależnie w każdym kraju i według różnych metod. Niestety, z opracowań Federal Reserve Board'u bezpośrednio korzystać nie możemy, nie będąc w stanie w podobny sposób skonstruować indeksu dla Polski i innych interesujących nas krajów. Pozostaje jedyna droga, opracować na swoją rękę analogiczną ogólną metodę budowy indeksów, nadających się do międzynarodowych porównań. Odpowiednie studia i prace rozpoczęte są już od kilku miesięcy, jednakże na przeszkodzie do szybkiego zbudowania podobnych indeksów stoją trudności techniczne. Poza wymaganiami dokładnej znajomości warunków ekonomicznych kraju, komplikuje sprawę jeszcze tru-

dnosc otrzymania wszystkich potrzebnych materialow i dat. Wobec tego narazie zrezygnowalismy z proby obliczenia indeksow wedlug bardziej precyzyjnych metod, nie przerywajac jednak studjow i prac nad przygotowaniem przerobek i ulepszen.

Wielkie trudnosci nastreczyla takze sprawa otrzymania dostatecznie scislanych i mozliwie zidentyfikowanych cen dla artykulow, wchodzacych w sklad naszych indeksow. Chodzilo tu, mianowicie, o mozliwie identyczne gatunki towarow, bez posuwania sie naturalnie pod tym wzgledem do absurdu w sensie uzywania artykulow, nie majacych zadnego znaczenia na rynku danego kraju. Kosztowalo to sporo pracy i czasu. Z tegoz tez wzgledu nie byliśmy w stanie zwiekszyc liczby towarow w indeksie, jakbyśmy tego pragneli.

Na skutek powyzzszych trudnosci narazie tytulem proby ulatwilismy prace, stosujac uproszczona metode dla skonstruowania jednolitego indeksu dla kilku krajow, oraz budujac uniwersalny indeks porownawczy dla tychze krajow (z uwzglednieniem rzeczywistych poziomow cen) wedlug tychze zasad. Powiadamy — skonstruowalismy „narazie”, gdyz idealny indeks, metodycznie jednakowy dla roznych krajow, musi uwzgledniac indywidualne cechy ekonomiczne kazdego kraju, kiedy przeciwnie indeks, majacy za zadanie porownywac bezwzgledne poziomy agregatow cen, musi byc pod wzgledem swej budowy, swego skladu do ostatniej mozliwosci zidentyfikowany (identyczne towary, gatunki towarow, warunki sprzedazne i t. d.) Wobec tego skonstruowany przez nas indeks podajemy jako pierwsza i jeszcze malo precezyjna probe.

Indeks nasz jest zbudowany na zasadzie niewazonej sredniej geometrycznej ze wskaznikow dla poszczegolnych towarow. Towary podzielilismy na szesc grup, t. j. tyle grup i takich, jakie byliśmy w stanie skonstruowac. Dla kazdej grupy wyprowadzamy indeks osobno. Co sie tyczy skladu grup i ich nomenklatury narazie (tytulem proby) jest ona skonstruowana w duzym stopniu wedlug wzoru polskiego indeksu Glownego Urzedu

Statystycznego i wiecezosci indeksow zagranicznych poniewaz material cen bzdacy w rozporzadzeniu do tego zmuszal. Pozycyjt towarowych indeks zawiera tylko 19 (towarow faktycznie bierze sie wiecej, bo niektore pozycje sa kombinowane) — jest to, niezaprzeczenie malo i w na blizszej przyszlosci liczba pozycyjt ma byc zwiekszona. Jednakze ze wzgledu na trudnosci otrzymywania dosydc dokladnych cen nie jest wskazaniem duze zwiekszenie liczby pozycyjt. Narazie zas musimy sie godzic z tem, ze indeks jest zanadto czuly na kazde drgnienie jednej pozycyjt i nie odzwierciadla ruchu cen niektorych artykulow, bzdacych poza indeksem i niezaleznych od znajdujacych sie w skladzie indeksu.

Pozycyje uwzglednione sa nastepujace wedlug grup:

- I Zboza i zywnosc pochodzenia roslinnego: pszenica, maka pszenna, zyto, owies, ziemniaki.
- II Zywnosc pochodzenia zwierzecego i tluszcze: mieso wolowe, mieso wieprzowe, maslo.
- III Towary kolonialne: cukier, ryz, kawa.
- IV Skory: Skory bydlace surowe, skory podeszwiane.
- V Surowce wlokiennicze: bawelna, welna.
- VI Kopaliny: wegiel, nafta, zelazo, cynk.

Jak widzimy, niestety uwzglednione sa tylko surowce i polfabrykaty, ale material cen dotad nie pozwalal na dalsze ulepszenia. Przytem pociesza nas ten fakt, ze indeksy Federal Reserve Board'u dla tych kilku krajow, o ktorych mowilismy, takze uwzgledniaja ze sporadycznymi wyjatkami surowce i polfabrykaty.

Nie bzdac jeszcze w stanie stosowac jakakolwiek wage dla poszczegolnych grup przy obliczaniu wskaznika ogolnego, ktora to wage musialaby byc dla kazdego kraju inna, narazie obliczyliśmy ogolny wskaznik jako przecietna geometryczna niewazona z poszczegolnych grup.

Rezultat obliczen jest uwidoczniiony w ponizszej tablicy.

P a ń s t w a	Miesiac	Wskaźnik ogólny	I Zboża i żywność pochodzenia roślinnego	II Żywność pochodzenia zwierzęcego i tłuszcze	III Towary kolonialne	IV Skóry	V Surowce włókiennicze	VI Kopaliny
Polska	VIII	126,6	126,2	155,6	109,1	84,1	212,2	107,2
	IX	126,0	137,6	157,9	109,1	80,7	197,5	105,5
	X	129,1	144,1	167,1	109,9	84,5	198,7	104,3
	XI	127,5	142,7	148,3	109,9	84,8	202,9	107,1
	XII	127,5	148,0	149,4	109,9	65,9	239,0	113,1
	VIII	155,0	146,9	154,4	172,6	116,1	208,0	147,0
Anglja	IX	159,3	165,1	157,8	177,9	120,6	199,6	146,5
	X	158,6	169,3	158,8	180,7	120,5	186,9	145,6
	XI	164,2	171,7	155,6	198,2	122,8	197,9	152,5
	XII	168,7	189,7	154,9	199,4	123,5	201,4	158,3

Państwa	Miesiąc	Wskaźnik ogólny	I Zboża i żywność pochodzenia roślinnego	II Żywność pochodzenia zwierzęcego i tłuszcze	III Towary kolonialne	IV Skóry	V Surowce włókiennicze	VI Kopalin
Niemcy	VIII	140,9	100,3	129,5	165,2	125,0	220,4	132,4
	IX	147,6	116,7	140,4	170,7	130,6	214,7	131,8
	X	144,0	111,2	134,9	164,2	137,5	209,9	125,6
	XI	146,1	113,1	132,3	166,3	142,9	214,0	127,8
	XII	150,5	118,9	132,4	166,7	152,2	219,0	132,6
Francja	VIII	127,7	110,3	112,4	155,2	88,2	213,7	119,7
	IX	128,5	110,0	119,1	150,7	88,8	222,4	115,3
	X	130,6	117,6	115,8	158,7	93,2	214,7	115,0
	XI	133,1	124,0	121,3	148,2	93,9	223,4	118,6
	XII	136,6	127,1	130,2	148,4	93,6	229,6	123,1
Czechosłowacja	VIII	137,0	134,1	143,6	128,8	102,6	217,4	119,6
	IX	138,4	134,8	150,7	131,3	103,2	212,8	120,1
	X	138,1	140,6	143,2	135,0	101,9	207,7	120,6
	XI	140,5	141,3	138,6	135,7	111,9	212,7	121,6
	XII	140,0	141,6	133,9	137,9	108,6	209,5	126,4
Stany Zjednoczone	VIII	142,9	155,1	133,3	147,4	92,9	211,8	142,0
	IX	144,4	158,8	136,0	152,5	93,8	205,5	142,8
	X	146,5	157,5	138,3	158,0	94,3	213,0	142,9
	XI	150,2	167,8	129,9	166,6	99,3	219,0	145,4
	XII				182,5	94,9		144,1

Jeszcze dla porównania przytaczamy dla kilku państw indeks Federal Reserve Board w zestawieniu z naszym indeksem i z urzędowym każdego państwa.

Anglia:	Nasz indeks	Indeks Fed. Res. Board	Ind. Board of Trade
sierpień	155,0	160	150,8
wrzesień	159,3	158	152,7
październik . . .	158,6	161	157
listopad	164,2	167	162

Francja:	Nasz indeks	Indeks Fed. Res. Board	Indeks Stat. Gen. de la France
sierpień	127,7	125	132,8
wrzesień	128,5	120	133,0
październik . . .	130,6	120	135
listopad	133,1	123	139

Stany Zjednoczone	Nasz indeks	Indeks Fed. Res. Board	Indeks Dun's Rev.
sierpień	142,9	158	156
wrzesień	144,4	156	158
październik . . .	146,5	159	160
listopad	150,2	160	164

Jak widzimy, absurdalnych (pomimo metody bardzo uproszczonej) wyników nie otrzymaliśmy, i jeżeli wahania w miesiącach sąsiednich nie zawsze są zgodne, to, jak widzieliśmy, różne indeksy we wszystkich krajach są między sobą często jeszcze więcej rozbieżne. W każdym razie nasze liczby są dość zbliżone do indeksu Federal

Reserv Board oprócz Stanów Zjednoczonych, i przy zastrzeżeniu o wpływie na czułość naszego indeksu pojedynczych wahań, odchylenia kierunku w poszczególnych miesiącach nie powinny nas przerażać.

Przechodzimy teraz do drugiej kwestji — określenia poziomu cen przedwojennych w różnych badanych krajach, bo dopiero wtedy będziemy w stanie ustalić porównawczo poziom obecny i przez to ustalić rzeczywisty stosunek wartości nabywczej złota.

Dla przybliżonego ustalenia tego poziomu skorzystaliśmy z rzeczywistych cen towarów wziętych przez nas do przytoczonego wyżej indeksu i po wyprowadzeniu z nich przeciętnych określaliśmy stosunek poziomu cen tych towarów do poziomu cen w Polsce. Ze względu na niemożliwość techniczną zastosowania wagi obliczenia robiliśmy osobno dla każdej grupy, z grup zaś robiliśmy przeciętną geometryczną sposobem takim samym, jak i dla wskaźników.

W ten sam sposób przerabialiśmy ceny przedwojenne i obecne dla miesięcy podanych wyżej. Korzystając z obliczonego tą metodą poziomu cen przed wojną obliczyliśmy współczynniki poziomu w stosunku do Polski przyjętej za podstawę. Następnie posilkując się indeksami podanymi wyżej i obliczonymi współczynnikami wyprowadziliśmy nowe liczby dla poziomów cen obecnego czasu. Te obliczenia, które skontrolowały poprzednie i okazały się z niemi prawie identyczne, podajemy niżej. Zestawienie to nasuwa jeszcze więcej wątpliwości, niż obliczenie podanych wyżej indeksów dla poszczególnych państw, jednakże ze względu na natu

Wskaźnik polski dla każdego miesiąca i każdej grupy oraz ogólny przyjęty, jako równy 100

P a ń s t w a	Miesiąc	Wskaźnik ogólny	I Zboża i żywność pochodzenia roślinnego	II Żywność pochodzenia zwierzęcego i tłuszcze	III Towary kolonialne	IV Skóry	V Surowce włókiennicze	VI Kopaliny
Polska	VIII	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	IX	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	X	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	XI	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	XII	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Anglja	VIII	106,0	150,7	116,8	69,1	146,4	71,5	111,9
	IX	109,4	155,3	117,6	71,2	158,4	73,8	113,3
	X	106,4	152,1	111,8	71,9	151,5	68,6	113,9
	XI	111,5	155,8	123,5	78,8	154,4	71,2	116,2
	XII	114,4	166,1	122,0	79,3	198,6	61,5	114,2
Niemcy	VIII	105,5	106,4	111,3	101,0	125,8	90,3	101,8
	IX	111,0	113,7	118,8	104,4	136,8	94,5	102,9
	X	105,7	103,5	107,9	99,6	138,0	91,8	99,2
	XI	108,5	106,2	119,3	100,9	142,5	91,7	98,4
	XII	111,7	107,6	118,4	101,2	195,3	79,7	96,6
Francja	VIII	93,1	145,1	98,5	69,5	116,6	65,6	107,0
	IX	94,1	132,7	102,9	67,5	122,3	73,4	104,7
	X	93,3	135,5	94,6	70,5	122,9	70,5	105,6
	XI	96,3	144,2	111,7	65,9	123,1	71,8	106,1
	XII	98,7	142,6	118,9	66,0	157,8	62,6	104,2
Czechosłowacja	VIII	110,4	147,9	107,2	91,5	131,7	93,2	102,2
	IX	112,1	136,3	110,8	93,2	138,2	98,0	104,8
	X	109,1	135,8	99,6	95,2	130,6	95,1	105,9
	XI	103,5	137,8	108,6	95,7	142,6	95,4	104,0
	XII	111,8	133,2	104,1	97,2	178,0	79,7	102,4
Stany Zjednoczone	VIII	96,8	139,9	113,2	85,0	132,7	57,0	81,3
	IX	98,3	131,3	113,8	87,9	139,7	59,4	83,1
	X	97,3	124,4	112,3	91,3	134,4	61,2	84,1
	XI	101,0	133,8	115,7	95,4	140,8	59,6	83,2
	XII				104,5	173,0		78,1

ralne zainteresowanie w tej sprawie podajemy je jako tymczasowe i próbne.

Zwraca wielką uwagę niski względnie poziom w Polsce grupy I (zboża) i II (żywność pochodzenia zwierzęcego) w stosunku do wszystkich innych państw, oraz grupy VI (metale i węgiel) w stosunku do Anglii, Francji i Czechosłowacji. W pierwszym przypadku decydującą rolę odegrały względnie niskie w Polsce w badanych miesiącach ceny żyta i ziemniaków (dla grupy I) oraz względnie wysokie ceny mięsa wołowego w Anglii i Francji, wieprzowego w Stanach Zjednoczonych i Czechosłowacji (dla grupy II). W drugim przypadku na podwyższenie ogólnego poziomu cen grupy VI w Anglii wpłynęły ceny węgla i nafty, w Czechosłowacji — węgla, cynku i nafty, i we Francji — cynku i nafty. Właśnie w tym przypadku nasunęła się wątpliwość co do słuszności branej wagi nafty, która radykalnie obniża wskaźnik polski. W grupie skór Polska jest najtańszym krajem — wpływa na to charakter budowy indeksu, jako indeksu przedewszystkiem surowców i półfabryka-

tów. Zato w grupie towarów kolonialnych i surowców włókienniczych Polska jest najdroższym krajem.

Wskaźnik ogólny stawia Polskę pod względem bezwzględnego poziomu cen w chwili obecnej powyżej Francji i Stanów Zjednoczonych, ale niżej Anglii, Niemiec i Czechosłowacji. To ostatnie zdaje się nam nieco wątpliwe, i możliwe, że tu właśnie przejawiały się defekty indeksu, które wymagają poprawek.

Takie są rezultaty dotychczasowych prac. Narazie możemy powiedzieć, że są one niedokładne, szczególnie o ile chodzi o ostatnią tablicę, i dają tylko ogólne pojęcie o kształtowaniu się poziomów cen w różnych krajach. Dalsze badania są w toku i są prowadzone w dwóch kierunkach:

1. przez badania zmierzające do przerobienia i ulepszenia budowy indeksu pod względem metodycznym;
2. w kierunku rozszerzenia liczby towarów wchodzących do indeksu przez zapewnienie regularnego otrzymywania dokładnych cen jeszcze innych ważnych towarów, oprócz branych dotychczas.

CHARAKTER PRAWNY MIAST W WOJEWÓDZTWACH WSCHODNICH

b. Dzielnicy rosyjskiej.

Wśród szeregu trudności, z jakimi się spotkało wydawnictwo *Skorowidza Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej* przy opracowaniu województw wschodnich, do bardzo poważnych należało ustalenie podziału miejscowości według charakteru prawnego na miasta, miasteczka i wsie. Pod tym względem bowiem istniało tu wielkie zamieszanie, wywołane rozbieżnością między obowiązującymi przepisami prawn-administracyjnymi a stanem faktycznym.

Województwa wschodnie powstały z 4 dawnych gubernij rosyjskich: grodzieńskiej, która znalazła się w granicach Rzeczypospolitej w całości, oraz wileńskiej, mińskiej i wołyńskiej, które tylko częściowo weszły w skład Państwa Polskiego¹. Część tego terytorjum: powiaty sokólski, białostocki i bielski wcielone zostały do województwa białostockiego już w roku 1919 i co do ustroju miast ściśle zespolone z b. Królestwem Polskiem; pozostała natomiast część, a więc powiaty grodzieński, wołkowyski i białowieski, włączone do województwa białostockiego dopiero w roku 1921, oraz województwa nowogródzkie, poleskie, wołyńskie i okrąg administracyjny wileński otrzymały odrębny ustrój miejski, stworzony przez ustawodawstwo Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. Aby jednak zorjentować się w jego zasadach, należy uprzednio zapoznać się choćby w ogólnych zarysach z dawną organizacją rosyjską.

W 4 wymienionych guberniach, należących do zachodnich gubernij państwa rosyjskiego, istniały dwa rodzaje miejscowości o charakterze miejskim, różniące się od siebie zasadniczo co do ustroju prawnego: miasta (goroda) i miasteczka (miesteczki).

Miasta stanowiły odrębne jednostki administracyjne, nie wchodzące w skład gmin, lecz narówni z niemi stanowiące podział powiatu. Rządzone według odrębnych zasad, otrzymały miasta w drugiej połowie XIX w. samorząd. Zasady jego określił Statut Miejski z dn. 16 czerwca (st. st.) 1870 r., a przepisy o zastosowaniu go w miastach zachodnich gubernij wydano dnia 29 kwietnia 1875 r. Pod koniec

XIX w. samorząd uległ zmianie w kierunku ograniczenia swobody jego organów na mocy nowego statutu z dnia 11 czerwca (st. st.) 1892 r. Miast na terytorjum rozważanem było niewiele, w r. 1910 ilość ich wynosiła 31:

w gubernji wileńskiej: miasto gubernjalne Wilno, miasta powiatowe Dzisna, Lida, Oszmiana, Świeciany, Troki, Wilejka, miasta niepowiatowe Druja, Nowo-Wilejka, Radoszkowice, Smorgonie;

w gubernji mińskiej: miasta powiatowe Nowogródek, Pińsk, miasta niepowiatowe Doksyce, Nieśwież;

w gubernji grodzieńskiej: miasto gubernjalne Grodno, miasta powiatowe Brześć Litewski, Kobryń, Prużana, Słonim, Wołkowysk, miasto niepowiatowe Druskieniki;

w gubernji wołyńskiej: miasta powiatowe Dubno, Kowel, Krzemieniec, Łuck, Ostroń, Równe, Włodzimierz Wołyński, miasto niepowiatowe Zdobunów;

w gubernji kowieńskiej miasto niepowiatowe Widze. (Centralny Komitet Statystyczny Min. Spr. Wewn. *Goroda i osi w 1910 g.* Petersburg, 1914).

Miasteczka stanowiły formę przejściową między miastami a miejscowościami o charakterze wiejskim. Nie stanowiły one odrębnych jednostek administracyjnych, lecz wchodziły w skład gmin wiejskich, posiadając pewną odrębność zależnie od wielkości miejscowości. Kwestję tę unormowała ustawa z dnia 29 kwietnia (st. st.) 1875 r.: w miasteczkach, liczących 10 lub więcej gospodarstw („dworów”), obywatele miejscowi tworzą samodzielne gromady mieszczańskie ze starostą mieszczańskim i jego pomocnikiem na czele; w miasteczkach, liczących 50 lub więcej gospodarstw, dopuszczalne jest zorganizowanie „mieszczańskiej uprawy” z deputatami mieszczańskimi; tylko w miasteczkach, liczących poniżej 10 gospodarstw, nie tworzą się oddzielne gromady². Przejściowy charakter miasteczek powodował, że jedne z nich były zaliczane do miejscowości o charakterze miejskim, inne — do miejscowości o charakterze wiejskim:

¹ Ponadto odcinek gub. kowieńskiej (pow. Brasław).

² Zbiór Praw Ces. Ros., t. IX, Uwaga 4 do art. 582, art. 1—3 (Wyd. nieurzęd. z 1910 r.).

mianowicie według wyjaśnienia Senatu do miejscowości o charakterze miejskim należą tylko te miasteczka, które mają oddzielny zarząd mieszczański albo przypisane są do pobliskich miast; o charakterze miasteczka zaś decydowało według wyjaśnienia Senatu urzędowe nazwanie miejscowości miasteczkiem¹.

W takim stanie zastało miasta ustawodawstwo Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich, które zreorganizowało ich ustrój. Rozporządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 27 czerwca 1919 r. (Dz. Urz. Z. C. Z. W. Nr. 7 poz. 46) ustanowiło tymczasową ustawę miejską, rozciągając jej moc obowiązującą na 17 głównych miast zajętego przez wojska polskie terytorium; dalsze rozporządzenia z dnia 29 sierpnia 1919 roku (Dz. Urz. Z. C. Z. W. Nr. 15 poz. 124) i z dnia 12 września 1919 roku (Dz. Urz. Z. C. Z. W. Nr. 19 poz. 176) rozciągnęły tę ustawę na 10 miast okręgu mińskiego². Rozporządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 14 sierpnia 1919 roku (Dz. Urz. Z. C. Z. W. Nr. 12 poz. 99) ustanowiło nową ustawę miejską, rozciągając jej moc na 19 miast: wszystkie wymienione w rozporządzeniu z dnia 27 czerwca 1919 roku oraz Grodno i Lwów. W ten sposób ustawa tymczasowa miała obowiązywać jedynie w miastach okręgu mińskiego; wkrótce jednak jej moc obowiązująca została znacznie rozszerzona. Rozporządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 16 sierpnia 1919 roku (Dz. Urz. Z. C. Z. W. Nr. 13 poz. 112) unormowało położenie miasteczek: miasteczka, mające nie więcej niż dwa tysiące mieszkańców, wchodziły w skład gmin wiejskich; mające ponad dwa tysiące mieszkańców tworzą oddzielne gminy, przy czym mające od dwóch do czterech tysięcy otrzymują odrębną ustawę samorządową (miasteczkową), mające zaś ponad cztery tysiące mieszkańców będą się rządziły ustawą o samorządzie miejskim. Ponieważ jednak projektowana ustawa miasteczkowa nie została wydana, zastąpiła ją tymczasowa ustawa miejska, którą rozporządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 7 listopada 1919 roku (Dz. Urz. Z. C. Z. W. Nr. 32 poz. 345) rozciągnęło 1) tymczasowo na miejscowości o charakterze miejskim, mające ponad 4000 mieszkańców, mianowicie do zwołania pierwszego organizacyjnego posiedzenia rady miejskiej, wybranej na podstawie ordynacji wyborczej z dnia 25 czerwca 1919 roku; oraz 2) na miejscowości o charakterze miejskim, mające od 2000 do 4000 mieszkańców — aż do wejścia w nich w życie normalnej ustawy o samorządzie miasteczek. Szereg rozporządzeń rozciągnął obie ustawy na dalsze indywidualnie wymienione miejscowości: ustawę tym-

czasową — rozporządzenie Kom. Gen. Z. W. z dnia 10 marca 1920 roku (Dz. Urz. Z. C. Z. W. Nr. 23 poz. 563), ustawę zaś, opartą na rozporządzeniu z dnia 14 sierpnia, — rozporządzenia: Kom. Gen. Z. W. z dnia 7 stycznia 1920 roku (Dz. Urz. Z. C. Z. W. Nr. 2 poz. 20)³, z dnia 22 stycznia 1920 roku (Dz. Urz. Z. C. Z. W. Nr. 7 poz. 109), z dnia 29 kwietnia 1920 roku (Dz. Urz. Z. C. Z. W. Nr. 42 poz. 1063), z dnia 28 kwietnia 1920 roku (Dz. Urz. Z. C. Z. W. Nr. 44 poz. 1180), z dnia 30 kwietnia 1920 roku (Dz. Urz. Z. C. Z. W. Nr. 45 poz. 1239), z dnia 26 maja 1920 roku (Dz. Urz. Z. C. Z. W. Nr. 47 poz. 1290) ponadto rozporządzenie Komisarza Naczelnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego z dnia 22 czerwca 1920 roku (Dz. Urz. Z. C. Z. W. i F. P. Nr. 15 poz. 199)⁴ i rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 12 września 1922 roku (Dz. Ust. R. P. Nr. 82 poz. 733).

W ten sposób ustawodawstwo Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich wytworzyło dwie ustawy miejskie: jedną, względnie definitywną, przeznaczoną dla miast — to ustawa, zawarta w rozporządzeniu z dnia 14 sierpnia 1919 roku; drugą, tymczasową, przeznaczoną dla miasteczek, zastępującą „normalną ustawę o samorządzie miasteczek”. W związku z tem miejscowości o charakterze miejskim — miasta i miasteczka dotychczasowe — podzieliły się na trzy grupy: a) miejscowości, podlegające ustawie, zawartej w rozporządzeniu z dnia 14 sierpnia 1919 roku, — tworzą one odrębne gminy, nazwane miastami; należą do nich te miejscowości o charakterze miejskim, które bądź liczą ponad 4000 mieszkańców, bądź pod moc obowiązującą tej ustawy poddane zostały specjalnymi rozporządzeniami; b) miejscowości, podlegające ustawie, zawartej w rozporządzeniu z dnia 27 czerwca 1919 roku, — tworzą one również odrębne gminy, nazwane miasteczkami; tu zaliczone są te dawne miasta i miasteczka, która bądź liczą od 2000 do 4000 mieszkańców, bądź tymczasowej ustawie miejskiej poddane zostały specjalnymi rozporządzeniami; c) miejscowości, wchodzące w skład gmin wiejskich; są to miejscowości, liczące nie więcej niż 2000 mieszkańców i nie wymienione w żadnym ze specjalnych rozporządzeń. Podkreślić tu należy, że jakkolwiek utrzymany został przedwojenny podział na miasta i miasteczka, to jednak oparł się on teraz na innych podstawach, i stąd pojęcia miasta i miasteczka otrzymały nową treść i nowy zakres: dawne miasteczko mogło się stać miastem i odwrotnie.

W ten sposób wyjaśniliśmy stan prawny; trudności jednak przy opracowaniu *Skorowidza Miejscowości* powstały wskutek tego, że ustawodawstwo Zarządu

¹ Encyklop. słowar (Brockhousa i Jefrona), t. XX, str. 331 i nast.

² Z tych miast Bobrujsk, Borysów, Hłusk, Ihumeń, Mińsk, Sluck i Uzda należą obecnie do Z. S. S. R.

³ Z wymienionych w tem rozporządzeniu miast Ihumeń, Kojdanów, Kopyl, Mińsk i Sluck należą do Z. S. S. R.

⁴ Objęty tem rozporządzeniem Kamieniec Podolski należy obecnie do Z. S. S. R.

Cywilnego Ziem Wschodnich częściowo tylko weszło w życie; zdarzały się wypadki niezgodnego z jego zasadami rozstrzygnięcia kwestyj wątpliwych, bądź postępowania wręcz im przeciwnego. Pomimo to wykazanie stanu faktycznego z dnia 30 września 1921 roku, niezgodnego z ustawodawstwem i ulegającego ciągłym zmianom, często zresztą przy niejasności stosunków wprost niemożliwe, wydało się wydawnictwu *Skorowidza Miejscowości Rzeczypospo-*

litej Polskiej niecelowem, i charakter miejscowości określono tak, jak tego wymagały zasady ustawodawstwa, wyżej opisane.

Załączona tablica podaje wykaz miast i miasteczek województw wschodnich, ustalony według zasad powyższych i przyjęty za miarodajny dla *Skorowidza Miejscowości*, z uwzględnieniem odchyleń od stanu faktycznego w chwili obecnej (październik 1924 roku) według danych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.

Wykaz miast i miasteczek, stanowiących oddzielne gminy, w województwach wschodnich

według *Skorowidza Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej* (t. V, t. VII cz. I i II, t. VIII i IX)

(w woj. nowogródzkim, poleskim, wołyńskim, w okręgu admin. wileńskim i we wschodnich powiatach woj. białostockiego).

Powiat	Nazwa miasta lub miasteczka	Charak- ter prawny	Liczba ludności	Podstawa prawna dla wprowadz. ustroju miejsk.: Rozporząd. z dnia	Stan faktyczny
Województwo białostockie					
Grodno	Druskieniki	m-to	989	14 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
	Grodno	m-to	34 694	14 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
	Indura	m-ko	2 323	16 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
	Krynki	m-to	5 206	7 I 1920	zgodny ze stanem prawnym
	Skidel	m-ko	2 907	16 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
Wołkowysk	Świsłocz	m-ko	2 935	16 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
	Wołkowysk	m-to	11 100	14 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
	Zelwa	m-ko	2 064	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
Województwo nowogródzkie					
Baranowicze	Baranowicze	m-to	11 471 ^a	7 I 1920	zgodny ze stanem prawnym
Lida	Lachowicze	m-ko	2 819	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
	Ejszyski	m-ko	2 382	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
	Lida	m-to	13 401	14 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
Nieśwież	Kleck	m-to	5 671	22 I 1920	zgodny ze stanem prawnym
	Mir	m-ko	3 741	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
	Nieśwież	m-to	6 840	22 I 1920	zgodny ze stanem prawnym
Nowogródek	Nowogródek	m-to	6 367	14 VIII 1919	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
Slonim	Dereczyn ^b	m-ko	2 180	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
	Slonim	m-to	9 643	14 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
	Zdzieciół	m-to	3 080	26 V 1920	ustrój miejski zniesiony
Stolpce	Iwieniec	m-ko	2 226	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
	Raków	m-to	3 323	7 I 1920	zgodny ze stanem prawnym
	Stolpce	m-ko	2 956	16 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
Wołożyn	Iwje	m-ko	2 731	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
	Wołożyn	m-ko	2 630	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
Okrąg administracyjny wileński					
a) Powiaty, nie objęte spisem z 1921 r.					
Oszmiana	Oszmiana	m-to	3 442	14 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym; ustrój miejski posiadają ponadto Smorgonie, 154 m.
Święciany	Nowo-Święciany	m-to	3 196	7 I 1920	zgodny ze stanem prawnym
	Święciany	m-to	3 981	14 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym; ustrój miejski posiada ponadto Podbrodzie, 1 435 m.
Wilno m-to	Wilno	m-to	128 954	14 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym

^a Razem z barakami Urzędu Reemigracyjnego — 28 101.

^b W *Skor. Miejsc. Rz. P.* ob. Errata.

Powiat	Nazwa miasta lub miasteczka	Charak- ter prawny	Liczba ludności	Podstawa prawna dla wprowadz. ustroju miejsk. Rozporząd. z dnia	Stan faktyczny
Wilno-Troki	Nowo-Wilejka Troki	m-to	.	14 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
		m-to	1 886	14 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
b) Powiaty, objęte spisem z 1921 r.					
Duniłowicze Dzisna	Doksyce	m-ko	3 004	12 IX 1919	zgodny ze stanem prawnym
	Druja	m-ko	2 453	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
Wilejka	Dzisna	m-to	4 413	16 VIII 1919	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
	Głębokie	m-to	4 514	16 VIII 1919	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
	Dołhinów	m-ko	2 671	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
	Radoszkowicze	m-ko	2 459	16 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
	Wilejka	m-to	3 417	29 IV 1920	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
Województwo poleskie					
Brześć nad Bug.	Brześć nad Bug.	m-to	29 460	14 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
	Kamieniec Litew.	m-ko	2 348	16 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
Drohiczyn	Wysokie Litew.	m-ko	2 100	16 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
	Janów	m-ko	3 068	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
Kobryń	Motol	m-to	4 390	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
	Antopol	m-ko	2 206	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
Kossów	Dywin	m-ko	2 299	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
	Kobryń	m-to	8 208	14 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
Luniniec	Kossów	m-ko	2 433	16 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
	Różana	m-to	3 622	30 IV 1920	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
Pińsk	Kożanów	m-ko	2 706	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
	Łachwa	m-ko	3 420	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
Prużana	Luniniec	m-to	8 267	14 VIII 1919	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
	Łohiszyn	m-ko	1 984	10 III 1920	zgodny ze stanem prawnym
Sarny ^a	Pińsk	m-to	23 468	14 VIII 1919	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
	Serniki	m-ko	2 837	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
Stolin	Bereza Kartuska	m-ko	3 526	16 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
	Prużana	m-to	6 332	14 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
Dubno	Szereszów	m-ko	3 310	16 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
	Bereźnica	m-ko	2 434	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
Horochów ^b	Dąbrowica	m-ko	2 694	16 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
	Sarny	m-to	5 931	16 VIII 1919	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
Kowel	Włodzimierzec	m-ko	2 935	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
	Dawidgródek	m-to	9 851	16 VIII 1919	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
Kizietnieniec	Horodno	m-ko	2 597	16 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
	Stolin	m-to	4 763	28 IV 1920	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
	Wysock	m-ko	2 978	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
Województwo wołyńskie					
Dubno	Beresteczko	m-to	5 633	16 VIII 1919	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
	Dubno	m-to	9 146	16 VIII 1919	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
Horochów ^b	Ołyka	m-to	4 333	16 VIII 1919	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
	Horochów	m-to	4 421	16 VIII 1919	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919; ustrój miejski posiadają ponadto Łokacze, 1 794 m
Kowel	Kowel	m-to	20 818	14 VIII 1919	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
	Maciejów	m-ko	2 977	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
Kizietnieniec	Ratno	m-ko	2 410	16 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
	Białozórka	m-ko	2 231	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
Kizietnieniec	Krzemieniec	m-to	16 068	16 VIII 1919	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
	Począjów Nowy	m-ko	2 317	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
Kizietnieniec	Radziwiłłów	m-to	4 240	16 VIII 1919	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
	Szumsk	m-ko	2 345	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
	Wiśniowiec Nowy	m-to	4 028	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.

^a Skor. Miejsc. Rz. P. podaje ponadto Rokitno, miasteczko, 1491 mieszkańców jako „miejscowość, w której ustrój miejski winien być zniesiony“, co już obecnie nastąpiło.

^b Skor. Miejsc. Rz. P. podaje ponadto Lokacze, ob. „Stan faktyczny“.

Powiat	Nazwa miasta lub miasteczka	Charak- ter prawny	Liczba ludności	Podstawa prawna dla wprowadz. ustroju miejsk. Rozporządz. z dnia	Stan faktyczny
Lubomł Łuck	Lubomł	m-ko	3 328	16 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
	Czartorysk	m-ko	2 230	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
Ostróg Równe	Kołki	m-ko	2 145	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
	Łuck	m-to	21 157	14 VIII 1919	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
	Rożyszcze	m-ko	3 263	16 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
	Torezyn	m-ko	3 208	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
	Ostróg	m-to	12 975	16 VIII 1919	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
	Bereźne	m-ko	2 494	16 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
	Korzec	m-to	4 946	16 VIII 1919	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
	Kostopol ^a	m-to	2 990	12 IX 1922	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
	Międzyrzec				
	Korzecki	m-ko	2 377	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
Włodzimierz	Równe	m-to	30 482	16 VIII 1919	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
	Stepań	m-ko	2 513	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
	Tuczyn	m-ko	2 943	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
	Zdobunów	m-to	7 279	16 VIII 1919	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919
	Poryck	m-ko	2 129	16 VIII 1919	ustrój miejski nie wprowadz.
	Uściług	m-ko	3 728	16 VIII 1919	zgodny ze stanem prawnym
	Włodzimierz	m-to	11 623	14 VIII 1919	obowiązuje rozp. z 27 VI 1919

^a Według *Skor. Miejsc. Rz. P.* Kostopol miasteczko, 2990 mieszkańców. Kostopol był w dniu spisu miasteczkiem, liczącem 1891 mieszk. i należącym do gminy Kostopol; rozp. Min. Spr. Wewn. z dnia 12 września 1922 r. wyłączyło miasteczko Kostopol oraz wieś i kolonję tejże nazwy z gminy Kostopol, tworząc z nich odrębną gminę i poddając ją pod moc obowiązującą ustawy miejskiej.

Uwaga. Liczba ludności podana jest według powszechnego spisu ludności z dnia 30 września 1921 r.; dla powiatów, nie objętych tym spisem — dane spisu, przeprowadzonego w 1919 r. przez Zarząd Cywilny Ziemi Wschodnich.

USTAWY I ROZPORZĄDZENIA.

ROZPORZĄDZENIE RADY MINISTRÓW

z dnia 30 maja 1924 r.

w przedmiocie ustalenia wynagrodzenia za wypełnione karty statystyczne dotyczące ruchu naturalnego ludności.

(Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej r. 1924, Nr. 48 z dnia 10 czerwca, poz. 484).

Na podstawie art. 2 ustawy z dnia 21 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej (Dz. U. R. P. Nr. 85, poz. 464) zarządza się co następuje:

§ 1. art. 7. rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 18 października 1920 roku w sprawie organizacji statystyki ruchu naturalnego ludności (Dz. U. R. P. Nr. 108, poz. 710) otrzymuje brzmienia następujące: „Za każdą kartę statystyczną, wypełnioną prawidłowo według załączonych wzorów (załączniki A, B, C, D i E) urzędnik stanu cywilnego otrzymuje tytułem zwrotu wydatków na materiały piśmienne 3 grosze. Kart statystycznych dostarcza Główny Urząd Statystyczny. Suma należna będzie po upływie każdego roku przekazywana urzędnikom stanu cywilnego przez Główny Urząd Statystyczny.

Oplaty pocztowe związane z korespondencją urzędników stanu cywilnego z Głównym Urzędem Statystycznym pokrywane będą z budżetu tegoż Urzędu”.

§ 2. Wynagrodzenie oznaczone w § 1 niniejszego rozporządzenia odnosi się również do kart statystycznych dotyczących r. 1923, o ile wynagrodzenie nie zostało już uiszczone przed dniem wejścia w życie niniejszego rozporządzenia.

§ 3. Wykonanie niniejszego rozporządzenia powierza się Ministrowi Spraw Wewnętrznych.

§ 4. Rozporządzenie niniejsze wchodzi w życie z dniem ogłoszenia i obowiązuje na całym obszarze Rzeczypospolitej Polskiej.

Prezes Rady Ministrów: (—) W. Grabski.

Minister Spraw Wewnętrznych: (—) Z. Hübner.

ZARZĄDZENIE MINISTRA SPRAW WEWNĘTRZNYCH

z dnia 11 października 1924 r.

wydane w porozumieniu z Ministrami: Wyznań Religijnych, Oświecenia Publicznego, Rolnictwa i Dóbr Państwowych, Przemysłu i Handlu oraz Pracy i Opieki Społecznej, w sprawie powołania członków Głównej Rady Statystycznej.

(Monitor Polski, r. 1924, Nr. 282 z dnia 9 grudnia, poz. 911).

Na zasadzie artykułu 8, punkt d, i, e statutu Głównego Urzędu Statystycznego ogłoszonego w ustawie z dnia 1 czerwca 1923 r. (Dz. U. R. P. Nr. 60, poz. 436) zarządza się, co następuje:

1. Upoważnia się następujące stowarzyszenia naukowe, społeczne i gospodarcze do wysyłania w ciągu lat dwóch wskazanej poniżej liczby przedstawicieli do Głównej Rady Statystycznej Rzeczypospolitej Polskiej i ich zastępców:

a) stowarzyszenia naukowe:

1. Towarzystwo Ekonomistów i Statystyków w Warszawie: 1 przedstawiciela i jednego zastępcę,
2. Towarzystwo Prawnicze i Ekonomiczne w Krakowie: 1 przedstawiciela i 1 zastępcę,
3. Polskie Towarzystwo Ekonomiczne we Lwowie: 1 przedstawiciela i 1 zastępcę,
4. Towarzystwo Prawnicze i Ekonomiczne w Poznaniu: 1 przedstawiciela i 1 zastępcę,

b) stowarzyszenia rolnicze:

1. Związek Polskich Organizacji Rolniczych w Warszawie: 2 przedstawicieli i 2 zastępców,
2. Polski Związek Organizacji Kółek Rolniczych w Warszawie: 2 przedstawicieli i 2 zastępców,
3. Wileńskie Towarzystwo Rolnicze: 1 przedstawiciela; zastępcę wybiera Łuckie Towarzystwo Rolnicze,
4. Wielkopolska Izba Rolnicza: 1 przedstawiciela; zastępcę wybiera Pomorska Izba Rolnicza,

c) stowarzyszenia przemysłowe:

1. Centralny Związek Polskiego Przemysłu, Górnictwa, Handlu i Finansów: 2 przedstawicieli i 2 zastępców,
2. Izba Handlowa i Przemysłowa we Lwowie: 1 przedstawiciela; zastępcę wybiera Izba Handlowa i Przemysłowa w Brodach,
3. Izba Handlowa i Przemysłowa w Krakowie: 1 przedstawiciela; zastępcę wybiera Izba Handlowa i Przemysłowa w Bielsku,
4. Izba Handlowa i Przemysłowa w Katowicach: 1 przedstawiciela i 1 zastępcę,
5. Izba Handlowa i Przemysłowa w Poznaniu: 1 przedstawiciela; zastępcę wybiera Izba Handlowa i Przemysłowa w Bydgoszczy,

d) stowarzyszenia robotnicze:

1. Zjednoczenie Zawodowe Polskie: 2 przedstawicieli i 2 zastępców,
 2. Związek Stowarzyszeń Zawodowych w Polsce (Komisja Centralna): 2 przedstawicieli i 2 zastępców,
 3. Komisja Centralna Chrześcijańskiego Zjednoczenia Zawodowego: 1 przedstawiciela i 1 zastępcę,
 4. Centrala Pracowniczych Związków Zawodowych w Warszawie: 1 przedstawiciela i 1 zastępcę.
2. Powołuje się na członka Głównej Rady Statystycznej na przeciąg lat 2 profesora Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie Dr. Eugenjusza Romera,

Minister Spraw Wewnętrznych: (—) Z. Hübner,

Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
(—) Miklaszewski,

Minister Rolnictwa i Dóbr Państwowych: (—) Junicki,

Minister Przemysłu i Handlu: (—) Kiedroń,

Minister Pracy i Opieki Społecznej: (—) Darowski.

ROZPORZĄDZENIE RADY MINISTRÓW

z dnia 17 grudnia 1924 r.

w sprawie znaczków statystycznych.

(Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej r. 1924, Nr. 112 z dnia 24 grudnia, poz. 995).

Na podstawie art. 2 ustawy z dnia 21 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej (Dz. U. R. P. Nr. 85 poz. 464), zarządza się co następuje:

§ 1. Opłata statystyczna pobierana od zgłoszenia statystycznego towarów, przewożonych przez granicę obszaru celnego Rzeczypospolitej Polskiej, winna być uiszczona zapomocą znaczków (marek) statystycznych.

§ 2. Znaczkii statystyczne posiadają w pośrodku herb Państwa w polu barwnem u góry napis „Rzeczpospolita Polska” i u dołu napis „Opłata statystyczna”, a po rogach wartość znaczka, wyrażoną liczbami w złotych i groszach.

§ 3. Ustanawia się cztery rodzaje znaczków statystycznych o wartości znaczka:

1. 5 groszy — barwy fioletowej
2. 10 „ — „ czerwonej
3. 50 „ — „ niebieskiej
4. 1 złoty — „ zielonej.

§ 4. Znaczkii statystyczne wydaje Główny Urząd Statystyczny, a sprzedają je urzędy pocztowe, celne i kolejowe.

§ 5. Do chwili całkowitego zużycia zapasów, mogą być używane znaczkii dawnego typu, o wartości 1 000 marek, przestemplowane na wartość 5 groszy. Znaczkii te są koloru fioletowego z nadrukiem czarnym po rogach „5 groszy”.

§ 6. Wykonanie niniejszego rozporządzenia powierza się Ministrowi Spraw Wewnętrznych w porozumieniu z Ministrami: Skarbu, Przemysłu i Handlu, oraz Kolei.

§ 7. Rozporządzenie niniejsze wchodzi w życie z dniem 1 stycznia 1925 r. Równocześnie traci moc obowiązującą rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 marca 1920 r. w przedmiocie wprowadzenia polskich marek statystycznych (Dz. U. R. P. Nr. 25 poz. 155).

Prezes Rady Ministrów i Minister Skarbu: (—) W. Grabski.

Minister Spraw Wewnętrznych: (—) Ratajski.

Minister Przemysłu i Handlu: (—) Józef Kiedroń.

Minister Kolei: (—) Tysza.

ROZPORZĄDZENIE RADY MINISTRÓW

z dnia 17 grudnia 1924 r.

o zmianie niektórych postanowień rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 10 listopada 1921 roku w sprawie statystyki celnej (Dz. U. R. P. Nr. 107, poz. 783).

(Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej r. 1924, Nr. 113 z dnia 30 grudnia, poz. 1003).

Na podstawie art. 2 ustawy z dnia 21 października 1919 roku o organizacji statystyki administracyjnej (Dz. U. R. P. Nr. 85, poz. 464) zarządza się co następuje:

§ 1. Paragraf 45 ust. 2 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 10 listopada 1921 r. w sprawie statystyki celnej (Dz. U. R. P. Nr. 107, poz. 783) otrzymuje brzmienie następujące:

Najniższy wymiar opłaty statystycznej, uiszczanej od 1 zgłoszenia, ustala się na 5 groszy.

§ 2. Paragraf 46 powyższego rozporządzenia otrzymuje brzmienie następujące:

Opłatę statystyczną uiszczą się w następującej wysokości:

1. Od towarów nieopakowanych, przesyłanych w ładunkach całowagonowych o wadze netto nie niższej 10 000 kg.:

a) 60 groszy od jednego wagonu towarów, objętych pozycją 79 p. 1, 2, 3 taryfy celnej z dnia 26 czerwca 1924 r. [węgiel kamienny, brunatny, torfowy i drzewny, cegielki węglowe (brykiety), koks i torf].

- b) 1 złoty od 1 wagonu względnie wagonu-cysterny towarów objętych pozycją 66 p. 1 taryfy celnej (kamienie polne i skalne w stanie naturalnym; kostki do brukowania ulic w kształcie koniczynym, w formie równoległościanów; krzenień, granit, bazalt, kwarc i szpat polny; piasek naturalny, ziemia wymoczkowa (okrzemkowa) i inne osobno niewymienione kamienie i ziemie, używane w przemyśle fabrycznym — nieobrobione, nierozdrobnione, chociażby wypalone; dolomit surowy (poz. 84, p. 1 taryfy celnej) olej skalny, ciemny nieczyszczony (ropa naftowa); poz. 138 taryfy celnej, (rud metaliczne i mineralne, szlasy rudne w stanie rodzimym lub wzbogacone, prażone, wszystko w kawałkach, proszku, brykietach); poz. 142 taryfy celnej (żelazo i stal: stare, lane i kute; fragment, łom, szmelc, wióry również prasowane i proszek; wszystko — o ile przeznaczone do topienia i spawania);
- c) 5 złotych od jednego wagonu-cysterny towarów objętych poz. 85 p. 1, 2, 3 taryfy celnej (oleje lekkie; gazolina, eter naftowy), ligroina, benzyna — wszystko w ciężarze gatunkowym do 0,790 włącznie, nafta i fotogen: oleje pędne; gazowy, solarowy, niebieski, zielony, olej parafinowy — wszystko o ciężarze gatunkowym od 0,791 do 0,885 włącznie; oleje smarowe ciężkie czyste); Minister Skarbu upoważniony jest do obniżenia powyższej stawki w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych do wysokości 3 złotych;
- d) 3 złote od 1 wagonu wszystkich innych towarów nieopakowanych, przesyłanych w ładunkach calo-wagonowych o wadze netto powyżej 10 000 kg.
2. 5 groszy od każdych 200 kg. towarów nieopakowanych, przesyłanych w ładunkach o wadze netto poniżej 10 000 kg.
3. 5 groszy od każdych 100 kg. wagi brutto towarów opakowanych w całości lub częściowo z wyjątkiem paczek pocztowych.
4. 10 gr. od każdej paczki pocztowej bez względu na wagę.
5. Od ułamków ilości wskazanych w p. 2 i 3 opłaca się pełną należność.
- § 3. Paragraf 47 powyższego rozporządzenia otrzymuje brzmienie następujące: Od zwierząt żywych opłata statystyczna wynosi: 30 gr. od 1 sztuki koni i bydła rogatego; 15 gr. od 1 sztuki owiec, kóz i świń; 5 gr. od każdych 2 sztuk ptactwa wszelakiego; 5 gr. od 1 sztuki innych zwierząt żywych.
- § 4. Paragraf 64 powyższego rozporządzenia otrzymuje brzmienie następujące: Materiał statystyczny, t. j. karty zgłoszeń statystycznych, tryplikaty kwitów celnych, oraz notatki statystyczne winny urzędy celne przysyłać w terminach, oznaczonych przez Ministra Skarbu na wniosek Głównego Urzędu Statystycznego.
- § 5. Rozporządzenie niniejsze wchodzi w życie z dniem 1 stycznia 1925 r. Równocześnie traci moc obowiązującą rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 13 września 1923 r. w przedmiocie uzupełnienia rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 10 listopada 1921 r. w sprawie statystyki celnej (Dz. U. R. P. Nr. 94, poz. 748) oraz rozporządzenie Ministra Skarbu w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych i Ministrem Przemysłu i Handlu z dnia 19 grudnia 1923 r. W sprawie pobierania opłat statystycznych w markach polskich wartości stałej jednostki złotej (Dz. U. R. P. Nr. 137, poz. 1146).
- § 6. Wykonanie niniejszego rozporządzenia powierza się Ministrom: Spraw Wewnętrznych, Skarbu, Przemysłu i Handlu oraz Kolei.
- Prezes Rady Ministrów i Minister Skarbu: (—) *W. Grabski*.
- Minister Spraw Wewnętrznych: (—) *Ratajski*.
- Minister Przemysłu i Handlu: (—) *Józef Kiedroń*.
- Minister Kolei: (—) *Tysza*.

ERRATA

		zamiast	winno być:
Str. 28, szpalta 1	wiersz 13 od góry	160 283	162 368
Str. 28, szpalta 1	wiersz 14 od góry	70,7	70,4
Str. 30, szpalta 2	(tablica), wiersz 2 od dołu rubryka 3	34,61	25,71
Str. 30, szpalta 2	(tablica), wiersz 2 od dołu rubryka 4	65,39	74,29
Str. 32, —	(tablica IX), wiersz 2 od dołu rubryka 12	32 907	82 907
Str. 32, —	(tablica IX), wiersz 1 od dołu rubryka 12	312 399	372 399
Str. 58, —	(tablica XXIV), wiersz 12 od góry rubryka 1	XII Służba	XII Służba zdrowia
Str. 105, —	wiersz 10 od dołu rubryka 2	2061 ^a	2 061
Str. 105, —	wiersz 10 od dołu rubryka 3	8 991	8 991 ^a
Str. 146, szpalta 1	wiersz 17 od góry	10	8
Str. 146, szpalta 2	wiersz 2 od góry	10	8
Str. 151, —	wiersz 11 od dołu rubryka 5	264	265
Str. 166, —	wiersz 5 od góry rubryka 6	6	—
Str. 166, —	wiersz 6 od góry rubryka 6	—	6
Str. 168, —	wiersz 3 od góry rubryka 13	2 268	9 268